הָעָבָר

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת:
ברוך קרוא ז"ל
יהודה סלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ש. אטינגר
ב"צ דינור
יצחק מאור
זלמן שזר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ספר י"ט | אלול תשל"ב | תל-אביב

הוצאת „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג ובסיוע קרן הזכרון למען התרבות היהודית, ניויורק

תוכן העניינים

ברוך קרוא ז"ל, מאת המערכת 3

מאתים שנה ליהדות רוסיה 1772—1972

סיכום עגום, מאת יהודה סלוצקי 5
היסודות והמגמות בעצוב מדיניות השלטון הרוסי כלפי היהודים
עם חלוקת פולין, מאת שמואל אטינגר 20
תחום המושב היהודי, מאת יצחק מאור 35
המאבק הפנימי בקהילות רוסיה וליטא
והצעות ר' שמעון בן וולף לתיקונים, מאת ישראל קלויזנר 54
לתולדות היהודים ברוסיה בסוף המאה הי"ח
(שלוש תעודות), מאת יהודה סלוצקי ומנדל בובה 74
היהודים בחייו וביצירתו של קורולנקו, מאת נח גרים 83
פגישה עם י. לויתן, מאת דוד שור 99
הדת היהודית ברוסיה בשנים הראשונות
למשטר הסובייטי, מאת אריה יודפת 101
הרב רש"י גליקסברג ז"ל בויכוחי
האמונה באודסה, מאת ברוך בר־תקוה 120
מס נרות השבת ברוסיה, מאת מרדכי ברגר 127
תזכיר הרבנות בוארשה בענין חוק
יום המנוחה השבועי, מאת חיים ליברמן (מלבה"ד) 132
נעורים ברומני, מאת עמנואל בר־חיים 136
בשבילי התרבות של עיירתי, מאת יוסף צ'רניאק 147
ואלה תולדות יוסף צ'רניאק, מאת יו"ד למ"ד 157
בכפר בפולסיה, מאת איסר בריסקי 159
י. טרומפלדור בצפון טאבריה, מאת אלכסנדר כסליו 168
לתולדות ועידה אחת, מאת יקותיאל עזרוני 174
פגישה עם דוד ברגלסון, מאת ישראל גוטין 200

כתבות עבריות בעיר אחאלציך, מאת ניסן באבאליקאשווילי 202
אוסטרופוליה באספקלריה של דורות, מאת זאב איגרת 208
ברצלב בימי הריבולוציה, מאת יוסף לב־כוכב 221
תעשיית סת"ם בדוברובנה, מאת ירוחם קירזון 224
בפרוע פרעות בישראל, מאת א. ד. ליכטמן 228
מוקראיה קאליגורקה, מאת אברהם דרורי 231

מזכרונות איש מינסק, מאת משה קליוטש 233
אגרות (המשך), מאת משה חיוג 238

ביבליוגרפיה

ספר צבי שרפשטיין, מאת ב. ק. 271
„עטרת צבי", מאת יוסף שה־לבן 272
זאב אברמוביץ ומורשתו, מאת יוסף שה־לבן 274
ספר ראובן רובינשטיין, מאת מ. אלישיב 279
מתופת אל תופת, מאת ברוך בר־תקוה 281
בגלות סיביר, מאת אלכסנדר מנור 283
מוסקבה, רח' ניקיטסקי 9, מאת דב וולחונסקי 285
פנקס קרינקי, מאת יהודה סלוצקי 290
אבטוביבליוגרפיה, מאת יהודה סלוצקי 291

י. א. בר־לוי, מאת מיכאל אורי 292
אלכסנדר כסליו, מאת יצחק קניב 294
י. מרגולין, מאת בלה ספקטור 296
אסתר פלדמן, מאת יעקב צור 298
יעקב רזניק, מאת ג. עמית 301

סיכומים באנגלית

ברוך קרוא ז"ל

בעצם עבודתו בעריכת החוברת הזאת הלך מאתנו חברנו היקר ברוך קרוא.

מימי נעוריו נצטרף ברוך קרוא לאותו חוג נאמנים שהקדיש עצמו כליל לשרותן של השפה, הספרות וההיסטוריה העבריות. את הגירסא דינקותא שלו שלא נשתכחה ממנו עד יומו האחרון קיבל ב„חדר" ובבית המדרש הישן. אחר כך היה בין תלמידי בתי־המדרש המודרניים החדשים ברוסיה, „הישיבה" של חיים טשרנוביץ באודסה ובית הספר הגבוה ללימודי היהדות של הבארון דוד גינצבורג. את לימודיו אלה המשיך בבית המדרש לחכמת ישראל בברלין. בין מוריו היו ח. נ. ביאליק, י. קלוזנר, י. ל. קצנלסון, ש. דובנוב, מ. וישניצר, הרמן כהן, י. מ. אלבוגן ואחרים. בימי הקהיליה הויימרית בגרמניה, כאשר התפתח בה לפתע מרכז להוצאת ספרים במדעי היהדות — נתן ברוך קרוא את ידו לאותה עבודה ספרותית חשובה והיה בין עורכי אותו מאסף מופלא לספרות ואמנות „רימון" ומזכיר האנציקלופדיה היהודית בגרמנית ובעברית „אשכול", ותחנה אחרונה — תל־אביב — שבה עברו עליו ארבעים שנותיו האחרונות במערכות „הארץ" ו„הבוקר" ובביתו הצנוע על־יד שולחן עבודה, המוקף ספרים מכל עבר.

איש העבודה היה ברוך קרוא ועל עטו חי. ומי יימנה מספר לרשימות, למאמרים, לביקורת תיאטרלית, ולערכים אנציקלופדיים אשר כתב, רובם על נושאים ספרותיים והיסטוריים. אולם במיוחד התרכז במילונאות ובתרגומים.

מילוניו של קרוא נועדו ברובם לשימושו של הקורא והלומד ובהם „מילון שימושי לתלמוד, למדרש ולתרגום", „לכסיקון ראשי־תיבות" ואחרון אחרון חביב „מילון הארמית החיה בעברית שבכתב ובדיבור", שהוא מעין מפתח לאותם בני הדור החדש, שהארמית, שפרנסה את שפתם של בני דור בית המדרש, שעריה נעולים בפניהם. כן חיבר „אנציקלופדיה לספרות כללית וישראלית" (4 כרכים).

בראש תרגומיו יזכר תרגום „דברי ימי עם עולם" של ש. דובנוב, שנעשה בהשגחת המחבר. תרגום זה הוא שהציל את דובנוב משכחה, כשם שניצלו מכך כתביהם הכתובים ערבית של גדולי ישראל בספרד בזכותם של בני־תיבון. משאר תרגומיו נזכיר את „תולדות התפילה והעבודה בישראל" ואת „דברי ימי ישראל במאת השנים האחרונות" לי. מ. אלבוגן, את חלקו בתרגום „תולדות ספרות ישראל" לי. צינברג ואת „מימזיס" לא. אוארבאך.

איש חברה ואיש רעים היה המנוח, השתתף בארגונים תרבותיים וציוניים בגולה ובארץ, היה ממיסדי אגודת העתונאים וחבר ועד אגודת הסופרים.

אל מערכת „העבר" הצטרף ברוך קרוא מהקמתה, בשנת 1951, ביחד עם בן־ציון כץ ז"ל ומאז הקדיש מזמנו לקריאת כתבי־יד רבים, עריכתם וכן תרגומם של אלה מהם שנכתבו בשפות זרות.

בישיבות המערכת, שנערכו לעתים מזומנות גם בביתו, בו קבלה את פנינו בסבר פנים יפות רעיתו בתיה לבית לנדאו, תיבדל לחיים ארוכים, היינו עוסקים תוך דיונים על מאמרים ועל תכניות לעתיד לבוא גם בשיחת חולין של תלמידי חכמים. ומי כמוהו ידע להחיות אותה תקופה נשכחת באירופה הישנה, את אודסה של מנדלי מוכר ספרים ואחד העם, את פטרבורג של הבארון גינצבורג ובוקי בן יגלי, את ברלין העברית שלפני עלות היטלר לשלטון. בשנותיו האחרונות דיבר על כתיבת מעין אוטוביוגראפיה בשם „תשע ערים", שבה עמד לתאר את כל אותן תשע הערים ששימשו תחנות בחייו מצ'רנוביץ הקטנה שבפודוליה, שבה נולד בשנת תרמ"ט ועד לתל־אביב הגדולה, שבה נפטר בשנת הפ"ד לחייו. אלא שלא איסתעיא מילתא ורק פרקים ראשונים מאותם זכרונות העלו על הכתב.

גילו לא ניכר בו. זריז היה בגופו ובהליכתו, ער במחשבתו ולמרצו ולחריצותו אין גבול, וכולו היה בבחינת אותם תלמידי חכמים שכל מה שמזקינים הם דעתם מתיישבת עליהם.

עוד אחד מאלה שזכו לחיות, ללמוד ולעבוד במרכז הרוחני היהודי הגדול ובמחיצתם של גדולי הרוח של תור הזהב ליהדות רוסיה — הלך מאתנו. יהי זכרו ברוך.

המערכת

יהודה סלוצקי

סיכום עגום

ובגוים ההם לא תרגיע
(דברים, כח, סה)

א.

מאתיים שנה עברו מאז באו לראשונה רבבות יהודים בתחום השלטון הרוסי. הם סופחו לרוסיה, יחד עם שאר תושבי בילורוסיה המזרחית, עם חלוקת פולין הראשונה (1772). מאז ועד היום נמשכים מאמציה של המדינה הרוסית, אם בגלגולה הצארי ואם בגלגולה הסובייטי, להטמיע בתוכה גוף זר זה ששמו העם היהודי, ולעומתם — מאבקו של אותו עם על שמירת קיומו הלאומי.

תולדות ישראל בגולה ידעו לא אחת ולא שתיים מרכזים יהודים, גדולים וקטנים, שקמו בארצות גולה שונות, התפתחו, גדלו ונמחו מעל פני אדמות בדרך זו או אחרת. המרכז היהודי ברוסיה נמנה על הגדולים ועל החשובים שבין מרכזים אלה והוא עומד בשורה אחת עם בבל, עם ספרד, עם אשכנז, עם פולין — ולהבדיל בין המתים לבין החיים — עם ארצות־הברית.

כל מרכז ומרכז שונה היה מחבריו בצביונו ובתולדותיו. הצד השווה בכולם הוא שכולם ראו עצמם כחוליה בשרשרת ההיסטוריה היהודית, שתרמו בשעתם למורשת התרבות היהודית, שידעו תקופות של פריחה, וכולם (חוץ מיהדות ארצות־הברית) שקעו ונעלמו מן העולם.

עוד לפני כמאה שנה ניסה המלומד הגרמני וילהלם רושר, ממייסדי האסכולה ההיסטורית בתורת הכלכלה המדינית, לנסח כלל היסטורי קבוע, לפיו נגזר על כל ישוב יהודי בגולה לעבור תקופה של שגשוג, התפתחות ועליה, ולאחר מכן, לאחר־שמילא תפקידו ההיסטורי בפיתוח המדינה, מגיע הוא לתקופה של ירידה וחיסול, לרוב בדרך של גרושים, שמדות וכדומה [1]). סיפור תולדותיה של יהדות רוסיה מתאים לכללו זה של רושר.

מחקר תולדותיה של יהדות רוסיה ראשיתו במחצית השניה של המאה הי"ט, בעת שהמאבק על זכויותיהם של היהודים בארץ זו היה בכל תקפו. טבעי הדבר שמאבק זה השפיע על המחקר ההיסטורי והכניס בו יסודות רבים של אפולוגטיקה [2]).

---

1) W. Roscher (1871—1894), Die Stellung der Juden im Mittelalter, betrachtet vom Standpunkte der allgemeinen Handelspolitik („מעמדם של היהודים בימי־הביניים מנקודת ראות המדיניות הכלכלית"). המאמר נכתב ב־1875 וכבר ב־1878 בא תרגומו הרוסי בכרך הששי של „ייברייסקאיה ביבליותיקה" של א. לנדאו. הד השקפותיו אלה של רושר מוצאים אנו בכתביהם של כמה מהוגי התנועה הציונית.

2) דוגמאות לאפולוגטיקה זו הם הנסיונות להוכיח את קדמות ישיבתם של היהודים ברוסיה ודיבורם בשפה הרוסית (א. א. הרכבי, „היהודים ושפת הסלאווים", 1867); ההכחשות הנמרצות של הכירת כנסיות פרבוסלביות על־ידי יהודים בתקופת השלטון הפולני באוקראינה (א. גאלאנט, „האם הכירו היהודים כנסיות באוקראינה?" „ייברייסקאיה סטארינה", כרך א', עמ' 87—81). אופייני לגישה אפולוגטית זו הוא מאמרו של ה. אלעקסאַנדראוו, „רוסלאנד — אונדזער היימלאנד", „סאוועטיש היימלאנד" 1971, חוב' 2, 5, המתאמץ להוכיח, אם כי בלי הצלחה יתרה, כי ישוב יהודי כל־שהוא היה קיים במלכות רוסיה לפני שנת 1772.

מחקר זה היה גם מושפע מחילוקי־דעות פנימיים בקרב היהודים ומהשקפותיהם על עתיד היהודים ברוסיה. היום פטורים אנו מחשבונות רבים, ורבים מחילוקי הדעות שזעזעו בשעתם יהדות זו רחוקים מאתנו. מפרספקטיבה של מקום ושל זמן ראוי לנו לבחון מחדש עובדות והערכת עובדות. כמה הרהורים ושיקולים על תולדות היהודים ברוסיה במאתיים השנים שעברו מאז כניסתם בחוג שליטתו של העם הרוסי עד היום הזה — אנסה לנסח להלן.

ב.

דומני שהגורם המכריע בתולדות יהודי רוסיה היה מספרם הגדול ועוד יותר ריבויים הטבעי הגדול [3]. משפחות רבות ילדים היו מצויות לרוב בערים ובעיירות רבות בתחום מושבם של היהודים בכל המאה הי״ט וגם לאחריה. אותה שעה היתה תמותתם של תינוקות וילדים נמוכה בין היהודים יותר מאשר בקרב שכניהם הנוצרים. אם כי קשה מאוד לסמוך על המפקדים וההערכות של מספרי היהודים שנעשו במאה הי״ח והי״ט [4] נותנים הם מושג כללי על התפתחות האוכלוסיה היהודית.

ב־1815 נערך מספר היהודים בתחומי האימפריה הרוסית ב־1.400.000 [5]; ב־1897 הגיע מספרם ל־5.215.000 [6] וב־1914 נערך ב־5,700,000 [7]. תוך מאה שנה גדל, אם כן, מספר היהודים פי ארבעה ולמעלה מזה, וזאת למרות ההגירה שהוציאה מחוץ לגבולות רוסיה בשנות 1881—1914 כ־1.200.000 יהודים.

אולם ריבוים של היהודים לא היה רק מספרי. חלקם היחסי באוכלוסיה הכללית הלך וגדל, ביחוד במאה הי״ט, כאשר ההגירה לארצות שמעבר לים עוד לא הספיקה ליהפך לגורם רב משקל בחייהם של היהודים. כאשר סופחה בילורוסיה המזרחית לרוסיה ב־1772 הגיע אחוז היהודים ל־5% מכלל האוכלוסין. ב־1897 היוו היהודים בשני הפלכים שנכללו בבלורוסיה המזרחית, (פלכי ויטבסק ומוהילב) 12%. ב־9 הפלכים שנכללו בשטח שנספח לרוסיה בשלוש החלוקות של פולין עלה אחוז היהודים ב־50 השנים האחרונות למאה הי״ט מ־9.¼ ל־13.4 [8], וזאת לאחר הגירה בלתי־פוסקת מאותם פלכים הן לחלקים אחרים של רוסיה והן אל מעבר לגבולותיה. בפלכי פולין הרוסית עלה אחוז היהודים מ־7.8 בשנת 1816 עד ל־15

---

3) וכבר עמד על כך פר׳ ב. דינור במאמרו „דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה״, „ציון״ כרך כ״ב, עמ׳ 93—101. כן ר׳ ש. אטינגר, „היהודים ברוסיה בפרוץ מהפכת פברואר״, „העבר״, חוב׳ ט״ו (1968) עמ׳ 20—31.

4) וראה מה שכתב על כך י. לשצינסקי במאמרו „די אנטוויקלונג פון אידישן פאלק פאר די לעצטע 100 יאר״, „שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק״, חלק א׳, ברלין 1928, עמ׳ 4—5.

5) ר׳ י. לשצ׳ינסקי, „התפוצה היהודית״, ירושלים 1960, עמ׳ 89.

6) לפי המפקד הכל־רוסי בשנת 1897.

7) י. לעשצינסקי, „דאס אידישע פאלק אין ציפערן״, ברלין 1922, עמ׳ 29. במאמרו „די אנטוויקלונג״ וגו׳ מעריך הוא את מספר היהודים בשטחים שהיו שייכים לפני המלחמה לרוסיה האירופית ב־5.285.000. לפי ב. גולדברג (לוח „קדימה״, רוסית, פטרוגראד 1918) הגיע ב־1917 מספר היהודים בתחומי האימפריה הרוסית (כולל השטחים שנכבשו על־ידי הגרמנים והאוסטרים) ל־5,704,000.

8) י. לעשצינסקי, „דער אידישער פאלק״, וגו׳, עמ׳ 32.

בשנת 1913 [9]). בפלכי „רוסיה החדשה" (חרסון, ייקאטרינוסלאב, טאבריה ובסאראביה) עלה חלקם של היהודים מ־1844 עד 1913 מ־3% עד ל־7.9% [10]).

על מנת להעריך נכונה את משקלן של עובדות אלה, ואת הלחץ ההולך וגדל של מספרים אלה, עלינו לזכור כי תחום מחייתם של היהודים היה מוגבל לא רק מבחינה גיאוגרפית, אלא גם מבחינה כלכלית־חברתית. החקלאות, שממנה התפרנסו עוד בסוף המאה הי"ט ¾ של האוכלוסיה הכללית ברוסיה, היתה חסומה למעשה (ומאז 1882 גם מבחינה חוקית) בפני היהודים. כן לא יכלו לשמש בפקידות ממשלתית ובמשק הממשלתי. על היהודים, שהיוו בסוף המאה שעברה כ־11.5 אחוזים מכלל התושבים בתחום מושבם, היה להתחרות על פרנסתם בחוג הצר של הפרנסות ה„עירוניות", שעיקרן היה המלאכה, המסחר והתובלה. לא יפלא איפוא, כי בענף פרנסתם הותיק, במסחר, היוו היהודים אז כ־73% מכלל העוסקים בו. לא יפלא גם כי ענף זה הלך והתנוון למרות כל מרצם, יזמתם וחריצותם של העוסקים בו, ולעומת שכבה דקה של סוחרים עשירים או אמידים התענו ומצאו פרנסתם בדוחק המוני חנונים זעירים, סרסורים, מבריחי גבולות, „הולכים בכפרים", שעסקו ברוכלות ובקנית תוצרת האכרים (פשתה, שערות חזיר וכדומה).

המוצא האחר היה המעבר למלאכה ותובלה („בעלי עגלות"). ידוע כמה שפל היה מעמדם החברתי של בעלי־המלאכה בקרב היהודים. לפי מחברים שונים לא היה מספרם של בעלי־המלאכות רב בקרב היהודים בסוף המאה הי"ח. ולפי הערכתו של י. לשצ'ינסקי לא הגיע אז אלא ל־15% מכלל המפרנסים [11]). בעלי מלאכות אלה היו מאוגדים ב„חברות", שנאבקו על זכויותיהם בקהילות וקבעו תקנות להסדר ענייניהם. לפי תקנות אלה היו העוסקים במלאכה מחולקים לשוליות, פועלים ואומנים. השוליה עבר לאחר כמה שנים קשות למעמד של פועל, והפועל, לאחר שנשא אשה, לרוב בתו של בעל מלאכה אחר, פתח לו בכסף הנדוניה, בית מלאכת משלו, כשהוא שואף להעסיק שוליות ופועלים.

אולם במידה וגדל מספר בעלי־המלאכה נהרס סדר זה. החלה להיווצר שכבה של שוליות ופועלים, שסיכוייהם ליהפך לבעלי־מלאכה עצמאיים היו קטנים ביותר. החל מסוף המאה הי"ט מתבלטת שכבה גדולה של פרולטריון יהודי, פועלים הרואים בעבודתם כשכירים מנוצלים — אורח־חיים קבוע. מאמצע המאה הי"ט מתפתחות גם תעשיות־בית המעסיקות אלפי פועלים יהודים, בהם בורסקים, מברשתנים, אורגים וסורגים, וכן פועלים בבתי־חרושת לגפרורים, מסמרי־עץ וכד'. העניות מביאה יהודים לעסוק בסבלות, בקשירת רפסודות בנהרות, בעבודה בנמלים וכד'. מעמד פועלים חדש זה משמש הרקע עליו התפתחה תנועת הפועלים היהודית הגדולה, שהפכה בדור האחרון שלפני השואה — גורם חשוב בחיי היהודים ובתולדותיהם במזרח־אירופה.

ריבוי האוכלוסיה היהודית היה הגורם שדחף המוני יהודים ברוסיה להתישבות חקלאית בתנאים הקשים בערבות דרום־רוסיה ובחלקים אחרים של המדינה. הוא שעורר את ההטפה למעבר למלאכה ולעבודת אדמה, שהיוותה חלק ממערכת הרעיונות של תנועת ה„השכלה". ריבוי זה היה הגורם העיקרי לאותו תהליך מהפכני

---

9) שם, שם, עמ' 33.

10) שם, שם, עמ' 35.

11) י. לשצינסקי, „מצבם הכלכלי של היהודים באירופה המזרחית והמרכזית", ת"א, תרצ"ח, עמ' 36.

מרכזי בחיי היהודים — ההגירה, שתחילתה בהגירת המונים מפלכי פולין וליטא הותיקים לאזורים החדשים של „רוסיה החדשה", בסרביה ואוקראינה המזרחית, והמשכה — בהגירת מאות האלפים למערב־אירופה, לארצות־הברית ולשאר המדינות שמעבר לים, וגם לארץ־ישראל.

ריבוי האוכלוסיה היהודית הוא גם המניע, כבימי פרעה, למערכת החוקים והגזרות, שבעזרתם ניסתה הממשלה הרוסית לפתור את הבעיה היהודית. מצד אחד היה כאן „הבה נתחכמה", ומאידך — „וכאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ".

רבוי האוכלוסיה הוא גם הסיבה העיקרית להתמוטטות סדר החיים היהודי הישן. הקהילה היהודית ומוסדותיה, מוסדות הצדקה, מערכת החינוך המיוחדת („החדר" וה„ישיבה") — כל אלה התפתחו במשך דורי־דורות והתאימו לקהילות קטנות, שמנו לכל היותר כמה אלפי נפשות. בעיירה או בעיר הקטנה, שבה הכיר כל איש את רעהו, ופרנסי הקהל, הגבאים והרבנים, יכלו להשגיח על התנהגותו של כל יחיד ויחיד, נקבע נוסח חיים, שהטביע חותמו על כל אנשי הקהילה. בקהילות הגדולות, שהתפתחו במאה הי"ט, פקע כוחה של אותה מסגרת. קמו ריכוזי עוני שלא היה בכוחם של מוסדות הצדקה המסורתיים להביא להם עזרה, התפתחו אותן חבורות קבצנים שמנדלי מוכר־ספרים הנציחן ב„ספר הקבצנים" שלו, התפתח „עולם תחתון", שכל מושגי המוסר היהודי היו זרים לו[12]. עם־הארצות הפכה לתופעה המונית. ה„חדרים" הלכו והתנוונו. פריקת עול המצוות הפכה לתופעת הווי, קודם בערים הגדולות, ולאחר־מכן — בערים הבינוניות. על רקע זה התפתחו אידיאולוגיות חדשות, שרבות מהן ערערו על עצם קיומו של העם היהודי, או הסתייגו מרבים מערכיו. הכלים הישנים שוב לא יכלו להכיל את היין הישן, הם היו נבקעים ונשברים והיין איננו...

התפתחות זו לא היתה אחידה ולא היתה חד־זמנית. היהדות המסורתית עוד נאבקה על קיומה, ולמרות ההתאבנות שחלה בקרב מנהיגיה, גילתה חיוניות רבה. ישיבות ליטא התקיימו ומשכו תלמידים רבים, עד שנסגרו בכוח על־ידי השלטונות. החסידות, וביחוד חסידות חב"ד, גילתה כוח עמידה והסתגלות רב. אפילו בימינו עומדים אנו מופתעים למראה יהדות גרוזיה, שבניה מחזיקים בעקשנות באורח חייהם המסורתי־פטריארכאלי ודוחים בהצלחה נסיונות מבחוץ לקעקע את תרבותם הלאומית.

לעומת זאת הגיעו שכבות אחרות באומה היהודית להתבוללות יסודית בשכבות האומה הרוסית ונשתלבו בתרבותה. עוד במאה הי"ט נתקלים אנו בגילוים בולטים של הסתגלות זו במוסיקאי רובינשטיין, בפסל אנטוקולסקי, בצייר לויטאן. בתנועה המהפכנית הרוסית על כל גוניה השתלבו יהודים רבים מבלי שיוכר מוצאם הלאומי. אולם התבוללות זו לא נגעה אלא בשולי יהדות רוסיה. ההמונים הגדולים נבדלים היו מבני העמים הסובבים אותם ודבקו בדרך זו או אחרת בעמם.

---

12) ביחוד יש להזכיר את הזנות ואת כל הכרוך בה, שהפכה לתופעת הווי בחיי היהודים, ואזכיר רק את רשימה בספרות, את גורלה של בילה ב„עמק הבכא" למנדלי מוכר ספרים, את „אל נקמות" לשלום אש, וכן את הסוחר בנשים גוריזונט ברומאן של א. קופרין „יאמה" („בור־שחת"). כן ידועה פרשת חלקם של ה„פולאקס" בעולם הזנות בארגנטינה, הם שהיו מ„חלוצי" הישוב היהודי בארגנטינה, עד שהתבדל מהם ישוב זה, והסתייג כליל מקהילותיהם המיוחדות של ה„טמאים".

בתקופת השלטון הרוסי החלו להתפתח ביהדות רוסיה כמה וכמה נוסחאות־חיים. כוונתי במונח זה הוא למערכת של רעיונות וסדרים המנחה כל אדם ואדם בדרך חייו האישית וביחסיו לסובבים אותו. עד אמצע המאה הי"ט עוד שוררת בקרב יהדות רוסיה אותה נוסחת חיים דתית־לאומית שהתגבשה בשנות גלות פולין, ושהתבססה על ההכרה בתורה, בתלמוד ובפוסקים כמורי הדרך של העדה כולה ושל כל יחיד ויחיד בתוכה בחייו הפרטיים. מסגרת זו הבטיחה את שלמותו הרוחנית־תרבותית של העם היהודי וקיימה את התבדלותו משכניו, תוך הרגשה כי עולה הוא עליהם בזכות התורה שניתנה לו מן השמים. אם היו יחידים או חבורות קטנות (כמו הפרנקיסטים) ש"החליפו את הדינר", הרי בכך ניתקו את הקשר עם בני עמם ושוב לא היתה להם השפעה על הנעשה בו. ב"נוסחת חיים" זו היו כמה גוונים: ה"מתנגדים", ה"חסידים" לזרמיהם, העדות הלא־אשכנזיות בקרים, בקווקז ובאסיה המרכזית, אולם המשותף ביניהם עלה על המפריד.

תנועת ה"השכלה", שהגיעה לרוסיה מן המערב בסוף המאה הי"ח גרמה לבקיעים הראשונים בבנין שלם זה. ביסוד הנוסחה החדשה, שהביאה עמה ה"השכלה" הונח הרעיון כי הדת אינה מקיפה את כל חייו של אדם, וכי העולם הגדול הסובב את היהודים, ראוי ללמוד ממנו וללכת ברבים מדרכיו. אותה דעה, שמצאה לה ביטוי בדבריו של י. ל. גורדון „היה אדם בצאתך ויהודי — באהלך", הרסה את שלמות עולמם של הדוגלים בה. במהרה החלה ה"השכלה" לגבש שני נוסחאות חיים. נוסח אחד, שדגל ב"התמזגות" באומה השלטת, תוך צמצום הולך וגדל של אורח החיים היהודי — עד כדי דחיקתו הגמורה, ובסופו של תהליך זה — המרת הדת וטמיעה גמורה בעם הרוסי[13]). ביטוי אידיאולוגי חריף לנוסח חיים זה נתן באמצע המאה הי"ט אלכסנדר פאסובר במאמרו „שאלת היהודים וצרכיה של רוסיה". „על העם הרוסי — כותב הוא — לבלוע את יהודי רוסיה ועל יהודי רוסיה לזרוק מעליהם את הקליפה הלאומית המדומה. — — על יהודי רוסיה להיות רוסים בני דת משה"[14]).

לעומת נוסח זה התפתח נוסח שני, שדגל לכל היותר ב"התקרבות" לאומה הרוסית, תוך שמירת המסורת הלאומית. זרם זה טיפח את הספרות העברית ומצא את ביטויו האידיאולוגי ב"השחר" לפרץ סמולנסקין שפיתח תיאוריה לאומית־גלותית במאמריו וקרא לשמירת הלאומיות היהודית.

המפנה שהתחולל במצבם המדיני של יהודי רוסיה מאז 1881 הביא לשינויים בעמדותיהם של זרמים אלה ולהתפתחותם של נוסחאות חיים חדשות. מן הזרם הלאומי התפתחה חיבת־ציון והציונות, שקבעה את ישיבתם של היהודים בגולה בכלל וברוסיה בפרט כתופעה ארעית (אם כי רובם של הציונים סברו כי ארעיות זו עלולה להימשך דורות רבים). היהודי הציוני ראה את עתידו או את עתיד

---

13) תהליך זה של התרחקות, התבוללות וטמיעה מלוה את ה"השכלה" מראשיתה, ה"סנוניות הראשונות" של נוסח חיים זה היו אברהם פרץ ור' ל. נבחוביץ, אחר כך מוצאים אנו את נציגיהם של בני זרם זה לרוב. נזכיר את משפחות רובינשטיין, ונגרוב, מאנדלשטם, סלונימסקי.

14) המאמר נדפס בעילום שם מחברו ב„ייברייסקאיה ביבליותיקה", כרך ה', ר' י. סלוצקי, העיתונות היהודית־רוסית במאה הי"ט, ירושלים 1971, עמ' 99—100, 339 (הערה 58).

בניו בארץ ישראל. ובהתאם לכך כיוון את חינוך ילדיו, טיפח את ידיעת השפה העברית ואת הקשר עם ארץ־ישראל.

לעומת זאת החל להתפתח זרם שהאמין כי אפשר לקיים ולטפח לאומיות יהודית חילונית בגולה, תוך חתירה לאוטונומיה תרבותית. לנוסחה זו היו שני כיוונים: הכיוון האוטונומיסטי־פולקיסטי, מאסכולתו של ש. דובנוב, שדיבר על תרבות יהודית תלת־לשונית (רוסית, אידיש ועברית) ונוסחה קיצונית יותר — האידישיזם הראדיקלי, ששלל את המסורת הדתית־לאומית כולה וניסה לטפח תרבות יהודית חילונית וביסודה — בית־ספר חילוני בשפת אידיש[15].

אותה שעה הלך והתגבר הזרם של ההתבוללות, ואחד מגילויו המסוכנים ביותר מבחינה לאומית — היה הזרם הסוציאליסטי. רבים ממיטב בני הנוער היהודי הצטרפו לתנועה המהפכנית הרוסית, הם ראו עצמם כ„קוסמופוליטים", כ„אינטרנציונליסטים", אולם לא עשה עברו מהרחוב היהודי לחיים מלאים בסביבה הרוסית. גורלו הלאומי של העם היהודי לא הטריד אותם, הם ראו בו, לפי הנוסחה אותה קבע עוד קרל מארכס הצעיר, כתופעה אנאכרונית העתידה לחלוף עם התקדמות האנושות[16].

קשה מאוד להעריך את כוחם היחסי מבחינה מספרית של זרמים אלה, שהתחלקו לזרמי־זרמים ולכיתות שונות, שכל אחד מהם קבע לנוהים אחריו נוסח חיים משלו. הזרם הדתי־אורתודוכסי שמר על עמדותיו בעיקר בפלכי הויסלה. הזרם הסוציאליסטי־מתבולל התבלט בין הנוער היהודי בדרום־אוקראינה. האידישיסטים, עם ה„בונד" בראשם, קנו להם מקום בולט בפלכי ליטא ובלורוסיה. הציונים התבלטו בליטא ובאוקראינה[17].

כל אחד מהזרמים האלה ראה עצמו כמייצג הדרך הנכונה היחידה שבה חייב ללכת כל איש יהודי, כל אחד מהם קבע לחסידיו נוסח חיים משלו. היום — בפרס־פקטיבה של הזמן — עלינו לראות כל אחד מנוסחאות אלה כחלק לגיטימי מיהדות רוסיה בתקופת התפוררותה החברתית. אם נחפש ביטוי להם בתקופה האחרונה ביותר, נמצא את מבטאי הנוסח הדתי בתנועת חב"ד וביהדות גרוזיה, את הנוסח הציוני — בתנועת „החלוץ" הבלתי־ליגלית, את הנוסח האידישיסטי — ב„ייבסקציה" ובחוג ה„סאוועטיש היימלנד", ואת המתבוללים — באותה שכבה גדולה של אינטליגנציה יהודית־סובייטית השקועה במ"ט שערי התרבות הרוסית, ובראשה אישים כבוריס פאסטרנאק, איליה ארנבורג ועוד, הרואים את מוצאם היהודי כדבר שבמקרה. לגבי ההיסטוריון מהווים כל נוסחאות אלה חלק מהמוזאיקה היהודית הכללית. על החוקר לעסוק בכל אחד מהם, לחקור את המניעים לצמיחתו ולהת־פתחותו ולקבוע את מקומו במסגרת הכללית של תולדות העם היהודי בגולת רוסיה.

---

15) זרם זה שכלל אנשי־רוח רבים, סופרים ומשוררים, מצא ביטוי במפלגות וכתות שונות, בהם ה„פולקיסטים", ה„בונד", ה„סיימיסטים" ועוד.

16) אופיני ליחס הציני לעם היהודי הוא סיפורו של ל. טרוצקי בזכרונותיו כיצד רשם את ילדיו בעת כניסתם לבית־ספר בוינה כבני הדת הלותרנית („בחרנו לילדינו את הדת הלותרנית, כי היא נראתה לנו מתאימה יותר לרוחם ולגופם של הילדים". ל. טרוצקי, „חיי", ת"א תר"ץ, חלק ב', עמ' 252).

17) מושג מה על הלכי הרוח באוקראינה, למשל, אפשר ללמוד מהתוצאות החלקיות לועידת הקהילות היהודיות ב־1918. יש לזכור, כמובן, שבבחירות אלה לא השתתפו החוגים המתבוללים, שלא היו מעוניינים בכל התארגנות לאומית. הקולות התחלקו כדלקמן: ציונים ו„צעירי־ציון" — 44.8%, ה„בונד" — 18.4%, הדתיים — 15,2%, „המאוחדים" (מפלגה יהודית־סוציאליסטית) — 9.6%, „פועלי־ציון" — 8.8%, „פולקיסטים" — 3.2%.

ד.

עם סיכום מאתים שנות תולדות היהודים ברוסיה כדאי לנסות לקבוע את חלוקתם לתקופות. חלוקה זו אפשר לעשותה מבחינות שונות, חיצוניות ופנימיות. במאמרי זה אציע חלוקה שביסודה בחינת היחסים בין השלטון הרוסי לבין היהודים. מבחינה זו הייתי מחלק את תולדות יהודי רוסיה לשבע תקופות:

א. תקופת בראשית, בין שתי חלוקות פולין, 1772—1793;
ב. תיקונים וחוקות ראשונות, 1793—1825;
ג. תקופת גזרותיו של ניקולאי הראשון, 1825—1855;
ד. תקופת הריפורמות של אלכסנדר השני, 1855—1881;
ה. בצילן של פרעות וגזרות, 1881—1917;
ו. בכור המשטר הסובייטי, 1917—1948;
ז. תקופת ההטמעה והחיסול, 1948—1972;
התקופה האחרונה לא הסתיימה, כמובן, עדיין.

חלוקה זו היא, כמובן, כוללת ביותר. הקושיה הראשונה תתעורר בודאי לגבי חוסר ההבחנה בין התקופה הצארית לבין התקופה הסובייטית. מבחינה חיצונית ומבחינת השיטות והדרכים יש, לכאורה, יסוד לקושיה זו. אבל ראוי לנו לזכור מאמר צרפתי ותיק: Plus ça change, plus c'est le même chose („במידה שרב השוני, בה במידה נשאר הכל כשהיה"). לדעתי, יש קרבה רבה, למשל בין התקופה הששית (תקופת המשטר הסובייטי עד 1948) לתקופת גזירותיו של ניקולאי הראשון (תקופה ג'). ההבדל הוא רק באמצעים שבידי השלטון, שהשתכללו תוך שבעים—שמונים השנים שבין שתי תקופות אלה, ובהתערערות־יתר של מסגרות החיים היהודים, שהקלו את מלאכתו של המשטר החדש. אולם מטרתם של שני המשטרים היתה אחת: „לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד". אפשר גם לערוך השוואה, במידה שבכלל יש מקום להשוואות בהיסטוריה, בין תפקידם של המשכילים הראשונים בימי ניקולאי הראשון[18]) לבין תפקידם של ה„ייבסקים" בשנות המשטר הסובייטי...

ועוד הערה נוספת: המושג יהדות רוסיה משתנה מתקופה לתקופה. יהודי פולין ה„קונגרסאית", למשל, לא נמצאו תחת שלטון רוסיה אלא מאה שנה בלבד, בשנות 1815—1915, וגם בשנים אלה היו תולדותיהם שונות מכמה בחינות מאלה של אחיהם בפלכים של ליטא ואוקראינה. הוא הדין לגבי שטחים אחרים (בסרביה, הארצות הבלטיות, גליציה המזרחית) שהיו נתונים לעתים תחת שלטון רוסי ולעתים יצאו ממנו. החלוקה שלנו כוללת תמיד את אותם היהודים, שנמצאו בתקופה המסוימת בחוג שלטונה של רוסיה הצארית או הסובייטית.

ועתה הבה נעיף מבט על כל אחת משבע התקופות, תוך ציון קויה העקריים.

ה.

התקופה הראשונה (1772—1793) היתה מעין פרולוג מבטיח טובות. מספר היהודים שבאו בצל מלכותה של ייקטרינה ה־II היה כששים אלף בלבד[19]). הם

---

18) ראוי להזכיר את מאמרו של א. צ'ריקובר „ההמון היהודי, המשכילים והשלטון בימי ניקולאי", „יהודים בעתות מהפכה", ת"א 1957, עמ' 107—126.

19) ר' סיכום הערכת מספרם של היהודים בבלורוסיה המזרחית בנספח לספרו של פר' ר. מאהלר, „דברי ימי ישראל, דורות אחרונים", כרך א', ספר רביעי, 1962, עמ' 229—231.

היוו, כאמור לעיל, פחות מ־5% מתושבי החבל. עם סיפוחם לרוסיה הובטחו להם, כלשאר התושבים, „זכויות של אזרחים רוסים בכל מרחב האימפריה הרוסית" והודגש במיוחד, כי גם להם „ישארו וישמרו כל החירויות שהם נהנים מהם לגבי דתם ורכושם, — — ויוכלו לחיות ולעסוק כדרוש במסחריהם ובעסקיהם"[20].

ואמנם, לא היתה ליהודים סיבה להתלונן על שינוי מצבם. החיים במדינת פולין המתמוטטת הפכו זה למעלה ממאה שנה לסיוט מתמיד. הריאקציה הקתולית הגבירה את התעללותה ביהודים. העירוניים התנכלו למעמדם ולזכויותיהם בערים, מרידות הקוזקים וההיידמקים לא פסקו מלהטיל אימתם עליהם[21].

השלטון החדש השליט סדר ובטחון. הוא אמנם החל לסגל מיד את סדרי החיים באיזור לאלה שהיו נהוגים ברוסיה, אולם סיגול זה נעשה ביד רכה. ליהודים ניתנה הזכות להצטרף כיחידים לאחד משני המעמדות — הסוחרים וה„עירונים", אולם הקהילות היהודיות המשיכו להתקיים למעשה ולמלא את תפקידיהן כלפי פנים וכלפי חוץ לפי מסורת פולין הישנה.

ההנחה כאילו תחום המושב ליהודים, שהפך לסמל קללתו של המשטר הצארי, ראשיתו באותה תקופה, כבר הופרכה על־ידי כמה מההיסטוריונים היהודים־רוסים[22], ובכל זאת מקובלת היא בחוגים רבים. הכוונה היא לאותו חוק משנת 1791, שאסר על סוחרים יהודים להרשם במעמד הסוחרים בערי רוסיה המרכזית. אולם לשם הערכתו הנכונה של חוק זה יש לראותו במסגרת התקופה. רוסיה של המאה הי"ח, כמו רוסיה של ימינו, לא ידעה את המושג של זכות חופש התנועה לאזרחיה. הממשלה היתה אוסרת ומתירה תנועתם של אזרחים בהתאם למה שנראה לה כטובת המדינה. מרבית התושבים, אכרים ועירונים, היו צמודים למקומות מושבותיהם. כאשר מחו סוחרי מוסקבה על התחרותם של הסוחרים היהודים הבאים מבלורוסיה, אסרה הממשלה את כניסתם החפשית לפנים רוסיה, ולעומת זאת פתחה לפניהם לרווחה את כל אזורי „רוסיה החדשה", שכבשן אז מידי התורכים והממשלה היתה מעונינת בישובם ופיתוחם, ולאחר שלוש שנים צרפה אליהם גם את אזור אוקראינה המזרחית. לפי המושגים של הימים ההם היה בכך משום הרחבה גדולה מאוד של אזור מגורי היהודים, ואזורים אלה שמשו, אמנם במאה הי"ט, מקום משיכה והגירה לרבבות רבות של יהודים מאזורי ליטא ופולין לשעבר.

בסיכומו של דבר היתה זו לגבי היהודים, תקופה ליברלית, שלא נראתה בה כל נטיה מיוחדת מצד השלטונות לפגוע או להגביל את זכויותיהם של היהודים, אם כי פה ושם, תוך ההסתגלות למשטר המדינה החדשה — חלו זעזועים מסויימים בחיי היהודים.

---

20) „ההכרזה על צרופם לאימפריה הרוסית של האדמות שנלקחו ממלכות פולין", לפי כרך ג', פטרבורג 1913, עמ' 197—198. Регесты и надписи.

21) 4 שנים לפני צירוף בלורוסיה המזרחית לרוסיה ערכו ההיידמקים המתקוממים טבח בכמה קהילות גדולות באוקראינה („גזרת אומאן"), כמה עשרות שנים לפני כן הכריז ראש האיכרים המתקוממים בבלורוסיה וושצ'ילו על „השמדת העם היהודי" (ר' כרוזו של וושצ'ילו ב„רגסטי אי נאדפיסי" הנ"ל, עמ' 36). ר' י. היילפרין, „גזרת וושצ'ילו", „יהודים ויהדות במזרח אירופה", ירושלים תשכ"ט, עמ' 277—288.

22) בהם י. גסן, ר' ספרו „תולדות העם היהודי ברוסיה" חלק א', לנינגראד 1925, עמ' 79.

ו.

התקופה השניה, מחלוקת פולין השניה עד למותו של אלכסנדר הראשון, היא התקופה שבה נכנסים בתחום השלטון הרוסי המונים גדולים של יהודים, בראשיתה בעקבות החלוקות (1793—1795) ולאחר מכן בעקבות סיפוח אזור הויסלה (1815). מעתה הפכה בעיית היהודים מבעיה שולית של איזור ספר קטן לבעיה מרכזית של כל ה„חבל המערבי" במדינה.

האות הראשון לרעה ניתן ב־1794 כאשר חויבו היהודים בתשלום מס כפול לעומת המס המוטל על העירונים והסוחרים בני העדות הנוצריות השונות"[23]. היה בכך משום הטלת קנס קיבוצי על האוכלוסיה היהודית. בשטחים החדשים נתקלה הממשלה הרוסית במסורת רבת שנים של שנאה ליהודים ואפלייתם. באוירה זו לא בוצע החוק שנתן ליהודים את הזכות להשתתף בהנהלות הערים לפי יחסם המספרי בין תושביהן של אותן ערים. בתקופה זו מופעל לחץ כבד מצד האצילים והעירונים לקפח את היהודים ולצמצם את זכויותיהם. באוירה זו נכתבים תזכירים רווי שנאה ליהודים[24]. לחץ זה מצא ביטוי גם ב„חוקת היהודים" משנת 1804, שבה נאסרו על היהודים עסקי החכירה והמזיגה בכפרים. לעומת זאת הורחב השטח המותר לישובם עד לוולגה הדרומית והרי קווקז. בתקופה זו הונח היסוד לתכנית העברתם של יהודים מחוסרי־פרנסה להתישבות חקלאית בערבות דרום־רוסיה. ראוי לציין כי הסעיף הראשון בחוקה החדשה פתח בפני היהודים את בתי־הספר הכלליים במדינה אם כי היהודים לא ניצלו זכות זו כלל וכלל עד אמצע המאה הי"ט. יש גם להזכיר את ביטול המס הכפול (1809) ואת פקודת הצאר משנת 1817, לפיה אין להאשים את היהודים ברצח נוצרים „על יסוד המשפט הקדום שהם זקוקים לדם נוצרים"[25], אלא שבכל מקרה של חשד ברצח יש לנהל את החקירה לפי הנוהגים המשפטיים המחייבים לגבי נאשם שאינו־יהודי. מטרתו של חוק זה היתה לעקור את הנוהג, מורשת פולין הישנה, שבשנות ירידתה הפכה בה עלילת הדם לאיום מתמיד על ראשיהן של הקהילות היהודיות.

אופיני הוא לגבי תקופה זו שיתופם הרשמי של נציגי היהודים בדיונים בבעיה היהודית שהתנהלו באותם השנים. אמנם, בהתאם לרוח הימים ההם, לא יכלו „נציגיו של העם היהודי" לצאת מגדר של יועצים ושתדלנים, אבל מעמדם הרשמי נתן להם את האפשרות לפעול בגלוי, וגם מאחרי הקלעים, לקדם פני גזרות חדשות, לבטלן ולהחלישן. כל אותם השנים נמנע השלטון מלהתערב בחייהם הפנימיים של היהודים, ואם עשה זאת, כמו במקרה מאסרו של מנהיגם של חסידי בלורוסיה, רבי שניאור זלמן מלאדי, גרמה לכך מלישינותם של היהודים עצמם.

בסוף ימיו של אלכסנדר הראשון הולכת וגוברת המגמה האנטי־יהודית. ב־1823 הוחל בביצוע ההחלטה, שראשיתה עוד בימי ייקטרינה השניה, על גירוש היהודים מן הכפרים, בתחילה רק בשני פלכי בלורוסיה המזרחית. כן יצא צו גירוש על היהודים ברצועת הגבול המערבית בת 50 הורסטאות. גזרות אלה בשרו תקופה חדשה, קודרת ביותר, בחיי היהודים הרוסים.

---

23) ר' „רגסטי אי נאדפיסי" הנ"ל, עמ' 320.
24) בהם התזכיר של ג. דרז'אווין משנת 1800.
25) ספרו הנ"ל של גסן, עמ' 183—184.

חותמה של התקופה השלישית, החופפת את שלושים שנות מלכותו של ניקולאי הראשון, היתה גזרת ה„חטופים" („הקנטוניסטים"), שהעיבה באכזריותה על כל שאר הגזרות של אותה תקופה. מספר קרבנותיה הגיע לרבבות וגדול היה רשמה על המוני היהודים ברוסיה. היא העמידה את פרנסי הקהילות, שהיו אחראים להשלמת מכסת המגוייסים לצבא הרוסי, במעמד של סוכני השלטון העוין, כדוגמת אנשי ה„יודנראט" בשנות השואה.

תופעת ה„חטופים" העמידה בצל, ובצדק, את שאר גזרותיו של ניקולאי הראשון, אולם היא היתה רק אחת משש־מאות חוקים שבהם „העשיר" הצאר את מכלול חוקי היהודים ברוסיה. לחוקים ולגזרות אלה הצטרפה רוח השנאה ליהודים ולדת ישראל, שנשבה מחצר המלכות והרעילה את האדמיניסטרציה כולה. שתי חוקות היהודים שהכינו עושי דברו של הצאר ב־1835 וב־1844 עובדו במטרה „להחליש את התלמוד, לבטל בהדרגה את כל המוסדות המונעים את התמזגות היהודים בחברה האזרחית ולהעבירם לאחר מכן לעבודה מרעילה"[26]).

בהתאם לכך צומצם תחום המושב ועזרים מרכזיות בקרבו הוצאו מכלל המקומות בהם מותר ליהודים להתגורר (קיוב, ניקולאייב, סבאסטופול ועוד), הוטלה צנזורה על ספרים יהודים ונסגרו בתי הדפוס היהודים, פרט לשנים בווילנה ובז׳יטומיר (1836), הוטל איסור על נשיאת מלבושים יהודים (1844).

בד בבד עם אלה נמשכה התישבותם החקלאית של יהודים, והמתישבים אף שוחררו, הם ובניהם, מחובת הצבא. הוחל בהקמת רשת של בתי־ספר ממשלתיים ליהודים, ובראשם בתי־המדרש לרבנים בווילנא[27]) ובז׳יטומיר. מטרתה של מערכת חינוך זו היתה, כפי שנוסח הדבר בצו סודי: „לקרב אותם (את היהודים) בהדרגה לאוכלוסיה הנוצרית ולעקור את האמונות הטפלות והדעות הקדומות הנטועות בהם על־ידי לימוד התלמוד".

ב־1844 בוטלה רשמית הקהילה היהודית, אולם למעשה צומצמה סמכותה והוטלה עליה האחריות לגביית המסים (בהם גם המסים המיוחדים ליהודים — מכס הבשר ומס הנרות) ומילוי מכסת המגויסים לצבא.

בסוף ימי מלכותו של ניקולאי הראשון הוחל בתכנית לחלוקת היהודים לכמה סוגים, מהם „מועילים" (סוחרים, בעלי־מלאכה, עובדי־אדמה) ומהם — והם רובם של היהודים — „בלתי־מועילים" (סוחרים זעירים, חנוונים, „בעלי־עגלות, „כלי קודש" וכד׳). לגבי ה„בלתי מועילים" עמדו לנקוט באמצעים מיוחדים, ובהם — הטלת מכסת גיוס מוגדלת פי שלוש. הצעה זו נתקלה בהתנגדותם של פקידים גבוהים, שנאבקו בה בגלוי ובסתר, ועם מותו של ניקולאי הראשון ירדה מן הפרק.

החידוש הגדול בתקופה זו היה השענותו של המשטר הצארי על שכבת ה„משכילים" הקטנה, שהחלה להתפתח בימים ההם. ה„משכילים", שדגלו בצורך בלימוד מדעים ושפות זרות ובמעבר למלאכה ולעבודת אדמה, שיתפו פעולה עם הממשלה בהקמת בתי־ספר יהודים־ממשלתיים, ותמכו, ולפעמים אף יזמו, גזרות שונות, שהיו מכוונות לערעור אורח החיים היהודי הישן. הממשלה מצידה

---

26) מתזכיר סודי של הממשלה הרוסית משנת 1844, לפי י. גסן, „ייברייסקאיה אנציקלופדיה", כרך י״א, עמ׳ 712.

27) ר׳ מאמרי „בית המדרש לרבנים בווילנה", „העבר", חוב׳ ז׳ (1960), עמ׳ 29—48.

תמכה ב„משכילים" — הן בפרשה חסותה עליהם והן בתמיכות כספיות והמצאת משרות במוסדות ה„יהודיים" שהקימה.

עם מותו הפתאומי של ניקולאי הראשון, כלאחר מותו של סטאלין, כמאה שנה לאחר מכן, נשמו היהודים ברוסיה לרווחה.

ח.

הרפורמות הגדולות שציינו את מלכותו של אלכסנדר השני ובראשן — שחרור האיכרים משעבודם ב־1861, לא פסחו גם על היהודים. אמנם בעיקרו של דבר לא חזרה בה הממשלה הרוסית מדעתה, כי יש לשאוף למיזוג היהודים באוכלוסיה הכללית, אלא שביצועה של שאיפה זו לא היה קשור בגזרות ורדיפות, כי אם בדרכי נועם. במקום חוקי־דיכוי לגבי יהודים „בלתי מועילים" הוחל במתן הנחות לסוגים מצומצמים של יהודים „מועילים". ב־1858 ניתנה זכות הישיבה בכל רוסיה לסוחרים „מן הגילדיה הראשונה", ב־1861 ניתנה זכות זאת לבעלי השכלה גבוהה, (ולאחר מכן גם לעובדי רפואה מכל המינים) ב־1865 — לבעלי־מלאכה. ב־1868 בוטל האיסור על יהודי פולין להתישב באזורי אוקראינה ובלורוסיה ולהפך. כן ניתנו ליהודים אפשרויות מוגבלות לשרת בפקידות הממשלתית. חוק שירות הצבא הכללי (1874), אם כי לא היה מכוון ליהודים, הביא לכניסתם של רבבות צעירים יהודים למסגרת המבוללת של הצבא הרוסי, ושימש דחיפה לזרימת צעירים אל בית־הספר הרוסי הכללי, שהלימודים בו היו כרוכים בהנחות רבות בשרות הצבאי. עם הכיוון הליברלי הכללי חל גם שינוי בעמדת הפקידות הגבוהה והנמוכה והחוקים המגבילים שעדיין נשארו בתקפם נתפרשו לקולה.

יהודים רבים לקחו חלק בהתפתחות התעשיה והמסחר בשנים אלה. החל להתגבש חוג מצומצם של בנקאים, תעשיינים וסוחרים יהודים גדולים, שקבע מושבו בערי רוסיה הגדולות: פטרבורג, מוסקבה, קיוב, אודיסה ועוד והשפעתו על הפקידות הממשלתית היתה רבה. חוג זה ראה עצמו כמייצג עניניה של יהדות רוסיה.

תקופה זו היא גם תקופת השיא של ה„השכלה" ברוסיה. מספר היהודים שקיבלו השכלה כללית הלך וגדל. ביזמת עשירי היהודים בפטרבורג קמה „חברת מפיצי ההשכלה" (1861), ששמה לה למטרה בראשית פעולתה את טיפוח ההתקרבות לעם הרוסי על־ידי מתן השכלה ולימוד השפה הרוסית. תופעה חדשה בחיי היהודים ברוסיה היתה העתונות היהודית בעברית, ברוסית ובאידיש, שהיתה נתונה בידי „המשכילים" והטיפה לרעיונותיהם. בין המשכילים התבלט זרם קיצוני שדגל בהתבוללות בעם הרוסי. ההרגשה הכללית בין היהודים היתה כי רוסיה הולכת בדרכי האמנסיפציה היהודית באירופה המערבית, ולא ירחק היום וההגבלות נגד היהודים — תתבטלנה כליל.

אולם עם ראשית חדירתם של היהודים לחברה הרוסית, וביחוד למקצועות החופשיים, לספרות וכן למסחר הגדול ולבנקאות התעוררה בציבוריות הרוסית תנועה אנטי־יהודית חריפה, שבראשה עמדו כמה מגדולי הספרות הרוסית (אקסאקוב, דוסטויבסקי). תנועה זו ערערה על ההנחות והזכויות שניתנו ליהודים, הוקיעה אותם כמנצלים ואויבי הנצרות וכעל זרים, שאין להם מקום ברוסיה. תנועה זו אימצה את ידי היסודות השמרניים בממשל הרוסי להתנגד להרחבת זכויותיהם של היהודים.

ט.

רצח הצאר אלכסנדר השני במרץ 1881 משמש מפנה חמור בתולדות היהודים ברוסיה. מצד אחד נמשכה בלי הפסק ההתפתחות הכלכלית והתרבותית בכל

השטחים. היתה זו התקופה שיהדות רוסיה הפכה להיות לאם־גלויות. מעולם, עד הימים ההם, לא התרכז בארץ אחת ציבור יהודי כה גדול, לא רק בכמותו אלא גם במרץ הצפון בו, בכוח יצירתו ובמשקלו בחיי המדינה.

מאידך השתנה כליל כיוון המדיניות הרוסית כלפי הקיבוץ היהודי. מאז רצח הצאר החל מאבק רצוף בין המשטר הצארי לבין כוחות המהפכה, ובמאבק זה הפכו היהודים להיות השעיר לעזאזל. המשטר שהלך והתמוטט, ולא היה בכוחו לתת תשובות של ממש למערערים עליו, מצא מפלט בהטלת כל האחריות לפגיעה של רוסיה על היהודים, וגם ניסה לתאר את התנועה המהפכנית על כל אגפיה כמזימה יהודית להשתלט על רוסיה [28]).

כשם שימי ניקולאי הראשון עברו בסימן גזרת הקנטוניסטים, כן היה סמלן של שנות ירידת המשטר הצארי — ה„פוגרום", הפרעות ביהודים. גלי הפרעות בשנות 1881—1884 ובשנות 1903—1906 על כל מוראותיהם התחוללו בתחילה תוך התעלמות השלטונות ואח"כ תוך שיתוף פעולה עמהם. בעקבות גל הפרעות הראשון באו „החוקים הזמניים", חוקי מאי 1882, שצמצמו את הקף תחום המושב באסרם על היהודים את הישיבה מחוץ לתחומי הערים והעיירות. אותה ממשלה שהשתדלה מאז ימי אלכסנדר הראשון למשוך את היהודים לבתי הספר הרוסים והצליחה בכך במידה מסויימת לאחר מאבק של שני דורות, שינתה טעמה והחלה מאז 1886 במדיניות של הכבדת כניסתם של היהודים לבתי־הספר התיכוניים והגבוהים („הנורמה הפרוצנטית"). גירושים של יהודים הפכו לתופעה כרונית והגיעו לשיאם בגירוש היהודים ממוסקבה בשנת 1891—1892. בעידודם של השלטונות התגברה התנועה האנטישמית, התארגנה („ברית העם הרוסי" וארגונים דומים) וניהלה תעמולה בלתי־מרוסנת נגד היהודים. ההסתה המשותפת, הממשלתית והציבורית, הגיעה לשיאה עם ביום עלילת הדם של מנדל ביילים בקיוב בשנות 1911—1912.

הגזרות והפרעות, שבאו כתוספת על הלחץ הכלכלי שגדל עם הריבוי הטבעי של האוכלוסיה היהודית, עוררו את ההגירה הגדולה של יהודי רוסיה לארצות אשר מעבר לים, היהודים „גילו" את אמריקה ויצאו אליה ברבבותיהם.

בשנות התשעים למאה הי"ט ניסח אחד מהאבות הרוחניים של המשטר הצארי, קונסטנטין פובדונוסצב את המדיניות הממשלתית כלפי היהודים באמרו: „שליש אחד ימות, שליש אחד יצא מן הארץ ושליש אחד יתבולל לגמרי ביושבי הארץ" [29]). נבואתו התקיימה במידה לא מועטה בעשרות השנים שלאחר־מכן.

אולם סבל זה לא יכול היה לעצור את זרם החיוניות העצום שהתפתח בקרב יהדות רוסיה דוקא בשנים ההן. אפילו מאות אלפי מהגרים עניים וחסרי כל שיצאו את המדינה, לא זו בלבד שהקלו בעצם יציאתם את הצפיפות הרבה בתחום המושב, אלא החלו במהרה לשלוח עזרה כספית רבה, בתחילה בלתי־מאורגנת, משפחתית, ואחר־כך — גם מאורגנת [30]).

גורם ארגוני חדש בחיים היהודיים, נוסף לעתונות היהודית, היו האגודות והמפלגות הפוליטיות היהודיות. השינוי במעמדם של היהודים מאז שנות השמונים

---

28) לרגל זה נתחברו אז בראשית המאה הכ' „הפרוטוקולים של זקני ציון", שהפכו לאחר מהפכת 1917 לנשק ארסי בידי התעמולה האנטישמית עד ימינו.

29) ר' ש. דובנוב, „דברי ימי עם עולם", כרך י' עמ' 103.

30) בשנות מלחמת העולם הראשונה השתתף ה„ג'וינט" האמריקאי בתקציב ועד העזרה היהודי „ייקופו" בלמעלה מ־7 מיליונים רובלים, שהיוו כרבע מתקציב המוסד.

והאכזבה מתקוות האמנסיפציה שתבוא מידי הממשלה הרוסית, הביא לשינוי בכיוון תנועת ההשכלה. מצד אחד התעוררה תנועת חיבת־ציון, (שהפכה מאז 1897 לתנועה הציונית) וקראה לפתרון בעית יהודי רוסיה והיהודים בעולם כולו על־ידי שיבה לארץ אבות; מצד שני התגבר הזרם המהפכני בין הנוער היהודי, וקרא ליהודים להצטרף לכוחות שנאבקו לערעור המשטר הצארי, תוך תקוה כי ברוסיה חפשית ימצא פתרון לבעיה היהודית. זרם זה הצטרף בתחילה לתנועה המהפכנית הרוסית, ומאז שנות התשעים החל גם בטיפוח תנועה מהפכנית יהודית — ה„בונד", שדגלה בפתרון הבעיה היהודית „כאן" — ברוסיה, ולא מחוץ לגבולותיה („דאיקייט").

שני הזרמים הפוליטיים הללו נאבקו על ההשפעה בקרב הנוער וההמון היהודי, אולם המשותף בהם היה אי־השלמה עם משטר החיים הגלותי, שהיה מבוסס על השלמה עם הגורל היהודי בן אלפים שנה. הם המשיכו במלאכת ההרס של ה„השכלה", בערערם את חומות בית המדרש הישן. ביטוי עז להתגברותם של זרמים אלה היתה תנועת „ההגנה העצמית" שהתעוררה ברוסיה מאז שנת 1903 בעקבות פרעות קישנוב.

הרוח החדשה מצאה לה ביטוי ביצירה הספרותית של יהדות רוסיה בעברית, באידיש וברוסית. זה היה דורם של ביאליק, צ'רניחובסקי, אחד העם, שלום־עליכם, ורבים רבים אחרים. העתונות והספרות היהודית הגיעו לשיאן בהקף וברמה. קמה גם תנועה חינוכית נרחבת שידעה לבנות בתי־ספר חדשים, רווים רוח לאומית יהודית, בתנאי הדיכוי של המשטר.

גם על הגזרות והגרושים שפקדו את יהדות רוסיה בשנות מלחמת העולם הראשונה הגיבו היהודים בעוז, בגאון ובכשרון רב. אגודת העזרה לנפגעי המלחמה („יקופו") הפכה למנוף עצום של פעילות ציבורית ותרבותית, ובלחץ דעת הקהל ברוסיה ובעולם כולו, נאלצה ממשלת הצאר להגיש עזרה לפליטי המלחמה היהודים ולפתוח בפניהם למעשה את שערי תחום המושב [31]).

תקופה זו הסתיימה עם מהפכת פברואר 1917, שלאחריה בא אינטרמצו קצר, בן תשעה חדשים, שבו בטלו בבת אחת כל הגזרות וההגבלות על היהודים ונפתחו לפניהם אפשריות ללא גבול להתפתחות חפשית ויוצרת של כוחותיהם הכמוסים [32]), אולם תקופת חרות זו חלפה במהרה ומיד החל החורף הסובייטי.

ו.

שלושים השנים הראשונות למשטר הסובייטי עברו בסימן כרת. השליטים שקבעו את מדיניותה של רוסיה בשנים אלה שללו עקרונית את זכות קיומו של העם היהודי. דבר זה נאמר במפורש בכתבי לנין וסטלין. קיומם של היהודים כאומה נפרדת היה בעיניהם אנכרוניזם ועם נצחון המהפכה נחתך גורלם של היהודים, לכאורה, להיטמע בעמים ביניהם הם יושבים.

עם זאת התנגד המשטר החדש לאנטישמיות, שהיתה חלק מהמערך הרעיוני של אויביו. בעת המאבק על השלטון, בשנות מלחמת האזרחים (1918—1921) היו השלטון הסובייטי והצבא האדום — מגיניהם היחידים של היהודים בפני הפורעים ה„לבנים" והאוקראינים.

---

31) ר' מאמרי „דיוני מועצת המיניסטרים הרוסית בביטול תחום המושב ליהודים (אוגוסט 1915)", „העבר", חוב' י"ג (1960), עמ' 41—58.

32) ר' מאמרי „יהדות רוסיה בשנת המהפכה 1917", „העבר", חוב' ט"ו (1968), עמ' 32—55.

יהודים רבים לקחו חלק ניכר הן בארגון המהפכה ובהקמת הצבא האדום, והן בבנין המדינה הסובייטית ומשקה. הם מילאו במידה רבה את מקומה של אותה פקידות ואינטליגנציה רוסית שסרבה לתת ידה למשטר החדש והיגרה מרוסיה.

עם זאת הביא המשטר הסובייטי שלא במתכוון להרס המשטר הכלכלי היהודי. המוני היהודים שהתפרנסו מהמסחר וחלק ניכר מבעלי־המלאכה נשארו בלי פרנסה עם הלאמת המסחר והתעשיה, וגם זכויותיהם האזרחיות נשללו מהם בהיותם שייכים למעמדות ה„בורגניים". הממשלה הסובייטית לא התעלמה ממציאות מרה זו. יהודים רבים נקלטו בפקידות ובמפעלים הסובייטיים. כן חודשה בקנה מידה רחב ההתישבות החקלאית היהודית, שהתרכזה תחילה בדרום רוסיה ובקרים ואחר־כך (ב־1927) הוקצב לה חבל ארץ במזרח הרחוק, בירוביג׳אן, שהוכרז ב־1934 כ„חבל יהודי אוטונומי".

המציאות היהודית אילצה את המשטר החדש לסטות מהנחותיו העקרוניות לגבי הלאומיות היהודית. על מנת להשתלט על הרחוב היהודי הוקמה הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית, שרוב חבריה באו מקרב המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות לשעבר, זו היתה ה„ייבסקציה" המפורסמת לגנאי. תפקידה של ה„ייבסק־ציה" היה להרוס את כל המבנה החברתי־תרבותי הישן של יהודי רוסיה. ה„חדרים" והישיבות נסגרו, רבנים, שוחטים, חזנים וכד׳ נרדפו והושפלו, השפה העברית וספרותה חוסלו, בתי־ספר עבריים נסגרו, התנועה הציונית והחלוצית הוכרזו כ„קונטר־רבולוציונריות", ואלפים מחבריהן נשלחו לארץ גזרה. בתורת חסד מיוחד ניתנה הרשות לצאת מרוסיה לסופרים עברים ול„הבימה".

לעומת זאת, ניתנה רשות להקים בסיוע הממשלה סוּרוֹגאט של תרבות יהודית, שממנו נעקרו כל הסממנים ההיסטוריים, כולל הדת, המסורת, השפה והספרות העברית ושאיפת הדורות לארץ ישראל. במקומם באה מערכת בתי־ספר שחוץ משפת אידיש לא היה בהם זכר ליהדות, ושבהם הושמץ באורח שיטתי כל היקר לאיש יהודי. הוקמה עתונות, ספרות ותיאטרון שהיו נתונים לפיקוח קפדני של ה„ייבסקציה". חבורה של אינטליגנציה יהודית, סופרים ומורים, שפותו על־ידי האפשרויות שנפתחו לתרבות האידיש ברוסיה, נתנו ידם למערכת מזויפת זאת של תרבות יהודית[33]).

בשנות השלושים נדמה היה לממשלה הסובייטית כי חלף הצורך בתרבות ה„ייבסקית" הזאת. המוני היהודים השתלבו במבנה הכלכלי החדש, הן כפועלים בתעשיה המחודשת והן כפקידים במערכות השלטון. הוחל בהרס שיטתי של כל המבנה התרבותי היהודי. בתי־הספר באידיש, ששום יהודי בעל הכרה לאומית לא שלח אליהם את ילדיו, חוסלו, העתונות צומצמה, ב„טיהורים" שהתחוללו בכל המדינה בסוף שנות השלושים חוסלו גם רבים מאנשי ה„ייבסקציה" וקוצצו התכניות למימוש בנינה של בירוביג׳אן כחבל יהודי.

צרופם של כשני מיליון יהודים מפולין המזרחית, מליטא, לטביה, בסרביה ובוקובינה, בראשית שנות המלחמה, יהודים מעורים במסורת ובתרבות היהודית,

---

33) רבים מהם באו בשנות העשרים מחוץ לתחומי ברית המועצות, בהם מכס עריק, חוקר ספרות אידיש ומבקר, יליד פולין, שעבר לברית־המועצות ב־1929 ומת במחנה אסירים בסיביר ב־1937, משה קולבאק, יליד ליטא הפולנית, עבר לברית המועצות ב־1928, מת אף הוא בנסיבות דומות ב־1940. מאיר וינר, יליד גליציה, שעבד עם ח. ברודי בחקר השירה העברית, עבר לרוסיה ב־1926, נפל בחזית מוסקבה ב־1941.

הפך את רוסיה למקום ריכוזם הגדול ביותר של יהודים בעולם, אולם זמן קצר לאחר מכן שטפו גייסותיו של היטלר את מערב ברית המועצות ולמעלה ממחצית היהודים, שנמצאו באזור הכיבוש בידי הנאצים ושלא הספיקו להימלט לפנים המדינה, נשמדו. לאחר המלחמה החליטה, כנראה, הממשלה הסובייטית, כי אין טעם לשקם את התרבות היהודית. בסוף 1948 חוסלו הגילויים האחרונים של ציבוריות יהודית עצמית, שמצאו ביטוי ב„ועד היהודי האנטי־פשיסטי", עסקני הועד וראשי הספרות והתיאטרון היהודיים, כולם מנאמני המשטר הסובייטי, נאסרו, הוגלו וראשיהם הוצאו להורג. הפרוגנוזה של לנין־סטלין חגגה את נצחונה. היהודים, כאומה, חוסלו.

יא.

מאז ועד עתה נמשכת התקופה השביעית, שיש לראותה כתקופת חיסול כל שרידי הלאומיות היהודית, תוך גילויים בולטים של שנאת ישראל. מגמה זו הגיעה לשיאה בחמש שנותיו האחרונות של י. סטאלין („השנים השחורות"). סטאלין סבר בצדק כי על מנת להשלים את טמיעתו של העם היהודי, טוב יהיה להשמיד פיזית חלק ניכר מהיהודים. מדיניות זאת הגיעה לכלל ביטוי בולט עם „עלילת הרופאים", שבעקבותיה עמדו לצאת גזרות גרוש והשמדה על היהודים.

עם מותו של סטאלין בשנת 1953 רוככו במקצת הרדיפות על היהודים, אולם לא ניתן אישור לחידוש פעילות יהודית תרבותית, אפילו בגלגולה ה„ייבסקי".

רק בלחץ דעת־הקהל של היהודים בעולם, ניתנה ב־1960 הרשות להוציא לאור כתב עת יהודי יחיד בשפת אידיש, „סאוועטיש היימלאנד", שעריכתו נמסרה לסוכן נאמן של המשטר. המפקדים שנערכו בברית־המועצות ב־1959 וב־1970 הוכיחו כי מספר המכריזים על יהדותם הולך ופוחת, ועוד יותר פוחת מספר המציינים את השפה היהודית — כשפת דיבורם. העתונות והספרות הסובייטית העלו על נס את הליכתם של היהודים בתלם הפרוגרסיבי של האסימילציה, תוך רמז דק, כי זהו גם הגורל הרצוי לכל המעוטים הלא־רוסיים במדינה.

אילו נכתבו שורות אלה לפני חמש־שש שנים הייתי מסיים אולי בסתימת הגולל על יהדות רוסיה, אולם בשנים האחרונות אירע נס בלתי־צפוי. בהשפעת הקמת מדינת ישראל, וביחוד בהשפעת מלחמת ששת הימים קמה התעוררות חזקה בקרב היהודים בברית־המועצות. התעוררות זו נושאיה העקריים הם חלק מבני הנוער היהודי ויהודים ששמרו על גחלת הרגש הלאומי (בפרט באזורי ליטא, לטביה ובסרביה) וכן יהודי גרוזיה שמעבר להרי קווקז. התעוררות זו מצאה ביטויה בתביעה לפתוח את שערי ברית־המועצות ליציאת יהודים ועליתם למדינת־ישראל. תביעה זו לוותה בהפגנות ובפניה לדעת הקהל העולמית והביאה לכך שלאחר הפסקה רבת שנים החלו אלפים רבים יוצאים מבין חומות הברזל ומגיעים לארץ־ישראל.

קשה עדיין להעריך את ממדיה של תנועה זו ואת היקפה בעתיד, אבל היא כבר הוכיחה, כי יהדות רוסיה עוד לא אמרה את דברה האחרון, וכי עוד תתן את תרומתה, ונקווה — תרומה רבתי, לתקומת עם ישראל בדורנו.

שמואל אטינגר

היסודות והמגמות בעצוב מדיניותו של השלטון הרוסי כלפי היהודים עם חלוקות פולין

א.

כידוע, נתיחדה עמדתה של מדינת מוסקבה בתולדות היהודים בכך שלמרות העדר אוכלוסיה יהודית בגבולותיה תפס היחס העוין מקום מרכזי בגישת שליטיה ליהודים וליהדות[1]. יש הרואים ביחס זה מסורת רצופה מימי רוסיה הקייבית[2], אולם אפילו אם כך הדבר היו במסורת זו עליות וירידות. עובדה היא שבימי הארכידוכס איוואן III הוזמן יהודי מקרים לבוא למוסקבה לשרות מלכותי, כשם שיהודי מונציה שימש כרופא החצר אצלו[3]. ארכידוכס זה גם נטה במשך תקופה די ארוכה חסד לכפירה דתית שלפחות לדעת מתנגדיה היה בה משום „התיהדות"[4]. מכל מקום אין רואים בימי מלכותו של איוואן III גלויים מפורשים של איבה ליהודים.

המפנה למדיניות אנטי־יהודית קיצונית התחולל בימי שלטונו של בנו, וואסילי III. מימי מלכותו ואילך לא זו בלבד שנשמעות הצהרות רבות מצד שליטי מדינת מוסקבה נגד היהודים ואף נאסרה שהות יהודים על אדמת מדינת מוסקבה ולוּ גם שהות קצרה של סוחרים, אלא אף זו שבמסעותיהם היו פוגעים הצבאות הרוסיים בישובים יהודיים ולעתים אף עורכים בהם שחיטות ממש[5]. במאה ה־18 יש אמנם גם שנים של העלמת־עין משהית יהודים במדינת מוסקבה, או של יחס נוח יותר, אך לעומת זאת יש גם החמרה בימי שלטונן של יקטרינה I ושל בתה יליזאבטה, שציוו על גרוש כללי של כל היהודים שהצליחו להסתנן לקיסרות וחידשו את האיסור המוחלט על סוחרים יהודים לבוא למדינה לצרכי מסחרם[6].

מראשית המאה ה־18 אף החל להסתמן בגלוי שינוי מסויים בדעת־הקהל בנידון זה, שכן היו בעלי אחוזות באוקראינה ובפלך סמולנסק שצידדו במתן היתר כניסה לסוחרים יהודיים ואף מסרו חכירות להם, ובצדם כמה עירוניים, כגון אלה

---

1) השוה את מאמרי „מדינת מוסקבה ביחסה אל היהודים", „ציון", כרך י"ח (תשי"ג), עמ' 136—168.

2) על הפולמוס האנטי־יהודי ברוסיה הקייבית בקצרה ראה The World History of the Jewish People, 2nd series, vol. 2, Tel-Aviv, 1966, p. 323. וכן, „ציון" י"ח, עמ' 166.

3) „ציון", שם, עמ' 162—163.

4) על כך במאמרי „ההשפעה היהודית על התסיסה הדתית במזרחה של אירופה בסוף המאה הט"ו", בספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 228—247; „ציון" י"ח, עמ' 161—167.

5) „ציון", שם, עמ' 137—143.

6) שם, עמ' 153—154, 159. מפורסמת הצהרתה של הקיסרית יליזאבטה: „מאויבי הנוצרי אינני רוצה להרוויח".

של ריגה, אולם מסורת האיבה נשארה כה חזקה שאף שליטים בעלי נטיות „מערביות" לא העזו להפר אותה בגלוי[7]). ימים אחדים לאחר עליתה לשלטון נמסרה אמנם ליקטרינה II המלצה של הסנט להרשות בואם של יהודים לרוסיה, אולם היא נרתעה מאישורה, שכן, לדבריה, „להתחיל את המלכות בפקודה שתתיר כניסה חופשית של יהודים יהא זה אמצעי רע להרגעת הרוחות, ואילו לטעון שהכניסה החפשית של היהודים מזקת — היה בלתי אפשרי". לכן העדיפה לדחות את ההחלטה לזמן מאוחר יותר[8]). אך גם לאחר מכן עמדה הרתיעה משינוי המצב, שכן נתפרסמה כעבור מחצית השנה, בראשית דצמבר 1762, הכרזה מלכותית המתירה ומעודדת בואם של בני־חוץ־לארץ לרוסיה, „פרט ליהודים"[9]). אמת נכון, שיקטרינה II היתה מוכנה להעלים עין מנוכחותם של יהודים שהביאו תועלת למסחר ואף הורתה כך לכמה מן הפקידים, ובפטרבורג עצמה ישבו שלושה־ארבעה יהודים כשהשלטונות „מעמידים פנים שאינם יודעים על נוכחותם"[10]), אולם כדי שינוי היחס הרשמי לא הגיע הדבר במשך עשר השנים הראשונות למלכותה.

המלכות שזו היתה גישתה ליהודים קיבלה לידיה בחלוקת פולין הראשונה ב־1772 את שטחי רוסיה־הלבנה ובהם כמה רבבות תושבים יהודים. בהכרזה על סיפוח השטחים החדשים הבטיח מפקד צבא הכיבוש הרוסי את זכויות כל המעמדות (לרבות היהודים): „על ידי ההבטחה החגיגית הנ"ל של חופש הפולחן הדתי וקדושת שלמותו של הרכוש לכלל ולכל יחיד, מובן מאליו שגם לקהילות היהודיות היושבות בערים ובאדמות שצורפו לקיסרות הרוסית יישארו ויישמרו כל אותן החרויות שיש להן עתה בעניני דת ורכוש, כיוון שאהבת האדם של הוד מלכותה הקיסרית אינה מתירה לה להוציא אותן לבדן מן החסד הניתן לכל ומן האושר העתיד לבוא תחת שלטונה המבורך, כל עוד הן מצדן יחיו כנתינים נאמנים, תוך קבלת מרות ראויה, ויעסקו במסחר ובמלאכות, בהתאם למעמדם"[11]). בהכרזה זו ניכר רצון השלטון החדש למנוע זעזועים כתוצאה מן הסיפוח ולדאוג לרציפות המינהל על ידי הבטחת חופש הפולחן ושמירת זכות הקנין ועל־ידי השוואת זכויות הקבוצות החברתיות השונות בשטחים החדשים לשכבות המקבילות באוכלוסיה הכללית. ומכיוון שליהודים לא היה, כאמור, מעמד כל שהוא בקיסרות הרוסית שלפני החלוקות, לכן הובטחו להם הזכויות „שיש להן (לקהילות היהודיות) עתה (כלומר, תחת השלטון הפולני) בעניני דת ורכוש". אולם גם הבטחה זאת ניתנת מתוך נימה מצטדקת, תוך הסתמכות על „אהבת האדם של הוד־מלכותה הקיסרית שאינה מתירה להוציא אותן לבדן (את הקהילות היהודיות) מן החסד הניתן לכל ומן האושר העתיד לבוא". „כנראה, היה חשש שאף הזכרה בלבד של היהודים

---

7) כפי הדברים המיוחסים לצאר פטר: „יהודים וישועים דנים אנחנו כמנודים ממלכותנו" — שם, עמ' 148, וכן עמ' 151.

8) С. Соловьев. История России, книга XIII, Москва 1965, стр. 111—112. רשימות אלו של הקיסרית בצרפתית ובכתב־יד הובאו על־ידי מחברים רבים, אולם סיפור המעשה איננו מופיע בפרוטוקולים של הסנט וביומנים שנוהלו בו.

6) В. О. Леванда. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, СПБ 1874. (להלן — לבנדה), עמ' 26 סעיף 70.

10) כדברי הקיסרית עצמה באיגרת להוגה־הדעות הצרפתי דידרו משנת 1773. על גישתה של יקטרינה II בשנים אלו השוה Ю. Гессен. Закон и жизнь, СПБ 1911, стр. 16—20.

11) Н. Д. Градовский. Торговые и другие права евреев в России. СПБ 1886, стр. 67.

בתוך ההכרזה, עצם הכרה בהם כבנתינים רוסיים תעשה רושם קשה על חוגים הברתיים כל שהם. לאן פנה מבטה המודאג של יקטרינה? אל החברות, הפולנית והרוסית" — במלים אלו מסביר ההיסטוריון היהודי־הרוסי יולי גסן את כוונת מנסחי ההכרזה [12].

אכן, ברור היה ליקטרינה שגישתה התועלתנית, הנובעת מעקרונות היסוד של ה„אבסולוטיזם הנאור" [13], אינה עולה בקנה אחד עם הלכי־הרוח המקובלים. הפקידות הרוסית, שהגיעה מקרוב, באה במגע עם היהודים בשטחים המסופחים כשהיא נושאת עמה את מורשת האיבה המסורתית המוסקבאית אליהם. המעמדות הנוצרים בשטחים עצמם (אצילים, עירוניים, כמורה) אמונים היו מצדם על המסורת הארוכה של שנאת ישראל הפולנית, מצד אחד, והיו נמצאים ביחסים סבוכים של שיתוף־פעולה, התחרות וחיכוכים בעניני כלכלה וחיי יום־יום, מן הצד השני. הווה אומר, שהמדיניות הרוסית כלפי היהודים נולדה מלכתחילה בסימן של סתירה בין שתי המגמות: היא התכוונה להפיק תועלת מירבית מפעילותם הכלכלית של היהודים שהיוו יסוד חשוב, ושמא אף חשוב ביותר, בכלכלת האזורים הללו, ויחד עם זאת השתדלה לא לעורר תרעומת גדולה מצד האוכלוסיה המקומית. אך לא שתי מגמות אלו בלבד השפיעו על עיצוב מדיניותו של השלטון הרוסי כלפי היהודים. עליהן נוספו עוד כמה גורמים — השפעת גישתם של המחוקקים במערב, כלומר הדוגמה של תחיקות פרוסיה ואוסטריה של „האבסולוטיזם הנאור", בדבר מעמדם של היהודים, ובמידת־מה אף השפיעו הדיונים וההצעות בדבר שינוי אורח חייהם של היהודים או „תיקונם האזרחי", כפי שנתפרסמו ונדונו באותן ארצות ובמיוחד בפולין מאמצע שנות ה־80, וביתר שאת בימי „הסיים של ארבע השנים" (1788—1792), ובתוך אלו גם הצעותיהם של יהודים משכילים. נבדוק כל אחת מן המגמות הללו לעצמה, ואת הסתירות והניגודים ביניהן, ונבחון לאילו מהן היתה ההשפעה המכרעת כאשר עוצבה לבסוף גישתו של השלטון הרוסי ליהודים ונקבעו דפוסיה בסוף ימי מלכותו של אלכסנדר I ובימי ניקולאי I.

ב.

אחרי הכרזת 1772 נתפרסמו כמה חוקים ותקנות הנוגעים ליהודים, אולם הם לא נצטרפו כדי להגדיר את מעמדם באופן עקרוני. רק בראשית 1785 ניתנה פקודה מלכותית לגנרל־גוברנאטור (המושל הצבאי) של רוסיה הלבנה פאסק, שנמסרה לאחר מכן לידיעת הסנט, שבה נאמר: „כיוון שאנשים אלה, בני הדת היהודית, נכללו כבר על סמך פקודות הוד מלכותה למעמד השווה לזה של אחרים, הרי יש בכל מקרה לשמור על הכלל שנקבע על־ידי הוד מלכותה שכל אחד צריך להשתמש ביתרונות ובזכויות בהתאם לדרגתו ומעמדו, בלא הבדל דת ועם" [14].

(12 Ю. Гессен, История еврейского народа в России, Ленинград, 1925. (להלן — גסן, היסטוריה), עמ' 48.

13) השוה את דברי הפתיחה לכתב־הסובלנות שניתן כעבור כעשר שנים על־ידי יוסף II מאוסטריה ליהודי וינה: „מתחילת שלטוננו שמנו כאחת ממטרותינו החשובות ביותר שכל נתינינו, ללא הבדל אומה ודת, כל עוד הם מתקבלים ונסבלים במדיניותינו, יקחו חלק וישתתפו באושר הציבורי, אשר אנו רוצים להגדילו על־ידי דאגתנו, יהנו מחירות בהתאם לחוק ושלא ימצאו שום מניעה להשגת קיומם ולהגדלת החריצות הכללית בכל דרך מכובדת". A.F. Pribram, Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien, v. I, p. 494.

14) לבנדה, כנ"ל, סעיף 39, עמ' 32.

לכאורה הרי זו החלטה עקרונית בדבר הכללתם של היהודים במסגרות החברתיות הכלליות, למעשה באלו של סוחרים ועירונים, על בסיס של שויון. ואכן, השלטון התכוון אף לתת ייצוג ליהודים בתוך המסגרות של המעמדות הללו, כפי שנובע מן ההכרעה המלכותית משנת 1783: „אם יהודים שנרשמו כסוחרים ייבחרו מתוך הסכמה מרצון של החברה (חברת הסוחרים) למשרות כלשהן, בהתאם לתקנות המלכותיות (בדבר בחירה מסוג זה) אסור לעכב אותם מלהכנס למילוי בפועל טמס של התפקידים שהוטלו עליהם"; וכתוצאה מהכרעה זו אף השתתפו הסוחרים היהודים ממוהילב, אורשה ומסטיסלב, „בשיעור השוה לזה של הנוצרים", בבחירות משותפות וכמה מהם נבחרו לתפקידים בנציגויות העירוניות[15]). וגם מאוחר יותר, לאחר שסופחו שטחים נוספים של פולין ולמעשה כבר נחרץ גורלה, חזר השלטון והדגיש (ב־3.5.1795): „בדבר הבחירה בערים למשרות אזרחיות (עירוניות) שונות יש לנהוג לפי פקודותינו שאינן מפלות את אלה שיש להם הזכות לכך על פי דרגתם ומעמדם, בלא הבדל מוצא ודת"[16]). אולם כל הניסוחים הללו לא הפריעו לשלטון להפלות את היהודים באשר למקומות הישיבה, משלוח־היד, המסים וכדומה.

כאשר נתמנה „הועד המיוחד" בדבר „הסדר עניני היהודים" ב־9.11.1802[17]), נשמע גם בדיוניו הד להלכי־רוח של ההשוואה והעדוד. באחת מישיבות אותו הועד, ב־20.9.1803 נרשם ביומן: „מוטב ובטוח יותר להוליך את היהודים לקראת השלמות, על־ידי פתיחה בלבד של הדרך לקראת תועלתם שלהם, בהתבוננות מרחוק אחר תנועותיהם ותוך הרחקת כל דבר היכול להסיטם מדרך זו, אולם בלא שימוש בכפיה כל־שהיא... ככל האפשר פתוח איסורים וככל האפשר יותר חרות... כל הנימוקים הללו מניעים אותנו גם בהסדר (עניני) היהודים להעדיף אמצעי העידוד השקט, לעורר את פעילותם העצמית ולהסיר אך אותם המכשולים, התלויים במישרין בממשלה, שאינם עשויים להעלם מעצמם"[18]). אולם עקרונות אלה לא מנעו מאותו הועד מלקבוע כמה אמצעי כפיה בתחום השימוש בלשון העברית בתעודות, בתנאים שנדרשו לתפיסת משרות עירוניות (יהיו רשאים להבחר אלה בלבד הלובשים בגד גרמני או רוסי והיודעים קרוא וכתוב בלשונות רוסית, גרמנית ופולנית, וזאת שעה שרובם הגדול של הנבחרים הנוצרים לא ידע קרוא וכתוב), בקביעת תלותם בבעלי האחוזות שעל אדמותיהם הם ישבו, בהגבלת סמכויות הרבנים והקהילות, ומעל לכל אלה — בגרוש מהכפרים ובאיסור מכירת היי"ש[19]). הסעיפים בענין זה כלולים ב„תקנות בענין היהודים" שעובדו על־ידי אותו „ועד מיוחד" ב־1804, אולם יחד עם האיסורים מופיע ב„תקנות" סעיף 42 האומר: „כל היהודים, השוכנים ברוסיה, הבאים לתוכה להתישב או המגיעים ממדינות אחרות לצרכי מסחר, הם בני חורין ושרויים תחת חסותם הקפדנית של החוקים, בשווה עם כל יתר נתיני רוסיה"[20]).

---

15) Ю. Гессен, Евреи в России, СПБ 1906. (להלן — גסן, יהודים) עמ' 460. למעשה מספר הנבחרים היהודים היה מועט ביותר — השוה, גסן היסטוריה, כרך 1, עמ' 59—60. בחירות משותפות, רוצה לומר — ללא קוריות לאומיות או דתיות.

16) לבנדה. כנ"ל, סעיף 45.

17) גסן, יהודים, עמ' 74.

18) שם, עמ' 76.

19) יש לזכור שסעיפים ברוח זו היו כלולים גם בחוקים לגבי היהודים באזורים השונים של הקיסרות האוסטרית, בפרוסיה ואף באלזס שלפני המהפכה.

20) לבנדה. כנ"ל, סעיף 59, עמ' 59.

שניות כגון זו ניתן להסבירה, כמובן, בשניות האופיינית לסדרי מדינה ברוסיה בתקופות שונות, בקרע שבין העקרונות הנעלים לבין המציאות העכורה. „כמה יפה זה מאפיין את יקטרינה II — טוען אליהו אורשנסקי — שבמלים רוממה את תורת האנציקלופדיסטים בדבר חופש, שיוון וצדק ולמעשה שעבדה את רוסיה הקטנה (אוקראינה) החפשית וחילקה למקורביה (כצמיתים) רבבות אנשים חפשיים" [21]. אולם גם הוא עצמו מודה שלא היה זה תפקיד קל להגשים ברוסיה את העקרונות המוצהרים „לאחר שחוסר־הסובלנות הגס כלפי היהודים השתרש בה במשך מאות בשנים". למעשה היתה יכולת השלטון המרכזי להשפיע על סדרי ממשל וחברה הנוקשים ברוסיה מוגבלת מאוד ונוסף על כך בלמו את הרצון לשנות הן הנוחות האדמיניסטראטיבית והן לחץ האוכלוסיה המקומית בשטחים המסופחים, שהשלטון עשה מאמצים לרכוש את אהדתה.

לשם הנוחות המינהלית והפיסקאלית קיבל ואף הרחיב השלטון הרוסי בראשיתו את סדרי האירגון היהודי שלא הכירם כראוי. מיד עם הסיפוח החליט הגנראל־גוברנאטור של רוסיה הלבנה צ'רנישוב לגבות מן היהודים מס גולגולת של רובל אחד לנפש ו„לרשום אותם לתוך ,קהלים' (קהילות) שיש לכונן לפי ראות עיניהם של שרי הפלכים ולפי הצורך" [22]. ל,קהלים' אלה ניתנה סמכות רחבה לגבי יחידים שכן „כל אחד מן היהודים, כאשר ירצה לנסוע למקום כל שהוא בעסקיו, או שירצה להתגורר או להתישב במקום כל שהוא, או שיחכור (נכס) כל שהוא יקבל פספורט מן הקהל... ואת דמי הגולגולת ישלם הקהל ויכניס ללשכת המחוז" [23]. ברי, שרצונו של המושל היה להבטיח את ההכנסה מן המסים שהקהל היה ערב לה, „כדי שהגביה מהם (מן היהודים) תתקבל באופן בטוח יותר" [23]. ולשם כך נתן, איפוא, הכרה חוקית לסדרים שהיו קיימים בזמן השלטון הפולני. סביר להניח שהציבור היהודי, שהיה חרד מפני כל שינוי וחשש מ„גזירות", נטה להסדר זה ושמא אף נקט ביוזמה כדי לעורר את השלטון החדש לקבעו. השלטונות אף הכירו למעשה בועדים הגליליים והפלכיים שלהלכה נתבטלו בפולין עם פרוק ועד ד' ארצות בשנת 1764, אלא שהיו קיימים למעשה. ה,קהלים' הגליליים עסקו „בבירור משפטים בין היהודים בלבד... ו,קהלים' פלכיים לערעורים, ובהם מספר קבוע של שופטים" [24]. אולם כשהגיע הדבר לידיעת הסנט ב־1783 התברר שאין לכך אסמכתא חוקית כל־שהיא. כמו כן נתעוררה השאלה אל מי יש לפנות בערעור על הכרעות בתי־הדין הפלכיים, שכן הם לא היו משובצים במערכת בתי־המשפט הכללית.

הסדר מינהלי זה בא בהתנגשות עם התמורות האדמיניסטרטיביות הכלליות שהנהיגה יקטרינה II. בשנת 1775 נתפרסמה „ריפורמת הפלכים" — חלוקה חדשה של רוסיה לפלכים — וכמו כן נתחלקו תושבי הערים לסוחרים ועירונים ואלה שנרשמו כסוחרים צריכים היו לשלם אחוז אחד מהונם המוצהר ולהרשם לגילדות בהתאם לגודל הרכוש. הם גם נפטרו מחובת השרות הצבאי. ב־1782 העמיקה ההפרדה בין המעמדות על־ידי פירסום פקודה האוסרת על הסוחרים והעירוניים להתגורר בכפרים ומצווה עליהם לעבור מיד לערים. מ־1778 החלו תקנות כלליות אלו לנגוע גם ביהודים שכן באותה שנה הונהג ההסדר הפלכי ברוסיה הלבנה וב־1780 ניתנה

---

21) И. Оршанский. Из новейшей истории евреев в России, Еврейская библиотека Т. 2, стр. 206.

22) לבנדה, כנ"ל, סעיף 29.

23) כנ"ל, סעיף 31.

24) כנ"ל, סעיף 36.

הרשות ליהודים שם להרשם לגילדות הסוחרים[25]). על־ידי כך נזרע הניגוד בין אירגונם הקהילתי של היהודים, הערב לתשלומי המסים ולהתנהגותם לבין השתייכותם למסגרות הכלליות (תוך זמן קצר, ב־1783, נכללו כל היהודים שלא נרשמו כסוחרים ברשימות העירונים). כתוצאה מפרושו של הגנראל־גוברנאטור פאסק לחוקים אלה נתקפחו היהודים הן בזכותם לשריפת יי"ש ומכירתו, שנמסרה לידי העיריות, והן במשפטים שבינם לבין העירונים. כמו כן החלו להציק להם שיעזבו את הכפרים ויעברו לשבת בערים. בייחוד ניסו לנצל חוק זה בעלי אחוזות שיהודים בנו בכפריהם משרפות יי"ש ועתה קיוו לנשלם מנכסיהם. היהודים התלוננו על קיפוחים אלה[26]) והסנט פנה להגדיר מחדש את זכויותיהם (מאי 1786). הסנט אימץ לעצמו את הכלל ש„כל אחד צריך להשתמש ביתרונות וזכויות לפי דרגתו ומעמדו בלא הבדל דת ועם", אולם הלכה למעשה ניסה לפשר בין כלל זה לבין הנוהג המינהלי המקובל. כיון שב־1783 נמסרה הזכות לשרפת יי"ש ומכירתו בערים לעיריות ובכפרים לבעלי האחוזות נשללה זכות זו מן היהודים. אולם הותר להם לחכור זכות זאת מאלה שהיא נמסרה להם וזאת בניגוד להוראה של הגנראל־גוברנאטור שראוי „לכל עירון להעסיק עצמו במסחר ומלאכה, מעמד הנאה לו ולא בשרפת יי"ש, עיסוק שאינו יאה לו כלל"[27]). כיון שבמינוי למשרות עירוניות יש לנהוג שיוויון בין יהודים ללא יהודים אין לדעת הסנט כל סיבה להתיר בתידין יהודיים מיוחדים, אלא יש לברר כל ענין ולקבל כל עדות, אף בין היהודים עצמם בבתי־הדין העירוניים; רק בענינים „הנוגעים לכלי־הקודש היהודיים ולמנהגי דתם יש לאפשר ליהודים להתדיין ב„קהלים" הגליליים והפלכיים. יש כאן ללא ספק נסיון לצמצם את סמכויות ארגון האוטונומיה היהודית הפנימית, בדומה לזה שנעשה אותו זמן במדינות הגרמניות. עם זאת נותרה הזכות בידי היהודים עצמם לחלק על דעת עצמם את עול המסים המוטל עליהם ולהיות אחראים במשותף לגביתם — סמכות חשובה של הקהילה היהודית בכל הדורות. אמנם, נכון הדבר, הסוחרים החייבים לשלם אחוז אחד מהונם, הוצאו מהסדר זה ובכך הופקעו מסמכות הקהל דוקא העשירים שבקהילה, הפקעה שבמשך דורות הרבה ובארצות שונות לחמה ההנהגה היהודית בעקביות ובעקשנות למונעה[28]).

אחת הסתירות הבולטות בין המגמה המשוה לבין עמדת האוכלוסיה העוינת ליהודים נתגלתה לגבי זכותם של אלה להרשם כסוחרים במקומות שמחוץ לשטחים המסופחים. נכון הוא שהנוהג המקובל הכביד ברוסיה על עקירת הסוחרים ממקום למקום, אולם מאז פרסום ההסדר הפלכי ו„כתב העידוד לערים" ב־1785 תמך השלטון בהרחבת העסקים של הסוחרים, בייחוד של אלה שנרשמו לגילדה הראשונה והשניה, לכל תחומי רוסיה. אולם כאשר החלו סוחרים יהודים להגיע לסמולנסק ולמוסקבה והחלו לעסוק במסחר שם נשמעו קולות המחאה של הסוחרים המקומיים. אלה לא זו בלבד שהאשימו את היהודים בהברחת סחורות ובגזיזת מטבעות, אלא אף הסתמכו על כך ש„החוק תמיד היה נגד התרת כניסת היהודים לרוסיה" וביקשו ממפקד הצבא במוסקבה לאסור על מסחר היהודים ולגרשם מן העיר[29]). בעטיו

---

25) כנ"ל, סעיף 33.

26) השוה, גסן, יהודים, עמ' 456—458.

27) שם, עמ' 459.

28) גסן, היסטוריה, עמ' 57, 61. יש לזכור שמכמה טעמים נטו היהודים יותר מן האחרים להרשם כסוחרים.

29) השוה, Восход 1895 г. январь. Современная летопись, стр. 32—34.

של לחץ זה נתפרסמה פקודה קיסרית (23.12.1791) הקובעת ש„ליהודים אין כל זכות להרשם כסוחרים בערים הפנימיות של רוסיה ובנמליה ועל פי פקודותינו בלבד מותר להם להשתמש בזכות האזרחות והעירונות ברוסיה הלבנה". אלא שעל־פי אותה פקודה הורחבה זכות האזרחות גם על אזורי יקטרינוסלאב וקרים (טאבריה).

דומה שצודקים אלה הסבורים שהשלטונות הרוסיים לא נתכוונו אותו זמן לקבוע הלכה לדורות המצמצמת את ישיבתם של היהודים לאיזור מסויים בלבד („תחום המושב", לאחר מכן). הם רצו בעיקר ללחוץ עליהם שיתישבו בשטחים החדשים בדרום, הריקים מאדם[30]). יתכן אף שהנהגת המס הכפול, מלבד הנימוקים הפיסקאליים, באה, כפי שטען זאת נטע בן־חיים (נטע גוטקין) בתזכירו „עד כמה שאפשר לדעת, כדי לאלץ את אלה מהם שאינם יכולים לעמוד בתשלום זה (של המס המוגדל) לעבור להתישבות בפלכים היקטרינוסלאבי והווזניסני לשעבר, על האדמות הריקות"[31]). אף־על־פי־כן אין להתעלם גם מגורמים נוספים שהשפיעו ללא ספק על המגמות החדשות של השלטון הרוסי — כתוצאה מן החלוקה השניה של פולין והחלוקה הסופית הצפויה נתברר שמספר היהודים בקיסרות יגיע למאות אלפים רבות ונתגבר כנראה החשש שאי־אפשר יהיה לנצל את כולם לפיתוח הפעילות העירונית והם יפלו למעמסה על האוכלוסיה ה„עיקרית", ה„מפרנסת", כלומר האיכרים. לכן נטו השלטונות לחשוב שאי־אפשר יותר לנהוג לפי העקרונות שנקבעו בשעתו על־ידי יקטרינה בדבר חובות שוות ללא הבדל דת ועם ויש לחפש פתרונות חדשים, כגון העברת מספר גדול של יהודים אל אזורי רוסיה החדשה, שאיכלוסה היה לאחת המטרות החשובות של השלטון. מאידך גיסא, למודי הנסיון של המרד הפולני מ־1794 ניסו השלטונות הרוסיים להרגיע את הרוחות והבטיחו לתושבי השטחים המסופחים את זכויותיהם הישנות, שכללו זכות שיפוט של בעלי אחוזות על היהודים היושבים על אדמותיהם, כמה אפליות לרעה של יהודים כלפי העירונים ובכמה ערים אף את הזכות שלא להתיר ליהודים לשבת בהן כלל. המסורת הארוכה של האיבה של הפולנים ליהודים והדיון במעמדם של היהודים בשנים הקודמות קיבלו עתה חשיבות מחודשת.

ג.

מיד לאחר החלוקה הראשונה הורגשה השפעת הדעות שהיו מהלכות בחברה הפולנית לגבי היהודים על הפקידות הרוסית. הראיה הבולטת לכך הוא „תאור המצב הנוכחי של היהודים הנמצאים בפלך מוהילב" שהוגש על־ידי שר־הפלך קאחובסקי ב־1773 לגנראל־גוברנאטור צ'רנישוב[32]). לפי תאור זה היהודים הם עצלים, בעלי דעות־קדומות וחיים על מרמה וניצול האיכרים כדי לגזול את כל כספם ולהרבות את חובותיהם, הם מנצלים את חסות האצילים כדי להגדיל את האשראי שלהם (מתוך הכוונה להכריז על עצמם כעבור זמן כפושטי רגל) ולקבל את הגנתם בבתי המשפט. באמצעות ליכודם הפנימי, — החרם, ענשים ומאסרים — שולט הקהל ביהודים היחידים ביד רמה ומציל אותם מיד המשפט אף במקרים של שוד ורצח. „כל מסחרם הוא במרמה ובניצול התושבים המקומיים: עם עושה־

---

30) Ю. Гессен. Закон и жизнь, стр. 24—25.

31) גסן, יהודים, עמ' 445.

32) נדפס בכרך השביעי של המהדורה השניה של כתבי דרז'אבין, עמ' 334—339 מן ההעתק שהעביר צ'רנישוב לשר פלך פסקוב קרצ'טניקוב; כלומר תעודה זו היו לה מהלכים בקרב הפקידות הרוסית. ר' תרגום התעודה להלן, עמ' 74—78.

עול, רמאי, מתחבר עם גנבים ושודדים, כל אחד מהם מסוגל להרים ידו על הכל ובלבד שהכסף ייפול לידיהם; בתמיכתם נתרבו הפשעים באיזור זה: הם מסיתים בכוונה פשוטי־עם לעסוק בגנבה, ואלה נכנסים לעניינים כאלה בעצתם... מהם (בא) זיוף המטבעות: את (המטבע) הטוב מוציאים לחוץ לארץ ומוכרים (שם), ובמזיף קונים סחורות מקומיות... כך מביאים היהודים במסחרם את התושבים לדלדול יחד עמהם ומערערים את המסחר... רמאויות היהודים כה מרובות שקשה לתאר את כולן; בקיצור אפשר לומר כך — כל יהודי ועמו צורה חדשה של מרמה". „הם מביאים את האיכרים ואת בעלי־האחוזות להדלדלות גמורה; וכך אפשר לומר שבעלי־האחוזות הין למנהלים, האיכרים לעובדי־כפיה והיהודים לאדוניהם... לבעלי אחוזות אלה צריכים האיכרים להפריש חלק אחד, ליהודים שנים, ולעתים אף יותר, של רכושם; ואילו האיכרים עצמם ומשפחותיהם מסתפקים ברביעית אחת של מעשה ידיהם ואת היהודים מאכילים ומלבישים, מבלי לקבל מהם תמורה". היהודים צורכים חלק גדול של התבואה שהאיכרים מגדלים בפלך וכמות גדולה שורפים ליי"ש, „הנה הכל ברור ומסביר את יוקר הלחם בפלך זה ואת חסרונו".

בתאור זה מופיעה תמונה של רשעות היהודים, שהם אסונו של האיזור, מנצליו ומהרסיו, תאור ברוח דברי הקיצוניים שבאנטישמיים הפולנים שהפך למסמך רשמי בידי פקידי השלטון הרוסי. יש גם תרגומים מן הפולנית לרוסית באותה רוח, למשל תאור של יהודי הרוכש את אמונו של אציל פולני כדי להרסו ולדלדלו המסתיים במלים: „הנה הדבר, כשיש לך עסק עם יהודי; הוא שדד אצלי הכל, אך אני הפסדתי (נגדו במשפט) ונוסף על כך עוד נתחייבתי לשלם לו בעד עלילת־שוא. אם מישהו בוחל במעשיו של דוידק (היהודי) להווי ידוע לו שכל היהודים דומים הם לדוידק"[33]. או תיאור של דו־שיח בין קומיסאר (מנהל אחוזות של אציל) לבין עורך־דין בדבר הרעב השורר באיזור. הרעב הוא כללי, אולם, אומר המנהל, „ראיתי בכל מקום קבלנים וחוכרים (יהודים), יחד עם צאצאיהם, נמרצים, זריזים ושמנים ואילו את האיכרים ראיתי, שאחדים מהם מזי רעב, אחרים שהצהיבו מהסם המורעל (יי"ש), ואלה שפגשוני בדרכים בקושי עמדו על רגליהם, וביקשו פת לחם ודמעות בעיניהם". אמנם עורך־הדין טוען: „היהודים פוגעים באיכרים שלנו, אולם האציל־ים עצמם נותנים להם את הזכות והעילה לכך", אך המנהל משיב שהסיבה העיקרית לדלדול האיכרים הוא היי"ש, ושיש הבדל רב בין בעל־האחוזה השורף את היי"ש רק מעודפים, תוך חישוב טובת המשק ולאחר חשבון מדויק, לבין היהודים העושים זאת למטרות ניצול בלבד: „לדעתי צריך היה לאסור עליהם לשהות בכפרים ולחכור פונדקים, אולם לאחר שתילקח מהם דרך זו לשוד תושבי כפרים אינני יודע לאן יש לשלחם. שכן גם בערים הם גורמים עוול לא פחות: אחדים מהם במוכרם לסוחרים הגונים סחורות גנובות ומזויפות גוזלים את הרווח החוקי; אחרים ניזונים מגנבה פשוטה, בעצמם או בעזרת פושעים שודדים הם בלילות חנויות סוחרים, דירות עירוניות או כנסיות האדון. יש גם כאלה הגוזזים או מזייפים מטבעות". אולם עורך־הדין טוען שאפשר בכל זאת להפיק תועלת מן היהודים על ידי ישובם בכפרים לעצמם כחקלאים. הוא גם משמיע דברים בזכותם של היהודים כסוחרים, המוכרים בזול, מפני „שהם חיים בחסכונות רבה, בהתאפקות

---

33) שם, עמ' 347, גם זה צורף כנספח לחוות־דעתו של דרז'אבין בענין היהודים. הספר Żyd Dawidek נדפס ע"י הישועים בפולוצק (גסן, יהודים, עמ' 49).

ובמתינות... מסתפקים ברווח מועט". הם טובים גם כבעלי מלאכה, ותרומתם להכנסות המדינה רבה, שכן הם משלמים מס כפול: "הגע בעצמך איזו הכנסה היתה המדינה מפסידה אילו גורש העם הזה? ואלו הן הכנסות ללא פיגור וחיסור, שכן אצל היהודים משלמים אלה בעד אלה (כלומר העשירים בעד העניים"[34]).

כל אלה הם קולות מן הפולמוס שהתנהל בחברה הפולנית מאז שנות ה־70 למאה הי"ח. התעצמות הערים והעירונים בפולין ברבע האחרון של המאה ה־18 הביאה עמה דיון ציבורי נרחב ומחודש בעניני מדינה, כשמעמדם של היהודים תופס בו מקום רב. העירונים תבעו את סילוקם של היהודים מן הערים ואילו האצולה היתה רעבה לכוחות עבודה בחקלאות לנוכח התרחבות המשק האחוזתי בעטיה של הדרישה המוגברת לתוצרת חקלאית בעקבות המהפכה התעשיתית באירופה המערבית. כתוצאה מכך החלו להופיע התכניות בדבר התישבות חקלאית של יהודים על אדמות בור וביצות ובערבות אוקראינה הבלתי־מאוכלסות. אצל חלק מן המחברים היה זה טכסיס שקוף כדי לחפות על רצונם להפטר מן היהודים, אלא שהם נרתעו מלהציע גרוש פשוטו כמשמעו ב„תקופה הנאורה". אצל אחרים, שגישתם היתה אוהדת ליהודים, השתלב צעד זה בתוך ההצעות הכלליות ל„תיקון היהודים"[35]) באמצעות הפצת ההשכלה, תיקונים ושינויים במנהגיהם הדתיים, שינוי לבושם, סיגול הלשון הפולנית, ביטול סמכותו של „הקהל" או הגבלתה, השרות בצבא וכיוצא באלו הצעות אשר הושמעו אף הן מן הדיונים המקבילים בגרמניה שנתרבו לאחר הופעת ספרו של כ. וו. דוהם „על שיפורם האזרחי של היהודים" ב־1781. רוב המחברים בפולין יצאו בחריפות נגד החכירות היהודיות, היו רואים במכירת הי"ש על ידם את אסונם של האיכרים ומכאן הגיעו להצעות ההתישבות החקלאית של היהודים. ט. צ'אצקי הציע איזור התישבות יהודי מרוכז בדרום וישובים מפוזרים בין הנוצרים במקומות אחרים; הסוכן המלכותי אברהם הירשוביץ בהצעתו „לתקן את מנהגי תושבי מלכות פולין בני הברית הישנה" רצה להפנותם לערבות אוקראינה. וזוהי גם דעתו של אוגוסט מושינסקי וכן של כמה מחברים אחרים[36]). ודאי שהדי ההצעות כגון אלו הגיעו גם אל הפקידות הרוסית ובייחוד לאחר צירוף שטחים נרחבים נוספים לאחר חלוקת פולין השניה. להצעות מסוג זה היה הד בחוגי השלטון הן בגלל הצורך שהוזכר לעיל לאכלס את שטחי רוסיה החדשה והן בגלל ההחלטה של הקיסרית, עוד ב־1782, כאמור, להעביר את כל הסוחרים והעירונים היושבים בכפרים לתוך הערים. החלטה זו, שלא היתה קשורה ביהודים כלל, אלא באה למנוע את ניצול האיכרים על־ידי העירונים[37]), נמסרה על־ידי הסנט בראשית 1783 לכל הנהלות הפלכים. אמנם

---

34) שם, ע' 348—353.

35) בין הספרות העשירה הדנה בהצעות ל„תיקונם" של היהודים בפולין כדאי לציין:
Wł. Smoleński, Stan i sprawa żydów polskich w XVIII wieku, Warszawa 1876, E. Deiches, Sprawa żydowska w czasie sejmu wielkiego, Lwów 1891; Wł. Smoleński, Ostatni rok sejmu wielkiego, Kraków 1897, str. 329—331, 404—406, Dodatki I, II, E. Ringelblum, Projekty i próby przewarstwowienia Żydów w epoce stanisławowskiej, Warszawa 1934. מ. ורטה, הצעות פוליטיות לפתרון טריטוריאלי של שאלת היהודים, 'ציון', כרך ו', עמ' 148—155, 203—213 ולאחרונה הכרך המוקדש לשאלת היהודים בתוך Materiały do dziejów sejmu czteroletniego, T. VI, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1969.

36) רינגלבלום, שם, עמ' 67—68.

37) С. Бершадский. Положение о евреях 1804 г. Восход 1895 (להלן, ברשדסקי), יוני, עמ' 37.

בפקודת הסנט מ־7.5.1786, שנזכרה לעיל, נאמר במפורש ש„אין לאלץ יהודים היושבים בכפרים והרשומים כסוחרים ועירונים לעבור לשבת בערים" [38], אך אחרי החלוקה השניה ותוך כדי החלוקה השלישית של פולין נשתנה המצב. בפקודה לגנראל־גוברנאטור שפלך מינסק היה בתחום הנהלתו (3.5.1795) נאמר שגם את היהודים היושבים בכפרים יש למסור לסמכות העיריות „ולהשתדל להעבירם לישיבה לערי האיזור כדי שאנשים אלה לא יהיו נודדים לרעת החברה, אלא בניהול המסחר ובהפצת מלאכת־כפים ואומנויות יפיקו רווח לעצמם ויביאו תועלת לחברה" [39]. היה ברור לכל, אותה שעה יותר מאשר ב־1786, שהערים הדלות אינן מסוגלות לקלוט לתוכן אוכלוסיה גדולה נוספת. אף־על־פי־כן ניסה הגנראל־גוברנאטור של רוסיה הלבנה פאסק לאסור על היהודים לשרוף יי"ש בנכסי האצילים [40] „כיוון שלפי מעמדם כסוחרים הם צריכים לפנות למסחר המותר להם ואילו אלה שנרשמו כעירונים צריכים להתגורר בערים, בהן הם רשומים, ולעסוק במלאכות שונות, אמנויות ומלאכת־כפים, ובדרך זו תתרחבנה הערים וישתפר מצבן ואילו האיכרים ישתחררו מאנשים המפתים אותם לשכרות והמדלדלים אותם". אלא שבגלל התנגדות בעלי־האחוזות בוטל הצו לגבי יהודים יושבי העיירות הפרטיות וליושבי הכפרים והפונדקים הוקצב זמן למעבר לערים עד לסתיו 1798 [41].

כללו של דבר, תוך כדי החלוקות ותוצאותיהן החברתיות נפגשו הדעות הקדומות של הפקידים הרוסיים על היהודים, שלא הכירו אותם מקודם, וקיבלו חיזוק וגיוון חדש מכוח ההשקפות הכלכליות והחברתיות של האצולה והעירונות בפולין — השקפות שקיבלו ביטוי חדש בימי החלשתה הסופית של פולין ואבדן עצמאותה.

ד.

ב־1796 עלה על כסא המלוכה הצאר פאוול. ב־1797 הגיעו אליו דו"חות אודות הרעב שהתפשט בפלך מינסק והוא ציווה על שר הפלך לברר את סיבותיו, לאחר שישמע את חוות־דעתם של נציגי האצולה. הללו הדגישו את תפקידם ההרסני של היהודים בכפרים, בנוסח דברי הביקורת וההסתה שנשמעו עוד בתקופה הפולנית. אך נציגי האצולה הכלילו בביקורתם גם את התשלומים המופרזים שגבתה הכמורה ואת הסדרים הפגומים בחכירת האחוזות. על סמך חוות־דעת זו ציווה פאוול לסנט לנקוט בצעדים „להגביל את זכויות היהודים, המנצלים את האיכרים, ושל הכמורה הלוחצת אותם על־ידי הטלים ללא מידה" (28.7.1797). ואילו הסנט בהחלטתו ציין בחומרה יתירה דוקא את תפקיד היהודים וטען שנתגלה כי „הכפריים בפלך מינסק שרויים בדלות יתירה לא כל כך בגלל הבצורת התכופה שם אלא בגלל כך שבעלי האחוזות מחזיקים בכפריהם יהודים בחכירות ובפונדקים, והללו על־ידי מתן היי"ש לאיכרים באשראי, במשכון חפצים שאי־אפשר בלעדיהם, מביאים אותם לעניות והופכים אותם לבלתי־מוכשרים לניהול משקם" [42].

הסנט ביקש את חוות־דעתם של נציגי האצולה מפלכים אחרים ודומה שלא

---

38) לבנדה, סעיף 39, עמ' 34.

39) שם, סעיף 45.

40) כבר ב־1783 הוא ניסה לאסור על בעלי־האחוזות למסור ליהודים את חכירת שריפת הי"ש ומכירתו, אלא שהפקודה מן ה־7.5.1786 ביטלה הוראה זו כבלתי־חוקית — השוה לבנדה, סעיף 39, עמ' 33.

41) ברשדסקי, שם, עמ' 39—41.

42) ברשדסקי, שם, ינואר, עמ' 86—92.

היה שוני רב בין דעותיהם של הללו לבין אלו של אצילי מינסק. שר הפלך של ליטא פריזל צרף לחוות־הדעת של נציגי האצולה באזורו את הערותיו שבהן היו כלולות הצעות לריפורמה מרחיקה לכת בחיי היהודים[43]. קוי הריפורמה לקוחים כולם מן הספרות המשכילית ל„תיקון" היהודים שבמערב. בדומה לאותם משכילים הוא רואה ביהודים בהווה עם בלתי־מוסרי ומושחת, הממשיג את אמצעי מחיתו במרמה, על־ידי שרות לאחרים ומלאכות קלות. מקור הרע לדעתו הוא בארגון האוטונומי היהודי ובראשיו המנצלים אותו לטובתם, השודדים ומנצלים את פשוטי העם, והמעונינים לכן לטפח בורות ודעות קדומות בקרב היהודים. בגלל כך גם נתפשטו כתות מרובות ורמאים המציגים עצמם כקדושים. אי־אפשר להשאיר את היהודים במצבם הנוכחי כי „העם הזה אין לו חינוך כל שהוא ולא עקרונות מוסר שעליהם מתבססת כל חברה".

היהודים מתחלקים, לדעת פריזל, לארבעה מעמדות: 1) סוחרים, שרק מעטים מהם בעלי הון משלהם והיתר פועלים באמצעות אשראי ולרוב פושטים את הרגל; 2) אומנים, העוסקים במלאכות קלות בלבד שלא למדו אותן כראוי; 3) פונדקאים, שהם המרובים, המזיקים לאיכרים ולבעלי המלאכה והמנצלים אותם. למרות זאת הם עניים מאוד ומשלימים חסרונם באמצעים פסולים ומזיקים „ולכן אין הממשלה יכולה לסובלם"; 4) כל אלה שאינם שייכים לשלושת המעמדות הנ"ל ומתפרנסים ממירמה. היהודים מכנים לפרנסה זו סרסרות ובדרך כלל קשורה היא בפשע. „אפשר להיווכח (מבדיקת) המעשים הפליליים שאין כמעט אחד מהם שלא ישתתף בו אחד היהודים". הם גוזזים מטבעות ומוצאים את המטבע המקומי לחוץ־לארץ, למרות האיסור.

הצעות „תיקוניו" של פריזל כוללות — איסור הכתות והקמת סמכות דתית אחת ליהודים בכל המדינה; ניהול עניני הדת היהודית בלשון הפולנית; חינוך ילדי יהודים בבתי־הספר הכלליים; הגבלת גיל הנשואין. הוא מציע להשוות בזכויות את הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים עם הלא־יהודים ולהכלילם במסגרות הכלליות ואילו את כל יתר היהודים להפוך לעובדי־אדמה; לבטל את ה„קהלים" — מקור כל רע; לאסור תוך שנתיים ימים שריפת יי"ש והחזקת פונדקים; לאסור על הלבוש היהודי המיוחד; לקבוע „כמה אנשים בעלי נסיון, אשר בתקנם את מצב העם היהודי בעזרת יהודים נאורים ומלומדים ביותר, יהיו מסוגלים לטהר את דעתם מקנאות ודעה קדומה אשר כה מזיקות לסדרי חברתם".

מתוך שפריזל מזכיר את היהודים הנאורים והמלומדים מסתבר שהיה לו מגע כל־שהוא עם יהודים משכילים ויתכן שהללו הם שהביאו לידיעתו את ההצעות השונות של משכילי גרמניה ל„תיקון היהודים".

זמן קצר לאחר שפריזל הגיש את הערותיו לחוות־הדעת של מנהיגי האצילים בפלך ליטא (5.4.1800) קיבל הסנטור דרז'אבין הוראה מאת הקיסר לצאת לרוסיה הלבנה ולחקור את המחסור בלחם ששרר שם. ראש הסנט אובליאנינוב הוסיף הערה במכתבו אל דרז'אבין שרצון הקיסר הוא שישים לב במיוחד לפעילות היהודים שכן „לפי ידיעות היהודים הם סיבה לא מבוטלת לדלדול האיכרים ברוסיה הלבנה"[44]. השפעת תכניתו של פריזל על חוות־הדעת של דרז'אבין שהוכנה כבר

---

43) ברשדסקי, שם, מרס, עמ' 82—96.

44) Сочинения Державина. 2-ое академическое издание. (להלן — כתבי דרז'אבין), כרך 6, עמ' 114. החשד שהעלה גסן, יהודים, עמ' 32—33

באמצע אוקטובר אותה שנה ניכרת בעליל. אולם גם לדרז'אבין עצמו היו יועצים יהודים שניסו להשפיע על הצעותיו. אחד מהם הוא הספק והשתדלן היהודי נטע נוטקין. עוד בשנת 1797 הוא הציע לשלטונות ליסד מושבות חקלאיות ומפעלי תעשיה של יהודים בפלך יקטרינוסלאב וברוסיה החדשה; הוא חזר על הצעתו באיגרת לדרז'אבין ב־30.8.1800. בתחום החקלאות הוא הציע להרגילם לגידול צאן שיספק צמר לתעשיית האריג וכן לגידול תולעי־משי וגפנים ליין. אולם עיקר הדגש בהצעתו היה ליסד בתי־חרושת ולאמן יהודים במלאכת האריג. לצורך זה הוא אף הציע להמיר את המס היהודי הנגבה בכסף בתשלומים בשוה־כסף, באריגים. יועץ אחר של דרז'אבין היה רופא יהודי מגרמניה, י. פראנק, שישב בעיירה קרסלבקה, בפלך ויטבסק. איש זה שהיה מן המשכילים הקיצוניים מבית מדרשם של דוד פרידלנדר ולצרוס בן־דוד הגיש לדרז'אבין תזכיר הנושא את השם: „האם יכול יהודי להפוך לאזרח טוב ומועיל?" לדעתו של פראנק הדת היהודית הטהורה „מיוסדת על דאיזם פשוט ועל תביעות המוסר הצרוף", כלומר, מחוסרת כל פולחן ומצוות. ולכן ראשי היהודים בכל הדורות היו רמאים שהוליכו שולל את העם כדי להפיק טובת הנאה לעצמם. „הם הנהיגו חוקים מחמירים שהבדילו את היהודים מיתר העמים, נטעו ביהודים שנאה עמוקה לכל דת אחרת והקימו חומה גבוהה של דעות קדומות, שהפרידה את היהודי מיתר האדם. בזאת הסיבה הראשונה והראשית להשחתתם המוסרית של היהודים"[45].

פראנק מטיל את מלא האשמה על היחס העוין של הנוצרים ליהודים על היהודים עצמם והוא מציע להחזירם לדת הצרופה על־ידי לימוד הלשון העברית הצחה כדי שיבינו את כתבי־הקודש ועל ידי כך יוברר להם ההבל שבתלמוד. לצורך זה יש להקים בתי־ספר שבו ילמדו הצעירים לשונות — רוסית, גרמנית ועברית. ובדרך זו יהא לפחות הדור הבא נאור ויביא תועלת למדינה.

כשהגיע דרז'אבין לרוסיה הלבנה, אסף לדבריו, „ידיעות מן התושבים הנבונים ביותר, מן האקדמיה של הישועים, מן המשרדים הממשלתיים, מן האצולה, הסוחרים והקוזאקים עצמם, בדבר אורח החיים של היהודים, משלוחי ידם, רמאויו־תיהם וכל הטכסיסים והתחבולות, שבאמצעותם הם צדים ומפשיטים את הכפריים הטפשים והמסכנים"[46].

„חוות־דעת של הסנטור דרז'אבין למניעת מחסור בלחם ברוסיה הלבנה על־ידי ריסון משלחי־היד תאבי הבצע של היהודים, על התיקון שלהם" וכו'[47]) היא הנסיון הראשון להציע תכנית מפורטת להסדרת מעמד היהודים ברוסיה תוך שימוש באמצעי כפיה ממשלתיים לשינוי אורח חייהם. חיבור זה משקף על פי דרכו את כל המגמות והדעות המנוגדות שהבאנו עד כה. בנספחים שדרז'אבין צירף לחוות־דעתו בולטת בראש וראשונה המסורת העוינת ליהודים כפי שנתגבשה בפולין, אולם הוא מביא גם ידיעות מספרי היסטוריה שבהם נזכרו הגבלות שהוטלו על היהודים, גרושים וכו'. אין תימה שכבר בדברי המבוא הוגדרו היהודים כטפילים,

---

שלא היתה כאן הוראה של הקיסר אלא שדרז'אבין עצמו, בעזרת ראש הסנט, כיוון את החקירה אל היהודים אין לו על מה שיסמוך, שכן, לפי שראינו לעיל, פאוול הורה כבר ב־1797 להגביל את זכויות היהודים ברוסיה הלבנה בגלל הנזק שהם גורמים לאיכרים.

45) גסן, יהודים, עמ' 447.

46) כתבי דרז'אבין, שם, עמ' 692.

47) נדפסה בכתבי דרז'אבין, כרך 7, עמ' 261—331.

שאינם מיצרים דבר וחיים על חשבון הזולת. לתאור מנהגי הדת וסדרי החברה המושחתים של היהודים משמשים אצלו בערבוביה דברי אנטישמיים פולנים, כפי שהובאו בתזכירו של קאחובסקי, ודברי משכילים ראדיקאליים כפי שנוסחו על־ידי פראנק. ליהודים „אין שום מושג של אהבת־האדם, שנאת־הבצע ויתר מידות טובות, ואין הם מתקשרים לדבר זולתי איסוף עושר, נכסים להקמת בית המקדש או לסיפוק תענוגות הגוף" [48]. יש הטוענים שהיהודים מעבירים מטבעות כסף וזהב לארץ־ישראל, למעשי צדקה שם, בצפותם כל שעה למשיח ולהקמת בית־המקדש. דרז'אבין טוען שאיננו מאמין בעלילות הדם: אם אלה קרו אי־פעם הרי היה זה בזמן העתיק ועל־ידי קנאים מעטים. אף־על־פי־כן אין הוא רוצה לעבור בשתיקה על ענין זה ואף מביא בנספח סיפור של שלוש עלילות־דם שנתרחשו ברוסיה הלבנה בשנים האחרונות. ואילו לגבי יתר פשעי היהודים הרי לדעתו אך לעתים רחוקות קורה מעשה פלילי שיהודי אינו מעורב בו. וכראיה הוא מביא בנספח תרגום קטעים מהספר „שבט יהודה" שנדפס בגרודנא, שסולפו כך שכל מעשה הצלה או רדיפות על היהודים מתואר כאילו הוא מעשה פשע שנעשה על־ידי יהודים המתפארים בהצלחתם. דרז'אבין פנה בשאלות לראשי היהודים כיצד לדעתם יוכלו הם להתפרנס מעמל כפיהם, אך הללו דחו כל הצעה לשינוי המצב הקיים. ואילו נציגי האצולה המליצו על העברת היהודים יושבי הכפרים לערים. בסיכום הוא טוען שבתר מדרשיהם של היהודים הם מקור דעות קדומות ושנאת הנצרות, הקהל הוא status in statu מסוכן, חזקה וחרם הם מכשירים למונופולין ופשע, חכירות ופונדקים — אמצעים לניצול. היהודים אינם אנשים טובים לכן גם אינם נתינים טובים. לרבים מהם אין בתים ורכוש ולכן יכולים הם לעבור ממקום למקום „ולכן אי־אפשר גם להכיר בהם בעצם כשייכים למדינה הרוסית" [49]. ריבויים הוא מעמסה על המדינה ולכן הם הסיבה העיקרית למחסור בלחם. לאחר מבוא זה הוא עובר לפרוט תכניתו לשינוי אורח־חייהם של היהודים.

לשם ביצוע הריפורמה מציע דרז'אבין מינוי פרוטקטור ליהודים, שיפרוש חסותו עליהם וייצג את ענינם בפני השלטון. תפקידו הראשון של זה יהיה להסדיר את היחסים הכספיים בין היהודים לנוצרים ולהפריד אלה מאלה מבחינה כלכלית וכן לרכז את כספי המסים של היהודים ואת הכנסות ה„קורובקה" (מכס הבשר) כדי ליצור קרן למימון העברת האוכלוסין היהודיים. אחרי זה יערך מפקד האוכלוסין היהודיים ולכל יהודי יינתן שם משפחה.

כל היהודים יחולקו לארבעה מעמדות: 1) סוחרים, שיתחלקו לשלוש הגילדות בהתאם לרכושם; 2) עירונים יושבי הערים — אלה בעלי־הון, אולם כזה שאינו מספיק כדי להכלילם בין הסוחרים. הללו יהיו מחציתם אומנים ומחציתם זבנים ורוכלים; 3) עירונים יושבי כפרים, בעלי הון פחות מן הקודמים, שגם עיסוקם העיקרי בחרושת ובמלאכה; 4) כפריים. הללו יתישבו באחוזות פרטיות וממשלתיות ולא יעסקו בחכירות או במכירת יי"ש. לאחר המיפקד יתברר מי הם בעלי־ההון שישארו במקומותיהם ומי יועבר להתישבות. החישוב ייעשה כך שעל מאה כפריים נוצריים יישאר סוחר אחד וארבעה עירונים יהודים. לפני המשלוח להתישבות ייבחרו אנשים צעירים ויישלחו לפטרבורג, מוסקבה וריגה כדי ללמוד את אומנות מקצועם המיוחד. אלה שמן הסוחרים ילמדו דרכי מסחר, מן האומנים — מלאכות,

---

48) שם, עמ' 281—282.

49) שם, עמ' 291.

מן החקלאים — עבודת אדמה. מכלל הציבור יישלחו תחילה נציגים אל השטחים המיועדים להתישבות כדי לתכנן את הכפרים. לאחר מכן יישלחו המועמדים להתישבות, קבוצות קבוצות. איזור ההתישבות יהיה ברוסיה החדשה ובפלך אסטרחן, שהם רחוקים מפנים רוסיה „ובעלי אקלים המתאים למהותם האסיאטית (של היהודים[50])". עד כאן תכנית ההעברה להתישבות, שהיא למעשה גרוש „היהודים המיותרים" (שהם רובם המכריע של יהודי רוסיה הלבנה) לשטחים מרוחקים.

לכל יהודי רוסיה יקום אירגון ממלכתי אחיד בעניני דת. בשאר תחומים הם יעמדו תחת פיקוח השלטונות. איסור חמור יחול על התארגנות בקהילות, אולם מובטחת להם חרות הפולחן ולצרכיו תקום בכל פלך סינגוגה ועליהן בעיר הבירה סנדרין (סנהדרין), בסינגוגות ישבו פרט לשופטים היהודים פקידי־ממשלה ובסנדרין — הפרוטקטור. כחברי הסנדרין יתמנו ארבעה יהודים נאורים מגרמניה או מקומיים השולטים ברוסית ובלשונות האירופיות, ואילו הרב הראשי או הפאטריארך היהודי[51] יבחר על־ידי בתי־הכנסת והסינגוגות. אלה גם ינהלו את פנקסי הלידות, הנשואין והפטירות.

לאחר מכן באה הצעת שורה של הגבלות על היהודים — איסור להעסיק משרתים נוצרים, איסור כניסה לרוסיה הפנימית, איסור להטות נוצרים ליהדות, איסור לשלוח כסף לארץ־ישראל, איסור להתקשר עם ראשי היהודים בה שלא ברשות מן הפרוטקטור. יש לבטל את זכותם של היהודים לבחור ולהבחר לעיריות, „כדי לא למסור את גורלם (של הנוצרים) לידי השונאים אותם"[52].

בפרק האחרון טוען דרז'אבין שמעולם לא נעשה נסיון לחנך את היהודים חינוך מוסרי־מדיני. מנדלסון לבדו עשה לאחרונה נסיון כזה, כשלימד את היהודים עברית כדי לחשוף את פרצופם של מפרשי הדת היהודית, כלומר של הרמאים המרומים[53]. לכן הוא ממליץ לאמץ את שיטת החינוך הנהוגה לגבי יהודי פרוסיה — חינוך כללי לצעירים, תרגום ספרים עבריים לרוסית, בית־דפוס שידפיס ספרים עבריים תוך צנזורה חמורה ואיסור הבאת ספרים כגון אלה מחוץ לארץ. כל התעודות של היהודים חייבות להכתב רוסית, גרמנית או פולנית ולא עברית או ארמית. יש להחליף את הלבוש היהודי המיוחד בבגדי עירונים וכפריים רגילים ולהסיר את הכיפות (לרבנים בלבד יותר לבוש יהודי מסורתי).

כתוצאה מכל אלה, בייחוד מן המוצע בפרק האחרון, ישתנו היהודים, „אם לא עתה ולא לפתע, לפחות כעבור כמה דורות יתן (הדבר) בשקט פירות הנעימים לנצרות ורק אזי ולא קודם לכן יהיו היהודים המושחתים, אם ישנו את מנהגיהם המיוסדים על דעה קדומה, לנתינים ישרים של כס המלכות הרוסי"[54].

דרז'אבין שומר בהצעתו על כמה הגבלות והנמקות מן התחיקה האירופית הימי־בינימית כלפי היהודים. הוא נוטל את ההתישבות בערבות הרחוקות מן ההצעות הפולניות ואילו לגבי אירגון היהודים, הפיקוח עליהם והשכלתם הוא מושפע מגישת ה„אבסולוטיזם הנאור" ומדעות המשכילים היהודיים הקיצוניים.

---

50) שם, עמ' 312.

51) דרז'אבין טוען: אם יש מופתי מוסלמי מדוע לא יוכל להיות פאטריארך יהודי?

52) שם, עמ' 326. על הסכנה שבמשיכת נוצרים ליהדות הוא למד „מכפירת המתיהדים" בסוף המאה ה־15, אם כי מוסיף — „המאורעות האחרונים מוכיחים שהם מסייעים בכך" — שמא רמז לגילוי כת הסובוטניקים?

53) כל הפסקה כולל הביטוי „רמאים מרומים" לקוחה מדברי פראנק.

54) שם, עמ' 331.

בכמה פרטים, כולל הכינוי „סנהדרין", דומה תכניתו מאוד למבנה ההיאראר־כי שהקים נאפוליון בצרפת כמה שנים לאחר מכן. אולם אף על־ידי האמצעים האכזריים המוצעים על ידו הוא רוצה להקנות השכלה אירופית ליהודים ולהפכם לנתינים רוסיים נאמנים. והוא מבטיח להם חגיגית סובלנות דתית.

ב־9.11.1802 מינה הצאר אלכסנדר הראשון ועד מיוחד שנועד לבחון את חוות־הדעת של דרז'אבין ולהסדיר בהתאם לכך את ענייני היהודים בכל השטחים שסופחו מפולין וכן בפלכי הדרום. למרות ההרכב הליבראלי של הועד, למרות ההחלטה מן ה־20.9.1803 שלא להשתמש בכפיה כלפי היהודים, שנזכרה לעיל, מורגשת השפעת חוות־דעתו של דרז'אבין היטב ב„תקנות בדבר היהודים" שנתפרסמו ב־9.12.1804. אמנם לא נתממשה תוכנית ההתיישבות מתוך כפיה ובמקומה הוצע עידוד להתיישבות מרצון. כמו כן לא הוקם האירגון הדתי ההיאראר־כי בראשות הפרוטקטור ואף אושרה ההכרה הרשמית ב„קהלים". אולם ביתר הפרטים, ובראש וראשונה בצו גרוש מן הכפרים, באיסור השימוש בלשון העברית בתעודות, בתכניות ההשכלה, בעידוד החרושת והמלאכה — נכללה תכניתו של דרז'אבין כמעט כצורתה. אך יש הבדל בולט בסגנון: הגדרת היהודים כאויבי הנצרות, ההסתמכות על נימוקים נוצריים בדבר פיזור היהודים כעונש — נעלמו. שונים באופים ובסגנונם היו חברי הועד האריסטוקראטים מדרז'אבין, איש האצולה הנמוכה, שעבר בית־ספר חיים קשה מאוד.

אולם כידוע נתגשמו „התקנות בדבר היהודים" מ־1804 אך מעט, הן בסעיפיהן החיוביים והן בסעיפיהן השליליים. תחילה המלחמות הנאפוליוניות ולאחר מכן המפנה בגישתו ובהלך רוחו של אלכסנדר I שיבשו את החוקה. במחצית השנית של מלכותו נתגבר חוסר אמונו של זה ביהודים: הם גורשו ממבצרים, מאזורי־גבול ומהפלכים שם נתגלתה כת הסובוטניקים, שעל־פי צו רשמי צריך היה לכנותה כת „מתיהדים". הוטל עליהם איסור להעסיק נוצרים[55].

החוקה הראשונה שהופעלה ברוסיה כלפי היהודים בפועל ממש היא „התקנות בדבר היהודים" של ניקולאי I שנתפרסמו ב־31.5.1835. מטרתה המוצהרת היתה „לחבר תקנה כללית הכוללת את זכויותיהם וחובותיהם האישיות כמו אלו של הרכוש, כולל אותן הפקעות מן החוקים הכלליים הנראות כהכרחיות בגלל דתם של היהודים, אורח חייהם ומקום ישיבתם"[56]. כלומר אפלית היהודים בגלל דתם ואורח חייהם הפכה לעקרון החוקי הראשי. מכל השרשים הסותרים שהיו בגישת המחוקקים והמתכננים בתקופות הקודמות ניצח העקרון המסורתי של מדינת מוסקבה — חוסר האמון והדחיה של היהודי בגלל דתו. מכאן גם המסקנה — יהודי, הממיר דתו משתחרר מיד מכל האפליות. ולא זו בלבד, אלא שבסוף ימיו של אלכסנדר I ובימי מלכותו של ניקולאי I הופכת המרת היהודים לנצרות לאחת המטרות המר־כזיות של המדיניות הרוסית כלפי היהודים.

---

55) לבנדה, סעיפים 78, 94, 99, 101, 124, 125, 126, 128, 129, 131.
56) שם, סעיף 304, עמ' 359.

יצחק מאור

תחום המושב היהודי ברוסיה
התהוותו, התפתחותו וביטולו[1]

עד חלוקתה הראשונה של פולין (1772) לא היתה בתחומי האימפריה הרוסית אוכלוסיה יהודית קבועה. יהודים היו באים לשם רק לישיבת ארעי, לעסקי מסחר. עם צרוף החבל הביאלורוסי, בעקבות החלוקה הראשונה, "ירשה" רוסיה מפולין גם המוני תושבים יהודים.

בימי רוסיה המוסקבאית לא הותרה כניסתם של יהודים לתחומי המדינה. אחר היה אז המצב בגידון בפולין במיוחד בשנות מלכותו של המלך קאזימיר הגדול (מלך מ־1333 עד 1370), אשר מתוך שאיפתו לפתח את ארצו ולהעלות רמתה הכלכלית, תמך ביהודים והעניק להם זכויות והגנה, שכן היה מעוניין בפעולתם המשקית, הכלכלית ובקשרי המסחר שהם יצרו בין פולין ובין שאר ארצות. תודות למדיניותו זו של קאזימיר התרכזו המוני יהודים בכל חלקי פולין, וביניהם גם באותם החבלים, שסופחו לרוסיה בסוף המאה ה־18.

בשלוש החלוקות של פולין בימי יקאטרינה הגדולה (1772, 1793, 1795) סופחו לקיסרות הרוסית חבלים וגלילות ביאלורוסיים, ליטאיים ואוקראיניים. היהודים שישבו שם הוצמדו לתחום זה, תוך איסור לעבור לפלכים של רוסיה הפנימית. כך נוצר למעשה "תחום המושב" היהודי. Черта еврейской оседлости אך עצם השם הזה נתייחד לו מאוחר יותר — רק בתקנות על היהודים של ניקולאי הראשון ב־1835. ה"תחום" נקבע סופית בסוף המאה ה־19 בחמישה עשר פלכים אלה: וילנה, גרודנו, קובנה, מינסק, ויטבסק, מוהילוב, יקאטרינוסלאב, קיוב (בקיוב העיר היתה זכות הישיבה ליהודים מוגבלת), פולטאבה, חרסון, צ'רניגוב, וווהלין, פודוליה, טאבריה (קרים), בסאראביה. אולם גם בתוך התחום הזה היו זכויות היהודים מוגבלות.

על חמישה עשר הפלכים הללו נוסף עוד בתחילת המאה ה־19 השטח של "ממלכת פולין", שבה היה ליהודים מעמד מיוחד, גם כן של הגבלת זכויות, עוד מקודם. השם ממלכת פולין (Царство Польское) נקרא ברוסיה הצארית על השטח של פולין, שסופח לאימפריה הרוסית לפי החלטת הקונגרס הווינאי (1815), לאחר מיגורו של נאפוליאון. היה זה השטח של "דוכסות וארשה", שהוקמה על־ידי נאפוליאון

---

1. על תולדות תחום המושב ראה:

Н. Градовский, Торговыя и другия права евреев в России, в историческом ходе законодательных мер. Часть I, СПБ 1886. (להלן נ. גראדובסקי 1886)

Н. Градовский. Отношения к евреям в древней и современной Руси, часть I, СПБ 1891, стр. 11—70 (להלן נ. גראדובסקי 1891)

А. Градовский, Начала русского государственного права, том I, СПБ 1892, стр. 401—429. (להלן ביקרמן) И. М. Бикерман, Черта еврейской оседлости, СПБ 1911 Еврейская Энци-клопедия VII, 590—599; XII, 599—604.

בשנת 1807. חבל זה נקרא לאחר זמן בפולין המחודשת העצמאית בשם "פולין הקונגרסאית" — על שם קונגרס וינה.

זמן רב אחרי סיפוח החבל הזה אל האימפריה הרוסית היו היהודים ב"ממלכת פולין" מבודדים ומנותקים מיהודי ה"תחום" שברוסיה: על יהודי ה"תחום" היתה אסורה הישיבה בממלכת פולין, וכן היתה אסורה על יהודי פולין הישיבה ב"תחום המושב". רק בשנת 1868, בימי אלכסנדר השני, בוטלה ההגבלה הזאת, והותר ליהודים לעבור מ"ממלכת פולין" ל"תחום המושב" ולהפך. נוסף על פלכי ה"תחום" היתה, איפוא, ליהודי רוסיה זכות ישיבה עוד בעשרה פלכים פולניים, ואלה הם: ורשה, קאליש, קלץ, לומז'ה, לובלין, פיוטרקוב, פלוצק, ראדום, סובאלק, סדלץ.

לפני חלוקת פולין

בימי רוסיה המוסקבאית היתה, כאמור, כניסת יהודים למדינה אסורה לחלוטין, וכאשר היה יהודי חודר בסתר למוסקבה לשם עסקי מסחר, או לעניינים אחרים כלשהם, היה חייב גירוש. אף על פי כן היו באים, כנראה, יהודים "בלתי־ליגאליים" כאלה לעתים קרובות, והא ראיה, בשנת 1676 ניתן צו מאת הצאר, שלא לתת ליהודים לבוא מפולין עם סחורתם דרך סמולנסק למוסקבה. צו זה נכלל לאחר מכן ב־1678 בחוזה בין רוסיה לפולין, שבו נאמר, כי אנשים סוחרים משני הצדדים רשאים לבוא לשתי המדינות "פרט לז'ידים", וכוונת האיסור הזה היתה, כמובן, ליהודי פולין, שלא יבואו לרוסיה, שהרי ברוסיה גופה לא ישבו אז יהודים ישיבת־קבע. סדר זה ביחסי שתי המדינות לגבי כניסת יהודים אושר שוב בשנת 1686, כבר בימי שלטונה של סופיה אלכסייאבנה, העוצרת — אחותו הגדולה של פיוטר הראשון.

בשנות מלכותו של פיוטר הגדול (1689—1725) לא הוצאו תקנות מיוחדות לגבי יהודים. יש להניח, שבינתיים גדל מספר היהודים שחדרו באורח בלתי־חוקי לרוסיה והמשיכו לשבת שם שלא בהיתר. על כך מעידים האיסורים, שנקבעו על־ידי הקיסרית יקאטרינה הראשונה, אלמנתו של פיוטר ויורשת כסאו. ב־26 באפריל 1727 (ממש ימים אחדים לפני מותה) נתנה הקיסרית צו ("אוקאז") לגרש את כל ה"ז'ידים", גברים ונשים, הנמצאים בביאלורוסיה ובשאר ערים רוסיות, וכן לא לתת להם להבא להיכנס לרוסיה בשום פנים ואופן, ועל כך יש להודיע ולהזהיר בחומרה יתרה בכל המקומות.

אמנם, חומרת הפקודה הזאת היתה נחלשת מדי פעם תוך חמש עשרה השנים הבאות, אך עם עלייתה של יליזאבטה בת פיוטר על כס המלוכה חודשו האמצעים החמורים שננקטו כלפי היהודים. ב־2 בדצמבר 1742 יצא צו מאת יליזאבטה בדרישה נמרצת להפעיל את הפקודה הקודמת (של יקאטרינה הראשונה) בכל חומרתה, כלומר, לגרש את כל היהודים מתחומי רוסיה, שהרי אין להם זכות ישיבה במדינה. בהזכירה בגוף הצו שלה את פקודת יקאטרינה הראשונה מ־26 באפריל 1727, קובעת יליזאבטה, כי מהיהודים מ"אויבי ישו הגואל" הללו יש לצפות רק לנזק רב לאוכלוסיה ולאימפריה כאחת. לכן מצווה הקיסרית לגרש את כל ה"ז'ידים", גברים ונשים, מן הערים והכפרים ולא לתת להם להבא להיכנס לתחומי רוסיה, בשום פנים ואופן, "פרט למי מהם שירצה לקבל את האמונה הנוצרית, עם זאת לא אחרת אלא את הדת היוונית. ——— אלה מהם שיתנצרו יורשו לשבת ברוסיה, אך מן המדינה לא יתנו להם עוד לצאת"[2].

---

2. נ. גראדובסקי 1886, עמ' 44.

אולם במציאות נתקלה פקודה זו בקשיים מסויימים. הגירוש הפתאומי הזה של היהודים, תוך איסור חמור על כניסתם לרוסיה להבא, היה בו כדי לגרום בהכרח — לביטול חוזים מסחריים שכבר נעשו על־ידי סוחרים רוסיים עם סוחרי חוץ־לארץ. הן מפולין הן מארצות המערב; לניתוק קשרי־מסחר חשובים בין רוסיה לארצות חוץ; ובדרך כלל — לעירעור האמון אל ממשלת רוסיה מצד הסוחרים בחוץ לארץ. הואיל ותוצאות אלה של צו הגירוש היו קשורות בהסבת נזק רב והפסדים גדולים לעוסקים במסחר ברוסיה, פנו הסוחרים המקומיים בהשתדלות אל השלטונות בדבר העברת רוע הגזירה. בעקבות פנייתם זו של הסוחרים נשלחו תזכירים לסינאט בפטרבורג, כמעט בעת ובעונה אחת, ע"י שני מוסדות אדמיניסטראטיביים משני חבלים שונים: 1) "ה־לישכה הצבאית הכללית" של מאלורוסיה (Генеральная Войсковая Канцелярия) 2) "המינהלה הפלכית של ליפלאנד" בריגה (Лифляндское Губернское Правление) המוסדות הללו ביקשו בתזכיריהם מאת הסינאט לעשות למען התרת כניסתם של סוחרים יהודים לרוסיה לשם השתתפותם בירידים השנתיים.

לאחר דיון בשני התזכירים הנ"ל ובהיווכח בצדקת טענותיהם של סוחרי ריגה ומאלורוסיה, הודיע הסינאט, מקץ שנה למתן צו־הגירוש, לקיסרית יליזאבטה, כי 142 יהודים כבר גורשו. עם זאת הירשה לעצמו הסינאט להעיר, כי היהודים באים לרוסיה לא לישיבת־קבע, כי אם רק לישיבת־ארעי, לרגל משאם־ומתנם, וכי הם מכניסים לאוצר המדינה סכומים גדולים; ולא עוד אלא שגם הסוחרים הנוצרים מעוניינים בבואם של היהודים. לפיכך עוררה פקודת הגירוש מבוכה רבה בקרב הסוחרים, אשר פנו אל השלטונות בהשתדלות, שיתירו ליהודים כניסה לרוסיה לשם ישיבת־ארעי לצרכי מסחר. בסיכום הדברים ביקש הסינאט מאת הקיסרית, שתינתן ליהודים, לפחות, הרשות לבוא לירידים ברוסיה, שכן הרחקתם המוחלטת תגרום לא רק הפסדים גדולים לסוחרים הרוסים, אלא גם נזק רב לאוצר המדינה. אולם הקיסרית יליזאבטה לא שוכנעה מחוות־דעתו של הסינאט, ולא שינתה את החלטתה; ובהשאירה בתוקפו את צו־הגירוש על תוכנו המלא, כלומר, גם על האיסור לבוא באורח זמני לירידים, — רשמה יליזאבטה במו ידה את ה"ריזולוציה" המפורסמת שלה: "מאויבי ישו המשיח איני חפצה בבצע של רווח"[3].

אולם מפנייתם של סוחרי ריגה ומאלורוסיה בדבר מתן היתר לכניסת סוחרים יהודים לשם השתתפותם בירידים אין עדיין להסיק מסקנה, שהסוחרים הנוצרים היו נכונים לקבל יהודים לישיבת־קבע ברוסיה. אדרבה: לגבי המסחר הפנימי הם ראו ביהודים מתחרים מסוכנים לעצמם וטענו, שהם מביאים נזק לנוצרים. הסוחרים המקומיים היו מעוניינים אך ורק בסחר־חוץ עם היהודים, ולשם כך, ורק לשם כך, ביקשו להתיר להם כניסה זמנית לרוסיה.

בימי יקאטרינה הגדולה

אחרי מותה של הקיסרית יליזאבטה (1761) ועם עלייתו של פיוטר השלישי על כס המלוכה חודשו ההשתדלויות בדבר מתן היתר־כניסה לסוחרים יהודים. עם

---

3. שם עמ' 45—47 וכן א. גראדובסקי, עמ' 405; ביקרמן, עמ' 1. ראה גם:
В. О. Леванда. Полный хронологический сборник законов и положений касающихся евреев, от 1649 до 1873 гг. СПБ 1874, стр. 21.

От врагов христовых не желаю интересной прибыли. —

הדחתו ומיגורו של פיוטר השלישי הומלכה יקאטרינה השניה (המכונה "הגדולה") ב־28 ביוני 1762. ימים אחדים אחרי המלכתה ביקרה הקיסרית בסינאט ונכחה בישיבה בשעת הדיונים. על סדר־היום עמדה, בין השאר, השאלה בדבר מתן היתר לכניסת יהודים לישיבת־ארעי ברוסיה בהתאם להשתדלויות שהגיעו לסינאט. בדיון התברר, כי הסינאטורים היו כולם בעד מתן היתר כזה ליהודים, שכן ראו בכך תועלת למדינה. כשנשאלה יקאטרינה לדעתה בנידון, היא התקשתה מאוד להביעה, מפני שטרם קבעה לעצמה גישה לעניין זה. כדי להוציאה מן המבוכה, הגיש לה אחד הסינאטורים מן המשתתפים בדיון, הנסיך אודוייבסקי, את התיק של פרשה זו מימי יליזאבטה. כאשר יקאטרינה קראה בתיק את ה"ריזולוציה": "מאויבי ישו המשיח איני חפצה בבצע של רווח", היא ציוותה לדחות את הדיון בשאלה זו "לזמן אחר"[4].

עם כל זה, שראשית מלכותה של יקאטרינה הגדולה עברה בסימן של "האבסולוטיסמוס הנאור", הרי בעניין היהודים היא נקטה את מדיניותם של קודמיה. ב"מאניפסטים" שלה, שבהם היו מוזמנים נתיני ארצות חוץ לבוא ולהתיישב ברוסיה, נפקד כרגיל, מקומם של היהודים. יתר על כן, היא אף היתה מדגישה במפורש, כי יהודים אינם מוזמנים. חמישה חדשים אחרי עלייתה על כס המלוכה, דהיינו — ב־4 בדצמבר 1762 יצא "מאניפסט" מעם הקיסרית, שבו היא מזמינה אנשי חוץ לארץ להשתכן ברוסיה, "פרט לז'ידים"[5]. גישתה זו של יקאטרינה לעניין היהודים לא נבעה, כמו אצל יליזאבטה, מקנאות דתית קיצונית, אלא היא נהגה כך מתוך חישובים פוליטיים פנימיים. עם המלכתה הכריזה הקיסרית (שהיתה נסיכה גרמנית), שהיא רואה כמשימתה הקדושה להגן על הדת הפראבוסלאבית ולדאוג לכנסיה. לכן היא נמנעה מלשנות את הנוהג כלפי היהודים מיד עם ראשית מלכותה, כדי שלא להיכנס בקונפליקט עם הכהונה הפראבוסלאבית ושלא לעורר אי־רצון בקרב ההמונים, שמסורת־איבה כלפי יהודים שררה בקרבם. אולם בסתר לבה היתה יקאטרינה שותפה לדעתם של אלה, אשר ראו תועלת למדינה בהכנסת יהודים. היא התחילה שלא בפומבי ובגלוי לדאוג להבאת יהודים שיסכימו להתיישב בחבל נובורוסיה, שסופח לרוסיה ב־1745 והיה זקוק למתיישבים.

מקץ שבע שנים אחרי המלכתה כבר העזה יקאטרינה לגלות את נכונותה לקבל יהודים. ב"מאניפסט" שלה בשנת 1769, בפירוט של נתיני חוץ, המותרים להיכנס לרוסיה, על מנת להשתקע בה, כבר מוזכרים גם יהודים, אך בתנאי מפורש, שהם רשאים להתיישב אך ורק בחבל נובורוסיה, ולא בשום מקום אחר ברוסיה. יש רואים בהגבלה זו לגבי יהודים, שקבעה יקאטרינה, הנחת היסוד הראשון ל"תחום המושב" היהודי ברוסיה, עוד לפני סיפוח הפלכים הביאלורוסיים עם החלוקה הראשונה של פולין[6].

עד מלכותה של יקאטרינה הגדולה לא היו בממלכת רוסיה יהודים בעלי נתינות רוסית, שישבו במדינה על סמך זכויות אזרחיות, ולו מוגבלות. רק עם סיפוח ביאלורוסיה אחרי החלוקה הראשונה של פולין (1772) הוכרו היהודים לראשונה באורח רשמי כנתיני רוסיה. עם קבלתם, בתוך שאר תושבי ביאלורוסיה, לנתינות הרוסית, הוכרז בפומבי בקול־קורא מיוחד ("פלאקאט") מטעם הקיסרית, כי היהודים נכנסים לנתינות זו בזכויות שוות עם שאר התושבים, וכי זכויות אלה מוענקות

---

4. נ. גראדובסקי, 1886, עמ' 57.
5. שם, עמ' 55.
6. ראה א. גראדובסקי, כנ"ל.

להם בכל רחבי האימפריה הרוסית. אף על פי כן, לא קוימה הבטחה זו, שכן השלטונות וגם הסינאט נקטו מיד עם סיפוח החבל מדיניות של הצמדת היהודים אל המקום, בלי לתת להם זכות לעבור לשאר חלקי המדינה.

מאחר שיהודי ביאלורוסיה נתקבלו רשמית לנתינות הרוסית וזכרו את הכרזתה של הקיסרית ב"פלאקאט" בדבר שוויון זכויות לכל הנתינים, הם התחילו חודרים גם לפנים רוסיה וביקשו להירשם בסמולנסק ובמוסקבה במעמד הסוחרים. אולם הם נתקלו בכך בסירובם התקיף של אירגוני הסוחרים הרוסים. סוחרי מוסקבה, אשר חששו מפני תחרותם של היהודים, הפעילו לחץ כבד על השלטון ודרשו במפגיע לאסור על היהודים לסחור ברוסיה הפנימית. לחץ זה עשה את פעולתו, ובפקודתה מ־23 בדצמבר 1791 אסרה יקאטרינה השניה על יהודי ביאלורוסיה להירשם במעמד הסוחרים בערים של רוסיה הפנימית. ה"אוקאז" קבע, שליהודים יש זכות של נתינים רק במקום ישיבתם, בביאלורוסיה; עם זאת הוסיף הצו גם את הפלכים טאבריה ויקאטרינוסלאב, כלומר, גם את חבל נובורוסיה, שיקאטרינה ביקשה כבר קודם לכן ליישב שם יהודים. לפי הדעה המקובלת בהיסטוריוגרפיה של יהדות רוסיה, נקבע בכך למעשה "תחום המושב" היהודי, שהורחב לאחר מכן על־ידי חלוקתה השניה (1793) והשלישית (1795) של פולין עם סיפוח הפלכים האוקראיניים והליטאיים.

תחילה הורשו היהודים ב"תחום" להירשם בשיכבה חברתית (Сословие) מסויימת בדרך המקובלת, אולם בסוף מלכותה של יקאטרינה הוגבלה זכות זו: ה"אוקאז" משנת 1794 קבע, כי מהיהודים אשר נרשמו בשיכבה החברתית של העירונים (Мещане) או של סוחרים (Купцы) יש לגבות מס כפול מזה, שמשלמים אנשי אותה שיכבה חברתית עצמה, בני הדתות הנוצריות השונות.

שתי הנחות עיקריות היו מונחות ביסוד התחיקה לגבי היהודים מימי יקאטרינה הגדולה ואילך: 1) היהודים, לפי עצם המהות של דתם, הם אויבי הנצרות ומסוכנים לכנסיה השלטת; 2) היהודים, לפי אורח־חייהם ועיסוקיהם מהווים יסוד בלתי־פרודוקטיבי ומזיק לאוכלוסיה המקומית העיקרית, שאותה הם מנצלים. משתי ההנחות הללו, שמוצאן, בעצם, מהזמנים שלפני קבלת היהודים לנתינות הרוסית, נבעו כל חוקי ההגבלה ושאר האמצעים לצימצום זכויותיהם של היהודים ברוסיה מימי סיפוח השטחים של פולין ואילך.

לגבי זכות הישיבה של היהודים וזכותם למעבר ממקום למקום בפנים המדינה נקבעו עוד בימי יקאטרינה הגדולה שני עיקרים: א) באותם המקומות, שבהם ישבו היהודים בשעת חלוקת פולין, הם יוסיפו ליהנות מן הזכויות שהיו להם קודם לכן; ב) כניסת יהודים או העתקתם לישיבה בחבלי־ארץ אחרים של האימפריה, שעד אז לא ישבו בהם, מוגבלת על־ידי איסורים שונים.

בימי מלכותו הקצרה של פאוול הראשון (1796—1801) לא חלו שינויים ניכרים ביסודות של תחום המושב. ואשר לפרטים יש להזכיר את החמרת הסאנקציות בעד אי־תשלום המס הכפול שהוטל על היהודים: בפקודת הקיסר משנת 1800 חוייבו היהודים אשר פיגרו בתשלום המס בעד שלוש שנים, להישלח לעבודה במפעלים הממשלתיים לעיבוד חמרי־המכרות[7].

---

7. א. גראדובסקי, כנ"ל.

התפתחות ה"תחום" אחרי יקטרינה השניה

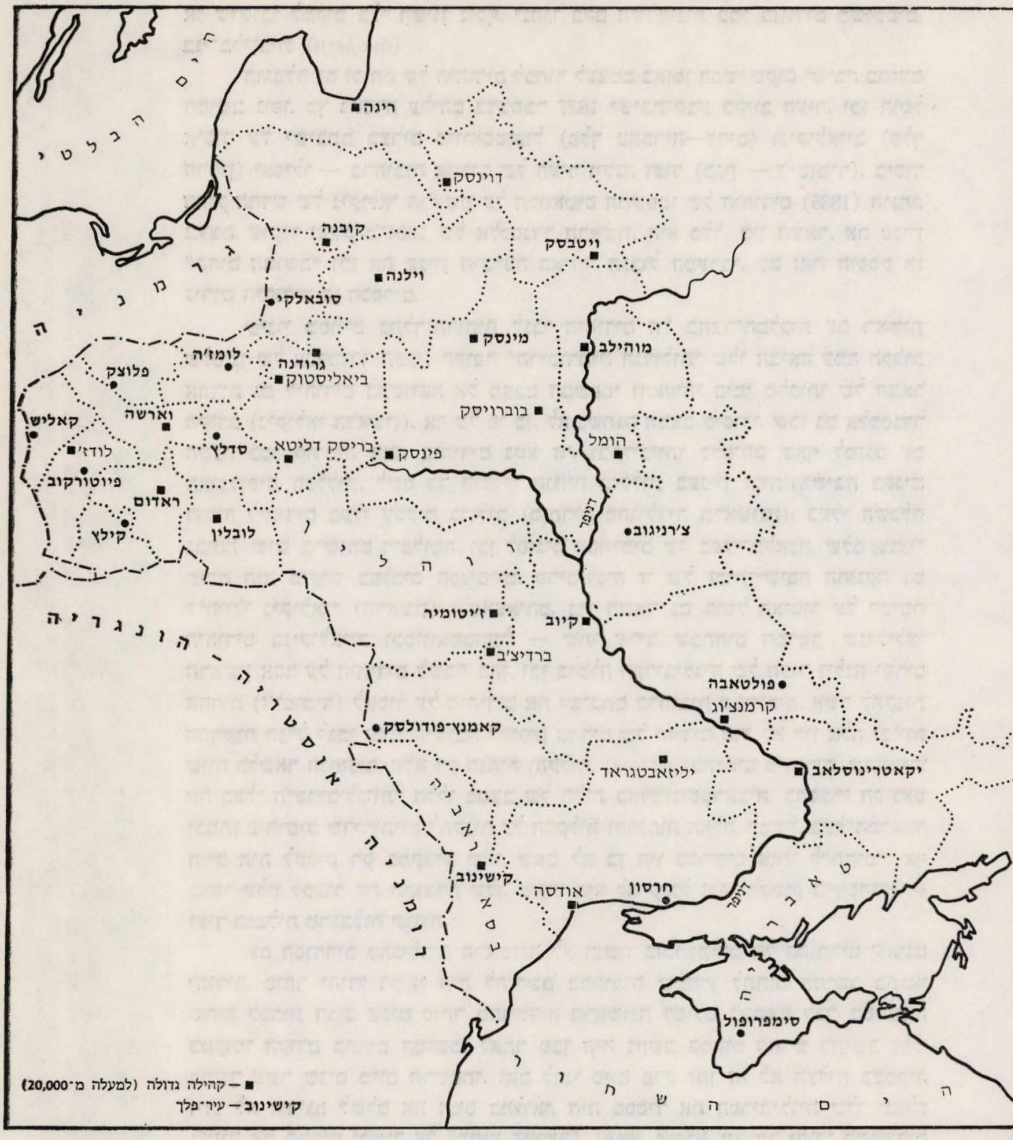
ב־1804 הוציא אלכסנדר הראשון "תקנות על אודות היהודים" (Положение о евреях) תקנות אלה הורחב במידה מסויימת תחום המושב בהשוואה אל המצב בנידון בימי יקאטרינה הגדולה. עם זאת הוא דרש להרחיק את היהודים מן הכפרים, מתוך הנחה שהם מנצלים את האיכרים. הוגבלה גם זכות הישיבה של היהודים באזורי הגבול המערבי. הם היו רשאים להתיישב באזורים אלה לא יותר קרוב אל הגבול מאשר 50 ורסטאות (כ־53 קילומטר) ממנו. אמצעי זה נקט, כדי להרחיק את היהודים מעיסוק בהברחת מכס, שכן לפי טענת השלטונות עסקו בכך היהודים בחריצות יתרה. אולם ביצוע התקנה הזאת נתקל במציאות בקשיים רבים, והממשלה היתה נאלצת להסדיר מדי פעם את העניין מחדש. הופסק גם גירוש היהודים מן הכפרים, מפני שלא נמצא פתרון מניח את הדעת למגורשים.

בסוף מלכותו של אלכסנדר הראשון (1824—1825) שוב צומצם תחום המושב ונקבעו הגבלות ואיסורים נוספים לגבי סוחרים יהודים בעניין משלוח סחורותיהם לפלכים הפנימיים של רוסיה. גם חודשו הגירושים מן הכפרים, ורבבות משפחות יהודיות הועברו אל הערים והעיירות באכזריות ובחוסר כל התחשבות בתנאים ובנסיבות. רבים מהמגורשים גוועו מרעב וממחלות. יש מסבירים את צימצום זכויותיהם של היהודים ואת הנגישות והרדיפות כלפיהם בסוף מלכותו של אלכסנדר הראשון בהתרבות כת ה"מתייהדים" שבקרב הרוסים, жидовствующie שהתפשטה אז במקומות כאלה בפנים רוסיה, שהיו רחוקים מתחום המושב ומקשר כלשהו עם יהודים, כגון בפלכים וורונייז', אוריול, טולה, סאראטוב ועוד. היה בגילוי זה משום זעזוע עמוק לקיסר, לשלטונות האזרחיים והכנסייתיים כאחד. הלא ממשלת רוסיה, יחד עם הכנסיה הפראבוסלאבית, ניהלה מדיניות של עידוד ההתנצרות בקרב האוכלוסיה היהודית; ופתאום נתגלה להם, כי דווקא רוסים מבטן ומלידה לאלפיהם ולרבבותיהם נוטים לדת משה וישראל, שומרים שבת ושאר מצוות היהודות. אמנם לאמיתו של דבר התפתחה תנועה דתית זו בקרב הרוסים ללא כל קשר עם יהודים וללא תלות בהם. אך הצאר וממשלתו לא יכלו להסביר לעצמם את פשר התהוותה של התנועה הזאת ואת עמידתה העקשנית למרות כל הרדיפות. לכן נמנו וגמרו שיד היהודים בדבר. מכיוון שכך, צריך היה למנוע להבא כל השפעה דתית מצד היהודים על רוסים. לפיכך הכבידה ממשלת אלכסנדר הראשון על היהודים עוד יותר את אפשרות מעברם ממקום למקום, אסרה עליהם אפילו שהייה של ארעי בפלכים הפנימיים וגם את משלוח סחורותיהם לשם.

בנסיבות אלה התחילה מלכותו של ניקולאי הראשון. בשאלת היהודים נהג הקיסר החדש על פי העיקרים של קודמיו, כלומר, הוא ראה כמוהם בבני העם הזה גוף זר וחזיון בלתי־רצוי במדינה. לכן ביקש לצמצם ולהגביל, ככל האפשר, את התפשטותם בפלכים הפנימיים של רוסיה, ושאף להגדרה מדוייקת יותר של "תחום המושב". בתקנותיו על אודות היהודים Положение о евреях משנת 1835 גם נתייחד לתחום הזה השם הרשמי שלו — Черта еврейской оседлости[8].

מבחינה עקרונית לא חידש ניקולאי הראשון בעניין זה דבר, אלא ניסח כללים מדוייקים יותר לגבי ביקורי־ארעי של יהודים בערים שמחוץ לתחום המושב. עוד החוק מחודש מאי 1827 התיר ליהודים ביקורים כאלה לרגל עסקי מסחר, אולם נוסף על הדרכון (פאספורט) הרגיל, שכל נתין רוסי חייב היה לשאת עמו, היו היהודים

8. נ. גראדובסקי, 1891, עמ' 11—12.

מפת תחום מושב היהודים ברוסיה

המבקרים במקומות שמחוץ ל"תחום", חייבים עוד להצטייד בדרכון מטעם הגוברנאטור ("גוברנאטורסקי פאספורט"), שהיה דרוש בדרך כלל, רק לנסיעות לחוץ לארץ ולא בפנים המדינה. זאת ועוד: על היהודים הבאים למקומות אלה לרגל עסקי מסחר היה אסור לשהות שם יותר משישה שבועות. והיה אם לא יצאו משם היהודים בעוד מועד, או שישובו למקום בלי רשיון נוסף, ינהגו בהם השלטונות כמו בנוודים משוטטים, בני־בלי־בית (бродяги)

הוגבלה גם זכותם של היהודים לבחור לעצמם באופן חפשי מקום ישיבה בתחום המושב גופו. כך נאסרה עליהם בדצמבר 1827 ישיבת־קבע בקיוב העיר, וכן הוטל איסור על ישיבתם בערים סיוואסטופול (פלך טאבריה—קרים) וניקולאייב (פלך חרסון) ואפילו — ברחובות אחדים של העיר וילנה ועוד (כגון — ז'יטומיר). ביסוד החוק החדש של ניקולאי הראשון על הסטאטוס המשפטי של היהודים (1835) הונחו, בעצם, עיקרי החוק מ־1804 של אלכסנדר הראשון. הוא כלל, בין השאר, את עניין "תחום המושב" וכן את עניין הישיבה באיזור הגבול המערבי. עם זאת הופסק אז גירוש היהודים מן הכפרים.

שינוי מסויים בהלך־הרוחות לגבי היהודים חל בחצר־המלכות עם ראשית שלטונו של אלכסנדר השני. תקופת "הריפורמות הגדולות" שלו הביאה עמה הקלות אחדות גם ליהודים בהשוואה אל מצבם המשפטי והאזרחי בימי מלכותו של הצאר הקודם (ניקולאי הראשון). אף על פי כן, לא נשתנה המצב ביסודו, שכן גם אלכסנדר השני, כמו קודמיו, ראה ביהודים נטע זר, ובמדיניותו כלפיהם שאף למזגם עם האוכלוסיה הכללית. לשם כך הוענקו הנחות והקלות בעניין זכות־הישיבה בפנים רוסיה ליהודים בעלי עסקים גדולים (סוחרים מהגילדיה הראשונה), בעלי השכלה גבוהה, שיש ברשותם דיפלומה, וכן לסוגים מסויימים של בעלי־מלאכה, שלמקצוע־ תיהם היה ביקוש בפלכים הפנימיים. פריביליגיה זו של זכות־ישיבה הוענקה גם ל"חיילי ניקולאי" (הראשון) ולצאצאיהם. בין השאר גם בוטל האיסור על ישיבת היהודים בניקולאייב ובסיוואסטופול — שתי ערים שבתחום המושב, שניקולאי הראשון אסר על היהודים לשבת בהן, וכן בוטלה הפריביליגיה של העיר וילנה וערים אחרות (ז'יטומיר) לאסור על היהודים את ישיבתם ברחובות מסויימים. אשר לתקנות החדשות הנ"ל לגבי זכות־הישיבה לסוגים אחדים של יהודים הרי לא היו אלה זכויות שוות כלשאר הנתינים, אלא רק הנחות והקלות (льготы) בתנאים מיוחדים, שהעמידו את בעלי ה"פריביליגיות" הללו במצב של תלות באדמיניסטראציה, בהסברי הסינאט ובמתן פירושים שרירותיים לתקנות על ההקלות וההנחות האלה. למשל, בעל־המלאכה חייב היה לעסוק רק במקצוע שלו, שאם לא כן היו מגרשים אותו ל"תחום". אף נאסר עליו למכור את התוצרת שלו, שהרי הוא לא קיבל זכות לעסוק ב"מסחר", — ועוד הגבלות מהגבלות שונות.

גם הסוחרים מהגילדיה הראשונה לא הושוו בזכויותיהם אל הסוחרים שאינם יהודים. סוחר יהודי רשאי היה להירשם במקומות שמחוץ לתחום המושב בתנאי שהיה לפחות חמש שנים סוחר מהגילדיה הראשונה ושילם בהתאם לכך מס גבוה במקומו הקודם בתחום המושב. לאחר מכן היה נחשב במקום החדש כתושב זמני במשך עשר שנים מיום הרשמתו. ואם לפני סיום פרק זמן זה לא הצליח בעסקיו, וידו לא השיגה לשלם את המס במלואו, היה מפסיד את הפריביליגיה שלו ונאלץ לעזוב את המקום ולשוב אל "תחום המושב". נמצא, איפוא, שסוחר יהודי מהגילדיה הראשונה היה נתון למעשה בסטאטוס של "מועמדות" במשך חמש עשרה שנה. הזכות לבחירה חפשית של מקום ישיבה במדינה ולמעבר ממקום למקום

בתחומיה נחשבת לזכותו הטבעית האלמנטארית של כל אזרח. זכות זו ניתנה לכל הנתינים אפילו ברוסיה הצארית (עם פירסום ה"מאניפסט" של אלכסנדר השני מ־1861 על שיחרור האיכרים הצמיתים משיעבודם), פרט ליהודים: הם נשארו גם להלן צמודים אל התחום וסגורים בתוכו.

הגבלות נוספות של זכות־ישיבה בימי אלכסנדר השלישי

תחום המושב הצטמצם עוד יותר במלכותו של אלכסנדר השלישי. אחרי נחשול הפרעות שפרצו בדרום רוסיה באביב 1881 בעקבות הרצח של הצאר אלכסנדר השני, יזם מיניסטר הפנים הריאקציוני ניקולאי איגנאטייב, שנתמנה על־ידי אלכסנדר השלישי, חוק אשר צימצם עוד יותר את "תחום המושב" היהודי, שהיה מצומצם בלאו הכי. חוק זה, הידוע בשמו "התקנות הארעיות" (Временныя правила) נתקבל על־ידי ועד המיניסטרים ב־3 במאי 1882, וזה תוכן הסעיפים בנוגע לזכות הישיבה:

1. כתקנה ארעית, ועד העיון הכללי מחדש בסדר המקובל בחוקים לגבי היהודים, — לאסור על היהודים להשתקע מחדש מחוץ לערים ועיירות, ולוותר בנידון זה, כיוצא מן הכלל, רק ביחס למושבות היהודיות הקיימות עכשיו ועוסקות בחקלאות.

2. להפסיק זמנית קיום שטרי־מכירה ומשכנתא וכן של חוזי חכירה של נכסי דלא ניידי, הנמצאים מחוץ לתחומם של הערים והעיירות — על שמם של יהודים וכן קיומן של הרשאות על הנהלתם של נכסים אלה[9].

פירוש הדבר, ה"תקנות" שללו מאת היהודים את הזכות להתיישב מחדש "מחוץ לערים ועיירות", כלומר, במקומות כפריים שבתוך תחום המושב עצמו. נאסרה עליהם במקומות אלה לא רק רכישה לקניין, אלא אף חכירה של נכסי דלא ניידי וחלקות־אדמה הקטנות ביותר, אפילו לעיבוד עצמי. החוק הזה פיצל, איפוא, את "תחום המושב" הכללי למספר רב מאוד של "תחומים" קטנים; גבולותיהן של כל עיר ועיירה הפכו מאז "תחום" מיוחד ליהודים המקומיים, ואת התחום הזה אסור היה עליהם לעבור. חוק זה גם שם לאל כל נסיון של העברת יהודים להתיישבות חקלאית. ה"תקנות" קיצצו וצימצמו ביותר את "תחום המושב" בהוציאן מתוך חמישה עשר הפלכים המערביים והדרומיים שבהם הותרה ישיבתם של היהודים, את החלק הגדול של הפלכים הללו — את השטחים הכפריים. מאז יכלו היהודים להתיישב בהיתר לא בכל 15 הפלכים של "התחום", אלא אך ורק בערים ובעיירות שבהם.

אופייני ביותר בצביעותו היה הנימוק הרשמי שניתן להנהגת החוק הזה. נאמר, כי מטרת החוק היא "הטבת היחסים ההדדיים בין היהודים ובין האוכלוסיה הנוצרית שבתוך תחום המושב והגנתם של היהודים מפני מעשי אלימות נגד נפשם ורכושם מצד האוכלוסיה הזאת"[10]. דברים אלה מרמזים על הפוגרומים משנות 1881—1882. הווה אומר, החוק לא בא אלא למנוע, כביכול, הישנותן של הפרעות ביהודים. הסילוף שבטעם הרשמי הזה מזדקר ממש, שהרי מן המפורסמות הוא, שהפוגרומים התחוללו בעיקר בערים ובעיירות, ולא במקומות כפריים. אך זה לא היה הנימוק הרשמי היחידי לצימצום זכויות היהודים. העתונות האנטישמית הבליטה

---

9. הנוסח העברי לפי ב. דינבורג, היהודים ברוסיה מימי ניקולאי הראשון עד מלחמת העולם הראשונה. לקט מקורות בשביל התרגיל לתולדות ישראל בדורות האחרונים. האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשי"א, עמ' 34.

10. Л. Зайденман. Правовое положение евреев в России, журнал «Образование» 1905, №5

כמניע ל"תקנות" את הצורך להגן על האיכרים מפני "הניצול הכלכלי" בידי היהודים. נימוק זה נעשה עד מהרה המקובל ביותר גם בחוגי הממשלה וגם בציבור הרוסי.

"התקנות הארעיות" מ־3 במאי 1882 שימשו מקור ופתיחה לצווים נוספים מטעם הקיסר בכבודו ובעצמו וכן לשורה של פקודות אדמיניסטראטיביות מצד השלטונות המרכזיים והמקומיים ולהסברים של הסינאט — וכל אלה בכיוון הצימצום של זכויות היהודים והרחבת שטחי ההגבלה לגביהם[11]. למשל, בפקודות האדמיניס־טראציה ובהחלטותיו של הסינאט הועברו באופן מלאכותי שורה של עיירות לדרגת כפרים. ובכך נשללה מאת היהודים הזכות להתיישב בהן. הסינאט קבע, כי שורה של סוגי בעלי־מקצוע אינם יכולים להיחשב כאומנים, שהישיבה במקומות שמחוץ לתחום המושב מותרת להם, ואלה הסוגים: חופרים, מרצפי רחובות, בנאים, מסתתי אבנים, עובדי־עץ, טייחים, עגלונים, גננים, קצבים ועוד. בימי ניקולאי השני, בסוף שנות ה־90 נמחקו סוגים נוספים של אומנים מרשימת בעלי־הפריבילגיה לזכות־ישיבה, כגון: מתקני ערדלי־גומי, עובדי תעשיית הטבק, מייצרי־דיו, ממליחי־דגים, מכווני־פסנתרים, מודדי־קרקע, עובדים בתעשיית מים מינראליים מלאכותיים ועוד סוגים מסוגים שונים.

להשתקע בישובים כפריים נאסר גם על חיילים יהודים של ימי ניקולאי הראשון וכן על בעלי־מלאכה שהיו בעלי זכות־ישיבה בכל חלקי המדינה. שיטת ממשל זו היתה מצמצמת את זכות־הישיבה של היהודים מדי פעם יותר ויותר. הקיסר, המיניסטרים, הסינאט והשלטונות המקומיים עשו את "התקנות הארעיות" לגמישות ביותר בכיוון הגבלות נוספות לגבי היהודים. האוכלוסיה היהודית הצטופפה יותר ויותר ב"מיטת סדום" של השטח העירוני שבתחום המושב. גדל העוני, התרבה הפרוליטאריון היהודי מחוסר אמצעים, מחוסר מקצוע, מחוסר עבודה והתעסקות כלשהי. במלחמתם על קיומם העלוב נאלצו יהודי רוסיה לעקוף את חוקי־ההפליה, בעיקר לגבי זכות־הישיבה. בהדרגה צמחה והתפתחה שיטת־ממשל במקומות, אשר הפכה את חוקי־ההפליה לגבי היהודים למקור־הכנסה מתמיד ובטוח לאנשי המשטרה ולשוערי הבתים בערים, שמפאת משכורתם הזעומה היו להוטים אחרי שוחד ושלמונים.

בין שאר ההגבלות וחוקי־ההפליה, שהיו מנת־חלקם של יהודי רוסיה, היה חוק אחד, שלפי תוכנו ומהותו השפיל במיוחד את כבודם וערכם האנושי של היהודים כאזרחי המדינה, ועל כך כבר דובר לעיל: היה זה החוק שאסר על היהודים את הישיבה בתחום רצועת הגבול המערבי. האיסור חל על הרצועה של 50 ורסטאות (כ־53 קילומטר) מן הגבול האוסטרי והפרוסי. לחוק זה היתה היסטוריה ארוכה למדי[12].

האיסור הזה הונהג, כאמור, עוד בימי מלכותו של אלכסנדר הראשון, והטעם הרשמי של הממשלה לכך היה, כאמור, נטייתם המיוחדת של היהודים לעיסוק ב"קונ־טראבאנדה", בהברחת סחורות בלי מכס מעבר לגבולות. הקיסר ניקולאי הראשון שהשאיר את התקנה הזאת של אלכסנדר הראשון בתוקפה, הוסיף עוד לאחר מכן חומרה עליה, בהוציאו ב־20 באפריל 1843 פקודה מפורשת בנידון אשר אמרה:

---

11. ראה: ב. דינבורג כנ"ל, עמ' 33—38; ל. זיידמן, כנ"ל.

12. Еврейская Энциклопедия XII, 599—604.
Die Judenpogrome in Russland, I, 125.

"להרחיק את כל היהודים הישבים באיזור של חמישים ורסטאות מן הגבול לאורך הגבול האוסטרי והפרוסי, להניח לבעלי־הבתים שלהם למכור את בתיהם במשך שנתיים. את הפקודה הזאת יש למלא בלי כל תירוצים".

אולם ביצוע החוק נתקל בקשיים רבים, לא רק בשל הריסת מצבן ומעמדן של אלפי משפחות יהודיות, אלא גם בשל כך, שהוא הביא נזק רב למדינה ולאוצרה. על כן נאלץ הסינאט להמציא הסברים ופירושים שונים לשם הקלת חומרת הדין. אלכסנדר השני, שירש מאביו ניקולאי הראשון יחד עם כס המלוכה גם חוקי־ההפליה לגבי היהודים, נאלץ לבטל את החוק מאפריל 1843 בשל קשיי ביצועו. עם ביטול החוק הקודם הוציא אלכסנדר השני חוק חדש ב־27 באוקטובר 1858, שהתיר לשבת באזור הגבול לאותם היהודים, אשר היו רשומים שם כתושבי־קבע עד הוצאת החוק החדש הזה. עם זאת נשאר האיסור בתוקפו לגבי כל שאר היהודים, כלומר, לגבי כל אלה, שלא היו רשומים כתושבי רצועת הגבול עד 27 באוקטובר 1858. אך גם חוק זה נתקל בקשיים מרובים בדרכו לביצוע, והסינאט הוסיף לפרשו, במשך עשרות בשנים, פעם לקולא פעם לחומרא.

עם התגברות הריאקציה בימי אלכסנדר השלישי התרבו הסברי הסינאט בכיוון צמצומים נוספים והגבלות חדשות לגבי זכות הישיבה ליהודים באזור רצועת הגבול. כך נאסרה הישיבה באזור זה גם לאותם בעלי־מלאכה יהודים, שנהנו מזכות ישיבה בכל חלקי רוסיה וכן לסוחרים של הגילדיה הראשונה ולבעלי השכלה גבוהה, שהרי כיהודים היו הם כולם חשודים מראש ומעיקרא בנטיה יתרה להתעסקות ב"קונטרא־באנדה"...

בעקבות התקנות, הפקודות, הפירושים וההסברים האלה באה שורה של גירושים נוספים מרצועת הגבול, גירושי יהודים, שנמשכו בצורה זו או אחרת, גם בימי ניקולאי השני, אחרון הצארים הרוסים. רק ב־1904, מאחר שהשלטון כבר בעצמו נוכח לדעת כי הפעילים ביותר ב"קונטראבאנדה" היו לאו דווקא תושבי רצועת הגבול, בוטל האיסור על ישיבת היהודים שם. אף על פי כן נשארה הפליה אחת בולטת: יהודי כי ייתפס בעבירה זו, היו מטילים עליו עונש חמור יותר מאשר על עבריין נוצרי.

על הגירוש האכזרי של יהודי מוסקבה בשנים 1891—1892 (ראה "העבר" ספר י"ח) והגירושים השיטתיים מרצועת הגבול נוספה בסוף המאה הקודמת עוד פרשת גירושים אחת, שאף היא הקיפה אלפי משפחות יהודיות. אובייקט הגירושים האלה היו יהודים, שבמונח לא משפטי־אזרחי, אלא — עממי, נקראו בשם "בני שנת השמונים" (ברוסית — Восьмидесятники, באידיש "אכציקער"). היה זה סוג יהודים, שישבו במקומות שמחוץ ל"תחום" לא באורח חוקי, אלא — אדמיניסטראטיבי.

כאשר בימי הריפורמות של אלכסנדר השני, בשנות ה־60 למאה שעברה, הורשו סוגים מסויימים של יהודים (סוחרים מהגילדיה הראשונה, בעלי דיפלומות מבתי־ספר גבוהים ועוד) לצאת מתחום המושב ולעבור לפלכים הפנימיים לישיבת־קבע, גברה ההגירה הפנימית הזאת גם של יהודים, שלא נכללו בסוגים הנ"ל. הואיל וציפו אז לביטול כללי של תחום המושב על־ידי אלכסנדר השני, דבר שהיה תואם את דרכו הליבראלית של הצאר הריפורמאטור, — לא הקפידו השלטונות ביותר עם היהודים, שהתיישבו באיזורים אחדים שלא בהיתר. בשים לב למצב שנתהווה שלח מיניסטר הפנים דאז מאקוב ב־3 באפריל 1880 חוזר לשרי הפלכים בהוראה שלא להטריד מן המקומות את היהודים, שהתיישבו שם עד התאריך הנ"ל של הוצאת החוזר. אולם אחרי רצח אלכסנדר השני (1 במארס 1881) ובעקבות הפרעות שפרצו

בדרום רוסיה ב־15 באפריל אותה שנה, פתחו השלטונות בגירושים המוניים של היהודים, שחדרו לפלכים הפנימיים שלא בהיתר. הגירושים האלה קיבלו אופי וממדים כה מבהילים, עד אשר אפילו המיניסטר הריאקציוני והצורר דמיטרי טולסטוי, שנתמנה על־ידי אלכסנדר השלישי אחרי נ. איגנאטייב, ראה צורך להפסיק את הגירושים, ובחוזר מ־21 ביוני 1882 הוא הזכיר לשרי הפלכים על קיומו של חוזר־מאקוב מאפריל 1880, המתיר ליהודים לשבת במקומות שהם יושבים שם. בכך נבלם גל הגירושים של "בני שנת השמונים".

והנה ביאנואר 1893 ביטל מיניסטר הפנים איוואן דורנובו את שני החוזרים האלה (של מאקוב ושל טולסטוי) וציווה על שרי הפלכים לגרש את כל היהודים, הישובים במקומות שמחוץ ל"תחום" שלא על יסוד חוקי. גזירה זו פגעה באלפי משפחות יהודיות.

בראשית מלכותו של ניקולאי השני

עם עלייתו של ניקולאי השני על כס המלוכה התעוררו תקוות בציבור הרוסי בכלל ובציבור היהודי בפרט, כי יחול שינוי בקו הפוליטי של הממלכה בכיוון הליבראליזציה. אולם תקוות אלה נכזבו עד מהרה, במיוחד בקרב היהודים. לקשיחות לבם ולשרירותם של השלטונות לא היה כל רסן וסייג. חוקי־ההגבלה־וההפליה לגבי היהודים הפכו, כאמור, למעשה למקור־הכנסה גלוי בשבילם. כל הנסיונות לשנות או לרכך את "התקנות הארעיות" של איגנאטייב עלו בתוהו. אדרבה, לא זו בלבד שהן נשארו בתוקפן, אלא עוד הוסיפו עליהן חומרות כהנה וכהנה. אחד מאנשי הממשלה פיוטר דורנובו[13] נתן טעם מקורי מאד לצורך קיומו של החוק הזה ולאי־אפשרות ביטולו:

"ביטול התקנות הללו ישלול מאת המשטרה המקומית מקור־הכנסה. לכן יש מקום לחשוש, כי בתשובה על ביטול כזה עלולה המשטרה לארגן פרעות בתחום המושב. טעות היא לחשוב, שהשלטונות המרכזיים ,מחזיקים את המשטרה המקומית בידיהם'. ההפך מזה הוא הנכון: השלטונות המרכזיים נאלצים להתחשב במשטרה המקומית, שבה תלויה השמירה על הסדר או יצירת אי־סדר בפרובינציה"[14].

מובן, שאין דבריו אלה של פיוטר דורנובו עשויים להתקבל על הדעת כנימוק מספיק לקיום "תחום המושב" מטעמי האבטוקראטיה הרוסית; על כל פנים, תיאור כוחה של המשטרה, כפי שניתן בפי סגן מיניסטר־הפנים, שבוודאי ידע אורחם וריבעם של "שומרי החוק והסדר", התאים, כפי הנראה, למציאות ברוסיה של הצארים. על כך מעידה גם האימרה העממית, שהיתה רווחת אז בקרב יהודי רוסיה: "הגורודובוי (השוטר) כי לא יחפוץ — אף הקיסר בכבודו ובעצמו לא יוכל לעזור". וה"גורודובוי" לא רצה: פקידי המשטרה ראו את עצמם מיופי־כוח לפרש את החוקים לגבי היהודים כהבנתם הם וכראות עיניהם, ולא שמו לב אפילו לפירושים ולהסברים של הסינאט ושאר מוסדות עליונים, אם הסברים ופירושים אלה ניתנו במקרים דומים לטובת היהודים. להלן דוגמאות אחדות:

ה"סטאנובוי פריסטאב" (ראש המשטרה במחוז כפרי) באחד המחוזות של גליל מליטופול (פלך טאבריה—קרים), אשר נתמנה זה לא כבר למישרתו, התחיל מגרש מן הכפר קאמינקה את המשפחות היהודיות, שישבו שם עוד מלפני צאת החוק

---

13. אז סגן מיניסטר הפנים, וב־1906 — מיניסטר הפנים.

14. Г. Б. Слиозберг. Дела минувших дней, том II, Париж 1933, стр. 272.
השווה גם: Ю. Бруцкус. Розсвет 1913, № 2.

של איגנטייב מ־3 במאי 1882, כלומר — בהיתר. עם זאת המציא לו ה"סטאנובוי" פירוש מקורי למדי לחוק האוסר על היהודים "להתיישב מחדש" בכפרים: כל יהודי, שהיה יוצא מן הכפר קאמינקה ליומיים־שלושה לרגל עסקיו והיה חוזר אחרי־כן לביתו, נחשב בעיניו כ"מתיישב מחדש", וחייב היה לעזוב את הכפר עם כל בני ביתו תוך 24 שעות. פירוש זה היה פוגע בעיקר ביהודים עניים, שידם לא השיגה להוציא כספים להגשת עירעורים על פקודותיו הבלתי־חוקיות של ה"סטאנובוי".[15]

והנה דוגמה אחרת: באותו גליל מליטופול, בכפר מיכאילובקה, ישב לו — גם כן מלפני 3 במאי 1882, כלומר, בהיתר — יהודי ושמו אביגדור בן סולומון שניאורסון. על פי התיקון החדש לחוק הפאספורטים נצטוו היהודים לרשום בפאספורט שלהם את שמותיהם, כפי שניתנו להם "עם היוולדם או לפי דתם". שניאורסון זה צריך היה להחליף את הפאספורט שלו, ועל סמך החוק הנ"ל תיקן הפקיד את שמו וכתב במקום אביגדור בן סולומון — אביגדור בן זלמן שניאורסון. והנה שינוי התעתיק בשם אביו גרם לגירושו של אביגדור שניאורסון מן הכפר מיכאילובקה, שכן הוא הוכרז על־ידי השלטונות המקומיים כ"מתיישב מחדש" מפני שקודם לכן התגורר פה אביגדור בן סולומון שניאורסון, ואילו כעת בא לכאן יהודי "חדש" ששמו אביגדור בן זלמן שניאורסון...

מינהלת פלך טאבריה לא הכחישה, אמנם, כי ידוע לה, שזהו אותו איש עצמו, ואף על פי כן הוחלט לגרשו מן הכפר. מאושר היה אותו שניאורסון, שידו השיגה להוציא כספים לעירעור על החלטת המינהלה של הפלך, והוא הביא את העניין ממוסד למוסד, ועד לסינאט הגיע. ב־27 במאי 1898 נתן הסינאט בפרשת שניאורסון את ההסבר דלקמן: "זכויות נרכשות על־ידי בני אדם, ולא על־ידי שמות. על כן את החלטת הפלך יש לבטל".[16] אולם יהודי הכפרים בתחום המושב היו רובם ככולם עניים, ולא יכלו לערער על החלטות שרירותיות כגון אלה, והיו לרוב נכנעים להן.

את היהודים היו מגרשים מן הכפרים גם במקרה של שינוי שם הכפר, שהרי הם ישבו בהיתר בכפר בעל השם הקודם, ולא בעל השם החדש; וכן היה חל צו גירוש על יהודי, כאשר היה עובר מחלק אחד של הכפר אל חלקו האחר, אשר נשא שם אחר. בכל מקרים כגון אלה נחשב היהודי כ"מתיישב מחדש", לפי פירושי האדמיניסטראציה המקומית. השלטונות הציקו גם לבעלי־מלאכה ותיקים, שישבו מחוץ לתחום המושב בהיתר. התחילו פתאום לדרוש מהם, שימציאו תעודות מאת האומנים שאצלם הם למדו את המלאכה, ואלה כבר היו על פי רוב בעולם האמת. יהודי שלא השיג ולא הגיש תעודה כזאת גורש ממקום ישיבתו ללא רחם.

התיקון לחוק שירות הצבא אסר על חיילים יהודים לבלות חופשתם במקומות שמחוץ לתחום המושב, אפילו במקום הימצאותה של היחידה הצבאית שהם משרתים בה. אם, למשל, חייל יהודי קיבל חופשה זמנית קצרה, אף מפאת מחלה, והוא שירת במקום שמחוץ לתחום המושב, אסור היה לו להישאר בזמן חופשתו במקום, אפילו בבית־חולים, והיה עליו לנסוע לתחום המושב, לפעמים למרחק של אלפי קילומטרים, על מנת לחזור אחרי כן למקום שירותו, עם תום חופשתו. והיהודים, נדחפים על־ידי המצוקה, נאלצים היו לעבור על חוק ההפליה לגבי זכות־הישיבה ולעקוף אותו. והנה למרות כל הרדיפות והעונשין היו היהודים חוזרים תכופות לסורם, והמשטרה שוב רודפת אותם — וחוזר חלילה.

---

15. „ווסחוד", ינואר 1897.
16. שם, ינואר 1899.

בחוברת יאנואר 1899 של הירחון "ווסחוד", בסקירת השנה שחלפה, כתוב בעניין זה: "ואינך יודע למה להתפלא יותר — לעקשנותם של היהודים, אשר למרות כל הלקח הניתן להם בשקידה, מוסיפים ובורחים באופן שיטתי מעיירותיהם אל כל מיני טריטוריות אסורות, או להתמדתם של פקידי המשטרה, המוסיפים וצדים את כל עדת האביונים האלה ומושיבים אותם על מקומם הקודם".

לחזיון הטראגי הזה של היות היהודי נע ונד ונרדף כחיתו־יער ניתן בימים ההם גם ביטוי ספרותי־היתולי. בירחון הראדיקאלי "מיר בוז'י" בחוברת אבגוסט 1898 נדפסה תמונת־הווי מאת הסופר יאבלונובסקי, ושמה — "בחיפושים". שם מתואר, בין שאר הטיפוסים, היהודי יענקל, אשר מספר על גירושיו, נדודיו ותחבולותיו בשל "זכות־הישיבה" (את חוסר זכות הישיבה הוא מכנה בלשון סגי נהור — "זכות־ישיבה").

יענקל, כמו כל יהודי, משוכנע, בעצם, שיש לו הזכות הטבעית לשבת ולגור בכל מקום שירצה, ממש כמו לכל אזרח רוסי אחר. וכי אינו משלם כמוהם את כל המסים הנדרשים ממנו? אלא מאי, "זכות־הישיבה"? — כלומר, הגירושים המתמידים, הרדיפות מצד המשטרה, חיפושים, מחבואים וכל מיני פורענויות כאלה, הריהם אינם אלא מעין שיטפון, פגע מפגעי הטבע, שאדם החפץ־חיים אינו צריך להירתע מפניהם. יענקל קובע, כי "זכות־הישיבה" היא מעין כוח־איתנים שפעולתו פעולת הרס, והיא מביאה צרות צרורות על כל מי שנפגע ממנה. "הוי, זכות־ישיבה, זכות־ישיבה — הוא זועק — כמה דמעות יהודיות נשפכו עליה; לא ייאמן כי יסופר".

אך תוך הדמעות מופיע הצחוק היהודי המר והלגלגני, ויענקל מתנחם, כביכול: הלא את כוחות הטבע אפשר גם לרתום ולהפעיל לתועלת האנושות, כגון הרוח והמים, המסובבים את גלגלי הטחנות; הוא הדין לגבי "זכות־הישיבה". הא כיצד? — רואים אתם את האשה השמנה הזאת? הן היא סובלת ממחלת השתמנות קשה ומתפללת לאלוהים, שיוריד ממנה לפחות, חמישים קילוגראם... אך אין מרפא לגופה המסורבל, ושום רופא־חולים אין לאל ידו לעזור לה. ואילו הוא, יענקל, מוכן לרפא אותה בזמן הקצר ביותר:

"אני מקבל על עצמי לעשות לה כך, שבשלושה חדשים היא תהיה רזה כמו קיסם. לא אעשה לה כלום אלא ארביץ בה 'זכות־ישיבה', לא יותר מאשר זכות־ישיבה... היא מוכרחה להיכנס לתוך עורו של יהודי, אך באופן מלא ומוחלט. — — — ואז... הוי, כה יעשה לי אלוהים וכה יוסיף אם לא תהיה שמנה זו רזונת כל כך, עד שאפשר יהיה להשחיל אותה בקוף של מחט, כמו חוט בדיוק"...

תיאור זה של היהודי יענקל לקוח, ללא ספק, מן המציאות, אלא שנמסר על־ידי המחבר בדרך של "צחוק בעד לדמעות".

פרשה מיוחדת במינה היתה זכות־הישיבה ליהודים בסיביר. הסעיף ה־23 של החוק על הפאספורטים קבע, כי הישיבה בסיביר אסורה ליהודים, פרט למגורשים לשם [17]. הווה אומר, כדי לרכוש לעצמו זכות־ישיבה בסיביר היה על היהודי לעבור עבירה או לבצע פשע על מנת להישלח לשם כמתיישב־גולה. הסינאט ניסה על־ידי מתן הסברים ופירושים לרכך במקצת את פעולת החוק ולא לנהוג לפי חומרת הדין. אולם ניקולאי השני גמר אומר לשים קץ להקלות אלה ובהשפעת לחצו החליטה האספה הכללית של הסינאט לנטוש אחת ולתמיד את הדרך של פירושים מקילים

17. ג. ב. סליוזברג כנ"ל, עמ' 261.

וקבעה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, כי סיביר חסומה בפני יהודים, ורק אלה שישבו שם קודם לכן רשאים להישאר לשבת בה.

בשל הקו הפוליטי הכללי של ניקולאי במזרח הרחוק (שהביא לאחר מכן להתנגשות הפאטאלית עם יפן) ביקשה הממשלה למנוע מ"אלמנטים זרים" לחדור לתחומי סיביר, והן היהודי, לפי המסורת הרוסית, נחשב לאלמנט זר מקדמת דנא. בכך ניתן להסביר את העובדה המוזרה, לכאורה, שאפילו בפטרבורג הבירה, ולא עוד אלא במוסקבה הבירה "הקדושה" הורשו יהודים מסוגים מסויימים לשבת, ואילו בסיביר — לא.

בימי מלחמת יפן ולאחר מהפכת 1905

"במאנצ'ז'וריה נשפך דם יהודי לרוב למען תהילת רוסיה ושיגשוגה, ואילו בתוך רוסיה עצמה היהודי כמקודם כבול ברגליו ובידיו על־ידי הגבלות לאין ספור ונרדף כאויב המולדת" — כך כתב הפובליציסטן היהודי שמי (מ. טריבוס) ביוחזן "ווסחוד"[18].

מספר החיילים היהודים, שנלחמו בחזית יפן, הרה רב מאד ועלה באופן ניכר על היחס המספרי של האוכלוסיה היהודית לגבי האוכלוסיה הכללית ברוסיה, על אף הקיטרוגים השיגרתיים, שהיהודים משתמטים מן השירות בצבא. הוכח בעליל, בדרך הסטאטיסטיקה, כי אף בימים כתיקנם עלה מספר הטירונים היהודים באחוזים על יחסם לשאר האוכלוסיה. מתוך הדינים והחשבונות הרשמיים של מיניסטריון הפנים בדבר עבודת־הצבא נסתכם, כי ב־1903 היוו הטירונים היהודים למעלה מ־5% ממספר כל המגוייסים, בעוד אשר בהתאם למיפקד הכללי היוו יהודי רוסיה רק 4.13% מכל האוכלוסיה[19]. ואש לגדודי הצבא, שנמצאו בסיביר ושנכנסו הראשונים בקרבות עם היפאנים, היה אחוז היהודים גדול עוד יותר, שכן לפי התקנות הקיימות היו הטירונים היהודיים מן הפלכים המערביים נשלחים, כרגיל, לעבודת הצבא בסיביר.

ב־20 באבגוסט 1904 נתפרסם "אוקאז" (פקודת־חוק), שניתן מטעם הקיסר ניקולאי השני ב־11 באבגוסט לרגל הולדתו של יורש העצר. היו אלה "שינויים אחדים לגבי התקנות הקיימות בדבר זכות־הישיבה של היהודים". אולם ערכו המעשי של חוק זה היה מועט מאוד, שכן הוא חל רק על שכבות דקות אחדות של יהודים סוחרים עשירים ובעלי דיפלומות. ואילו המוני העם נשארו כמקודם צמודים ונמקים במיטת־סדום של תחום המושב.

תגובת העתונות הרוסית הפרוגרסיבית על "הקלות" אלה ליהודים היתה כמעט ברוח אחידה. העתון "יוריסט" בציינו את המצב המשפטי הבלתי־נורמאלי של היהודים ברוסיה כתב: "ליהודים אין זכות ישיבה במאנצ'ז'וריה. והנה אותם היהודים עצמם, שאין להם שום זכות ישיבה, נקראים להילחם על הטריטוריה של מאנצ'ז'וריה, שופכים שם את דמם בצדם של אנשים מקרב העם הרוסי. — — — איש לא יוכל לומר, כי סדר עניינים כזה מושתת על יסודות משפטיים ומוצדק על־ידי נימוקים משפטיים כלשהם".

גם העתון "פראבו" ("המשפט") מביע אכזבתו מן החוק מ־11 באבגוסט 1904

---

18. „ווסחוד", אוגוסט 1904, עמ' 281.
19. שם, מאי 1904, עמ' 172—173.

בציינו, שהחוק לא חידש דבר במובן זכות הישיבה ליהודים. הם ראויים לזכויות שוות, כתב העתון, "לא משום כך, שדם יהודי נשפך בשדות־הקטל הרחוקים. את הזכות לקיום אין צורך להוכיח בדם" [20].

לא חל כל שינוי לטובה במצבם המשפטי של היהודים גם לאחר פירסום ה"מאניפסט" על ה"חירויות" מ־17 באוקטובר 1905 ומתן ה"קונסטיטוציה". אמנם, בתחילת מאי 1906 הוגשה ב"דומה" הראשונה, בתמיכת החלק הליבראלי שלה, הצעת־חוק בדבר שוויון אזרחי וביטול כל חוקי־ההפליה מבחינה דתית ולאומית. אף נבחרה ועדה לעיבוד החוק, אולם עבודת הוועדה לא ראתה אור, שכן הדומה, שהיתה בעיני הצאר אופוזיציונית יתר על המידה, פוזרה על־ידי ניקולאי ב־8 ביולי, כלומר, כחודשיים אחרי התכנסותה. הדומה השניה, שנתכנסה בסוף פברואר 1907 פוזרה אף היא (ב־3 ביוני אותה השנה), שהרי היתה שמאלית עוד יותר מן הראשונה. בשל חוק־הבחירות החדש, היתה הדומה השלישית ימנית־ריאקציונית ברובה, ולכן האריכה ימים (מ־1 בנובמבר 1907 עד 9 ביוני 1912), שכן שוב לא באה כל התנקשות בקיומה מצד ניקולאי ועושי דברו.

ביזמתם של שני הנבחרים היהודים ניסלוביץ ופרידמן הוגשה לדומה בסוף מאי 1910 הצעת־חוק על ביטול תחום־המושב. על ההצעה חתמו 166 נבחרים. בתחילת פברואר 1911 הובאה הצעת־החוק לדיון במליאת הדומה. ההצעה הועברה, אמנם, לוועדה, אך שם הוסיפו להתווכח עליה בלי סוף ובלי גבול, ולישיבת המליאה של הדומה לא הגיע העניין עוד לעולם. כך הוכשל גם הנסיון הזה לבטל את תחום־המושב [21].

בדומה השלישית התווכחו על ההצעה בדבר ביטול תחום־המושב, ואילו האדמיניסטראציה כמנהגה, היתה מרבה לגרש יהודים ממקומות ישיבתם. על פעולתם השרירותית של השלטונות מוסרת הכרוניקה היבשה מהימים ההם [22].

1911

16 בפברואר. מתחומי פלך צ'רניגוב גורשו יהודים במספר רב.

18 במארס. בקיוב נתבעו למשפט פלילי מאתיים יהודים, היושבים בעיר על סמך תעודות בעלי־מלאכה, אך עוסקים במסחר (אגב, מכירת תוצרתם העצמית נחשבה לעיסוק במסחר — המעתיק).

3 במאי. הסינאט המושל ביאר, כי היהודים, הנהנים מזכות־ישיבה בכל חלקי רוסיה בתנאי התעסקותם במקצועם, אסור עליהם לרכוש נכסי דלא ניידי מחוץ לתחום־המושב.

18 במאי. הגוברנאטור בניז'ני־נובגורוד אסר על היהודים להתגורר בקייטנות באזורים כפריים.

13 ביולי. מועצת המיניסטרים לא מצאה אפשרות להרשות ליהודים לבוא לירידּ בסיביר.

16 ביולי. בסימבירסק הוחל בגירוש היהודים.

9 באבגוסט. חמש מאות יהודים נצטוו לעזוב את הירידּ בניז'ני־נובגורוד, מפני שאין להם זכות־ישיבה שם.

---

20. „ווסחוד" (השבועי), 1904, גל' 17.

21. פרטים על הצעת־החוק ועל הדיון בה במליאת הדומה — ראה במאמרנו „יהודי רוסיה בימי ה'דומות'," „העבר", חוברת ז', אייר תש"ך.

22. Ежегодник газеты «Речь» на 1912 г. стр. 601—615. (להלן „רייטש").

אלה הן רק דוגמאות בודדות לשרירות האדמיניסטראציה, שבה היתה נתונה יהדות רוסיה.

על סף מלחמת העולם הראשונה

הדומה הרביעית, שהיתה גם האחרונה, נתכנסה ב־15 בנובמבר 1912 ונתקיימה עד 25 בפברואר 1917, כלומר, עד המהפכה. גם הדומה הרביעית היתה ריאקציונית ברובה והמשיכה לפעול ברוחה של הדומה הקודמת; והאדמיניסטראציה, במיוחד השלטונות המקומיים, הוסיפה להתנכל ליהודים ולהציק להם בעניין זכות־הישיבה. הרוח הרעה הזאת גברה במיוחד בשנת 1913 בעקבות פרשת ביילים.

כאמור, התרגלו מוסדות השלטון לראות את היהודי, כמי שהועמד מחוץ לחוק, אפילו לאותו חוק, המגביל והמצמצם את זכויותיו. השלטונות היו מתעלמים אף מן הכללים הברורים ביותר של החוקים, ומצב היהודים נעשה תלוי לחלוטין בראות עיניהם ובשרירות לבם של פקידים גבוהים וזוטרים. למשל, החוק קבע במפורש, שיהודים בעלי השכלה גבוהה יש להם זכות־ישיבה גם במקומות שמחוץ לתחום־המושב, ואילו המשטרה היתה מגרשת אותם, כשרצונה היה בכך. מעשה ברופא היהודי ברוק מהעיר ויטבסק, שבא לקורסק, לפי הזמנת בית־הדין כאכספרט רפואי במשפט. בלילה באו אליו אנשי המשטרה וגירשוהו מן העיר, למרות הזמנתו הרשמית של בית־הדין[23]. ולא היה זה כלל מקרה בודד מסוג זה. ואם כך היו השלטונות נוהגים ביהודים שהיתה להם האפשרות להתגונן, נקל לתאר, מה היה יחסם להמון היהודי, שהיה משולל כל אפשרות של התגוננות.

בחורף ובאביב 1913 היו העתונים מלאים ידיעות על גירושי יהודים מפלך ווהלין. בימים ובלילות של קור גדול היו מגרשים זקנים, נשים וטף ממקומות ישיבתם הישנים. אפילו הגנראל־גוברנאטור הקיובי טרפוב כינה את מעשי גירוש אלה כמעשי אכזריות. אבל הגוברנאטור הווהליני לא נרתע ממעשיו, שכן הסתמך על החוק הישן מ־27 באוקטובר 1858, שאסר על היהודים להתיישב באזור הגבול בשטח של 50 ורסטאות, ולא הכיר בשום פנים ואופן בחוק מ־7 ביוני 1904, אשר ביטל את האיסור שבחוק הקודם. ולא עזרה ליהודים המגורשים הסתמכותם על זכותם לפי החוק משנת 1904: ה"סאטראפ" הווהליני עשה כרצונו, כראות עיניו וכשרירות לבו.

ה"אידיאולוגיה" של הקיסרית יליזאבטה, כי גירוש היהודים עדיף על רווח לאוכלוסיה הרוסית ולאוצר המדינה, פעלה, כנראה, למעשה גם באדמיניסטראציה בימי ניקולאי השני. ועד־הבורסה שבעיר קורסק הגיש תזכיר ליושב־ראש מועצת המיניסטרים, ובו נאמר, כי שר־הפלך גזר גירוש על 90% מהאוכלוסיה היהודית. כתוצאה מזה, נאמר הלאה בתזכיר, החלו רבים מסוחרי התבואה להימנע מלבוא לפלך קורסק, ומאין קונים במידה מספקת, ירדו מחירי התבואה בפלך זה ירידה ניכרת. כאשר הבורסה הקורסקאית הישוותה את מחירי התבואה בפלכים וורונייז', אוריול וחארקוב לאלה שבקורסק, התברר שהשוק בקורסק הוא השנה (1913) הזול ביותר לגבי אותם המצרכים בהשוואה לשווקים שבשלושת הפלכים הנ"ל.

על הירידה שחלה במסחר בשל מעלליה של האנטישמיות הרשמית התוקפנית דיבר נציג אירגוני התעשיינים והסוחרים במוסקבה, ציר סיעת הפרוגרסיסטים בדומה הממלכתית א. קונובאלוב. בנאומו בשעת הדיון על התקציב של מיניסטריון המסחר

---

23. „רייטש" 1914, עמ' 276—281. ברוק הוא המנהיג הציוני צבי ברוק, שהיה ציר לדומה הראשונה.

הוא התריע על "הבאקאנאליה של שרירות ואלימות, המבוצעת על־ידי השלטון האדמיניסטראטיבי כלפי האוכלוסיה היהודית חסרת המגן".

שורה של אירגוני תעשייה ומסחר, ועדי־בורסות, אגודות בעלי־בתי־חרושת וכו' פנו בתזכירים למיניסטריונים של הפנים והמסחר בציינם, כי ההגבלות לגבי היהודים בעניין זכות הישיבה והזכות לעבור ממקום למקום להמוני העם. אולם המשקיים של המדינה, בעניין האשראי ובדבר הבטחת עבודה להמוני העם. אולם כל ההשתדלויות האלה עלו בתוהו. עם זאת היה ידוע כי הנזק הנגרם לאינטרסים של המסחר, לכלכלה של המדינה וכו' לא נעלם מעיני המיניסטרים. אם כן, מה היה, איפוא, ההגיון בפוליטיקה הזאת? על כך משיב בעל המאמר בשנתון של העתון "ריאֶץ": "האנטישמיות היא דת, ודת דורשת קרבנות"...

זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נעשה נסיון נוסף להעלות בדומה הצעה לבטל את כל הגבלות הזכויות ואת חוקי־ההפליה לגבי היהודים. סיעת הסוציאל־דימוקראטים בדומה הרביעית הגישה הצעת־חוק בעניין זה[24]. איש לא ציפה, כמובן, גם לא המציעים עצמם כי הדבר עשוי להביא תוצאות ממשיות. אולם היה ערך מוסרי לעצם ההצעה הזאת.

ביטולו של תחום המושב

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נפתח בתולדותיה של יהדות רוסיה פרק חדש של עינויים ויסורים, רדיפות ונגישות, השפלת כבוד ועלילות־שוא, גירושים המוניים ופרעות, האשמה כוללת בריגול לטובת האויב, מיתות בית־דין־של־שדה ליהודים חפים מפשע, וכל זה — בליווי של הסתה אנטישמית ארסית בעתונות, מעל במת הדומה וליבוי היצרים השפלים בקרב ההמון החשוך נגד היהודים, בהדרכת השלטונות הצבאיים והאזרחיים כאחד.

המטה הראשי של הצבא הרוסי צירף את היהודים למחנה האויב ופתח במלחמה באוכלוסיה היהודית האזרחית בעת ובעונה אחת עם המלחמה בגרמניה ובאוסטריה. המפקד הראשי של הצבא הרוסי דודו של ניקולאי השני, הנסיך ניקולאי ניקולאייביץ' וראש המטה שלו, צורר־היהודים המובהק, גנראל יאנושקביץ' החלו מגרשים את התושבים היהודים משטח פעולות המלחמה. על התבוסות, שהרוסים היו נוחלים בקרבות עם האויב, היו הם מפצים את עצמם בשפטים ובפרעות שעשו ביהודים. באביב 1915 יצאה פקודה לגרש את כל היהודים מהחבלים המערביים: פולין, ליטא, קורלאנד, בסך־הכל — קרוב ל־200 אלף נפש. בשעת הנסיגה היו אנשי הצבא הרוסי מתנקמים ביהודים ועושים בהם פרעות.

גל של פליטים ומגורשים זרם מאזורי החזית אל הפלכים הפנימיים של רוסיה, והממשלה של האבטוקראטיה היתה נאלצת לבטל למעשה באופן זמני את תחום המושב ולהתיר לפליטים היהודים ישיבה במקומות, שעד כה היה אסור עליהם לשבת שם. עם כל זה לא גילו אז ניקולאי וממשלתו נטיה כלשהי לבטל את ההגבלות של זכות ישיבה ליהודים.

"תחום־המושב" היהודי ברוסיה בוטל עם התמוטטות המונארכיה של בית־רומאנוב, כאשר בימי מהפכת פברואר 1917 נשמט רסן השלטון מידי המשטר

---

24. Законопроект социал-демократов в четвёртую думу (Ленин о еврейском вопросе в России), 1924; Разсвет 1914, № 14—15.

האבטוקראטי. בראש הממשלה הזמנית הועמד הנסיך ג. לבוב, איש ממנהיגי הליבראלים. מטעם האגף השמאלי של הדומה נכנס לממשלה אלכסנדר קרנסקי, שנתמנה מיניסטר המשפטים.

את מהפכת פברואר קידמו יהודי רוסיה בשמחה גדולה ובתקוות רבות לקראת העתיד. בעית שוויון הזכויות ליהודים הועלתה על סדר־היום עוד בימים הראשונים של המהפכה. מיניסטר המשפטים א. קרנסקי מינה ועדה מיוחדת לעיבוד פקודה (דקרט) מתאימה המכריזה על שוויונם של כל האזרחים לפני החוק. "הלישכה הפוליטית" שעל־יד הנבחרים היהודים בדומה הממלכתית עמדה בקשר מתמיד עם הוועדה הזאת. הפקודה על שוויון זכויות נתקבלה על־ידי הממשלה הזמנית פה אחד ונחתמה ב־20 במארס 1917. היא פורסמה ב־22 במארס בחתימותיהם של לבוב וקרנסקי.

הלישכה הפוליטית היהודית חיוותה דעתה נגד הוצאת פקודה מיוחדת בדבר שוויון־זכויות ליהודים וחשבה לנכון, שהפקודה צריכה להיות בעלת אופי כללי ולבטל את כל ההגבלות הקיימות מבחינה דתית ולאומית. נוסף על כך מצאה הלישכה לרצוי, שבגוף הפקודה יש לפרט את כל ההגבלות מסוג זה, הכלולות בקובץ החוקים. ושצריך לבטלן עתה. לשם הרכבת רשימה של חוקי הגבלה אלה הוזמנו משפטנים יהודים, שנחשבו למומחים בשאלה זו. ואמנם נרשמו בגוף הפקודה כ־150 חוקי־הגבלה, שהוכרז על ביטולם. במבוא למיסמך היסטורי זה של הכרזת שוויון־זכויות לכול נאמר:

"בהסתמך על ההשקפה, כי בארץ חפשית צריכים כל האזרחים להיות שווים לפני החוק, ושמצפונו של כל אדם אינו יכול להשלים עם הגבלות אזרחים נבדלים בשל דתם או מוצאם, החליטה הממשלה הזמנית: כל הגבלות הזכויות שהחוקים הקיימים קובעים לגבי אזרחי רוסיה בשל השתייכותם לדת, לעיקרי־אמונה או ללאומיות כלשהם, — בטלים ומבוטלים"[25].

אכן, מהפכת פברואר 1917 הישוותה הלכה למעשה את יהודי רוסיה בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה. בכך בוטל גם המוסד המביש של "תחום המושב" היהודי.

---

25. ראה נוסח החלטת הממשלה הזמנית ב־ Книга о русском еврействе כרך א', ניו־יורק 1960, עמ' 139—141.

ישראל קלויזנר

המאבק הפנימי בקהילות רוסיה וליטא והצעת ר' שמעון בן וולף לתיקונים

א.

שלטונו של הקהל, הוא ועד הקהילה, כשלצדו פועלים בית־הדין והרב, היה שלטון כמעט בלתי־מוגבל על תושבי הקהילה. הקהל, ועד שנת 1764 גם ועד ארבע ארצות (בפולין) או ועד המדינה (בליטא), ייצג את האוכלוסיה היהודית כלפי חוץ, כלפי השלטונות, ואילו כלפי פנים נהנה מאבטונומיה כמעט שלמה. הקהל השתדל למנוע התערבות השלטונות בענייני פנים של הקהילה, ואסר לפנות אל ערכאות של הגויים בעניינים שבין יהודי ליהודי. בלי רשות מהקהל, בלי „חזקת ישוב", לא יכול היה יהודי מבחוץ להתיישב בקהילה; בלי קבלת „חזקה" לא יכול תושב יהודי לשכור או לרכוש מקרקעין, וכן לעסוק במלאכה. רישום על רכישת מקרקעין, או של שטר־חוב מיהודי ליהודי, היה נעשה בבית־הדין היהודי, ורק אחר־כך היו רושמים את התעודה גם בערכאות של גויים (בעש"ג). שמשי הקהל ובית־הדין מילאו תפקיד דומה לזה של שמשי ערכאות של עש"ג, חתימה שלהם על תעודה נתנה לה תוקף. סופר הקהל, שהיה עפ"י רוב גם סופר בית־הדין ודיין, „ספרא ודיינא", היה רושם בפנקס את התעודות, ההחלטות ופסקי־הדין, שהשמשים היו מגישים לו חתומים בידם. הקהל עמד על משמר החיים הדתיים, החברתיים, והכלכליים של הקהילה והיה דן ופוסק בענייני סדר ומשמעת, בענייני הטלת מסים וכדומה, בה בשעה שבית־הדין דן בעיקר בדיני ממונות. חלק מהתפקידים של הקהל הוטל על גבאים או חברות מיוחדות, כמו גבאי „הצדקה הגדולה", שהיו עוסקים בתמיכה בעניים והיו מתמנים כל שנה יחד עם חברי הקהל; גבאי „בדק הבית", שהיו מתמנים על־ידי הקהל והיו דואגים לתיקונים בבית־הכנסת הגדול ולנקיון ברחוב היהודים ובחצר־בית־הכנסת, שבהם זרמו בווילנא מים בצינורות פתוחים מעץ ממעיין קרוב לחצר בית־הכנסת; חברא קדישא (ח"ק) „תלמוד תורה", שדאגה לחינוך ילדי עניים; ח"ק „ביקור חולים", שדאגה לחולים וח"ק גחש"א (גמילות חסד של אמת), שדאגה לבית־העלמין [1]). לבעלי־המלאכה היו חברות משלהם, אגודות מקצועיות, שגם עליהן היתה פרושה השגחת הקהל. לפי תקנה של ועד מדינת ליטא משנת תמ"ז (1687) היו בין ארבעת גבאי ח"ק בעלי־מלאכה ר"ק שנים מתוך החברים ושנים ממונים על־ידי ראש־הקהל „מתוך הקהילה". לבעלי־מלאכה לא היו נותנים להשתתף ב„אסיפת רח"ש", זו האסיפה, שמחבריה היו ממנים את ראשי הקהל. לפי החלטה של ועד מדינת ליטא משנת תקכ"א (1761) „חרם חמור על בעלי מלאכות בחמש (ה)קהלות (הראשיות)... מי שלא היה באסיפה עד הנה לא יכנוס לאסיפה השייך לרח"ש ופשיטא בתוך הקהל. מהחלטה זו אנו למדים, כי אי־אלה בעלי־מלאכה הצליחו כבר להתקבל לאסיפת רח"ש, אולם ועד

1) על סדרי הקהל והחברות עיין בספרי „תולדות הקהילה העברית בווילנא", וילנא תרצ"ח, בהוצאת ועד הקהילה בווילנא, מעמוד 89 והלאה.

המדינה רצה למנוע כניסת נוספים, ובמיוחד התמנות בעלי־מלאכה לראשות הקהל. ההשתתפות באסיפות רח"ש ובראשות הקהל היתה שמורה ללמדנים ולעשירים, לבעלי תואר „מורנו" או „חבר" ולמשלמי מסים מסויימים. בעלי־המלאכה היו בדרך כלל מפשוטי העם והכנסותיהם היו דלות.

סדרי הקהל הלכו ונתערערו והפכו לשלטון העשירים והתקיפים מסיבות חיצוניות ופנימיות. המלחמות ופלישת צבא זר למדינה ב„מלחמת הצפון" בראשית המאה הי"ח וחדירות צבאות רוסיה, שהביאו לקריעת חלק מרוסיה הלבנה מעל פולין וליטא בשנת 1772, דלדלו את הקהילות. על הקהל היו הצבאות מטילים מסים כבדים והקהל היה מצדו מטיל את המסים על האוכלוסיה. הקהילות היו שקועות בחובות גדולים לכמורה ולאדונים. לקהל היה קשה לשלם אפילו את הרבית מחובות אלה. הוא היה מבקש ומקבל דחיית התשלומים והקטנת הרבית. לקהל היו הוצאות רבות, שהזמן גרמן: פדיון אסירים, משכורות ו„מתנות" לפקידי הרשות, ניהול משפטים עם העיריה וכדומה. הנטל הכספי, שהיה מוטל על האוכלוסיה היהודית, היה כבד מאוד. ראשי הקהל היו מנצלים את עמדתם, כדי להקל על עצמם ועל קרוביהם. תמורת הלוואה או תרומה לקהל היו בעלי־יכולת מקבלים מהקהל שחרור ממסי־הקהילה. את ר' יהודה בן אליעזר פיטר הקהל הווילנאי מכל המסים, הן לקהל והן לשלטונות, וגם מינוהו לספרא ודיינא לכל ימי חייו בגלל מעשה רב שעשה, הציל את הקהילה מבעל־חוב קשה והוציא מכספו כששה־עשר אלף זהובים[2]. את המינוי לספרא ודיינא יש לראות גם כמתן פיצוי כספי ורוחני לר' יהודה בן אליעזר. הוא קיבל משרה, הנותנת לבעלה הכנסות ועמדה מכובדת במנגנון הקהל. מסירת משרות, תמורת כספים נעשה במשך הזמן לתופעה מקובלת בקהילות. במינסק נמסרה בשנת תקמ"ט (1789) משרת הספרא ודיינא לאחר הכרזה פומבית בכל בתי־הכנסת בעיר ליהודי, שהלווה לקהל 2000 זהובים בלי רבית לשש שנים[3]. נוהג זה של מסירת משרות, החל ממשרת הרב ודיין קבוע וגמור במשרה קטנה יותר, תמורת תשלום או הלוואה, נפוץ בקהילות ישראל בתקופה המדוברת וגרם לא מעט לירידת סדרי הקהל. לא תמיד קיבל את המשרה מי שהיה ראוי לה ביותר, אלא מי שהיה בעל אמצעים והשפעה על־ידי קרובי משפחה וידידים. מה שקרה למשרות, קרה גם להתמנויות בקהילה. בגלל צורך תכוף בכספים התחיל הקהל למכור דרגות והתמנויות. בן־אדם עשיר היה יכול לרכוש לו דרגות ולחלקן בין ידידיו. בקהילת וילנא קיבל במשכון תמורת הלוואה דרגות והתמנויות רבות איש בעל אמביציה, שרצה באמצעות הדרגות הללו להשתלט על אסיפת רח"ש ולהשיג בשביל עצמו את משרת הרב[4]. כנגד שלטון העשירים והלמדנים יצאו בעלי־המלאכה, שדרשו את ייצוגם בהנהלת הקהילה.

על התמרדות בעלי־המלאכה נגד הקהל ומשטרו יש לנו ידיעות מאלפות מקהילות מינסק ווילנא. במינסק יצאו בעלי־המלאכה במחאה נגד הקהל על שאינו נותן להם להשתתף באסיפת רח"ש ובבחירות לקהל ולוחץ את ההמון על־ידי מסים כבדים. באי־כח בעלי־המלאכה במינסק הגישו בשנת 1777 קובלנה בשמם

---

2) עיין במאמרי „יהודה ספרא ודיינא" ברבעון „ציון", תרצ"ז, עמ' 140.

3) י. בראפמן: ספר הקהל (ברוסית), כרך ב', תעודה מס' 1, פטרבורג 1875.

4) עיין בספרי „וילנא בתקופת הגאון", ירושלים תש"ב, עמ' 207. המדובר הוא בר' אבא בן וואלף.

ובשם „כל ההמון" לבית־דין חצר המלך, ובה טענו, כי ראשי־הקהל נוטלים לעצמם את התמנותם בכח־הזרוע, בלי בחירות; הם אינם נותנים לבעלי־המלאכה להשתתף באסיפת־רח"ש ובבחירות; הם מקיימים התיעצויות חשאיות ומטילים הטלות (מסים) תוך איום בחרם, ואילו את ההכנסות מהטלות אלו הם נוטלים לצרכי עצמם ומתעשרים מזה; הם מקבלים הכנסות רבות משלוש „קורובקות" (מ„הסכום", הוא ה„קורובקה" ממשא־ומתן, משחיטה ומסוחרים) וכן מ„חזקות", את הכסף הם לוקחים לעצמם ומבזבזים, ואת החובות לא רק שאינם מסלקים, אלא עוד לווים סכומים גדולים; לשם גביית ההטלות והמסים הם פורצים לבתים ומכים, הם מתקיפים אפילו בבית־הכנסת, מקימים שם מהומה ומכים; הם מחרימים את המקומות בבית־הכנסת ואינם נותנים לבוא שמה להתפלל; הם נותנים פקודות לכבול בנחושתיים ולהעמיד ב„קונה", כלומר לעמוד הקלון.

בית־דין חצר־המלך הוציא פסק־דין, שהיה בוודאי בהתאם לתביעות בעלי־המלאכה. הם התנפלו ביום החמישה ביולי 1777 בעזרת חיילים מהמבצר על חדר־הקהל, הכו וגרשו את הנוכחים והכריזו על עצמם כעל ראשי הקהל. הם רדפו את ראשי־הקהל ולא נתנו להם למלא את תפקידם, לא התחשבו בחרמות ולא שלמו את מסי־הקהל.

הסכסוך בא לדיון בפני בית־דין של קהילת ווילנא, אולם בעלי־המלאכה לא היו מרוצים מפסק־הדין. הם המשיכו לעמוד במרדם, התנפלו על ארכיון הקהל, שברו מנעולים ולקחו את הפנקסים והחשבונות והעבירום למבצר.

הקהל הגיש לבית־דין חצר־המלך קובלנה נגד „כנופיית בעלי־המלאכה". המתמרדים, כותבים הם, התנפלו על בית־הכנסת, כמעט שהרגו את הפרנסים, את השמש דחפו מהבימה ואינם נותנים לראשי־הקהל להכנס לבית־הכנסת [5]).

בעלי־המלאכה לא הפסיקו את מלחמתם בקהל. הם הגישו בשנת 1782 לבית־דין (טריבונאל) האוצר קובלנה על נטילת הכנסות מה„קורובקה" מסוחרים, שראשי הקהל העלימו אותה מהוועדה שעסקה בשנת 1767 בחיסול חובות הקהילה, וכן על קבלת הכנסות גדולות יותר, פי שלושה, מה„קורובקות" ממשא־ומתן ומשחיטה. הקובלים טענו, כי לראשות הקהל מתמנים כל שנה בני אותן המשפחות, הם מחזיקים בסוד את הכנסות הקהל ולוקחים את הכספים לצרכיהם שלהם; הם אינם מסלקים את החובות אלא להיפך מגדילים אותם, והם מכריחים בחרם ושמתא את בעלי־המלאכה וההמון כולו לחתום על התחייבות למַלווה; הם החכירו את ההכנסות ממשרות הרב והחזן לשם הבטחת החזרת החוב לאחד המלווים האלה; הם רכשו את כל החזקות במינסק, דבר המעיק ביותר על בעלי־המלאכה. הקובלים מספרים, כי כאשר רצו ההמון ובעלי־המלאכה לשלוח שליחים לגרודנה כדי שיגישו תזכיר לקומיסיה של האוצר, פנו ראשי הקהל אל הפקיד של הוועיבודה namiestnik staroscinski והוא שם אותם במאסר, וכאשר שלחו שליח מיוחד עם התזכיר, שלחו ראשי הקהל אחריו שליח משלהם, איש זה תפס את השליח של הקובלים, לקח ממנו את התזכיר, ובערמה השיג מהקומיסיה של האוצר אישור להחכרת שתי „קורובקות" לכומר, שהלווה לקהל 125.000 זהובים; באי־כח ההמון השיגו בכל זאת מהקומיסיה של האוצר החלטה, שעל קהל מינסק

---

5) ספרי בית־דין חצר־המלך 2471, דף 3, בארכיון הממשלתי בווילנא. שתי התעודות פורסמו עם תרגום לאידיש על־ידי פנחס קון ב„היסטאָרישע שריפטן" של ייוו"א, כרך ב' עמוד 610, וילנא 1937.

להגיש את החשבונות מהכנסותיו והוצאותיו לבדיקה החל מיום שבו נקבע סדר חיסול החובות, אולם הקהל סירב להגישם. הקובלים טוענים, כי ראשי הקהל סידרו לאנשיהם הסכמים לתביעות כספיות כלפי הקהל, וכאשר הביעו שני אנשים, בתוכם חייט אחד, התנגדות להסכמים כאלה, הושיבו ראשי הקהל את האחד מהם ב„קונה", הכוהו ושרטוהו, ואת השני, את החייט, סלקו מראשות הח"ק של בעלי־המלאכה. ראשי הקהל לא הסתפקו בזה, טוענים הקובלים, הם הוציאו מידי הכמרים הדומיניקנים את התקנות, שבהן נקבעו זכויות בעלי־המלאכה בקהל, ובאופן כזה אינם מאפשרים לקובלים להבחר לראשים ולדעת על ההכנסות וההוצאות של הקהל. הקובלים רצו אז שוב לשלוח בא־כח אל הקומיסיה של האוצר, אולם ראשי הקהל הזמינו את בא־הכח הזה לחדר־הקהל ושם הכוהו ורצו לחנוק אותו. הקובלים שלחו אז שני נציגים לגרודנה אל הקומיסיה, אולם ראשי־הקהל פנו אל מפקד־גדוד של הצבא הרוסי, שחנה שם, ואמרו לו, כי השליח הוא פושע. אחר־כך, כשנודע למפקד, כי זו אשמת שקר, שם במאסר את נציג הקהל וזה השתחרר רק אחרי ששילם סכום גדול, 250 אדומים, והקהל הכריח את ההמון ובעלי־המלאכה לתת לו את הסכום הזה [6]).

מהקובלנות האלה של ההמון אנו למדים בין השאר, כי משרת הרב היתה אז במינסק פנויה. על השגת משרת הרב במינסק על־ידי תשלום והלוואה בשנת תקכ"ה (1765) אנו למדים מההסכם בין הרב אברהם בן אשר ובין הקהל. הרב הקודם, ר' שמואל בן בנימין, תבע מהקהל 16.000 זהובים לפי שני שטרי־חוב, שהיו בידי שני אדונים פולנים והסטארוסטה דרש לשלם מיד. הקהל הזמין אז רב חדש לשתים־עשרה שנה וקיבל ממנו 8.000 זהובים בתנאים אלה: אם הרב ישב על כסאו במינסק במשך 12 השנים, יוותר על מחצית הסכום, ואילו את המחצית השניה, סך 4.000 זהובים, יקבל בחזרה בלי רבית; אם הרב לא ירצה לשבת על כסא הרבנות כל 12 השנה, או ילך לעולמו בתקופה זו, יחזיר הקהל לו, או ליורשיו, 333 זהובים ועשרה גרושים בעד כל שנה שלא כיהן, וכן את מחצית הסכום שהכניס (4.000 זהובים); אם מישהו מתושבי מינסק היהודים ירצה לסלק את הרב מכסאו על־ידי איזו פרוטקציה וכדומה, על הקהל לא רק לפצות את הרב על הפסדיו, אלא גם לשלם לו קנס בסך 2.000 זהובים. לשם הבטחת קיום ההסכם על משרת הרבנות, קיבל הרב תעודות הסכמה גם מהשלטונות, מהווייבודה ומהסטארוסטה. הסכום, שנתן הרב לקהל, נרשם כחוב לווייבודה [7]). החוב לרב הקודם הובטח, כאמור, על־ידי שני אדונים ממעמד האצילים. הסטארוסטה נתן מצדו לרב החדש כתב־הסכמה Konsens בהסכם הותנה, כי אם יחול שינוי ביוריסדיקציה, כלומר בהרכב השלטונות, ידאג הקהל לכיסוי ההוצאות לשם קבלת הסכמות חדשות למשרת הרב. הקומיסיה של האוצר, שדנה בחיסול החובות של קהל מינסק, אישרה את החוב של הקהל לרב, חוב שהובטח על־ידי שטרות חוב, שהובטחו על־ידי הווייבודה Zapis Asekurationis et Combinationis הקומיסיה הזהירה את הקהל וההמון

---

6) ארכיון ממשלתי בווילנא, ספרי הטריבונאל הליטאי, 2446, עמ' 721 והלאה, פסק־דין שלא בנוכחות הנתבע בענין העלמות הברנרדיניות והכמרים הדומיניקנים מהקונבנט המינסקאי וכן יהודי ההמון המינסקאי עם הקהל המינסקאי, 31 באוקטובר 1782. בתעודה זו השתמש ס. ברשאדסקי בספרו „יהודי ליטא" (ברוסית), פטרבורג 1883, עמ' 46—48.

7) ארכיון ממשלתי בווילנא, ספרי המבצר המינסקי 11835, דף 607: רישום התחייבות מקהל מינסק כלפי אוגינסקי, הווייבודה הווילנאי, מיום 4 בספטמבר 1765. הרישום מיום העשירי באוקטובר ש. ז.

המינסקאי, שלא יתקוממו ולא ימרדו נגד הרב ולא ינסו לסלקו מכסא הרבנות[8].

תביעות בעלי־המלאכה באו לפני בית־דין הקומיסיה של האוצר. בית־הדין פסק, כי ההכנסות משלש ה„קורובקות" (משחיטה, מ„הסכום" ומסוחרים־אורחים) צריכות גם הן להמסר לתשלום החובות. הקומיסיה הטילה על המזכיר שלה לערוך תוכנית לגביית ההכנסות מ„קורובקות" אלה. הוא אמד את ההכנסות: משחיטה — 11.000 זהובים לשנה, מ„הסכום" הנגבה על־ידי שבועה בחרם ושייגבה מעכשיו על־ידי שמאים מושבעים לפי גודל הרכוש — 8.000 זהובים לשנה, ומה„קורובקה" מסוחרים אורחים, שהיא מסחורות שקונים סוחרי מינסק מסוחרים־אורחים לשם מסחר, רבע אחוז מערך הסחורה — סך 300 זהובים לשנה. באי־כח הקהל טענו, כי אם יימסרו הכנסות אלה לתשלום החובות, לא יהיה להם כסף להוצאות שוטפות, כמו למשפטים, לצרכי הצבא, לתשלום מס־הגולגולת בעד העניים וכד'. הקומיסיה החליטה, כי ההכנסות משלוש ה„קורובקות" יימסרו לתשלום הרבית בעד החובות, 3% מהסך 163.000 בקירוב, לתשלום חלק מהחובות ומשכורת למשגיח על הכנסות הקהל (600 ז"פ לשנה) ולנאמן אשר ל„קורובקה" דסוחרים (200 ז"פ לשנה). לצרכים שונים של הקהל הרשתה הקומיסיה להטיל הטלה Skladka מיוחדת באמצעות שמאים ובהתאם לאמידות. היא ציינה, כי המשגיח מטעמה על ההכנסות וההוצאות של הקהל ישגיח, כי לא יטיל הקהל יותר מדי על העניים[9]. התקנות, שקבעה הקומיסיה, לא התאימו לצרכי הקהילה, ההכנסות לא נתקבלו כפי שהקומיסיה קיוותה. כעבור שנתיים ראו הקהל ובאי־כח ההמון צורך לבוא לידי פשרה ביניהם[10].

בווילנא יצאו בעלי־המלאכה נגד סדרי הקהל מאוחר יותר מאשר במינסק, רק בשנת תקמ"ה (1785). הם החליטו לצאת נגד הקהל לרגל מלחמת ראשי־הקהל ברב הקהילה ר' שמואל בן אביגדור. בעלי־מלאכה וגם סוחרים וחברי אסיפת רח"ש נתנו יפויי־כח לנציגיהם לעמוד לפני ועדה שמינה הווייבודה הווילנאי לבירור סיבות המחלוקת בין הרב ובין ראשי הקהל. נציגי „ההמון" יצאו בהאשמות נגד ראשי־הקהל על שהוציאו כספים מקופת הקהל לניהול המשפט עם הרב[11]. נציגי „ההמון" לא היו מרוצים מהוועדה שמינה הווייבודה, ופנו אחר־כך אל הקומיסיה של האוצר. לפני בית־דין זה גילו נציגי ההמון את דרכי השלטון של הקהל, העלמת הכנסות מידיעת הוועדה לחיסול החובות של הקהילה ושימוש לרעה בכספי הציבור. התחיל מאבק דרמטי, שהתנהל בבתי־דין שונים, בתוכם בבית־הדין של חצר־המלך. המאבק הזה פגע קשות באבטונומיה היהודית והשפיל את כבוד הרבנות. פרשת המאבק הזה הלא היא כתובה בספרי „ווילנא בתקופת הגאון". אחד ממיופי־הכח מצד בעלי־המלאכה במאבק זה היה ר' שמעון בן וולף. נרדף וחבוש בבית־הכלא של המבצר בנייסוויז', בשטח אחוזתו של הווייבודה הווילנאי קארול ראדזיביל, כתב ר' שמעון חוברת, המציעה לסיים הפולני לשנות באופן יסודי את מעמד היהודים במדינה. הוא הציע לבטל לגמרי את שלטון הקהל, ולהשאיר ליהודים אבטונומיה רק בענייני הדת. הוא לקח דוגמה מהסדרים, שהנהיגה קיסרית רוסיה

---

8) הארכיון הממשלתי בווילנא, פסק בית־הדין לחיסול חובות קהל מינסק, מיום 15 בספטמבר 1767, ספר 2441, עמ' 452—453.

9) שם, ספרי הקומיסיה של האוצר 2777, דף 57—62: Uregulowanie Prowentów Kahału Mińskiego 4 בנובמבר 1785.

10) ארכיון ממשלתי בווילנא, 6816, דף 457.

11) עיין בספרי „וילנא בתקופת הגאון", עמ' 122, 128.

יקאטרינה השניה בשטחים שסיפחה מפולין ומליטא בשנת 1772, היא צרפה את היהודים למעמדות העירונים והסוחרים. לפעולותיו של ר' שמעון בן וולף ולהצעות לתיקון סדרי הקהל נקדיש את הפרקים הבאים.

ב.

ר' שמעון בן זאב וולף, שנקרא גם ר' שימעלע נעכעס, שייך לשכבות העליונות של הקהילה. הוא היה חתנו של ר' אלחנן דיין, שהיה אחד מחשובי הדיינים בווילנא[12]). על־ידי אשתו פסיה היה קרוב למשפחת ר' בר אליה'ס העשירה, כי דודתה דבורה היתה אשת ר' בר אליה'ס. בשנת תקמ"ה (1785) היה שמעון בן וולף איש צעיר, בן 30, אשתו היתה בת 26, והיו להם שני ילדים, בת בגיל 8 ובן בגיל חמש[13]). ר' שמעון בן וולף היה בוודאי בעל תואר „חבר" או „מורנו" והיה חבר באסיפת רח"ש. הוא ידע פולנית והיה עוסק בניהול משפטים בערכאות בשביל אנשים שונים. כיוון שליהודי לא ניתן להופיע כפרקליט בערכאות של הגויים, היה ר' שמעון משתמש בעזרתם של עורכי־דין פולנים. הוא היה קונה שטרי־חוב ותביעות כספיות ומנהל משפטים על חשבון עצמו. הוא שלח את ידו גם בעסקים אחרים, כמו חכירת „קורובקה" ומלוות.

בזמן המחלוקת, שהתחילו בה ראשי־הקהל בווילנא עם הרב ר' שמואל, התיצב ר' שמעון לימין המגינים על הרב. בעלי־המלאכה נתנו לו יפוי־כח לפעול בשמם. גם הוא בעצמו היה חתום על יפוי־כח, שחתמו עליו 72 איש, בוודאי חברי אסיפת רח"ש[14]). ר' שמעון הפך לאחד הלוחמים הראשיים בראשי־הקהל. בזמן הראשון השתדל לא להתבלט, אולם ראשי־הקהל ממתנגדי הרב ידעו, כי הוא הרוח החיה במאבק. אחרי שבאי־כח „ההמון" הגישו תביעה לקומיסיה של האוצר, גילו את כל מקורות ההכנסה והוקיעו את דרכי השימוש בכספי הציבור על־ידי ראשי־הקהל, החריפו הרדיפות נגדם. מתוך חשש, כי הקהל ופקידי הווייבודה, יתנכלו גם לו, עקר ר' שמעון לשטח שיפוטו של הבישוף. הדבר לא מנע מפקיד הווייבודה להתנפל עם חיילים בלילה על בית־מגוריו של ר' שמעון, לפרוץ את הדלת, להוציאו בבגדי־לילה מביתו ולהובילו תחת מכות לבית־האסורים במבצר[15]. ר' שמעון נחקר, אבל לא העיד כפי שרצה הקהל. הושיבו אז את ר' שמעון במעצר חמור יותר, יחד עם פושעים פליליים. ר' שמעון לא יכול לסבול תנאי חיים כאלה, הוא התעלף וחלה. בקשתו לשלוח אליו רופא הושבה ריקם. עינו אותו במאסר והא נאלץ להגיד, כי ר' יוסף בן אליהו, חתנו העשיר של הרב ואחיו של ר' בר אליה'ס, עשה מעשים נגד הווייבודה. נסיונו של הבישוף להוציא את ר' שמעון בערבות לא הצליח. ר' שמעון שוחרר ממאסרו רק אחרי שנציג אחר של „ההמון", ר' יצחק בן לייב, נסע לווארשא וקיבל בעזרתו של סגן־הקאנצלר הנאור יואכים חרפטוביץ, ידידו של הבישוף מאסאלסקי, „מכתב־ברזל" חתום בידי המלך. „מכתב־הברזל" הגיע לווילנא ביום ה־17 ביולי 1786, כעבור יומים הוגש לפקידי הווייבודה ולראשי־הקהל, ואז שוחרר ר' שמעון יחד עם עוד אסירים אחדים.

---

12) על ר' אלחנן דיין עיין ב„קריה נאמנה" של י. י. פין, עמ' 200 (הוצאת תרע"ה).

13) לפי המפקד משנת 1795. הבת לאה היתה אחר כך נשואה לדיין ר' אליעזר שפירא („עיר וילנא" לה. נ. מגיד, עמ' 107). הבן נקרא על שם סבו וולף.

14) עיין בספר „וילנא בתקופת הגאון", עמ' 123.

15) שם, 157. הדבר קרה בלילה מהששי לשביעי ביוני 1786.

אחרי שחרורו מהמאסר התחיל ר׳ שמעון לנהל את המלחמה נגד ראשי־הקהל בגלוי. הוא הגיש קובלנות נגד הקהל ובית־הדין היהודי ונגד פקיד הווייבודה. הוא הדפיס אזהרה לַמלווים שלא ילוו כספים לקהל. ראשי־הקהל ובית־הדין הטילו חרם חמור על אנשי „ההמון" ובאי־כחם. ר׳ שמעון נסע לגרודנה והגיש שם מחאה נגד הטלת החרם ונגד נטילת חתימות על שטרי־חוב.

בסתיו של אותה שנה 1786 בא סגן־הקאנצלר חרפטוביץ לביקור בווילנא. הוא נפגש עם הצדדים וקיבל מהם ידיעות רבות. באי־כח ההמון הגישו לו תזכירים שבהם תארו את סדרי הקהל והציעו תיקונים שימנעו הישנות תופעות כמו אלו שקרו בקהילת וילנא.

באי־כח ההמון התאוננו בפני סגן־הקאנצלר על שימוש בחרם על־ידי הקהל כאשר הוא רוצה להטיל מסים מיוחדים, או כאשר פונה יהודי אל ערכאות של המדינה בתלונה נגד הקהל. באי־כח ההמון הסבירו לסגן־הקאנצלר כמה חמור הוא השימוש בחרם: המוחרם מובדל מהחברה, הוא נפגע בעסקיו וצפויה סכנה של האשמות ועדויות שקר נגדו; כשיש למוחרם משפט בבית־דין יהודי, אין לו לקוות שיזכה בדין ,מפני שרכושו נחשב למוחרם, אין מקבלים את שבועתו, ומרשים להעיד ולהשבע נגדו לשקר. באי־כח ההמון הציעו להכניס שינוי במבנה הקהל: יש לבחור בקהל כפול, אחד שינהל את העניינים הכספיים, ושני שינהל את העניינים הדתיים. האנשים, שינהלו את העניינים הכספיים של הקהל, חייבים למסור כל שנה דו״ח לפני אנשים, שייבחרו על־ידי האוכלוסיה, ואילו האנשים, שינהלו את העניינים הדתיים, רשאים יהיו להעניש בגלל עבירות על הדת.

באי־כח ההמון מתחו ביקורת חריפה גם על בית־הדין של הקהילה, המשתמש בנשק החרם. הם הציעו לבטל לגמרי בית־דין זה ולקבוע במקומו בית־דין מפשר. הם דרשו לאסור גביית עדויות בחשאי. יש לנהוג לדעתם בבית־הדין היהודי כמו בבתי־הדין של המדינה: למסור התראות בכתב, לפרט בהתראות את כל התביעות, לרשום בפסקי־הדין את טענות הצדדים. אם התביעה תעלה על סך מאתים אדומים, מציעים באי־כח ההמון, כי תהיה רשות לפנות בערעור אל אחת מחמש הקהילות הראשיות בליטא. הם הצביעו על שיטות עבודה פסולות של פקידי הקהל, השמשים והספרא־ודיינא. השמשים נשבעו, כי אם יחליט הקהל החלטות המתנגדות לתקנות הקהילה או לתקנות ועד המדינה, לא יקבלו ולא יחתמו עליהן, אולם הם קיבלו החלטות כאלה וחתמו עליהן. הספרא ודיינא נשבע, כי ירשום כל שטר־חוב של הקהל בפנקס מיוחד, אולם הוא לא נהג כך. באי־כח ההמון דרשו כי יהיו שני סופרים של הקהל, אחד ייבחר על־ידי הקהל והשני על־ידי ההמון. כך גם שמשי־הקהל, שניים מהם צריכים להבחר על־ידי הקהל ושניים על־ידי ההמון.

התזכירים, שהוגשו לסגן־הקאנצלר על־ידי באי־כח ההמון, נכתבו בוודאי בידי ר׳ שמעון בן וולף[16]).

בהכנסות והוצאות הקהל דנה אז הקומיסיה של האוצר. ראשי־הקהל לא רצו בבית־דין זה ופנו אל בית־דין חצר־המלך. ר׳ שמעון בן וולף נסע לווארשא למשפט זה. באי־כח ההמון דרשו בבית־דין זה, שבראשו ישב סגן־הקאנצלר, לתקן את סדרי־הקהל. הם דרשו להכניס סדר בבחירות לקהל, לבטל „פתקאות" ודרגות, שקיבל ר׳ אבא בן וולף במשכון וחילק בין ידידיו, לא להרשות להטיל חרם

16) שם, עמ׳ 171—175.

WIĘZIEN
W
NIESWIEZU
DO
STANOW SEYMUIĄCYCH
O POTRZEBIE
REFORMY ZYDOW.

CZas dwudzieſto Mieſięcznego więzienia mego w Nieſwieżu, wyſtarczył mnie i na opłakanie moiey niedoli, i na wyobrażenie ſrogiego ze mną poſtąpienia, i na przekonanie ſię o moiey niewinności, i na zaſtanowienie ſię nad tym co to ſą Zydzi, i co za Juryzdykcya, co nami rządzi?

Dwóch nas Plenipotentow Gminu Zydow Wileńſkich, i dwoch Zydow z Gminu dźwigamy od tak dawnego czaſu ciężar łańcuchow, narzędzia ſromoty i kary, nie po-

A

שער החוברת „האסיר מנייסוויז" מאת שמעון בן־וולף

לשם גביית מסים, כלומר בעניינים אזרחיים ולא דתיים, וכן עוד דרישות דומות לאלו [17].

בזמן המשפט פרסמו הצדדים בדפוס כתבי־פולמוס. בדבר־הדפוס של באי־כח ההמון נמתחת שוב ביקורת חריפה על פעולות הקהל, בית־הדין ופקידי הקהל, ומוצעות הצעות לתיקון סדרי־הקהל. מחבר כתב־הפולמוס הזה הוא בוודאי ר' שמעון בן וולף, אם כי יש להניח, כי הניסוח בפולנית נעשה על־ידי פרקליט נוצרי [18].

בית־דין חצר־המלך לא תיקן תקנות, כפי שדרשו הצדדים, הוא סבר, כי הדבר דורש עיון בתקנות הקהילות ומנהגיהן. בית־הדין הבטיח לערוך תקנות כאלה בעתיד הקרוב. הוא החליט בכל זאת כמה החלטות ברוח הדרישות של באי־כוח ההמון [19].

ראשי־הקהל המשיכו לרדוף את יריביהם. כאשר חזר ר' שמעון לחג הפסח תקמ"ח (1788) לעירו עם הישגים חשובים שהשיג בבית־דין חצר־המלך ובקומיסיה של האוצר, רצו מוקיריו לכבדו בבית־הכנסת הגדול ב„עליה". סופר הקהל הודיע אז, כי ר' שמעון מוחרם והוא רשום בפנקס השחור. ר' שמעון מוכרח היה לעזוב את בית־הכנסת הגדול בבזיון. המאבק התנהל מעכשיו במרירות יתרה. בראשית החודש יולי 1788 נתפס ר' שמעון בן וולף ברחוב על־ידי חיילים והושם בבית־האסורים יחד עם פושעים פליליים. נתפסו אז יהודים אחדים מ„ההמון" והם הועברו כולם בכבלים לבית־סוהר בנייסוויז', מקום מושבו של הווייבודה. האסירים חתמו בזמן שבתם בבית־האסורים על יפוי־כח לנהל בשמם משפט בבית־דין חצר־המלך. הדבר נודע למפקד המבצר, שהשגיח על האסירים, והוא ציווה להלקותם. הקשר בין האסירים ובין קרוביהם וידידיהם לא נפסק בכל זאת. הנסיונות לשחרר את האסירים לא הצליחו. האסירים התענו במאסר זמן רב, פרנסת משפחותיהם נפגעה. היה לו לר' שמעון בבית־האסורים פנאי לחשוב על משטר הקהל ועל דרכים לתקנו. הוא שמע בוודאי על הצעות, שפורסמו באותו זמן בדבר תיקונים בחיי היהודים בפולין. אלמוני והציר לסיים מפינסק האדון בוטרימוביץ הציעו לבטל את ההבדלים בין שני העמים, פרט לדת. הם דרשו לבטל את המצב הקיים, שבו מהווים היהודים כעין „מדינה בתוך מדינה". הם הציעו לצמצם את השלטון העצמי של היהודים ולצרפם למעמד העירוני. הם הציעו לבטל את המס המיוחד, המוטל על היהודים, מס הגולגולת. המציעים דרשו, כי היהודים ישתמשו בשפה הפולנית ויידמו בתלבוש־תם לעם הארץ.

ר' שמעון בן וולף חשב על כל הבעיות האלה וכתב גם הוא הצעה לסיים בדבר התיקונים הדרושים בקהילות ישראל. הצעתו זו, שנדפסה בנייסוויז' בסוף שנת 1789, או בראשית שנת 1790, היא קיצונית יותר מהצעות שהציעו לפני־כן באי־כח ההמון לסגן־הקאנצלר. הוא דורש בה לבטל לגמרי את השלטון העצמי היהודי, את הקהל ואת בית־הדין היהודי, ולהטיל על היהודים להזדקק בעניינים אזרחיים לחוקי המדינה. כנגד זה דורש הוא להשאיר ליהודים עצמם את סידור עניינים הדתיים [20].

---

17) עיין שם, עמ' 207.

18) Doniesienie o składzie sprawy starozakonnych Szymela Wolfowicza, Icka Leybowicza, Daniela Pinchasowicza, Wulfa Aronowicza i caley Generalnosci tego z Gminu Wilenskiego... 12 pp.

תוכן כתב־הפולמוס המדובר בספר „וילנא בתקופת הגאון", עמ' 218—220.

19) עיין שם, עמ' 223.

20) ידיעה על ההדפסה בנייסוויז' בארכיון הקהל בווילנא, בארכיון הממשלתי, משנת 1796, כרך א'. תרגום החוברת בנספח למאמר זה.

ר׳ שמעון בן וולף שוחרר ממאסרו בראשית שנת 1790. הוא המשיך זמן מה במלחמתו ברודפיו, אולם המחלוקת עם הרב הלכה ונסתיימה. ר׳ שמעון חזר לחייו הרגילים ותפס מקום נכבד בחיי הקהילה. הוא זנח את רעיונותיו על שינויים בסדרי הקהל ופעל במסגרת הסדרים הקיימים. הוא נשלח יחד עם עוד יהודי אחד לווארשא, להשתדל בדבר חוקים (קונסטיטוציה) ליהודים. הקהל קבע לשני נציגיו אלה משכורת גבוהה בסך שני אדומים לשבוע לכל אחד והקציב להם גם לאש״ל סכום כזה[21]. כן השתתף ר׳ שמעון במשא־ומתן עם המלך סטאניסלאב־אבגוסט ועם מזכירו פיאַטולי. הוא התנגד להצעה שהציע פיאטולי. המלך הזמין את ר׳ שמעון ועוד שני נציגים יהודים מליטא והשפיע עליהם בראשית שנת 1792, כי יסכימו להצעה[22]. הוא דרש, כי החוקים של המדינה יפורסמו גם בעברית. הקומיסיה של המשטרה לפולין וליטא הסכימה לדרישה, בתנאי שהיהודים ידפיסום על חשבונם.

ר׳ שמעון נבחר לקהל בשנת תקנ״ו (1796), ואחר־כך, בשנת תק״ע (1810), הוא שוב פרנס־החודש[23].

ר׳ שמעון היה מהמתנגדים לתנועת החסידות החדשה, שקמה בישראל ופשטה גם בעירו של הגר״א. לאחר פטירתו של הגר״א הביעו החסידים את שמחתם על הסתלקות מתנגדם הגדול. בתגובה על זה נבחר ועד של חמישה, שהוטל עליו לרדוף את החסידים. החסידים פנו אל השלטונות וגילו את דרכי הפעולות של הקהל, גילויים דומים לאלה של באי־כח ההמון בזמן מלחמתם בראשי־הקהל. התחילה מחלוקת חדשה, הדומה למחלוקת הקודמת עם הרב. נתגלה על־ידי המלשינות, כי הקהל מנהל פנקסנות כפולה. ר׳ שמעון הואשם, כי פעולות אלה של הקהל מתנהלות בעצתו ובהדרכתו[24]. המשטרה באה לביתו וחתמה ארון עם תעודות שונות. החסידים השתלטו על הקהל בעזרת השלטונות (1799). המחלוקת הדתית גרמה לירידה נוספת של סדרי הקהל.

החוברת של ר׳ שמעון בן וולף השפיעה גם בתקופת הכיבוש והשלטון הרוסי. בשנת 1800 הוציאו השלטונות הרוסיים פקודה, כי אסור לקהל להשתמש ב„חזקה״, כי היא פוגעת תחת מסווה של הדת ברכוש פרטי. השלטונות הסתמכו על החוברת של ר׳ שמעון ודרשו מהיהודים, כי יודיעו לרשות בכל פעם, שהקהל יתן „חזקה״[25].

על מצבתו של ר׳ שמעון בן וולף כתוב:

...גבור ושר בחכמה ותורות
נגן(ו)ז במרומים והשאיר ברכה בשם טוב ונעימות
זה האיש לפני מלכים יתיצב...
הרבני המופלג ראש שר בישראל מהו׳ שמעון
במהו׳ זאב וולף[26].

---

21) פסק־דין הוועדה לחיסול חובות קהילת וילנא, 1793, סעיף 73.
22) על המשא ומתן עיין במאמרו של הד״ר נ. מ. גלבר: היהודים ובעיית התיקונים בחיי היהודים בסיים של ארבע השנים, בירחון היהודי (בפולנית) שנה א׳, חוב׳ י״א.
23) פנקס ח״ק „בדק הבית״, דף 28.
24) עיין בספר „ווילנא בתקופת הגאון״ בפרק המוקדש לחסידות, עמ׳ 34.
25) ספרי הגנרל־גוברנטור, 1800, מס׳ 29, בארכיון הממשלתי בווילנא.
26) הכתובת בספרי „קורות בית־העלמין הישן בווילנא״, וילנא תרצ״ה, עמ׳ 73.

נ ס פ ח

האסיר בנייסוויז׳ אל הסיים המתקיים עכשיו בדבר הצורך בריפורמה של היהודים*

תקופת מאסרי, זה עשרים חודש, בנייסוויז׳ הספיקה לי הן כדי לבכות את גורלי המר, הן כדי לתאר את ההתנהגות האכזרית אתי, הן כדי להיווכח שאני חף מפשע, והן כדי להרהר על כך, מה הם היהודים ומהי רשות השיפוט (היוריסדיקציה), השולטת בנו?

אנחנו, שני מיופי־כח של ההמון היהודי הווילנאי, וכן שני יהודים מההמון, נושאים אנו זה זמן כה רב את כובד השלשלאות, מכשירי החרפה והעונש, בלי שנרגיש את עצמנו אשמים בשום פשע אחר מלבד זה, שהיה לנו משפט עם הקהל הווילנאי, וביותר (בפשע) זה, שזכינו במשפט, הן בבית־דין חצר־המלך והן בקומיסיה של האוצר הליטאי. אין לנו חופש וביטחון, בו בזמן שההשכלה הכללית טוענת בכל מקום בעד האנושיות, ובזמן שהשלטון הלאומי העליון הפועל בכל תקפו, היה יכול לשים לב לדיכוי החפות מפשע.

תקופת השבי הממושך כל כך, המתחילה לעקור מלבי כל תקווה לחופש, עד שלא יימצא מישהו בעל רגש וגומל חסד שיפעל אצל הסיים למען החפות מפשע המדוכאת, אין היא (תקופת השבי) יכולה לעקור את מסירותי לארץ, שבה נולדתי וגדלתי; משום (מסירותי) זו באתי לידי החלטה להגיש לסיים הנעלה את הערותי בנוגע לשלטון היהודי, בידעי, כי המדינה, בהוועצה בדבר אושרו של העם שלה, ובהקיפה את כל חלקי השלטון, אין היא יכולה לשכוח בסיים הזה את היהודים. הסיים הנעלה, המכין בתבונתו לכולם גורל טוב יותר בעתיד, לא ירצה להשאיר במצב של אי־הסדרים הקודם גם את עמנו היהודי; לחיפך, הוא ירצה לרשום בספר החוקים הקדוש, אם עלינו להיות מאושרים ולארץ מועילים או לא?

כך הוא, סיים נעלה. היהודים בפולין הם עם עצמאי, או נכון יותר מדינה בתוך מדינה (Status in statu), האשמה בזה נובעת הן מהזנחה ביחס ליהודים מצד ממשלת הארץ, והן משאיפתם שלהם להיות בלתי כפופים לשלטון אחר, מלבד השלטון היהודי שלהם. מצד אחד כתבי־הזכויות שקיבלו, ומצד שני השימוש הרע בזכויות אלו, הם ששמו מכשולים, שאי־אפשר היה להתגבר עליהם, לכל תיקון שהוא; רק הסיים יכול להקל אותם הן לטובת המדינה והן לטובת היהודים.

עצמאות העם היהודי משתקפת באופן ברור ביותר בהבדל בדת, באזרחיות, בהוצאה לפועל של שיפוט, המבוסס על חוקים משלהם, בלשון ובתלבושת; כל זה יש בכל זאת לצמצם לשני סעיפים, כלומר לדת ולשלטון האזרחי.

את הדת יש להשאיר ליהודים, מכיוון שהסבלנות מביאה ברכה רבה לעם חפשי.

את האזרחיות (השלטון האזרחי) היהודית, המהווה למעשה מדינה בתוך מדינה (Status in statu), יש לבטל, ויש לבטלה לא על ידי תיקונים קלים, שהיו משמשים תרופות זמניות, אלא יש להרסה מיסודה.

נדמה היה תמיד, שהדת קשורה לאזרחיות במידה כזאת, שכל ריפורמה של העם היהודי איננה אפשרית; אולם כאשר הפרדת האזרחיות מהדת איננה כל כך קשה, ירכוש לו איפוא הסיים, המתקיים עכשיו, תהילה על־ידי הפיכת העם היהודי הן לעם מאושר יותר והן למועיל יותר למדינה.

נבחן נא את ההפרדה הזאת.

---

* השם המקורי: Więzień w Nieświężu do Stanów Sejmujących o potrzebie reformy Żydów.

לדת איננה יכולה להיות חלוקה אחרת מאשר התפילה והמנהגים, השייכים לדת, כלומר מילה, נשואין, גטין, צדקה לעניים, כשרות, גמילות חסד של אמת (קבורה) ושמירת החגים.

לקיום כל זה אין צורך בשום ראש קהל או בחבר בית־הדין של הקהילה.

ב נ ו ג ע ל ת פ י ל ה. כל יהודי מתפלל בעצמו בעדו, כל אחד הוא כהן לעצמו והכהן המביא את קרבנו; כשמתאספים עשרה יהודים, יכולים הם לערוך את החגים הגדולים ביותר. אם כי כל יהודי חייב לדעת את מצוות דתו, הרי לא כולם בקיאים בהן באותה מידה, לכן יש צורך ברב; העם צריך לבחור לרב ביהודי המלומד ביותר, מפני שעליו ללמד תורה בבית־הכנסת, לבחון את החזנים ולתת להם תעודות על ידיעתם*. הקהל אינו מתערב אף פעם בעניינים אלה.

ב מ י ל ה מותר לכל יהודי לעסוק, בתנאי שידע איך לעשות את זאת. האב יכול להזמין כרצונו את מישהו למול, מפני שזהו כבוד הן למוהל והן למי שמחזיק את הילד על ידיו**. מנהג זה אין לו איפוא כל קשר לשלטון הקהל.

נ י ש ו א י ן מקבלים תוקף לפי הסכם הדדי של שני הצדדים המתחתנים וברשיון מהוריהם. שני ידידים, המוזמנים על־ידי האבות של הצעיר והצעירה, מובילים את הצעיר לחופה. את הברכה לזוג, שהיא כתובה בספר, אומר האיש, שאביו של החתן רוצה לכבדו בכבוד זה. סידור מנהגי הנישואין אינו שייך אפוא לגמרי לשלטון הקהל.

ג ט י ן נעשים באופן קל, אבל הם חייבים לעבור דרך בית הדין הדתי. אינם דורשים את השתתפותו של הקהל או רשיון ממנו.

תקנות הכשרות נקבעו באופן ברור בספרים. רב או סגנו נותן אישור על הכשרות. הוא עושה את זאת בלי כל קשר לקהל.

בנוגע לחגים הרי היהודים מקפידים על קיומם. אי אפשר לדרוש איזה שינוי שהוא בחגים ובשבתות, כי דבר זה נקבע על־ידי מצוות הדת והוא מכובד על־ידי המסורת.

השרות לחולים, עניים ומתים מצווה על־ידי הדת; הקהל איננו עושה אותו, אלא חברות מיוחדות, שאינן תלויות בקהל. לחברות ביקור־חולים וגחש"א נרשמים ומשלמים דמי־חבר כמעט כל היהודים. ראשי חברת גחש"א נוטלים מכל נפטר תשלום בהתאם לרכושו; חברי חברה זו, הנבחרים על־ידי קלפי, ממלאים את התפקידים, הקשורים לקבורת המת; רק חלק שלישי מהכספים, הנגבים מהקבורות, נשאר בקופת החברה הזאת לצרכיה ולצרכי הסעודה השנתית הגדולה, שהיא עורכת, שני שלישים מהם נמסרים לקופת העניים***, הנמצאת בהנהלת ארבעה גבאים. לצרכי העניים נאספים סכומים ניכרים בבית־הכנסת מעלייה לתורה ועל־ידי קופסת צדקה מיוחדת שנקבעה (על־יד הכניסה לביהכ"נ). לחברת ביקור־חולים יש קרנות משלה וקופסאות צדקה; גם לתאורה בבית־הכנסת דואגים במיוחד, כך שהקהל אינו משתתף בשום הוצאה.

זהו הכל מה שחייבים היהודים לדת ומה שנוגע למנהגיה; מכל זה אפשר לראות, שהדת היהודית מתקיימת בלי קהל, ושאין הדת והמנהגים הקשורים לה יכולים להחשב כמדינה בתוך מדינה (Status in statu).

נסתכל נא עכשיו מהו השלטון האזרחי היהודי? איך יוצרים הפוליטיקה של ראשי־הקהל, והשימוש שלהם לרעה בחרויות למעלה מהמותר, מעמד מיוחד בפולין, שהקהל מקום מושבו ורשויות השיפוט (בית־הדין) מבצרו. אני מודה, שאני מודד לפי הקהל הווילנאי,

---

* יש להניח, שהכוונה לחזנים, ששמשו גם שוחטים ובודקים.

** הסנדק.

*** היא „הצדקה הגדולה".

בהביני, שכל ועדי־הקהל דומים אחד לשני; ואם אחדים לא הגיעו למדרגה כזאת, מי יערוב, שאינם הולכים בכיוון זה, או שלא יגיעו לאותה מידה של אמביציה ואלימות?

ארבעה־עשר איש, הנבחרים כל שנה והחייבים להתחלף, מהווים את הקהל. שנים־עשר איש, הנבחרים באופן דומה כל שנה, מהווים את בית־הדין של הקהילה, או בית־הדין הדתי.

הקהל מחליט החלטות שונות ומטיל מסים קבועים (דבר שצריך להיות מותר רק לרשות המחוקקת של הארץ) וכך הוא נעשה אדון הרכוש של האזרחים; בכספים, שהוא סוחט מההמון, הוא משלם לעצמו את המשכורות, ואת השאר הוא מפזר ומבזבז לפי ראות עיניו. האם יכול זה באיזו מידה שהיא להיות שייך לדת?

הקהל מוכר חזקות ונוטל בעדן כספים; על־ידי זה הוא גורם נזק באופן ברור ביותר לבעלי הפונדקים בכפרים ולבעלי הבתים והארמונות בערים, כי אף יהודי אינו רשאי לחכור ולהציע דמי־חכירה מוגדלים בעד פונדק, שיש עליו חזקה, לפני שיקנה את החזקה מידי האיש שהיא ברשותו, או שישלם לו. בערים אין יהודי יכול להיות ר א ש י ת סרסור, חייט, פרוון או פייף, אלא זה, שיש לו חזקה על בית, או על האיש בעל־הבית עצמו. ש נ י ת אסור ליהודי, שלא שילם לפני כן בעד החזקה, לקנות בבית הזה או אצל בעל־הבית הזה. ש ל י ש י ת, כשיהודי גר בבית, שהקהל מכר את החזקה עליו, חייב הוא (הדייר) לשלם לחזקה שליש מהסכום, שהוא משלם כשכר־דירה לבעל הבית; אם יעזוב את הדירה, עליו להכניס במקומו יהודי אחר, כדי שלא יכנס שמה לגור נוצרי קתולי וכדי שלא ייגרע מההכנסה של החזקה. איזה קשר יש כאן לדת?

הקהל, כשהוא רק רוצה, שיהיה לו כסף, הוא מקבל אותו בקלות, אם כי זה מכביד ביותר על ההמון ועל אנשים שונים; הקהל עושה את זאת בדרך זו: הקהל רושם החלטה, שהמוכ"ז * (מפני שאף פעם במקרה כזה אין מפרשים את השם) מלווה לקהל סכום, למשל 10,000 זהובים **, והקהל מצווה, על השמש, לשם ביטוחו של המוכ"ז, לרשום שטרות, שעשרה אנשים, כמו אברהם, דויד, וכו', חייבים למוכ"ז כל אחד מאה זהובים; כל עשרת האנשים האלה, אברהם, דויד וכו', אינם יודעים כלום, אבל כשהם נתבעים לבית־הדין הדתי על ידי רודף נעלם, כלומר על־ידי תביעה חשאית, שבה אסור לשאול אפילו מי הוא התובע, הם מתייצבים בפני בית־הדין ועליהם לשלם את החוב, שהוטל עליהם, כי חתימת שמו של בעל־החוב על־ידי השמש כוחה יפה כאילו חתם בעל החוב בעצם ידו; אם אינם מתייצבים, מוציא בית־הדין פסק דין שלא בפניו והוא מצווה לרשום את הסכום היסודי, רבית וקנסות, והוא מוציא לפועל מיד את פסק הדין. אם מישהו מעיז להתנגד לפסק־דין זה, מוציא הוא בפסק בדבר בעש"ג ***, כלומר תעודה על התנגדות או אי־התייצבות, ולפי זה נותן פקיד הווייבודה (Namiestnik) עזרה צבאית (Brachium militare), וכך אברהם, דויד וכו', שלא היו חייבים כסף, שלא חתמו על השטר, שלא יכלו לדעת מיהו המוכ"ז ובשביל מי פסק בית־הדין את הסכום, כשאינם רוצים לשלם את הסכום, הם רואים את הסחורות והמטלטלין שלהם מוחרמים, מופקעים, ולפעמים הם בעצמם נקלעים לבית־הכלא. האם יכולה הדת להכריח לעוול כזה ולאשר אותו?

כשהקהל רואה לפניו עניין, שיש בו חשש של קשיים או רדיפה, הוא יוצר תנאי הנקרא „חטאת הקהל"; על־ידי זה הוא מבטיח החזרת פיצויים הן בעד הוצאות והן בעד הפסדים, הוא משתמש בקופת הקהל, מוציא שטרות על הקהל כדוגמת שטרות של באנק (bilety bankowe), ובאופן כזה הוא מגדיל עד מאוד את חובות הקהל.

---

* המוסר כתב זה.

** צריך להיות בוודאי 1.000 כפי שמתברר מהסכומים הנזכרים להלן.

*** בעש"ג — בערכאות של גויים.

מלבד מסים קבועים, הנקראים „קורובקות", מטיל הקהל הטלות שונות וגובה אותן באיום בחרם.

הקהל מצר את רגלי המסחר הפנימי בארץ, מפני שהקהל מחייב לשלם לו (מסים) הן את אנשי העיר, בהתאם למסחרם או רווחיהם בכל דרך שהיא, והן סוחרים־אורחים, שעליהם לשלם הן מסחורה שמכרו והן מסחורה שקנו בעיר.

הקהל קובע, שהסוחר, הסוחר בבדי צמר, לא יחזיק בחנות בדים, המיוצרים בארץ והנקראים בדים לבנים.

הקהל קובע מונופולין על משי, חוטי זהב וכסף, חוטי צמר, צמר גמלים (kamelhar), יין כשר ואתרוגים; אם כי הקומיסיה של האוצר ביטלה בפסק־דינה את המונופולין האלה, אולם בשעה שהקהל אוסר על כל שאר היהודים לסחור בסחורות אלה, אין כל ערך לשום פסקי־דין של ערכאות המדינה. לפייף אסור בחרם לקנות משי בחנות של נוצרי.

הקהל נוטל גרוש עשירי מהערך והמחיר, כשהיהודי קונה אצל יהודי או נוצרי בית, מגרש, גן, חזקה וכו' *.

הקהל דורש מיהודים שמחוץ לעיר תשלום בעד הרשות לגור בעיר.

הקהל מקבל לקופתו הכנסה מנישואין (dochód studentowy), ששה זהובים מכל חתונה חדשה; מהגדוניה הוא נוטל ארבעה זהובים מכל מאה, ולחוד מנשואים, הממשיכים לגור אצל הוריהם, 18 זהובים לשנה.

מלבד הדרכים המפורטות כאן, מלבד ה„קורובקות" מבקר, מעגלים וכבשים, מעופות, מהלב, מאופים, מנוצות, מאלתית ומעורות כשרים **, יש לקהל הכנסות ניכרות גם ממכירת פתקאות ***, מהתמנויות, ממשרות ומקנסות.

מלבד ההכנסות לצרכי הדת (שבהן אינו מתעניין, אולם הן מכסות את ההוצאות להחזקת בתי־הכנסת והתאורה בהם, בתי־המרחץ, בתי־העלמין, עניים, חולים, קבורת המתים, והצינורות, המזרימים מיים ממעיין לחצר בית־הכנסת) יש לקהל רק לצרכי השלטון האזרחי שלו תקציב, המגיע כל שנה לסך של מאה וכמה עשרות אלפים הכנסה, לא יכול היה בכל זאת לסלק חוב של 700.000, מפני שלא רצה, מפני שזוהי הפוליטיקה העיקרית של השלטון האזרחי שלו ויש לו עניין רב ביותר לא רק לא לסלק את החובות, אלא להראות על גידולם כל שנה, כדי שהשלטונות של המדינה יניחו, בגלל סיבה כאילו חשובה זו, לסחטנות ולהשתלטות של הקהל על ההמון.

ידע כבר הסיים הקונבוקאציוני משנת 1764, שלרגלי גביית מס־הגולגולת מהיהודים על־ידי סכום קבוע למפרע גבו ראשי הקהל מההמון סכומים גדולים בהרבה מהסכומים ששלמו לאוצר המדינה; לכן ביטל הסיים את מס־הגולגולת הכללי, ובקבעו, שיש לגבות את המס מכל גולגולת, אסר על כל מיני הטלות ומסים (על ידי הקהל) (dysparytymentów, exakcyi, extorsyi i impozycyi).

האם ציית השלטון היהודי לחוק הכללי הזה של המדינה?

הסיים רצה על־ידי אותו חוק, שיסולקו החובות היהודיים של הקהילות, ונתן הוראה בעניין זה לקומיסיות של האוצר. על יסוד החוק הזה שלחה הקומיסיה הליטאית של האוצר אנשים מוסמכים לערים שונות לשם חיסול החובות וההכנסות של הקהילות; לאחר שערכו

---

* יש להעיר, שלפי מקורות אחרים היה הקהל נוטל ארבעה אחוז מהערך ולא עשרה (ספרי בית־הדין המחוזי הווילנאי מס' 4228, עמ' 473). הכוונה אולי ל„מעשר", שלא היה בדיוק החלק העשירי.

** עורות של בהמה כשרה.

*** זכות השתתפות באסיפת רח"ש, שהיתה בוחרת את ראשי הקהל, הדיינים והגבאים.

רשימת החובות וההכנסות של הקהילות, קבעו את הדרך והסדר לתשלום החובות, אסרו להכנס בחובות חדשים, כי ראו בזה פוליטיקה יהודית מזיקה, וקבעו, שיש למסור כל שנה דין וחשבון מהכנסות הקהל. הצייתו לזה היהודים?

השיטה של השלטון האזרחי היהודי היא כזאת, שלא היה ואין זה מתאים להיות כפוף לשלטון המדינה, וחוק המדינה לא השיג לגמרי את מטרתו, מפני שההוצאה לפועל של אותו חוק, הן בנוגע מס הגולגולת והן בנוגע לסילוק החובות, הושארה בידי השלטון היהודי עצמו.

אין מן הראוי למסור לקהל משהו לגבייה, כי על עדינותם ואמונם כלפי שלטונות המדינה אפשר להיווכח מניסיון זה: כשנערך בווילנא חיסול החובות וההכנסות של הקהל, נשבע אז הקהל, שיש לו הכנסה שנתית רק של 34.000 זהובים פולניים, אולם היתה לו באותה שנת 1766 הכנסה בסך 125.511 זהובים, כפי שהוכיח ההמון על סמך החלטות (של הקהל) וחוזים. פסק־הדין הליקבידציוני אסר ללוות סכומים חדשים, אולם הקהל הראה, שהגדיל את חובותיו עד מאוד; משום כך השתדלו והשיגו הקהילות את החוק משנת 1775, המרשה ללוות 500.000 באמתלא של סילוק החובות למיסדר הישועי שבוטל; אולם היתה זו ערמה, כי הקהילות באו לידי סידור עם כל בעלי־החובות, שהקומיסיה של החינוך העבירה לרשותם את החובות, בדבר מועדי תשלום כאלה, שנתנו אפשרות לסלק את החובות תמיד מהכנסותיהן שלהן, בלי ללוות סכומים נוספים; למרות זאת לא קיימו את התחייבויותיהם לבעלי־החובות, ואת ההכנסות מ„קורובקות", שהיו מיועדות כקרן לסילוק החובות, פזרו במידה כזאת, שהקומיסיה הליטאית של האוצר היתה מוכרחה לקבל את הכנסות הקהל במינסק, גרודנה ו־ווילנא על־ידי פקידים שלה ולשלם חובות הקהל.

אי אפשר להאמין לוועדי הקהילות בשום דבר, מפני שאינם סובלים שלטון מעליהם, כי הם רוצים בעצמם לשלוט, וברצותם להבטיח לעצמם את זאת בעתיד החליטו החלטות, תקנו תקנות ונתנו הוראות. ראשי הקהל אינם עוזבים את התמנותם עד שלא יאשרו ראשי־הקהל החדשים את פעולות קודמיהם ויקבלו עליהם להוציאן לפועל. הוכחה לכך בווילנא, במקום שוועד הקהילה, הנבחר לשנה, אינו מוסר זה חמש שנים את תפקידו, מפני שאינו מאמין לבאים אחריו, שירצו ויוכלו להמשיך לפי מאווייו.

ועדי הקהילות אינם סובלים כששולטים בהם, כי אף על פי שלפני שנתיים יצאו שני פסקי דין, אחד של בית־דין החצר הליטאי, האוסר להטיל מסים ולהחליט עליהם, הקובע סדר מסויים לבחירות, המזהיר בנוגע למשפטים שיש למסור תביעות בכתב, שיש לנהל חקירות לפי תעודות, המובאות משני הצדדים, שיש לנהל פנקסי החלטות, שיש להרשות להגיש ערעורים לבית־דין החצר, ופסק דין שני של קומיסיית האוצר הליטאית, המבטל חזקות, מונופולין ושטרות, שנלקחו על־ידי הטלות סחטניות, קהל וילנא לא צייתה בכל זאת לאף אחד מפסקי־דין אלה. הוא מחליט על הטלות ומשתמש להוצאתן לפועל בחיילים של חיל־המצב של הווייבודה; זה חמש שנים אינו נותן לערוך את הבחירות של קהל חדש; הוא קובע חזקות ומונופולין ורודף יהודים בגלל שטרות שבוטלו. האין זה עניין של שירות הקהל ולא של דת היהודים?

מבצר השרירות של הקהל היא רשות השיפוט (sądowicza juryzdykcja), המחולקת בין הקהל ובין בית־הדין הדתי. הקהל מחזיק שלא כראוי ביד אחת את החקיקה ואת השיפוט, הוא מטיל ענשי גוף וקנסות. בתי הדין הדתיים, או בתי הדין של הקהילות, דנים במשפטים (sprawy iuris), הנוגעים לירושות, התחייבויות (obligi), שטרות, ענייני מסחר ובכל הנוגע לנכסים.

שני שלטונות־שיפוט (magistratury) אלה שופטים לעתים תכופות בלי הזמנה (בכתב לבית־הדין) על סמך חקירות הנעשות שלא בפני הצדדים, את פסקי הדין הם כותבים בלי לפרש את הנימוקים להחלטתם, אינם רושמים אותם (את פסקי־הדין) בפנקסים

ואינם נותנים, (באיום) בחרם, להגיש ערעור על פסק־הדין שלהם, דבר שהוא מותר לפי חוקי המדינה סלפי פסק־הדין של בית־דין החצר; (הם עושים את זאת) כדי שהשלטון של המדינה לא יפריע את שלטונם ולא ישנה את פסקי־הדין שלהם, משום כך מוציאים לפועל מהר את פסקי־הדין, אפילו מעריכים ומחרימים את הרכוש או שמים את הנידון במאסר, ובזה מסייע פקיד הוויבודה (Namiestnik) על־ידי חיילי חיל־המצב של המיבצר, הוא מושיט עזרה צבאית. האם יכולה זו להיות עניין של הדת התנגדות לחוקי המדינה ולרשויות השיפוט של המדינה?

רשות השיפוט היהודית, שהיא מיבצר השרירות של שלטונם המדיני, מכבידה ביותר בחרם ונותנת לכל תוקף. כל יהודי מוכרח לפחד מהחרם, כי למוחרם אסור למכור לחם או בשר, השוחט לא ישחט בשבילו תרנגולת, דלתות בית הכנסת סגורות לפניו, הוא מפסיד את זכות ההשתתפות באסיפה *, את התמנויותיו, את מקומותיו בבית־הכנסת, אסורה עליו הגישה אל בית־העלמין, שוללים ממנו את הקבורה, כל אחד רשאי, בלי שייענש, לגרום לו עוול, לשדוד ולהחרים את רכושו, אין צדק בשבילו, ומותרים נגדו השקר, הדיבה, עדויות ושבועות שקר. יהודי שנרשם בפנקסים השחורים, מאבד את חברותו בציבור החיים והמתים.

ועדי הקהילות בחוצפתם רושמים בפנקסים השחורים גם נוצרים, ברצותם לפרוש את שלטונם גם על אלה ובתתם חופש ליהודים לרמות אותם בלי שייענשו. בהרשותם לעצמם את הכל, יש לוועדי הקהילות אמצעי להסתרת האמת; הם משתמשים במונח „ייהרג ובל יעבור", פירושו של דבר, שאסור להגיד את האמת אפילו אם הדבר כרוך בקיפוח החיים. לאחר צו כזה יפעלו איפוא רק יהודים מעטים לפי הצדק וימסרו עדות אמת, בלי לשים לב להיצי החרם ולענשים של בית־הדין היהודי שלהם.

האם כל דרכי ההתנהגות האלו של ועדי־הקהילות קשורות לדת היהודית כך שאי אפשר להפרידן ממנה? בוודאי לא, כי הן משמשות הקפיץ (הכוח הדוחף) של השלטון האזרחי היהודי ולא של הדת.

לא הייתי רוצה שלקולי, שאני מרים אותו אל הסיים, יהיה אופי רק של קיטרוג על עמי, או של שנאה לראשי הקהל, שגרמו לשביי, הנמשך זה עשרים חודש; להיפך, הייתי רוצה, שהעם היהודי יהיה מועיל לארץ, שהיא לא רק סובלת אותו, אלא מפרנסת בתנובת אדמתה מיספר כה רב של יהודים ומרשה להם הנאות שונות; הייתי רוצה, שארץ זו תוכל באופן הדדי לרחוש יותר אמון אל היהודים ולהחשיב אותם יותר, והיא תעשה את זאת, כשתראה שאנו מצייתים יותר לחוקים ולרשויות השיפוט של המדינה, כשתמצא שהמוסריות שלנו מתוקנת על־ידי התנהגות ישרה עם הנוצרים, דבר שאליו מוכרחה להביא אחידות החוק, השלטון העליון והשלטון האזרחי.

סיפוק גמור לכוונות אלו תתן הפרדת האזרחיות היהודית מדתם. את הדת יש להשאיר ליהודים עצמם, אולם את האזרחיות יש הכרח להעמיד תחת חוקי המדינה.

המלך רב החסד שלנו! הסיים, המתאסף בסימן קונפדרציה! בקחתכם תחת חסות החוק את העם היהודי שלנו, תנו לנו מעמד מסויים של אזרחות, כדי שלא תצטרכו לכתוב בשביל היהודים חוקים מיוחדים לזכויות וענשים; נקראים אל הציבוריות האזרחית, אנו מוכרחים לאבד את הפראות, שמחדירה לתוכנו ההתבדלות שלנו.

בקבלכם איפוא החלטות על היהודים בסיים הזה, הראו את עצמכם מלאי חסד כלפי האנשים, (אבל) בלתי יודעים רחם כלפי אנשים, שתפסו להם שלטון, שאינו צודק ושאינו מגיע להם. עם זה, המתרבה על־ידי נישואין בגיל צעיר, דומה לנהר בגאותו, העולה על

---

* אסיפת רח"ש.

גדותיו ופורץ כל סכר. אין כל אמצעי אחר, אלא לבטל את ועדי הקהילות, את בתי־הדין הדתיים ואת דייני החברות של בעלי־מלאכה (Sędziów cechowych), כולם יחד, כדי שלא להשאיר שום אמתלה לבחירות השנתיות, ששימשו יסוד ואמצעי לשרירות השלטון האזרחי היהודי, לאלימות, סכסוכים, נקמה ואי־צדק.

שני דברים ישנם, הנראים כמדברים בעד ועדי הקהילות. הראשון, חובות הקהל, שלא סולקו; השני, האחריות המוטלת על ועדי־הקהילות בעד מס־גולגולת, במקרה שאנשים מסויימים אינם משלמים את המס.

חובות הקהל אינם יכולים להיות אף פעם מסולקים, כל זמן שעל ועדי הקהילות יהיה לסלק אותם. זהו הנימוק היחידי בשביל ועדי־הקהילות, כדי להראות שהם נחוצים, דבר זה משמש להם אמתלה להטלת מסים שונים (dyspartymentów, exakcyi, extorsyi i impozycyi), תוך עבירה על החוק משנת 1764, שאסר על כל זה באיום בקנסות והחרמת רכושם של היהודים שיעברו. זהו המעיין שממנו שואבים ועדי הקהילות את אי־החוקיות לשם התנגדות לחוקים ולרשויות השיפוט של המדינה. דבר זה משמש לוועדי הקהילות כזכות לרכושם של אנשים פרטיים, לדיכויים ולדלדולם, אבל להתעשרותם של ראשי־הקהל תוך עוול לזולת. במשפט, שהתנהל בבית־הדין של קומיסיית האוצר הליטאית, הוכח כבר, שלאחר שיצא פסק הדין הליקבידציוני בשנת 1766, שקבע את חובות הקהל בסך 700.000 זהובים, שהועיד לסילוק חובות אלה קרן (הכנסות) מ„קורובקות" ואסר ללוות סכומים חדשים, קיבל הקהל מ„קורובקות" אלו ועל־ידי הטלות שונות 2.500.000, אולם את החובות לא סילק. איזה חובות מראה עוד הקהל? את אלה, השייכים בחלקם הגדול להם (לראשי הקהל) עצמם, כדי שיוכלו הם בעצמם לקבל 18 ו־24 אחוזים, בה בשעה שהם משלמים לבעלי־החובות, שהוכרו בפסק־הדין הליקבידציוני, רק שלושה ממאה.

ועדי הקהילות לא יסלקו אפוא אף פעם את חובותיהם, או מנקודת ראות השלטון האזרחי, או בגלל האינטרס הפרטי של ראשי הקהל, או מחמת הניהול הגרוע של קופת הקהל.

חובות אלה לא יחוסלו, אלא רק על ידי הוראה של קומיסיות האוצר; לאחר החכרה של הכנסות הקהל ע"י הכרזה פומבית, תקבענה את ההכנסות האמיתיות שלו, ולאחר התאמת תוקפם של החובות לתקנות החוקים של המדינה, תחסלנה אותם מהר מאוד.

בנוגע למס הגולגולת ירשה נא הסיים הנעלה להעיר את ההערה המפורטת הזאת. מדוע ההכנסות ממנו לאוצר לא התאימו למיספר האוכלוסיה היהודית, הגרה בארצות המדינה (הריספובליקה — Keplitej)? המיפקדים, ראשית כל, אינם יכולים להיות נכונים ומדוייקים, כי היהודים משתדלים בכל הדרכים להמלט מהם. שנית, כשמסרו לוועדי הקהילות לגבות את המס, לא הוטלה עליהם החובה להגדיל את הסכום בה במידה שהאוכלוסיה היהודית מתרבה; המס הזה היה מכניס לאוצר בלי ספק יותר, לולא מסרו את גבייתו לוועדי הקהילות. עד כה לא שלמה וילנא מס גולגולת אפילו בעד 4.000 נפשות, בשלמה רק 9.000 זהובים לשנה, והנה עכשיו נתגלה שיש למעלה מ־8.000, שבעדן היה צריך לשלם לאוצר מכס־גולגולת כפליים.

שלישית, מס זה, המוטל רק על היהודים, כשהוא נראה כעונש בעד דתם, לא יכול היה לעורר נאמנות לאוצר בקרב ועדי הקהילות, המשתדלים להגדיל הן את השלטון והן את האוצר המיוחד שלהם. הקומיסיות של האוצר תצלחנה אפוא למצוא בנקל, בשעה שתטפלנה בסידור הכנסותיהם של ועדי־הקהילות לשם סילוק חובותיהם, דמי־מה טוב ממס־גולגולת.

עם סילוק שני טעמים מדומים אלה, שוועדי הקהילות יכולים להביא לשם הגנה על קיומם, מה יכול להשאר עוד, שהיה מדבר בעד הצורך בהשארתם ולא בעד חיסולם? מה התועלת למדינה, שראשי הקהל פושטים את העור של העניים יותר, שביצרם מדינה

בתוך מדינה (status in statu) אינם מצייתים לחוקי המדינה? שהם משתמשים בכספים ובהכנסות, שהיו רשאים להוציאם עד עכשיו רק לסילוק החובות, לשם סכסוכים (intrygi) ושיחוד בתי־דין? או לבטל את ועדי הקהילות בלי כל הסתייגות, או לא לרצות בריפורמה של היהודים.

אין זה ברווז חוקי המדינה, ובמיוחד החוק משנת 1764, שידרשו מהיהודים, הן האוצר של המדינה והן ראשי הקהל שלהם, איזה תשלומים שהם, פרט למס גולגולת. אם הם ממשיכים לשלם ל„קורובקות" שונות, הרי זה רק בתואנה, שיש לשלם את החובות, אולם אם החובות יסולקו, צריך יהיה לבטל ולאסור על כל ה„קורובקות".

בשעה שההמון היהודי (Gminni Żydzi) מצפה ומקווה לצדק מהסיים הנעלה, אני מעיז להציע את רעיוני מתוך אמונה, שהסיים ימצא אותו הן מתאים יותר לצרכים הציבוריים והן צודק יותר ביחס ליהודים.

על היהודים כסוחרים, כאזרחים מוטלים כל מיסי המדינה בלי יוצא מהכלל: מס גולגולת הם משלמים איפוא רק בעד זה שהם יהודים. אם על היהודים לסבול כבר עונש על ההטא של החזקה בדת, יחליף נא איפוא הסיים את סוג העונש, יבטל נא את מס הגולגולת ובמקום זה יועיד בשביל האוצר את (ההכנסות מ־) השחיטה הכשרה.

מס הגולגולת יגרום תמיד או עוול לאוצר, מפני שמיפקד מניח את הדעת של היהודים לא יתכן, כי הם מסתתרים תמיד מפני המיפקד, או מעמסה על האנשים, כי יהודים עניים יש הרבה; חלק מהם מרוויח בקושי לפרנסתו, והחלק השני חי מצדקה ואינו יכול לשלם בעד עצמו לאוצר המדינה כלום.

למס מהשחיטה אין שום צד בלתי הוגן כזה. נוגע הוא לכל יהודי לפי מידת יכלתו, כי העשיר יותר יקנה יותר בשר מהעני יותר. והאוצר לא יפסיד בזה, כי אם להיפך ירוויח. מס הגולגולת מווילנא אינו מכניס לאוצר יותר מ־90.000 זהובים פולניים, בו בזמן שמשחיטת גסות, דקות ועופות יש הכנסה של 30.000 זהובים ומעלה. קבלת ההכנסה ממס זה איננה קשה, כי הפקידים, המקבלים את העורות, יוכלו להשגיח גם על השחיטה; מסירת ההכנסה על־ידי הכרזה היתה מסדרת את הדבר בנקל. את הצעתי זאת מחזקת הדוגמה מהארצות שנכבשו על ידי השלטון הקיסרי *, במקום שההכנסה מהשחיטה הוחכרה על־ידי הגוברניום ונתנה הכנסה בסכום קרוב לארבעה מיליונים, סילקה כבר את כל החובות והיא מרבה עכשיו את הכנסות המדינה.

אני מבין, שהוכחתי, על־ידי זה שהראיתי את השרירות והשימוש לרעה בשלטון (absolutności i uzurpacja) של ועדי הקהילות, שקיומם (של ועדים אלה) איננו הוגן ואיננו נחוץ. העצמאות של שלטונם האזרחי מוכרחת להפריע את הסדר הכללי ואת אחידות המשמעת, שחייבת כל האוכלוסיה של המדינה לשלטונות המדינה. נשאר לי עכשיו לדבר על כך, שליהודים, הנהנים מחופש הדת, צריך להיות בית דין דתי, שיעצור בעד עבירות נגדה.

שלטון השיפוט נתחלק עד כה בין ועדי־הקהילות ובין בתי־הדין הדתיים; להשאיר את האחד או את השני, הרי זה לא לעשות שום ריפורמה בקרב היהודים. הערמומיות והעקשנות של עם זה תצליח לשנות דברים ולעצב צורה אחרת של שלטון, אם רק ישאירו בידיו צל של אפשרות. זהו דרקון (נחש, Hydra), שראשו הקצוץ יכול לצמוח מחדש. כשיתן להם הסיים הנעלה בית־דין לעבירות בדת, אל ישכח לפעול בזה בזהירות הגדולה ביותר. אני מעיז לבטא כאן את מחשבתי.

נאמר למעלה, שהרבנים דרושים בגלל בקיאותם בתקנות הדת, לשם הוראה בה

---

* הרוסי.

ולשם בחינת חזנים (שוחטים!) ואישור הכשרתם. כאן המקום להגיד, שהם מצטרפים בכל זמן שירצו לבתי הדין הן של הקהל והן של הדיינים; ביכלתם אפילו לעכב פסק־דין, שיצא לא על פי הדין, ולתת הוראה לשנותו; הם צריכים אפוא להיות הדיינים המתאימים ביותר בענייני הדת.

ברם ברצותנו לא למסור רק לרבנים את כל שלטון השיפוט, וביחוד כשאי־אפשר לחדש את בתי־הדין הדתיים, כי אליהם היה עובר השלטון האזרחי ובצורה חדשה היתה קמה לתחייה המדינה בתוך המדינה (Status in statu) אני מציע אמצעי זה: הן התובע לדין לרגל עבירה בדת והן הנתבע יוכלו לבחור להם מפשרים, שישבו יחד עם הרב בדין; ערעור מבית־דין זה כאינסטנציה ראשונה מותר יהיה אל (בית־דין של) שלושה רבנים אחרים.

התקנות בשביל בית־דין זה היו יכולות להיות אלו:

ר א ש י ת. התובע חייב לקחת הזמנה (תביעה) בכתב מסופר (מזכיר) שלטון השיפוט הארצי, שתחתיו יימצאו מעכשיו היהודים, כתובה בפולנית וחתומה; בכתב־ההזמנה יש לפרט את כל העניין, את האשמה, השמות ושמות המשפחה של התובע והנתבע וכן את מועד הדיון בפני הרב; את כתב ההזמנה חייב התובע לתת הוראה להגיש לנתבע על־ידי שמש בלווית שני יהודים אחרים, שיחתמו על אישור בדבר מסירת התביעה וימסרו הודעה על כך בפני הסופר, שממנו קבלו את כתב־ההזמנה, וגם הסופר הזה יחתום על זה.

ש נ י ת. לאחר הגשת כתב־ההזמנה, חייבים הן התובע והן הנתבע להושיב את המפשרים שלהם במועד שנקבע למשפט לפי הסדר שנרשם בפנקס בית־הדין; עליהם לחתום בפולנית בפנקס או בפרוטוקול של בית־הדין, שהם מקבלים עליהם ובוחרים את האנשים האלה כדיינים רק במשפט זה. קרובי משפחה פסולים לפי המנהגים היהודיים כמפשרים.

ש ל י ש י ת. עם התחלת הדיון, אם יהיה צורך לגבות עדויות, צריך יהיה מיד להוציא את הדבר לפועל; את העדויות יש לגבות בפולנית, לפחות משני עדים, אבל לא יותר מאשר מחמישה, בכל אופן שיהיה במיספר שווה מכל צד; על העדים להשבע, שהם מוסרים עדות אמת; את העדות יש לרשום על נייר מיוחד, כדי שבית־דין עליון יוכל במקרה שיוגש על ידי איזה צד שהוא ערעור, לקבל ידיעות על העניין ולהגיע להחלטה.

ר ב י ע י ת. לאחר הוצאת פסק־הדין, בשפה הפולנית ובציון הגימוקים, גם אם הוא נתקבל בדעה אחת (zgodny, nie rospisowy) ולא הוגש נגדו ערעור, אין בכל זאת להוציאו לפועל עד אשר לא יחתום המשרד של שלטון השיפוט של המדינה, שבשטחו גר הרב, ולא יאשר, שמותר להוציא לפועל.

ח מ י ש י ת. אם איזה צד שהוא ירגיש את עצמו מקופח על־ידי בית־הדין של הרב שלו והמפשרים, רשאי הוא להגיש ערעור אל שלטון־שיפוט של המדינה, שימַנה, בלי להכנס לעצם הדיון, שלושה רבנים, שייבחרו על־ידי הצדדים, אם יבואו לידי הסכם ביניהם, או שימונו לפי פסק, אם לא יבואו לידי הסכם, כדי שיפסקו סופית במשפט, אך ההוצאה לפועל תשאר בידי שלטון השיפוט והוא גם יפסוק במקרה של הגשת התנגדות (kontrawencja).

ש ש י ת. במקרה שהנתבע לא יעמוד לדין בפני הרב לאחר הזמנה ראשונה, יקנוס אותו שלטון־השיפוט של המדינה בסך 6 זהובים לטובת קופה (של צדקה) לעניים; אם לא יופיע לאחר הזמנה שנייה, יביא השלטון את הנתבע אל בית־הדין.

ש ב י ע י ת. בית־הדין מהאינסטנציה הראשונה וכן בית דין שלושת הרבנים לא יהיו רשאים להטיל ענשים הנוגעים לרכושו של הנתבע, או של התובע, שלא הוכיח את טענותיו, כי הרכוש של האזרח עומד רק תחת שיפוטו של בית־הדין של המדינה; הם יהיו רשאים להטיל רק ענשים אישיים, וקנס על איש אמיד לא יותר מ־50 זהובים, וביחד עם ההוצאות לניהול המשפט לא יותר ממאה זהובים.

אני מרגיש, שהפורמליות במשפט איננה מספיקה, אולם ברצוני לקצר בכתיבה, אני משאיר לפעולת החקיקה הנבונה של הסיים קבלת תקנות מספיקות במידה רבה יותר.

כוונת מחשבותי תבוא על סיפוקה, כאשר יוצאו היהודים משלטונם שלהם ויעברו אל שלטון המדינה, ועל־ידי הדרך שהצעתי לניהול המשפטים בעבירות דתיות, יקטן מיספר העבירות, תהיינה פחות רדיפות ואולי גם פחות אמונות תפלות.

אם יש אפוא למסור לשלטונות השיפוט של המדינה ידיעה על משפטים בענייני דת ואת ההוצאה לפועל של פסקי הדין, הרי על אחת כמה וכמה יש למסור לשלטונות אלה את השיפוט בענייבים אזרחיים בין היהודים, הן פליליים והן בדיני ממונות. משום כך צריכות להכתב בפולנית כל התעודות של היהודים בענייני קניין, שטרות, התחייבויות, צוואות, כתובות; את התעודות האלו יש לאַשר בפני רשות שיפוט של המדינה, ואילו בלי אישור תהיינה בטלות ועונש יהיה צפוי לאלה שלא יצייתו.

המסקנה מכל זה היא, שלא צריכה להיות אף פעם בידי הרב לבדו הרשות להחליט בדבר הטלת שמתא, חרם ורישום בפנקס השחור. יש לאסור על צורת התביעה „רודף הנעלם", כלומר התביעה החשאית בלי תובע, או על צורה אחרת שאפשר להמציאה, בעונש על הרבנים, עונש שיוטל על־ידי בית־דין של המדינה, שידון בזה לפי תביעה או מסירת ידיעות (הלשנה) של מישהו. (המסקנה היא) שלא תהיה הרשות בידי הרב או איזו חברה או אסיפה יהודית איזושהי לתקן שום תקנות בשום אמתלה, להחליט בדבר הטלות ועל אחת כמה וכמה להוציאן לפועל, וכן לא (תהיה רשות) להתעניין ברכושם של האזרחים הפרטיים בשום אמתלה שהיא, שאפשר להמציאה, ועל אחת כמה וכמה לדרוש תשלומים מרכוש זה, באחריות ברכושם שלהם (של המחליטים) ובאיבוד משרותיהם. במקרה שיהיה צורך בלתי צפוי מראש באיסוף כספים למטרה דתית, יכריז הרב על צורך זה בבית־הכנסת. הרב לא יוכל להכריח אף אחד להשתתף השתתפות חובה בסך הנראה כדרוש. אלא יקבע קופסה בבית־הכנסת וכל יהודי ישלשל לתוכה כפי נדבנותו, יכלתו ורצונו הטוב.

לבסוף, כיוון שקורה לעתים קרובות מאוד, שהחברה (קדישא גחש"א) איננה רוצה לקבור מת, או בגלל נידוי, או בגלל הרצון לפשוט את העור ממשפחת המנוח, ומשום כך נשארות הגופות של המתים בבית במשך כמה ימים וגורמות לניגוף האוויר; כדי למנוע אפוא תופעה בלתי רצוייה כזאת, תנתן הרשות ליורשי הנפטר לפנות אל רשות שיפוט של המדינה, שתחייב לקבור את הגופות במשך 24 שעות. גובה התשלומים TAXA בעד קבורה צריך משום כך להיות מוגבל, כדי שלא תוכל החברה (קדישא גחש"א) לסחוט מהעשיר ביותר למעלה מ־500 זהובים ומעני למעלה מ־6 זהובים, בהשאירה את דבר תשלומים גדולים יותר לנדבנותם של היורשים, כעניין של כבוד וצדקה לעניים, כי בשביל אלה צריך להיות מיועד הכסף מקבורה.

אני מסיים את הכתב (głos= „קול") שלי בהרגישי סיפוק נפשי טהור, ששאפתי לשרת את ענייני המדינה ואת בטחון האנשים והרכוש של האזרחים, בלי לשים לב שעל־ידי זה לא יכולתי למצוא חן בעיני ראשי הקהל היהודים. אהיה מאושר, אם אקבל מהציבוריות תעודה כזאת, כי אז אוכל להיות בטוח, שהמדינה בתתה חסות לחלשים נגד החזקים לא תתן לי למות בבור בנייסוויז', במאטר פרטי מחוץ לכל רשות שיפוט, שאליו השליכו אותנו, שני מיופי־כוח של ההמון ועוד שנים מההמון, בראשית החודש מאי, כשאנו רתוקים בשלשלאות. רוע לבם של ראשי הקהל הווילנאי ושרירות לבה של רשות השיפוט של הווייבודה; הכו, הרעיבו והכריחו אותנו לעבוד על־יד סוללות ובתי־חרושת; כל זה משמש הוכחה, שליהודים דרוש שלטון אחר, צדק אחר.

שמעון בן וואלף

מיופה־כח של ההמון היהודי הווילנאי

לתולדות היהודים ברוסיה בסוף המאה הי״ח
(שלוש תעודות)

א.
תזכירו של מיכאיל קאחובסקי משנת 1773

אמר המלבה״ד: עם סיפוח בלורוסיה המזרחית לאימפריה הרוסית בשנת 1772 חולקה הטריטוריה החדשה לשנים, חלק אחד סופח לפלך פסקוב (ורק ב־1776 הופרד ממנו והפך לפלך בפני עצמו — פלך ויטבסק), והחלק השני אורגן מלכתחילה בפלך בפני עצמו — פלך מוהילב. זמן קצר לאחר הסיפוח שלח שר־פלך מוהילב מיכאל קאחובסקי, ששימש בתפקידו בשנות 1772—1778, תזכיר על מעמד היהודים ותפקידם הכלכלי. המקור הראשי ממנו שאב שר הפלך את ידיעותיו היו בעלי־האחוזות, העירונים הנוצרים, ואנשי הכמורה המקומיים. לא יפלא, איפוא, כי התזכיר כתוב ברוח של שנאה ליהודים, לפי המסורת ששררה במאה הי״ח במלכות פולין. תזכיר זה מילא תפקיד פטלי בגורל היהודים ברוסיה בשנים הבאות. הוא שימש מקור לתזכירים דומים שנכתבו על־ידי פקידים רוסים בשנים הבאות והשפיע על קביעת החוקים והגזרות של ממשלת רוסיה לגבי היהודים.

ראוי לציין כי בארכיוני פטרבורג מצוי תזכיר של ניקולאי אנגלגארדט משנת 1776. אנגלגארדט היה מהפקידים הגבוהים באזור הנספח ובשנות 1780—1791 שימש אף הוא שר־פלך של מוהילב. התזכיר דן במצבה הכלכלי של בלורוסיה בכללה וקובע כי היהודים הם „יסוד נצרך ומועיל". הם המקור היחיד לאשראי לאיכרים, אם כי אשראי זה ניתן בריבית גבוהה, ביחוד נחוצים היהודים לפיתוח המסחר והמלאכה בערים. תזכיר זה לא פורסם בדפוס, ועד כמה שידוע לי נזכר הוא רק בספרו של V. L. Lehtonen, Die Polnischen Provinzen Russlands unter Katharina II in den Jahren 1772—1782, Berlin 1907. ראוי מאוד היה למצוא תזכיר זה בארכיונים הממלכתיים בלנינגראד ולפרסמו.

התזכיר של קאחובסקי פורסם בכל כתבי דרז׳אבין, הרצאה אקדמית, כרך שביעי, עמ׳ 334—339. אני מודה בזאת לפר׳ ש. אטינגר, שמסר לי את תצלום התזכיר המצוי ברשותו וסייע לי בתרגומו של התזכיר הכתוב בלשון משרדית כבדה של המאה הי״ח.

י. פ.

תאור מצבם הנוכחי של היהודים המצויים בפלך מוהילב

היהודים, אם כי אינם שותים לשכרה, אולם הם עצלים, נוטים למרמה, אוהבי־תנומות, מאמינים באמונות תפלות, רגילים לאי־נקיון ובעלי בתים גרועים; הם כולם באו מקרוב ומתרבים באותם המקומות שהשלטון בהם חלש ואינו שומר דין צדק. הם חיים ממרמה ומפרי עמל האיכרים, מתפרנסים מאשראי הבא מתושבי הוץ ומן המקומיים, חייבים כסף לכל מי שאפשר ללוות ממנו, ובסופו של דבר פושטים בזדון רגל; מוצאים את כל הדרכים להיות חייבים כסף לתושבים וכך מוכרחים אלה לסבול אותם. לווים כספים בכל מיני דרכים, ואם לא יאמין לאחד מהם המלווה, הרי למראית עין, אך לא למעשה, לווים הם כסף בשם הקהילה כולה. הרי זה עם ערמומי ובדרכי חנופה מוצא הוא חן וחסות אצל תושבי המקום הנכבדים ביותר, רק כדי לחזק על־ידי זה את האשראי שלהם, וכן לסבך על־ידי חסותם של אלה את מהלך המשפטים.

חיים הם רובם בערים ובאכסניות כמעט בכל כפר. בערים חיים הם בבתים השייכים להם ואחדים בשכורים; כמה מהם יש להם זכות לקרקע, אחרים — לבנין; בכל הכפרים הם מוכרים משקאות ומשגיחים על הדרכים, בגבותם תשלום מהעוברים על פני כל גשר קטן או מעברה; בערים נקראים התושבים היהודים „עירונים" ויש להם אותן הזכויות כלנוצרים; ניתנה להם הזכות למכור כל משקאות חריפים, גם במקומות שאין בהם בתי־מרזח, או שהם נוסעים על פני הכפרים ומוזגים שם; במילה אחת — כל דרכי פרנסתם עשויים לדלדל את האיכרים. רוב האכסניות העירוניות הם ברשותם; אולם מאחר שהם עם שאינו מקפיד על הנקיון, ועצלן, ואינו נוהג לשמור על שום סדר, הרי בתיהם וכן כל מה שבהם, כולם שרויים באי־נקיון ובאי־סדרים, ולבסוף גם הרחובות בהם הם גרים מכוסים זבל ורפש. מעוברי הדרך לוקחים הם עבור הלינה וכן עבור צרכי האוכל שהם מוכרים אותם פי שלוש מהמחיר המגיע. המשקאות החריפים מוכרים ביוקר, ובשום מקום לא תמצא אצלם משקה כדבעי: הם מערבבים בי״ש הפשוט כל מיני עשבים, המביאים במהרה לכלל איבוד חושים ושיכרון את האיכרים הקונים אצלם את הי״ש; ובהביאם את האיכר למצב זה, הם בוזזים ממנו את כל כספו, ונוסף לכך ירשמו עליו חוב כרצונם, ולאחר מכן יגבו ממנו חוב זה גם בכסף וגם בתבואה.

בכל העיירות הן בפרטיות והן באלו של הכתר, יש ליהודים ראשים משלהם, שנבחרו על ידם מביניהם; בוחרים הם מהאמידים, ולא פחות מהם מאלה הבקיאים בתלמוד והזוריזים לכל דבר. הקהל מורכב משמש יהודים; ויש להם ממלאי מקום, הבאים במקומם במקרה של העדרות או מחלה. ואותם ששה יהודים מכונים פרנסי הקהל кагальные; בעיירות הקטנות מורכב הקהל מחמישה איש, ופחות מארבעה — אין. במקום שבו ששה פרנסים, אחת לחדשים, ובמקום בו ארבעה פרנסים — אחת לשלושה חדשים יקיימו בית־דיון. לא רק בעניניהם הדתיים הפנימיים, הנוגעים למנהגי דתם, אלא גם בעניינים האזרחיים שביניהם הם כפופים לקהל; וכל היהודים, הן היושבים בערים, והן באכסניות שבמחוזות, כפופים לבית־דין הקהל; הוא מטיל כל מיני הטלים על הנתונים למרותו; מקיים איסוף כספים לעניים שבתחומו, וכן למען התחמק מעונש חוקי, בעזרת כסף, אם הקהל כולו או אחד מהם יתבע לדין בענין פלילי.

מקרים כאלה הם די מצויים, שאת אלה המאשימים אותם במעשי פשע או רצח, אם לא יצליחו בכך, הרי הם בעזרת השופטים ישיגו את חיסול הענין לגמרי, או לכל הפחות יעכבו בירורו, או שיסלקו הן את המלשין והן את הנאשם; הקהל בעת המשפטים יש לו הכוח לשפוט את היהודים, ומי שקופח בדין, אינו יכול לערער בפני בית דין נוצרי, אם הצד השני אינו מסכים לכך; אחרת מטילים עליו קללה המכונה בפיהם „חרם" (херим). לקהל יש גם הסמכות לכבול יהודים עבור פשעים בכבלים ולהעניש ענשי גוף. הקהל מקבל ערעורים מבתי דין של רבנים, העוברים בעיירות לעשות דין; ובנוגע לעניני התלמוד או הדת, מחזיר הוא אותם שוב לרב הראשי בבריסק דליטא או בוילנא. הקהל יכול לשפוט במקרים מסויימים גם את הרב עצמו, אולם את כל החלטות הרב הראשי הוא מבצע. מהקהל באים ערעורים אל ועד המדינה (синагога) את ועד המדינה בוחרים הם עצמם בידיעת השלטונות. ואם אחד מהפרנסים יתפטר, הרי כולם יעמדו לימינו כאיש אחד, ויתקשרו במכתבים עם אחרים, כדי שכולם יעזרו לו בכל מיני עזרה.

היהודים המתגוררים בערים, שבהן קיימות עיריות, אינם כפופים להן, חוץ מאלה המתגוררים על אדמה עירונית, שממנה גובה העיריה מס או שנתפסו במעשה פשע על אדמה עירונית או שיהיו חייבים חובות לעירונים; אולם גם במקרה כזה שופט יהודי, שנתמנה על־ידי ה„סטארוסטה" או ה„ווייוודה", עורך את המשפט.

ולגבי אלה המתגוררים על אדמת ה„סטארוסטה" או ה„ווייוודה", ובאזורי שיפוט של

הכנסיה, הרי שבעניינים פליליים כפופים הם לשיפוטן של העיריות או של שלטונות העיד כמה ערים ועיירות מלכותיות יש להן זכויות האוסרות את ישיבתם בערים וכן הדזקת ריצרות ואכסניות בערים, אלא בפרברים форштаты אולם לאחר כל זאת יושבים הם בבתי אנשים חשובים כסרסורים; ועל כך מתלוננות הערים. היהודים אינם נתונים לסמכות בתי המשפט של העיריות, אלא רק לפי תביעת עירונים בהאשמות פליליות וכאשר אדונם או התובע מוסר אותן לעיריה. בהרבה עיירות וערים יש אדמות אצילים, ושם הם כפופים לבית הדין המחוזי. ומאחר שבתי־הדין המחוזיים מבררים עניני חובות והתחייבויות, הרי שאם היהודי שמסר עצמו להסותו של אדוניו אינו משלם את חובו לבעל החוב, הרי הוא כפוף ישירות לבית הדין האזורי.

הם כולם סוחרים בסחורות שונות, אולם רק אחד מני אלף, או נדיר מאוד, יסחור בסחורה טובה או יקנה סחורה זו בכספו הוא, או יחליף אותה עבור תוצרתו, אותה קנה בכסף במקומות בו הוא מתגורר; אלא שלוקח הוא הסחורה או מהתושבים בהקפה, או מהחכירות, סוחט הוא מן האכרים, ובכך מביא הוא אותם לכלל דלדול. כל מסחרם מבוסס על רמאות ועל פגיעה בתושבים המקומיים; הם אנשים לא־ישרים, נוטים למרמה, מתחברים לגנבים ושודדים, כל אחד מהם לא יבחול בשום אמצעי, ובלבד שהכסף יעבור לידיהם; בגלל מזימותיהם, התרבו בחבל ארץ זה הפשעים. הם מסיתים פשוטי עם לעסוק בגנבות, ואלה פותחים בעצתם בעסקים כאלה; ובסוף — כשהם נתפסים, הרי כתוצאה מכך הם נענשים, ומכווניהם של אלה פודים עצמם מעונש.

מהם הזיופים במטבע: את המטבע הטוב הם מייצאים לחוץ־לארץ ומוכרים, ובמטבע המזויף הם קונים סחורות במקומות אלה; ולעתים הם עצמם מזייפים את הכסף; הם מרמים את התושבים במכרם להם סחורה רקובה וישנה; (מאחר שהם קונים סחורה בחוץ־לארץ בהקפה, נותנים להם הסוחרים סחורות כאלה שאינם יכולים למכור אותן בכסף מזומן, ולכן מוסרים הם להם סחורה זו בהקפה, ואם כי הסחורה גרועה, קובעים לה מחיר גבוה; ומשום כך הריבית קצוצה, כי היהודי יסכים לכל ריבית ובלבד לחתום מהר על החוזה, או שיקח בהקפה, מבלי שיחשוב איך למלא את החוזה או לשלם את החובות; הם מקווים לקחת מאחר ולשלם לראשון, ואת השלישי לספק בקבלת הלוואה מאיש אחר, ובכך מגלגלים הם כל עוד נותנים להם אשראי; וכאשר יאבד את האשראי, הרי בעל־החוב האחרון לא יגבה דבר, אם כי הוא יעורר בו תקווה שישלם, וכשיפסיד הכל, הרי היהודי שפשט־רגלו מוכן לשבת בכבלים או לברוח בעוד מועד.

בשיטות מסחר כאלה היהודים מביאים את עצמם ואת התושבים לכלל דלדול, והורסים את המסחר, ועל ידי כך כל החבל על כל תושביו מאַבד את האשראי שלו. מכל הכתוב לעיל נראה ברור, שמסחרם של היהודים הוא אמצעי קודם כל לקחת הכל בהקפה, ובפעם הראשונה, השניה, ואחדים מהם — אף בשלישית, לשלם את החוב לבעל החוב, אולם בסופו של דבר יביאו את בעל החוב לכלל אסון יחד עמהם. וכאשר יהודי אחד לווה כספים ממי שהוא, או לוקח סחורה בהקפה, הרי איש אחר מהם אסור לו ללוות ממנו כסף או לקחת בהקפה, ולא לבוא בשום הסכמים עמו, כי זה אסור אצלם באיום של קללה (חרם), ובכך הם מדקדקים.

מעשי המרמה של היהודים כל כך רבים, שקשה לתאר את כולם, ואם להגיד בקצרה, הרי כך, כל יהודי צורה חדשה של מרמה, כי כמה שלא נזדמן לברר ענייניהם, יתגלו לך צורות רמאות חדשות; הם חייבים לרמות בבתי הדין, ביחוד משום שהם מגיעים אליהם לעתים רחוקות, והאחרים נתבעים לדין לרוב בעד אי־תשלום חובות בזמנם. ואם ישלמו את חובותיהם ישארו בלי כל מקור פרנסה, מאחר שחוץ מכסף או סחורות של זרים אין להם כלום; וכאשר רק תבוא תביעתם של המלווים לשלם להם חובם, הרי הם בכל התכסיסים,

שרק יוכלו להמציאם, יכבידו על השופטים, ובחפצים ששאלו מאחרים, או שנקנו במחיר רב, מהניפים להם, ובמצאם הזדמנות, ישתדלו לשחד את השופטים. ולאחר שהם משחדים את השופטים, יציגו בבית המשפט את החובות שלהם בדויים לגמרי, ובדרך זו, אם גם לא יוכלו לעכב החלטה בענינם, הרי יעכבו את הוצאתה לפועל. ואם יחייבם בית־הדין לשלם את חובותיהם, ימסרו רכושם לפיקדון לזרים או לקרוביהם, ככה שלבעל החוב לא יגיע דבר שאפשר יהיה לגבות ממנו את החוב, ובכך ימנעו מן השופטים לספק את התובעים. ואם ידון אותו בית־הדין למאסר, הרי באמצעות הפרנסים ישדלו את השופטים ויחניפו לבעלי החוב, בטענה שבשבתו בבית־הסוהר לא יוכל לשלם את חובותיו, ומוטב לשחררו; ואם יהיה חפשי, יוכל לשלם לכל הפחות בשעורים, ובדרך זו משפטיהם נמשכים ללא סוף.

בעריכת הסכמי מסחר רק לזאת ידאגו היהודים כיצד להשיג את אמונם של מיופי הכוח ולעשות עליהם רושם טוב; ואם מישהו רוצה להביא עיסקה לידי סיום, ורוצה לערוך חשבון סופי, הם מתארים בפניו את מצבם הקשה, ושאין לקבל מהם דבר, יען כי שום דבר אין להם. ואם ישתף פעולה עמהם שוב, הרי מבטיחים הם לו לשלם את החובות הקודמים עם החדשים. ובהמצאה זו משיגים הם מחדש אשראי והם מתפרנסים מרכוש שלקחו ממי שהוא במרמה, והחוב גדל משעה לשעה, אך לעולם לא ישולם. וכמו כן פותחים הם בעסקים אחרים חדשים, כדי שהראשונים לא יגיעו לכלל סיום.

את האיכרים ואת בעל האחוזה מביאים הם להרס גמור, ואפשר לומר שבעלי האחוזה הם סוכניהם, והאיכרים — עבדיהם, והיהודים אדוניהם; הם לוקחים על פי רוב את החכירות, מנהלים את כל האכסניות, בתי־המרזח והטחנות. בהסכמי החכירה משתדלים לקבוע את התנאים הקשים ביותר, ומשלמים סכומים גדולים בתנאי שהאיכר יקנה מהחוכר שלו כל מה שיש לו למכור; כמו מלח, דגים, חרמשים, יין, זפת וכו'. לעומת זאת אסור לאיכר למכור לאיש מתוצרתו אלא לחוכר, כמו סיבי קנבוס (пенька) דבש, דגן, בהמות ועופות. כן אסור לאיכר לנסוע לטחנת קמח אחרת, אלא לזו של החוכר. ואם יטחן בטחנה אחרת יוטל על האיכר קנס גדול. אם האיכר, בלי להודיע לחוכר, ימכור משהו מן הצד, הוא יהרוס אותו כליל, ולאחר מכן לא יצליח האיכר להשיג דין־צדק. במילה אחרת: האיכרים כפותים כך שבלי רשות היהודים אין הם רשאים לקנות או למכור מבתיהם, אלא לחוכר.

במצב זה של שעבוד האיכרים לשלטון היהודים עליהם, קובעים החוכרים את המחירים בשרירות לבם על פי ראות עיניהם הן לסחורותיהם והן לסחורות האיכרים. את סחוריותיהם מוכרים הם לאיכרים במחיר גבוה, ומהאיכרים יקנו במחיר הנמוך ביותר. ורוב היהודים מקבלים עבור סחורתם פי שנים, והאיכרים יאבדו את כל היתרונות שמהם יכלו ליהנות, וחוץ מזה נותנים היהודים לאיכרים את הסחורה בהקפה, במחיר גבוה, ולמחיר זה יוסיפו ריבית בתבואה או בכסף. למשל, בשנת בצורת זו לקח איכר באביב מהיהודי מלח ברובל אחד; ובגלל שהיהודי יחכה לו עד הסתיו, לא יותר מארבעה חמישה חדשים, הוא מחוייב לתת לו ריבית שני צ'אטואריקים* קנבוס конопля כמות כזו של שבולת שועל, או תבואה אחרת. דבר השווה כ־70 קופיקות, וזה ריבית על רובל אחד לחמשה חודשים; ובלי לקחת בחשבון מתנות, תרגולות וביצים ושאר תוצרת בית; וכך כל מה שהאיכר עני יותר — הריבית גבוהה יותר, משום שהאיכר העני, כדי שיאמינו לו ויקיפו לו, מוכרח לתת כל ריבית שתוטל עליו, ובדרך זו חייב האיכר למסור חלק אחד מרכושו לבעלי האחוזה וליהודי — שני חלקים ולעתים יותר, מאחוזתו; והאיכרים עצמם עם משפחותיהם מסתפקים ברבע אחד מפרי עבודתם, ואת היהודים מזינים הם ומלבישים, מבלי שיקבלו מהם תשלום.

---

* צ'אטואריק — מידה המכילה 26 ליטר.

וכך תארתי ברור, איך היהודים עם משפחותיהם מרובות הילדים, מתפרנסים במקומות אלה בלי עמל, ורק ברמאות בלבד, על ידי קביעת מחיר גבוה לסחורותיהם, מחיר נמוך לתוצרת האיכרים, ריבית קצוצה מהאיכרים, ועל ריבית זו — ריבית דריבית, וכל זה מספק ליהודים מזונות, מלבושים ולבנותיהם נדוניה נאה.

בסיום כל זאת אברר פה החשבון כמה שפון מוצא עליהם לשנה בפלך מוהילב, מבלי להביא בחשבון תבואה אחרת, בה הם משתמשים ונהנים מהאיכרים בלי תשלום, ותבואה זו מתבזבזת על הולכי בטל ואנשים בלתי־מועילים לחברה.

בפלך מוהילב, לפי המפקד, יהודים ממין זכר 15935, ממין נקבה 16689, בחשבון של 2 צ׳טוריק קמח לכל אחד בחודש — הרי 97872 צ׳טוורט *.

מזה יש לנכות רבע על חשבון הילדים, שלהם די בצ׳טוריק לחודש. ובכן נחוצים להם 8156 צ׳טוורט בשנה ולשלושת הרבעים המבוגרים — 79400 צ׳טוורט, ובסה״כ 87560 צ׳טוורט.

לזאת יש לצרף את התבואה הדרושה לפועלים העובדים למען היהודים, עד 5000 איש שעבורם יש צורך ב־15000 צ׳טוורט קמח.

ובסך הכל יש צורך לכל היהודים, מבוגרים, ילדים ופועליהם — 96560 צ׳טוורט. עם זה אינו מרוויח את לחמו בעמלו, אינו מעבד אדמה ואותה שעה מקבל הוא בלי לשלם מהאיכרים לצרכיו השנתיים את הכמות שצוינה לעיל, ונוסף לזה יש לו גם תבואה רבה במחסניו, שאותה הוא מחלק כרגיל לאיכרים באביב, כדי לקבל תוספת פי אחד וחצי ויותר (בעת ההחזרה בסתיו).

וכך אם נחשב את מחזור התבואה השנתי, הרי יותר ממאתים אלף צ׳טוריקים, עוברים לידיהם של היהודים, מבלי שישלמו עבורו לאיכרים על עבודתם.

לכך יש לצרף את התבואה שהם מנצלים לתעשיה הי״ש, אשר יימכרו. ומכאן ברור מה הגורם ליוקר ולמחסור בתבואה בפלך זה.

ומאחר שהתושבים כאן לא נכנסו לשום חישובים כלכליים, ולא שמו לב להם, לא הרגישו את הדלדול הניכר והבולט של האיכרים ושלהם עצמם.

---

* צ׳טוורט — 4 צ׳טוריק.

ב.

הצעתו של היהודי יעקב הירש להקים בית ספר יהודי ראשי במוהילב וסידור בתי ספר אחרים כדוגמתו בבלורוסיה (1783)

אמר המלבה״ד: תעודה זו (וכן התעודה הבאה אחריה) מהווה מקור חשוב ומעניין לתולדות ראשית השכלת היהודים ברוסיה. יעקב הירש, סוחר אמיד ממוהילב, הגיש תזכיר זה לממשלת רוסיה ב־1783, מהתזכיר מתברר כי הוא ראה עצמו כהולך בדרכיו של מנדלסון. בתזכיר גם סקירה על מקורות הכנסתן של הקהילות היהודיות, שמהם מציע המחבר לממן את הקמתה של רשת בתי־ספר הדישים לילדי ישראל, בהם ילמדו „מדעים ואומנויות מועילים״. התרגום העברי נעשה מהתרגום הרוסי מן הימים ההם של הנוסח המקורי הכתוב גרמנית, לפי „רגסטי אי נאַדפיסי״, כרך ג׳, פטרבורג 1913, עמ׳ 240—243.

י. כ.

נולדתי וחונכתי לאבות יהודיים ודבק אני עד היום בדת אבותי, אם כי מתייחס אני בכבוד לדת הנוצרים ולנושאי השכלתה. תמיד בער בי הרצון לעזור ככל האפשר לבורות, שממנה נובע המצב הגרוע והשפל של בני עמי האומללים, וביחוד בראותי נוצרים רבים גדולי נפש המשתדלים אף הם בענין זה. המלוי החפשי של כל עבודת אלוהים שהורשה על ידי יקאטרינה החכמה באדם ואוהבת אנוש בכל קיסרותה, וכן השתדלותה הרבה להשכיל יותר ויותר את האומה שהופקדה בידה בידי אלוה, מביאים אותי לכלל בטחון בהצלחת מפעלי, והחסדים האישיים שהקיסרית הנדיבה השפיעה עלי מעוררים אותי להקדיש לכך את כל כוחותי.

על המפעל הזה התיעצתי עם הנכבדים ביותר מבני דתי בפלך מוהילב ואוכל לקוות לתמיכתם, אם כי הכספים הדרושים לכך אפשר יהיה להקציבם בלי תמיכה זו ובלי כל צורך להכביד את המסים היהודיים שיזכרו להלן. מורים — מאחר ובתחילה לכל הפחות צריכים הם להיות רק מהיהודים — אוכל להשיג עבור תשלום לא גבוה מקצתם בארצאו, ומקצתם להזמין מארצות גרמניה באמצעות המלומד משה מנדלסון. לשם כך מבקש אני את הועדה להקמת בתי ספר עממיים העומדת תחת הנהלתה הרוממה של הוד מעלתה הקיסרית לתת את רשותה וחסותה, כדי שמפעלי על כוונתו הטובה לא רק שלא ייתקל במכשולים, אלא יזורז, והכספים הנאספים בקהילות היהודים לא יבוזבזו לשוא, כפי שנעשה הדבר עד עתה, אלא יוצאו לענין מועיל זה.

מאחר שבני עמי יש להם בכל מקום שקיים ישוב קטן שלהם, בתי־ספר קטנים שבהם לומדים בני הנעורים, אולם רק את התורה; הרי יש רק לתת לבתי־ספר קטנים אלה ולעצם לימוד התורה צורה טובה יותר וסדר, ולהנהיג בעיירות הגדולות בתי־ספר תיכוניים, ובמוהילב בראשונה בית־ספר ראשי ודוגמא לכל האחרים, שבהם ילמדו גוסף ללימודי המוסר הטוב מדעים ואומנויות מועילים ונחוצים שונים, הדרושים להברים בחברה האנושית, לפי הבדלי מעמדם וחלוקתם.

בית־הספר הראשי במוהילב יכול לפי דעתי לקבל מיד חמישים מבין הילדים העניים, שיש לכלכלם וללמדם באותו מוסד בלי תשלום; ההורים האמידים ישלמו ברצון הן עבור כלכלת ילדיהם והן עבור חינוכם במחיר ממוצע. עצם הלימוד אפשר יהיה לקבעו, עם כמה שינויים נחוצים, לפי התכנית שהוצאה לאור על ידי הועדה שמונתה מגבוה (להקמת בתי־ספר עממיים).

אם הצעתי תזכה, כפי שמקווה אני בלי כל ספק, לאישורה רב החסד של הועדה, מקווה אני שהיא, למען ביצועו המהיר והטוב של מפעל מועיל זה, לא תמנע ממני את הדרכתה הנבונה וסיועה למען תהילת אלוה ושבחה של הקיסרית הגדולה. פטרבורג, 15 במאי 1783, יעקב הירש.

תוספת: רשימה לדוגמה של ההכנסות הנכנסות לקופת הקהל של היהודים בפלך מוהילב. הכנסות אלה מורכבות:

א) מתרומות נדיבים, אשר את סכומם השנתי אי אפשר להעריך בדיוק, אולם יש להניח כי יתרבו, אם ההצעה על הקמת בתי־ספר תתקבל, כי סוחרים אמידים רבים מבין היהודים הבטיחו לי, שהם לא ימנעו לתרום תרומה ראשונה, אם יוקמו בתי־ספר אלה, מאתים רובלים כל אחד.

ב) ממה שנקרא „קופת המכס" купка הכוללת את המסים דלקמן:

1. מכל ראש בקר הנשחט חייבים הקצבים היהודים למסור את העור לקהל, וכל הקונה בשר משלם לקהל דינגה * אחת לכל פונט ** בשר.

* דינגה — מחצית הקופיקה.

** פונט — מידת משקל רוסית — 410 גרם.

2. מכל תרנגולת או ברווז שחוטים ישולם לקהל דינגה אחת, ומאוז ותרנגול־הודו — קופיקה אחת.

3. כל יהודי הסוחר לא בעירו משלם מהונו המסחרי לקהל אחוז אחד, ואם הוא בא מחוץ־לארץ — 2 אחוזים.

קופת מכס זו מכניסה בעיר מוהילב כ־2000 רובלים ובשקלוב — כ־4000, ובשאר העירות והכפרים של מחוז מוהילב גם כן כ־2000 רובלים הנשלחים לקופת הקהל במוהילב.

בשאר המחוזות של פלך מוהילב, בהם מספר היהודים האמידים קטן והמסחר מצומצם, ההכנסות אינן גדולות אמנם, אולם יכולות הן להגיע בכל מחוז ל־2000 רובל לערך.

ככה אפשר להעריך את ההכנסות השנתיות של קהל היהודים בפלך מוהילב במידה מדויקת למדי לכל הפחות ב־30.000 רובלים.

מסכום זה מוציאים כל שנה על משכורת הגובים את המכס, על עזרה לעניים, על החזקתם של בתי הספר הקטנים, או הכנסייתיים, שבהם לומדים ילדיהם של הורים עניים* כ־10.000 רובלים. השאר מתבזבז בלי כל תועלת אמיתית לקהילה בידיהם של המשגיחים הנבחרים בפלך מוהילב במספר 41 איש ומשכורתם 100 רובלים. אולם מאחר שבחירתם השנתית של אנשים אלה תלויה כמעט אך ורק בקולותיהם של היהודים העשירים ביותר בכל מקום ומקום, הרי הם עוזרים בכך לקרוביהם העניים, אשר באותה שנה יכולים לרכוש להם בדרכים שאינן כשרות אחוזות וידידים במידה כזו שאינם חוששים לא למתן חשבון ולא לעונש. כעבור שנה נבחרים חדשים במקומם, ההולכים בעקבות קודמיהם.

אם יוכנס סדר בהנהלת הכנסות אלה, ומהן יוקצב להחזקת בית־הספר הראשי במוהילב רק 10.000 רובל, הרי קל לראות, שכסף זה מספיק די והותר לסידורו וקיומו של מוסד זה המועיל לממלכה ולכל האנושות.

---

* הכוונה לתלמודי־תורה.

ג.

תזכירו של יעקב אליהו פראנק לסנאטור דרז'אבין

אמר המלבה"ד: בשנת 1800 העביר הרופא היהודי יעקב אליהו פראנק מקרסלאבקה (פלך ויטבסק) תזכיר בשפה הגרמנית לסנטור הרוסי גבריאל דרז'אבין (1743—1813). דרז'אבין ממעצבי היסוד של השירה הרוסית, שילב את פעולתו הספרותית עם דרגות גבוהות בסולם הפקידות הממשלתית. הוא היה שמרני מובהק, שימש שר פלך אולונצק וטאמבוב, נתמנה לסנאטור ושימש ב־1803 שר משפטים.

פגישתו הראשונה עם היהודים אירעה ב־1799 בעיר שקלוב, לשם נשלח מטעם הממשלה כדי לבדוק את תלונות יהודי המקום נגד בעל האחוזה זוריץ', אחד ממקורביה של ייקאטרינה השניה. דרז'אבין לא רצה להאשים אציל רוסי וקבע שהיהודים עצמם אשמים בהתפרעויותיו של זוריץ' כלפיהם.

ב־1800 נשלח דרז'אבין שוב לבלורוסיה, הפעם בקשר לרעב שהשתרר באזור ושהוחמר עקב התנהגותם השרירותית של בעלי האחוזות, שהעדיפו למכור את יבולם בחוץ לארץ או לשלחו למשרפות הי"ש, במקום לתמוך באיכרים הרעבים. בהוראת הצאר פאוול לדרז'אבין נאמר כי עליו לצאת בכל חומר הדין נגד „אלה בעלי האחוזות אשר מתוך אהבת הבצע עד לבלי גבול עוזבים את איכריהם לנפשם

בלי תמיכה במזונות" (לפי ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כרך א', ספר ג', עמ' 126). אולם בהוראות שניתנו לדרז'אבין מהפרוקורור הראשי של הסנאט נרמז בגלוי, שלפי הידיעות שבידי הסנאט „היהודים הם גורם ניכר בדילדולם של האיכרים" ויש לשים לב לכך במיוחד ולברר „כיצד למנוע את הרעה המגיעה מהם לציבור".

בין החומר שהגיע לדרז'אבין בעת ביקורו זה בבלורוסיה נמצא תזכירו של ד"ר פראנק, מהמשכילים היהודים המעטים בליטא, רק פרטים מועטים ידועים עליו. הוא למד בברלין ובוילנה. בשנת 1794, עם סיום לימודיו התישב בקרסלבקה ושם שימש כרופא עוד בשנות העשרים למאה הי"ט. מתוך תזכירו יש ללמוד שראה עצמו כחסידו של משה מנדלסון.

תזכירו של פראנק עשה רושם רב על דרז'אבין והוא השתמש בו בחוות־הדעת שלו על מסע־חקירתו לממשלה (ר' מאמרו של פר' ש. אטינגר בחוברת זו). התזכיר תורגם כאן מהנוסח הרוסי שהובא ע"י י. גסן בספרו „היהודים ברוסיה", (1906), עמ' 446—448.

מנדל בובה

הוד מעלתו

כבוד הסנטור מאד נכבד!

„מכיוון שהגורל נצר ושמר את העם הקטן והמפוזר הזה, — צריכים גם אנו לדאוג לשמירתו!" *

אילו גם היה באפשרותי לבטא את ההרגשות שעוררו בי המילים הללו, הייתי במנע מלעשות זאת כדי לא לפגוע בצניעותו של הוד מעלתו. אגיד רק זאת: מילים אלה שמשו עילה לכתיבת התזכיר המצורף ונותנות לי את התקוה שברוב חסדו יסלח לי כב' שהנני גוזל ממנו כמה רגעים יקרים והנני מרשה לעצמי להיות ברגשי נאמנות עבדו הנכנע של הוד מעלתו.

קרסלבקה, 6 בספטמבר 1800.

א. פראנק

היכול היהודי להיות אזרח טוב ומועיל?

כולם בדעה שרק בן־אדם הגון יכול להיות גם נתין ראוי לשמו ושרק בעל מידות מוסריות טובות יכול להיות אזרח מעולה. היות והדעה השוררת היא שהאופי המוסרי של היהודים השתנה לרעה וכתוצאה מכך נעשו נתינים גרועים ומזיקים, — מתעוררת השאלה: האם יש אפשרות לתקנם במובן המוסרי וכיוצא מזה גם במובן פוליטי?

הנתונים הבאים מראים שקיימת אפשרות של תיקון כזה.

הדת היהודית בצורתה המקורית היא אמונה כנה באלוהים ודרישות מוסריות צרופות. המורים העממיים היהודיים, שהופיעו לאחר זמן, ביניהם כמה בעלי הזיה, ז. א. רמאים שהוטעו, ברובם פשוט רמאים, סלפו את הרמה האמיתית של עיקרי האמונה היהודית וחוקיה על־ידי פרשנות כוזבת וביאור תלמודי־מיסטי; עיוותו את המושגים של אמת ושקר; במקום מעשי צדקה מעשיים וחברתיים, הנהיגו נוסחאות של תפילות חסרי־טעם ונטולי משמעות וטקס פולחני ריקני ובהיותם מודרכים ע"י טובת הנאה אישית הובילו את העם מוכה סנוורים בדרך החשיכה של קידוש אמונות הבל לכיוון הרצוי להם. כדי להחזיק

* מילים אלה כלולות גם ב„חות הדעת" של דרז'אבין.

את העם רחוק משאיפות ההשכלה הנהיגו חוקים מחמירים שהביאו להתבדלות של היהודים מיתר העמים, החדירו בהם שנאה עמוקה לכל אמונה אחרת והודות למושגים של אמונות תפלות הקימו קיר החוצה בין היהודי ויתר בני־אדם.

זאת היא הסיבה הראשונה והעיקרית של הקלקול המוסרי של היהודים. הסיבה השניה, כתוצאה ישירה מהראשונה, היא כדלקמן. מכיון שהנוצרים ידעו על איבה זו, הכריחו את היהודים לשלם ביוקר בעד זה שסבלו אותם; הטילו עליהם מסים כבדים והירשו להם להפיק את הכסף הדרוש לשם זה בדרכים ואמצעים שבמרוצת הזמן שללו מהם את הכבוד המוסרי.

מסחר ומתן הלוואות בריבית הזינו הן את להט הקטנוניות והן כוונות שפלות ובזויות ועקרו כל דחף לפעולות גדולות או שלמות מוסרית.

מכאן נובע שבכדי להחיות את היהודים במישור המוסרי והפוליטי יש להחזירם לטוהר הקמאי של אמונתם. שהדבר אפשרי ושקיימים אמצעים ודרכים, שיביאו אמנם לאט אבל בבטחה למטרה הרצויה, — הרי זה נראה לי כאינו מתנגד למסקנות השכל והנסיון.

אין ספק, היהודים לא היו סוטים מהרוח האמיתי של האמונה לוא ידעו כהוגן את השפה העברית. לא היה עולה בידי אנשי התלמוד לכפות על העם דברים חסרי־טעם לו יכלו בעצמם לקרוא ולהבין את החוק. רק הודות לחושך הבערות קיבל העם את חזיונות שוא התלמודיים כישות ממשית והודות לכך שאי־ידיעת השפה נמשכת כל הזמן, עדיין נחשב התלמוד לקדוש.

זה מתאשר ע"י עובדות; אחרי שיהודי רוכש ידיעה מלאה בשפה העברית נופל תמיד מעיניו הכיסוי. הוא רואה בבירור את שטויות התלמוד, ושואף בלי מעצר לתחיה מוסרית. בדרך זו באה ההזדככות למנדלסון ובמהרה פנה לאותה סגולה כדי להשכיל יהודים בגרמניה בעלי אמונה כמוהו ושאיפתו הוכתרה בהצלחה מלאה. הוא פנה בקריאה ללמוד לשונות, עברית וגרמנית. הוציא לאור תרגום מדוייק של הברית הישנה ובמידה שתרגום זה נקרא הלכה ההתפתחות המוסרית של יהודי גרמניה והשתפרה.

לכן הרפורמה היהודית צריכה להתחיל בפתיחת בתי־ספר ציבוריים, בהם ילמד הדור היהודי הצעיר את השפות הרוסית, הגרמנית, העברית, ואם תנתן לבעלי כשרון וידיעות מצטיינים גישה למשרות ממשלתיות, היו יהודים אלה מתעוררים משנה דתית ועלולים יהיו להביא תועלת לעצמם ולמדינה.

אם רעיון זה יזכה להסכמה, הייתי יכול במרוצת הזמן לעבד את ההצעה ואת דרך הגשמתה.

אמנם בדרך זו, רק הדור הבא ישכיל והמדינה תהנה מנתיניה היהודיים רק כעבור זמן ואחרי הוצאות מרובות; ואכן ידוע לי שקיימות הצעות אחרות של תיקונים, הנראות במבט ראשון, כעלולות להביא למטרה בקלות ובזמן קצר. למרות זה, ההיכרות עם טבע האדם בכלל ועם האופי היהודי בפרט, — נותנים לי את היסוד לטעון שכל תיקון פזיז וכפוי, נותן כאילו תועלת מידית, אבל אין ביכלתו לתת הטבה יציבה, ורק לזו צריכה לשאוף ממשלתנו הנבונה וההומנית.

נח גריס

היהודים בחייו וביצירתו של קורולנקו

א.

בדצמבר 1971 מלאו חמישים שנה לפטירתו של הסופר הרוסי ולאדימיר קורולנקו. לקורא שאינו בקי בספרות הרוסית לא יאמר שמו הרבה. קריאתם של כמה סיפורים הפזורים פה ושם אין בהם לתת מושג על אישיות, שמילאה תפקיד ראשון במעלה בחייה החברתיים והספרותיים של רוסיה במשך יותר משלושים שנה.

ועם זאת — האריה ניכר אף בצפרניו. גם על כשרונו של קורולנקו אפשר ללמוד מסיפור אחד שלו. הוא לא כתב רומנים. במכתב שלו לס. פרוטופופוב כותב הוא:

„יכולתי לעשות הרבה יותר, אילו לא הייתי עובר מהספרות היפה בטהרתה לפובליציסטיקה ולעבודה ציבורית, כמו למשל ענין המולטאנים [1] או העזרה לרעבים [2] — — אולם אין אני מצטער על כך, לא יכולתי לנהוג אחרת" [3].

אוסקאר גרוזנברג, עורך־הדין היהודי הנודע, כותב על „פנקסי הרשימות" של קורולנקו: „שואל אני את עצמי, מה היא הטובה ביצירות קורולנקו? הטובה ביותר — עצם חייו. — — אי־אפשר להפריד לחלוטין בין הסופר שבו לבין העסקן הציבורי, לבין האדם. היה בו היתוך שלם של כל אלה, היה רק קורולנקו אחד, שאי־אפשר לחלקו" [4].

במקום אחר כותב גרוזנברג, שמ־22 הכרכים ששאתו ובנו של קורולנקו עומדים להוציא לאור תופסת הפובליציסטיקה 11 כרכים, ומה שקוראים ספרות — אף היא 11 כרכים. והרי זה סימן מובהק כי מחצית מכשרונו הספרותי הקדיש קורולנקו לעבודה הציבורית. לבו מושך אותו מהיצירה „הטהורה" ודוחפו לעשיה [5].

דבריו של מתנגד אף הם מעניינים ואמיתיים, ולפעמים יותר מדברי מעריצים. נביא על כן מדבריו של גנרל הבולשת פוזננסקי שנמסרו לשלטונות בפטרבורג:

„בניז'ני־נובגורוד עלה בידו של קורולנקו להתקבל בבתיהם של אנשים רבי־השפעה, הרואים כבוד לעצמם להכיר אישיות מפורסמת כזו — — — כתוצאה מכך עלה בידי קורולנקו, לסדר בניז'ני־נובגורוד לא רק מגורשים לשעבר, אלא אף להשפיע על מהלך עניני הציבור. סביבו מתרכזים כמעט כל החשודים הנמצאים

---

1. האשמה נגד כת דתית של האודמורטים בכפר סטארי מולטאן (פלך ויאטקה) שהם מקריבים קרבנות אדם, ולשם כך רצחו 15 איכרים מאותו כפר, קבצן עובר אורח ויצאו חייבים בדינם ב־1894. קורולנקו חקר בדבר, פרסם את תוצאות חקירותיו, הגן על הנאשמים והביא לזיכויים.
2. ב1892 עמד קורולנקו בראש פעולת הסיוע לאיכרים הרעבים בפלך ניז'ני־נובגורוד.
3. כתבי קורולנקו, הוצאת 1954—1956, כרך ה'.
4. О. Грузенберг, Очерки и речи, Нью-йорк 1944, עמ' 116.
5. О. Грузенберг, Вчера, Париж 1938. עמ' 158.

בפיקוחה של הנהלת הפלך, וכל מה שהוא אומר — קדוש בעיניהם. חוץ מזה מקבלים קורולנקו ואשתו בביתם את החשודים הפוליטיים העוברים את העיר".

קורולנקו הגיש בקשה להוצאת כתב־עת בניז'ני־נובגורוד, והגנרל נתבקש לחוות דעתו על כך, וזה לשונו: „פעמים רבות היה לי הכבוד להודיע כי קורולנקו הוא המרכז סביבו מתקבצים כמעט כל האנשים החשודים בלי יוצא מן הכלל, המתגוררים בניז'ני־נובגורוד. כן אין ספק כי בביתו מקבלים את השעורים הראשונים בניהיליזם וסוציאליזם בני הנוער המגורשים מבתי־הספר הגבוהים. השתתפותו של קורולנקו בעתון יומי תתן לו את האפשרות להרחיב את פעולתו התעמלנית והמחתרתית"[6].

דעות אלה דיין למסור תמונה על קורולנקו כאדם. אולם ברצוני להראות בדרך ממשית יותר במה התבטא תפקידו החברתי של קורולנקו. לשם כך יש לספר על הנסיבות בהן חי הסופר, ובעיקר על התנאים בהם גדל.

משפחת קורולנקו מוצאה מזאפורוז'יה שבאוקראינה. סבו ואביו עבדו בשרות המדינה באזור המערבי של רוסיה, שם נולד קורולנקו בשנת 1853. ברובנה, בה שימש אביו כשופט, סיים קורולנקו את בית־הספר התיכון ועבר למכון הטכנולוגי בפטרבורג. שם מתחיל הוא בדרך חייו ה„רגילה" של אינטליגנט רוסי: אהדה למהפכה, גירוש, סיביר, פיקוח המשטרה וכדומה.

בחזרו מגרושו בארץ היאקוטים התיישב קורולנקו בניז'ני־נובגורוד, לאחר מכן עבר לפולטבה, שבה התגורר עד אחרית־ימיו. כמה פעמים יצא קורולנקו מחוץ לגבולות רוסיה, לארצות־הברית, אנגליה, צרפת. לעתים תכופות נסע לפטרבורג, שבה ערך את הראשון ל„ירחונים העבים" ברוסיה, את „רוסקויא בוגאטסטוו" („עשרה של רוסיה"). הוא מפרסם מאמריו גם בכתבי־עת אחרים. מטרתם — להסיר את מסוה הצביעות ולגלות את העוולות הנעשות על־ידי השלטונות ואשר מהן סובל העם, החלשים.

בין הנרדפים והמדוכאים שברוסיה נמנו קודם כל היהודים. הם סבלו מהגבלות חוקיות, הישיבה במקומות מסוימים נאסרה עליהם, מקומות עבודה רבים היו חסומים בפניהם. אין פלא כי במאבקו על הצדק נתקל קורולנקו מיד באי־שוויונם של היהודים.

ב.

מימי נעוריו ועד לימיו האחרונים היה קורולנקו קשור באופנים שונים ביהודים. במכתב לצייר היהודי י. לויטאן כותב הוא: [7].

„נולדתי וגדלתי בחבל המערבי. את היהודים מכיר אני יפה וכמה מהם היו ידידי, עם אחרים קשר אותי הגורל בשעות קשות בחיי ועד היום מוקיר אני את קשרי החברות שהתפתחו בימים ההם. אמנם המדובר הוא באנשים משכילים, אולם זה הספיק לעשותני למתנגד לכל אפליה נגד יהודים. המוני היהודים כוללים את המעמדות העובדים, אולם אפשר להכיר במה שנקרא 'האופי הלאומי' של היהודים קוים (בולטים אפילו) המייחדים את נוסח החיים של זמננו. החיים המודרניים מבוססים

6. עמ' 65, Р. Григорьев, В. Г. Короленко, Москва 1925.

7. יצחק לויטאן (1860—1900). מגדולי ציירי הנוף הרוסי. בן למשפחה יהודית עניה מליטא. היה ידידם של רבים מגדולי האמנות והספרות הרוסית בסוף המאה הי"ט.

על התחרות וניצול. קוים אלה אינם מיוחדים ליהודים, אולם התבלטותם (אצל היהודים) יש להסבירה בבדילותם וחוסר שוויונם של היהודים.

יש להאבק בתופעות אלה, ולא בגיוונם, הלאומי או האחר. איני יכול לשכוח איך השתדלו ה'סקופשצ'יקי' („סוכני־הקניה") של פאבלובו *, זה הסוג הגזלני והדוחה ביותר מבין טיפוסי הסוחרים, לגרש את היהודים מהכפר. בעלי המלאכה עצמם לא רצו בכך, ואין ספק כי גירוש היהודים לא החליש, אלא אף חיזק את ניצולם של הפועלים. כל ההבדל היה, שעכשיו היה הניצול על „טהרת הרוסיות" [9].

בסיפוריו, ובעיקר ברומן האוטוביוגראפי שלו „קורותיו של בן־זמני", מוצאים אנו דיגמאות רבות לקשריו עם יהודים. אנו קוראים שם על החייט שימקא (שמעון) „שהיה נמוך בקומתו אולם יהודי חזק, רחב פנים, ששפתיו דקות ואפו החד עשה רושם של בדיחות דעת עגומה. כל עוד חי אבא היינו לועגים תמיד לשימקא, מתבדחים על חשבונו. — — — כאשר מת אבא ואמא נשארה בחוסר כל, בא אליה, הסתכל בעין בוחנת בבגדינו ואמר בכובד ראש:

— נו, הגיעה העת לתפור מעיל ושני מונדירים.

— הלא תדע, שימקא, שאין לי כסף ומה שיהיה עמי איני יודעת — אמרה אמא בתוגה.

— נו, אמר שימקא — כסף אין לך. אולם ילדים יש לך. כלום אין זה כסף? והוא המשיך להלבישנו, מבלי שיזכיר את דבר התשלום ומבלי שיתדיין על שכרו, כשם שהיה עושה לפני כן" [10].

בסיפורו „אהבת ילדות" מזכיר הוא ילדה יהודית שחורת־עינים, איטה, נכדתה של באשע (בתיה). באשע היתה אשה זקנה שסחרה בתחרה ובבד, אולם נראתה כאילו לא באה לסחור, אלא עושה טובה לידידיה. היה לה מראה אצילי. את נכדתה איטה היתה לוקחת עמה לעתים קרובות אל לקוחותיה. היא הכינה לה עתיד מזהיר. כאשר היו שואלים את באשע מדוע רוצה היא להשיא את איטה בהקדם, היתה עונה: כך נוהגים אצלנו, יש לדעת עם מי מתחתנים. חתן כחתנה אינו מתגלגל ברחובות. סבא שלו, החסיד, כאשר הוא בא העירה, כולם רצים אל המקום בו הוא מתאכסן, עד שאין להגיע אליו. באים אליו לקבל ברכתו. החתן עצמו, רק בן ט"ו שנים וכבר עלוי".

על קורולנקו עוברת אכזבת האהבה הראשונה, אולם אותה שעה מרגיש הוא מה רב העוול הנעשה לאיטה בכך שמשיאים אותה לאדם שאין היא מכירה אותו אפילו.

בסיפור אחר, שלא בא לסיומו, „האחים מנדל", מתוארת חתונה, בואו של רבי וכל נוסח החיים היהודי שבו היה קורולנקו בקי. עיקר תוכן הסיפור הוא ידידות בין שתי משפחות, משפחת שופט רוסי, אביו של המחבר, ומשפחת המלמד מנדל, אשר שני בניו היו חבריהם של בני השופט. המעשה אירע ברובנה, העיר שבה היה קורולנקו קשור והשומרת על זכרו. בהיותי שנה אחת ברובנה פגשתי עוד מידידיו האישיים של הסופר. טיפוסים יהודים מרובנה אפשר למצוא לרוב בסיפוריו השונים. שנות השבעים של המאה שעברה היו שייכות לפי התרשמותו של קורולנקו

---

8. פאבלובו — כפר ע"י מוסקבה שאכריו היו ידועים בכל רוסיה בתוצרת אמנותית של כלי עץ.

9. מכתב מ־14.6.1900.

10. כתבים, כרך ו', עמ' 10.

לתקופה הקדם־אנטישמית. טבעי היה בעיני כל שהיהודי הוא יהודי ויש לו מנהגים משלו, כשם שיש מנהגים מיוחדים לרוסים. היהודים מאותם החבלים היו חלק מנוף הארץ, עד כדי כך השתרשו בה.

חוץ מחיבורים, שעיקר נושאיהם הם יהודים, מפוזרים יהודים, ביטויים יהודיים, דמויים וכו' בכל כתביו. ביטויים כמו „אוי וויי מיר", „חכם כשלמה", „ירמיה" מצויים בסיפור „בחברה רעה", שלא לדבר על מלים כ„בעל עגלה", „געשעפט", „פאות", „ציציות", „טרפה", „ירמולקה", „משרת". כאשר מספר קורולנקו על „הפגישה הראשונה עם דיקנס", אינו שוכח להזכיר את הילדים היהודים שנפגש בהם בדרכו, מלאי חיים, זריזים ולעגנים. אחיו רואה אותו, עומד ברחוב וקורא בספר ואומר לו: „עכשיו הנך לגמרי 'משוגע'".

קורולנקו מציין כדבר טבעי ביותר את מינויו של היהודי רבינוביץ לשופט מושבע. „בעת ההיא עוד לא שמעו דיבורים על 'בעית היהודים'. לא היתה גם אז האנטישמיות של ימינו. החוק ראה לנכון כי לסידור עניניהם של היהודים ימונה נציג מביניהם"[11]. הוא מתאר באהדה רבה את רבינוביץ זה.

באותו כרך מספר קורולנקו על חברו שמחה, שהיטיב לנגן עלי כינור. ביום ראשון אחד הזמין אותו קורולנקו לביתו והקריא בפניו משירתו של גדול משוררי אוקראינה טאראס שבצ'נקו[12]. — „ההיידאמאקים". קורולנקו התלהב וציפה שגם ידידו יתפס להתלהבותו מיופיה של השירה. ולפתע הרגיש כי הקונטקט הנפשי בינו לבין שמחה נפסק. הדבר קרה כאשר הקריא את הקטע בו מתעללים ה„היידאמאקים" ביהודים. „אמת, זו היתה היסטוריה, אולם אותה היסטוריה אמנותית הכאיבה לידידי" מסיים קורולנקו, ואותה שעה הרהר לראשונה ברגישות הלאומית. החויה היתה כה חזקה, עד שהוא מזכיר אותה שלושים שנה לאחר מכן.

ג.

גם בזכרונותיו ובמכתביו נתקלים אנו ביהודים ובפעולות לטובת יהודים. כך מספר הוא באהדה על אחד אברמוביץ מוארשה, שעמו נפגש בבית הכלא בוישני־וולוצק. אברמוביץ הביא עמו את „הקאפיטל" למארכס ורצה להכניסו לתא. כולם חשבו שדבר זה הוא בלתי אפשרי. אברמוביץ הביא עמו לאחר הביקורת את הספר, לשאלתו של המשגיח: „מה טיבו של ספר זה?" ענה: הרי זה ספר המלמד כיצד צוברים קאפיטל (הון)".

פנחס גליס[13], מרק נתנסון[14], אוסיפ אפטייקמאן[15], אהרן זונדלוויץ[16] וקודם

---

11. שם, כרך ה', עמ' 156.

12. שבצ'נקו טאראס (1814—1861) משורר אוקראיני. איכר משועבד ששוחרר על־ידי מוקירי שירתו. בשירתו מוטיבים עזים של שנאה ליהודים ולפולנים, בהם ראה המשורר את מדכאי עמו.

13. פנחס גליס, מראשוני המהפכנים הרוסים באודסה, הקים יחד עם אחיו מאיר חוג מהפכני בעיר מולדתו ב־1878.

14. מרק נתנסון (1850—1919) מראשוני המהפכנים הרוסים. ב־1879—1889 בגירוש הסיבירי. אח"כ מראשי מפלגת ס. ר.

15. אוסיפ אפטייקמאן (1849—1926) מראשוני המהפכנים הרוסיים. הוגלה לסיביר בשנים 1880—1885.

16. אהרן זונדלוויץ (1854—1923) מראשוני המהפכנים הרוסים. נידון ב־1880 לעבודת פרך עולמית. שוחרר ב־1905.

כל ארקאדי גורנפלד[17], אלה היו רק מעט מהיהודים עמהם נפגש, עליהם הוא כותב ועמהם התכתב.

לא נמנה לפי הסדר את כל קשריו עם יהודים ועניניהם, כי תקצר היריעה לכך, אולם על־מנת להקנות מושג על הקשרים אלה נביא כמה דוגמאות.

קורולנקו גילה עניין בסופר היהודי נחום כהן, שחתם על כתביו בשם נ. נאומוב[18]. הוא מודה לעורך הירחון „וויסטניק יברופי" מ. סטאסיולביץ על שהדפיס את ספורו של נאומוב „בעירה נדחת" ושלם לו שכר סופרים הגון, שאיפשר לו לצאת למקום מרפא. קורולנקו רגז על כך שעתונים רוסים אחרים דחו את הסיפור עקב מוצאו של המחבר.

„סבור הייתי — כותב הוא — כי עצם ההנחה באפשרות שבספרות הרוסית ימצא מקום רק להסתה ולהתבדחות ביחס לאומה שלמה יש בה משום עלבון"[19].

כעורך טיפל קורולנקו בסיפוריהם של דוד אייזמן[20] ס. דובקין[21], קיפן[22] ואחרים. במכתב לאוסיאניקו־קוליקובסקי[23] מבקש הוא ממנו להשתדל לטובת אשתו של דוד אייזמן, מהמשתתפים ב„רוסקויה בוגטסטבו", שבו הוא מדפיס סיפורים מחיי היהודים. האשה למדה שלוש שנים בפאריס ועתה היא רוצה לחזור לביתה, למולדתה החורגת ונתקלת היא בקשיים. „וסבור אני, כי לאנשים כאלה, שהם עמוסים בצרות, יש לעזור ככל האפשר על־מנת להקל על מצבם"[24]. קורולנקו קרא את שלום עליכם, שלום אש, וב־1913 המליץ להדפיס את שיריו של איליה ארנבורג.

הוא השתתף בקבצים ספרותיים שונים שיצאו בקשר ליהודים. ב־1900 הופיע הקובץ „ייברייסקיאה סילואטי" („דמויות יהודיות") שהכנסתו נועדה לעזרת היהודים נפגעי הרעב בדרום רוסיה. קורולנקו פרסם שם את ספורו „מנחם בן יהודה". ב־1915 ביקש ממנו גורקי לכתוב דבר־מה לקובץ בשם „היהודים ברוסיה", שעמד לצאת ע"י „החברה הרוסית לחקר חיי היהודים". גורקי רוצה שהקורא הרוסי יכיר את הסתכלויותיו של קורולנקו בחיי היהודים ברוסיה. „השתתפותך — כותב הוא — היא חיזוק מוסרי בשבילי גם מבחינה אישית".

ד.

בפסח 1903 התחוללו הפרעות בקישינוב. קורולנקו שכב אז חולה, מוכה צער על פטירת אמו. אולם הוא לא יכול היה להרגע בשמעו על הפרעות. ב־9 ביוני נסע לקישינוב, כדי לראות במו עיניו ולשמוע מהעבר שם על היהודים, הוא כותב:

---

17. ארקאדי גורנפלד (1867—1941) חוקר ספרות ומבקר רוסי־יהודי. כתב רבות גם על נושאים ספרותיים יהודיים.

18. נחום כהן־נאומוב (1863—1893) ר' החוברת
Переписка В. Г. Короленко и Н. Л. Кочана (Наумова), Москва, 1933.

19. שם, שם, עמ' 33.

20. דוד אייזמן (1869—1922) סופר יהודי־רוסי, יליד ניקולאייב, תאר את חיי היהודים בדרום רוסיה.

21. ס. דובקין, סופר יהודי־רוסי.

22. אלכסנדר קיפן (1870—1938) סופר יהודי־רוסי. לאחר מכן פרופסור במכון לחקלאות באודיסה.

23. דמיטרי אובסיאניקו־קוליקובסקי (1853—1920) חוקר ספרות ובלשן רוסי, פרופסור לספרות בחרקוב.

24. מכתב מ־7.1.1904.

„סבורני שהאנטישמיות הבסרבית היא עתיקת יומין ככל האחרות. היא נמנמה זמנית, עד שבאה לה התעוררות מהירה ואיומה. למה? עקב סיבות רבות. אולם בין כל החוטים המסובכים שמשכו בפרעות יש אחד המופיע בכל פרעות ביהודים, אלא שבקישינוב היה בולט ביותר, מה שאין לעבור עליו בשתיקה. זהו רוח הרפאים החשוך, החייתי, השותת דם של עלילת הדם הצועד בראש הפרעות והמטיל עליו את צילו השחור...“ [25].

קורולנקו זועזע ובמקום לפרסם הצהרות ופניות נלהבות בחר בנשק האמנות, ובכתבה אמנותית שהפכה ליצירה קלסית, והמזכירה במקומות רבים את „עיר ההריגה“ לח. נ. ביאליק, מתאר הוא את מראה של קישינוב, עיר המות.

הכתבה נקראת „בית מס׳ 13“. זהו בית ברחוב אזיאטסקאיה, שיושביו נרצחו באכזריות רבה. לפי עדויות של כמה מהניצולים מסר המחבר תמונה נאמנה של מעשי הזוועה שנעשו במקום זה.

קורולנקו משוטט ברחובות בהם עוד מתגוללים שברים, נוצות מוכתמות מדם שנשפך לפני זמן לא רב. הוא מנסה לשקם את תמונת המאורעות שהתחוללו באותו בית אימים מספר 13. הוא משוחח עם אנשים, שעברו עליהם הפרעות ומתעניין בדעותיהם של האזרחים הפשוטים על כל מה שהתחולל כאן. במילה אחת — הכתבה בנויה לפי שיטתו הרגילה של קורולנקו, שיטת העובדות כמו שהן, כשהם מוארות ברגש האחריות של המחבר לכל מה שאירע. הוא מתבייש במעשי בני עמו ואומר: „שנים רבות תעבורנה עד שימחה זכרון חרפת מעשים אלה, אשר הטילו כתם דם מלוכלך על מצפונם של ה„נוצרים“ של קישינוב“.

קורולנקו מגיע לכלל מסקנה כי הגורמים אשר דחפו את החנונים, בעלי המלאכה ושכבות אחרות של האזרחים הרוסים לפרעות היו כלכליים, הם חששו להתחרות היהודים. הפרעות נפסקו לפתע כאילו לפי צו. שר הפלך קיבל הוראה, ובבת אחת, בשעה חמש, השתרר שקט. עד אז סרב שר הפלך לקבל שום משלחות, קובע קורולנקו, ואומר: „הנני כבר היום הרביעי בקישינוב והנני מרגיש עצמי כשרוי בחלום בלהות, וכבחלום בלהות מענה יותר מכל הרגשת חוסר האונים.

פרסום הכתבה נאסר ברוסיה על־ידי הצנזורה הצארית, והיא נדפסה לראשונה בלונדון בבית הדפוס של ה„בונד“. ברוסיה נדפס „בית מס׳ 13“ רק בשנת המהפכה 1905.

מיד לאחר הפרעות פנה שלום־עליכם לקורולנקו ובקשו שישלח לו סיפור למען קובץ לטובת קרבנות הפרעות. קורולנקו ענה לו ב־17 ביוני 1903 והרשה לו לתרגם את סיפורו „הנגן העיור“, כי ברגע זה אין הוא יכול לכתוב דבר חדש, והוא ממשיך וכותב:

„מה יש לומר על הפרעות בקישינוב? ברור שאין כאן מקום לשתי דעות: כולם חייבים להתלכד באותו הרגש, זוהי התעוררות סטיכית של שרידי פראות, המתפרצים כלבת הר־געש, ושמעטה התרבות הדק שלנו אינו יכול לעצור בהם. זה זמן רב לא עברו עלי רגעים כה קשים, כמו אותם הימים הקשים שבילית בקישינוב. הנני מאחל הצלחה לקובץ שלך“...

הקובץ, אגב, לא יצא לאור.

---

25. הכוונה לעלילת הדם בדובוסארי, שקדמה כמה חדשים לפרעות קישנוב, ר׳ ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך י׳, עמ׳ 190.

ה.

כמה ממכתביו של קורולנקו יבהירו את המצב בשנת 1905, שנת המהפכה הראשונה ברוסיה. מכתבים אלה נכתבו לפידור באטיושקוב[26]. „בפולטאבה נפוצו פעמים שמועות על מהומות ופרעות. הפיצו כרוזים שקראו להכות ביהודים ובמהפכנים, אולם לכלל מעשה לא הגיע הדבר. כעשרים ק"מ מאתנו התחוללו מהומות איכרים על רקע בעית הקרקע. — — אולם בהזדמנות זו לא עברו הדברים בלי „יהודים ופריצים". אירעו כמה מקרים של התפרצות הקוזקים המפורסמים".

ב־28 באוקטובר 1905 כותב הוא: אצלנו היה הפוגרום עומד ותלוי, ובמידה מסוימת תלוי הוא גם עתה מעל לראשינו. — — חוץ מכל הדברים האחרים יש לנו גם 'בעיה יהודית'. לעת עתה עולה הדבר להימנע מהתנגשות ומאסון איום. כמה כפרים וערי מחוז נשדדו. בפולטבה מאוד לא שקט, אולם אין פרעות והמתיחות יורדת. עייף אני ללא שעור. היה עלי לדבר בפני המון בן אלפים, אני הולך עם כמה חברי מועצה ואנשים טובים מן החברה על פני השווקים. אנו מדברים, אנו מרגיעים".

וב־30 ביוני 1906 כותב קורולנקו: „ב־29 לחודש ועד לראשון ביולי תערך בפולטבה תהלוכה דתית עם תמונות קודש. מובן מאליו שהדבר עורר פחד. כאשר מתהלכים עם תמונות קודש נוצריות מתעוררים „הרגשות הטובים" למדרגה כזו, שכולם מצפים לפרעות. — — הקוזקים מצפים, כמובן, להזדמנות לבוז בז. כן, הקוזקים אצלנו הם חבורה פרועה — — עיניהם פרועות ומחפשות בחמדה שלל. — — אתמול נפוצו שמועות כי פצצה נמצאה בבית יהודי. השמועות באות מן המשטרה".

קורולנקו מוסיף כי אפשר והפעם יש אמת בשמועות[27]. היהודים מתבוננים להגנה עצמית. המכתב מסתיים במלים אלה: „מצב הרוחות הוא מתוח. יהודים רבים עזבו את העיר, הרחובות היו אתמול ריקים מאדם, והיום — מובן מאליו. אולם בטוח אני שהדברים לא יגיעו לכלל פרעות, ומחר בבוקר חוזר אני לביתי. — — הכפר חושב עתה יותר על ה„דומה" (בית־הנבחרים) מאשר על פרעות ביהודים. הכל תלוי בפרובוקציה, ולערוך פרובוקציה גדולה, סבור אני, הם לא יעזו".

למכתבים אלה ברצוני להוסיף הערה קצרה של אברהם דרמן[28], ידידו של קורולנקו, שהכיר אותו אישית מאז 1903. דרמן כותב בזכרונותיו על קורולנקו: „פעם הזדמן לי לראותו בשעת כעסו. הדבר היה בימי אוקטובר 1905, כאשר אנשי המאה השחורה ניסו לעורר פרעות בפולטבה. זוכר אני את נאומו במועצת העיריה, שבה קרא לעמוד בפני הפורעים ולא לתת לעשות עוול לבני אדם שאינם יכולים להתגונן. וזוכר אני את אש הזעם בפניו היפים ואת הבעת היגון העמוק שהיתה טבועה עליהם[29].

---

26. באטיושקוב פידור (1857—1920), פילולוג וחוקר הספרות הרוסית. בשנים ההן עורך הירחון „מיר בוז"ע".

27. יש להניח כי הכוונה לחיפוש שנערך בבית משפחת י. בן־צבי בימים ההם, ר' י. שמשי, „זכרונות" 1938, עמ' 97.

28. דרמן אברהם (1880—1952) הוקר ספרות יהודי־רוסי. הוציא לאור את כתבי קורולנקו וכתב את תולדות חייו.

29. Берман, Воспоминания о В. Г. Короленко. Новый Мир 1958, № 7.

ו.

בשנים 1911—1913 התחולל ברוסיה משפט ביילים. זו עלילת הדם שבעזרתה ניסו השלטונות הרוסים להשחיר פניו של כל העם היהודי ולהצדיק בעיני העולם התרבותי את מדיניות הדיכוי שלהם כלפי היהודים.

תגובת האינטלגנציה הרוסית נגד ניסיון זה היתה חריפה. בין השאר עמדו גרוזנברג, סנגורו של ביילים ומיליוקוב, מראשי הליברלים הרוסים, על כך שקורולנקו ינסח כרוז, שיתפרסם בעתון הליברלי הגדול „רייטש". בכרוז זה נאמר בין השאר:

„בשם הצדק, בשם ההיגיון ואהבת האדם משמיעים אנו את קולנו נגד ההתפרצות החדשה של קנאות ושקר חשוך. זה ימים רבים מתנהל מאבק נצחי של האנושות עבור החרות, שווי הזכויות והאחווה בין בני־אנוש, נגד עבדות, שנאה ומחלוקת. והנה גם בזמננו, כמו תמיד, אותם האנשים המדכאים את עמם, מעוררים בו בעקשנות את רוח השנאה הדתית והאיבה הלאומית. אין הם מתחשבים בדעת העם ובזכויותיו. הם מוכנים להחניק אותו באמצעים חריפים, והם עצמם מחזקים אמונות טפלות לאומיות, מנפחים דעות כוזבות ומסיתים את העם לדכא אזרחים בני אומה אחרת — — שוב פעם החיו את האגדה הכוזבת כי היהודים משתמשים בדם נוצרי".

לאחר מכן מסופר על מקורה ההיסטורי של עלילת הדם, שקרבנותיה הראשונים בימי קיסרות רומי היו הנוצרים. קורולנקו חקר בפרשה זו, והוא מביא את דעותיהם של יוסטיניאנוס וטרטוליאנוס, מאבות הכנסיה הנוצרית, שראו בעלילת הדם שקר ברור.

הכרוז מזכיר את התעודות שבהסתמך עליהן הוקיעו הצארים אלכסנדר הראשון וניקולאי הראשון, וכן הפטריארך גריגורי, את עלילת הדם. הכרוז פונה לדעת הקהל ואומר: „התביישו ליחס פשע כזה לאנשים, שאין להם כל שייכות לו, הפסיקו, שימו לב לדרככם!"[30].

על הכרוז חתמו חברי מועצת המלוכה, סופרים, שחקנים, סטודנטים, ומדענים. נזכיר רק כמה שמות בולטים מבין החותמים עליו: אלכסנדר בלוק, זינאידה גיפיוס, פיודור סולוגוב, הפרופסורים טוגאן־ברנובסקי, בודואן דה־קורטונה, רוסטובצב, נמירוביץ־דאנצ'נקו, סראפימוביץ, מיליוקוב, קופרין.

לכרוז זה הצטרפו אנשים מן העם בשם אלוהים והכנסיה. העתון „אודסקי ליסטוק" פרסם מכתב, המתחיל במלים אלה: „ביזמתו של ו. קורולנקו פנו עסקני ציבור לדעת הקהל הרוסית בקריאה בענין עלילת הדם על היהודים. רבבות יהודי אודסה יש להם הזכות לתבוע מבני עירם הנוצרים שיביעו הזדהותם עם קול הלבבות והמוחות האצילים ביותר של רוסיה". מיד החלו לבוא חתימות של אנשים מכל שכבות העם. דעת הקהל התעוררה. הכרוז והמאמרים בעתונות עשו את שלהם.

אולם קורולנקו לא יכול היה להרגע. הוא השקיע עצמו בכל אותה פרשה ולא נרגע עד אשר שוחרר ביילים. שנות 1911—1913 היו עבורו שנים של מאמץ על־אנושי. ב־18 בנובמבר 1911 כתב לאשתו מכתב, בו הוא מבקש אותה שתשלח לו ויהי מה את החומר על עלילת הדם השמור אצלו במעטפות מיוחדות עם כתובת מתאימה. הוא צריך לחומר זה בתכיפות, כי עניין עלילת ביילים הולך ומתפתח, והוא נכנס בעובי הקורה של הסניגוריה. „אתמול — כותב הוא — עתוני קיוב ואחריהם ה„רוסקיה וויידומוסטי" כבר הודיעו כי ו. קורולנקו יופיע במשפט ביילים. אני עוד

30. הכרוז התפרסם ב„רוסקויה בוגאטסטבו" 1911, חוב' 12.

לא נתתי תשובה סופית לעורכי־הדין אך הם כבר החליטו כי אני רתום לענין ומתחילים לנגוש בי. אמרתי זאת אתמול לגרוזנברג. הוא הבטיח לי, כי הוא סיפר את בסוד רק לכמה מחבריו הסניגורים, אולם מיד השתדל לשכנע אותי, שהדבר חוץ והוא יוכל לרסן במידה ידועה את הטיפול חסר־הבושה בענין של התביעה המשפטית. הענין אינו קל. אתמול שלח זאמיסלובסקי (ציר הדומה מטעם „ברית העם הרוסי" שהיה גם תובע אזרחי בשם אם הנער הנרצח אנדרי יושצ'ינסקי במשפט ביילים — נ. ג.) לצירי הדומה רשימה שלמה של „רציחות דתיות", מאז ראשית המאה הרביעית לסה"נ. עלי להכיר את הבעיה ולאסוף תעודות כדי להכחיש ולהסביר את הענין". הוא מבקש גם שישלחו לו את נאומו בענין העלילה בכפר מולטאן[31]. אלכסנדר ברוידה[32], ספרנה של הספריה הציבורית בפטרבורג, ביקר את קורולנקו והביא לו את התעוד בענין עלילת הדם.

הסופר הרוסי קורניי צ'וקובסקי[33] מספר בזכרונותיו על יום ה־15 במאי 1912. קורולנקו היה מדוכא מאד ביום זה, שנים מחברי מערכת „רוסקויה בוגאטסטבו" נאסרו, השלישי, ידידו הקרוב, אנסקי[34], היה חולה מאוד ונסע לחוץ־לארץ להתרפא. קורולנקו עצמו עמד בפני משפט. הוא נתבע לדין על כמה מאמרים שכתב. אנשים באים אליו בתלונותיהם, והוא רושם מהר כדי להתערב לטובתם. „ובאלה הימים עליהם מספר אני היה קורולנקו למרות כל טרדותיו ועיפותו הנוראה, נתפס כולו בהכנותיו להגנת ביילים[35].

קורולנקו כתב עשרות מאמרים בתקופה שבין ראשית החקירה באביב 1911 ועד למשפט עצמו באוקטובר 1913, וגם לאחר מכן. אחד ממאמריו נקרא „לבעית הרציחות הדתיות".

קורולנקו כותב כי האגדה על רצח למטרות דתיות יש לה התכונה שהיא פורצת לפתע פתאום ובכמה מקומות כמין מגפה של אמונות טפלות. ביחוד משתלהבת היא בקרב ההמון החשוך. לאינקויזיציה יש האמצעים לסחוט עדויות שיצדיקו חיוב בדין. אולם כאשר חוקרים בענין תוך ידע וסבלנות, מתפוצצת האגדה כבועת סבון. האמת מגיעה להמונים ו„אז מתמלאים המבינים והישרים ביותר שבין הנוצרים כעס ובושה". קורולנקו מביא את הבולה של האפיפיור אינוקנטיוס הרביעי משנת 1247, את זו של האפיפיור קלמנס הי"ד וכן את פקודתו של מלך פרוסיה פרידריך השני נגד עלילת הדם. לאחר דוגמאות רבות נוספות מגיע קורולנקו לענין ביילים ומוציא מסקנה: „דרוש רק בית־דין של אמת, שווה לכל אדם ואומה. יש צורך בחקירה שתישען על עובדות השייכות לענין עצמו, ותהיה שווה במידה אחת לכל האנשים ולכל האמונות"[36].

כדרכו בעת הפרעות בקישינוב נסע קורולנקו למקום המעשה. בימים בהם התנהל המשפט, ביקר קורולנקו בפרור לוקיאנובקה, שבו נמצאה גופת הילד ההרוג אנדריי יושצ'ינסקי. הוא מדבר עם אנשים שהכירו את אנדריי, הילדים שחברו עם

---

31. ר' לעיל הערה 1.
32. אלכסנדר ברוידה (1864—1924) מעסקני האינטליגנציה היהודית־רוסית, היה סגן בספריה הציבורית הקיסרית בפטרבורג. היה יוזם וחבר בחברות יהודיות מדעיות.
33. צ'וקובסקי קורניי (1882—1969) סופר רוסי. כתב הרבה לילדים. היה בנעוריו מידידי ז'בוטינסקי.
34. אנסקי ניקולאי (1843—1912) כלכלן וסופר רוסי, מידידיו הקרובים של קורולנקו.
35. עמ' 171, К. Чуковский, Современники, Москва 1962,
36. כתבים, כרך ב', עמ' 279.

אנדריי מספרים לו על משחקיהם עמו, הוא גם שואל על ביליס, ושום איש מקטן ועד גדול, אינו אומר עליו מילה רעה. הוא היה אדם שקט וכולם דיברו בשבחו.

לאחר ביקורו בלוקיאנובקה חוזר קורולנקו למרכז העיר. הבתים היפים, בתי־המסחר הגדולים, מאור החשמל אינם יכולים לעקור מלבו את הרושם שהוא חי במאה הט"ז.

מיד לאחר זיכויו של ביליס ב־28 באוקטובר 1913 פרסם קורולנקו בעתונים „רייטש" ו„רוסקיה ווייידומוסטי" מאמר בשם „האדונים השופטים המושבעים", במאמר זה סיפר קורולנקו איך נתמנתה ועדה מיוחדת שזייפה את הרכב בית־הדין. הוא הביע תמיהתו על שבקיוב, עיר שיש בה אוניברסיטה, תיאטראות ומוסדות תרבות אחרים ובהם מלומדים, סופרים, אמנים, לא נמצאו נציגים אחרים להרכב השופטים המושבעים אלא אינטלגנטים למחצה, פקידי מכס ואנשי כפר.

שני העתונים הוחרמו עבור מאמר זה על־ידי השלטונות ותביעה משפטית הוגשה נגד קורולנקו. קורולנקו הביא הוכחות לכל טענותיו. הוא רצה להביא לידי משפט נגדו, כדי שיוכל להאשים בגלוי את הממשלה. סנגורו היה גרוזנברג שנקט בטכסיסי השהיה עד שפרצה המהפכה [37].

משפט ביליס זעזע את אותו חלק של האינטלגנציה היהודית שהתבולל כליל, כמו את ידידו של קורולנקו שנזכר לעיל גורנפלד. הוא כתב מכתב לקורולנקו שבו מסר, כפי שאנו למדים מתשובתו של קורולנקו, על מצב רוחו הקשה. קורולנקו מבטיח לו כי על רקע של הבעיה הלאומית לא יהיו ביניהם כל חילוקי דעות. הוא מבין כמה מרירות עלולה להצטבר בנפשו של כל יהודי כשהוא רואה „התהוללות זו של שיפלות ובהמיות", אפילו אם נשמתו של יהודי זה גודלה על קרקע האידיות הרוסיות והספרות הרוסית, אם כי נשאר ההבדל באמונה. אולם — טוען קורולנקו — אין להיות מושפע משגעון זה ולהגיע להטלת חשדות. „מבין אני כמה כואב לך הדבר. נו, ולנו, כלום סבור אתה, אין זה מכאיב ?" [38].

במאמר אחר „ביליס ואנשי כפר מולטאן" מאשים הוא את התובע, שלא נהג בכבוד כלפי פסק־הדין במשפטים של המולטאנים, והסתמך בעת משפט ביליס על המולטאנים, כדוגמא לכת המביאה קרבנות אדם.

אופייני הדבר, שאותה שעה שהתובע במשפט המולטאנים פתח את נאום התביעה במלים: „ידוע הדבר כי היהודים משתמשים בדם נוצרים לאפיית מצות הפסח", אמר התובע במשפט ביליס: „ידוע שהווטיאקים מכפר מולטאן הביאו קרבן אדם". קורולנקו מכנה את הנטיה לעלילת דם בשם הלאטיני „מאניה ריטואליס" („שגעון דתי"). הוא רואה בה מחלה, המסוגלת לעורר מחשבות מסעירות ביותר.

7.

ב„ספר החיים" מתאר ש. דובנוב את ביקורו של „גיבור מריאמפול", המעונה גרשונוביץ, שהואשם כאוהד הגרמנים, כשכיהן כראש העיר מריאמפול בעת הכיבוש הגרמני, ועבד שנה ועשרה חדשים עבודת פרך עד שבית הדין הצבאי העליון דן מחדש במשפטו ומצא אותו חף מפשע. „זקן, גבוה והדור, סיפר לי על חייו בבית־הסוהר לעובדי עבודת פרך ביארוסלאב שבו ישב עם מפקד העיר קובנה, צורר

37. О. Грузенберг, Вчера. עמ' 174,
38. מכתב לגורנפלד מ־4.10.1912.

היהודים, שנידון אף הוא למאסר. — — הוא שפך לפני את לבו, התנשקנו ונפרדנו".[39]

מי היה גרשונוביץ ולמה הועמד בפני בית דין צבאי?[40] הדבר היה בראשית מלחמת העולם הראשונה. הגרמנים כבשו את העיירה מאריאמפול בפלך סובאלק הסמוכה לגבול הרוסי־גרמני. בעיירה התגוררו יהודים ופולנים. הכובשים ערכו בהתאם ל„הסכמי האג" בחירות לנציגות העיר, עמה יוכלו לבוא לכלל מו"מ. לראש העיר מונה י. גרשונוביץ, יהודי, ולעוזרו איש פולני, בארטלינג.

שבועיים ימים משלו הגרמנים. הרוסים גרשום אל מעבר לגבול וחזרו למאריאמפול. מלשין האשים את האוכלוסיה היהודית בבגידה. הם קיבלו כביכול, בשמחה את הגרמנים, הראו להם את בתי הרוסים לשדוד אותם. הכינו מחבואים שבהם החביאו החיילים היהודים את נשקם. סטודנטים יהודים עם סרטים גרמניים על זרועותיהם הפיצו, כביכול, כרוזים נגד הרוסים; בארטלינג קיבל את פני הגרמנים בדגל לבן. גרשונוביץ ובארטלינג שרתו נאמנה את הגרמנים, וגרשונוביץ ביצע אפילו החרמת סוסים עבור הצבא הגרמני.

האשמות אלה חוזקו בעדותם של שנים, האחד — המלשין ביראשבסקי, והשני פנצ'ילו, שלא היה בפיו דבר לספר. בית־הדין שחרר את הנאשם הפולני ודן את גרשונוביץ לשמונה שנות עבודת פרך.

לפסק הדין היה ערך עקרוני. קורולנקו, מספר הוא לבתו, רואה בו פסק דין על כל היהודים בעיר, ולמה לא גם בערים אחרות? חיובם בדין של יהודים, רק משום שיהודים הם, הוציא את קורולנקו מגדרו. הוא היה סבור, כי זה שהיהודים סובלים עתה ברוסיה, ממיט חרפה על הארץ „ולגבי אין זאת בעיה יהודית, אלא בעיה רוסית".[41]

קורולנקו פתח, כדרכו, במאבק עבור הצדק. הוא הצליח להגיע לחידושו של המשפט, שקבע את אי־אשמתו של גרשונוביץ, והביא לכלל מסקנה כי המלשין עצמו היה מרגל גרמני.

במאמרו הנ"ל כותב קורולנקו, כי לפי התיאור שמסר ביראשבסקי יש לראות בכל יהודי בוגד. וכך גם נראה הדבר לפי הפסק של בית־הדין הצבאי הרוסי. „נכנס הסמל גורדי — כותב קורולנקו על אחד העדים שהופיע בפני בית הדין הצבאי הגבוה — ובמקום להתיחס לגרשונוביץ כאל בוגד, נפגש הוא עמו כעם מציל. — — גורדי, שכל מריאמפול הכירה אותו, נשאר בעיר בעת הכיבוש הגרמני ואיש לא מסר אותו לגרמנים, לא משום פחד ולא לשם הפסקת רווח. בעיר, שכל אוכלוסייתה תוארה כבוגדת, לא היה למעשה, אלא מלשין אחד; כמובן שגרשונוביץ הזקן לא היה מהלך כל אותו זמן נלהב מרגשות נעלים ורגש מילוי חובה, כפי שתתארנה המלודרמות. הוא היה אך ורק יהודי זקן, ישר, שבני עירו התייחסו אליו בכבוד, ואשר כמעט למרות רצונו קיבל עליו בעת הקשה לשרת את עירו ואת ארצו, ואילו היה בית הדין מוצא זמן לשמוע רק עוד עדות אחת, את זו של הסמל הרוסי גורדי, היתה כל רוסיה יודעת מדיוני בית־המשפט, כי היהודי הזקן והדל מילא בכבוד את חובתו, בבטאו בכך את הלך רוחם ורצונם של בני עירו, וכי הוא עצמו וכל תושבי מאריאמפול ראויים היו לשכר טוב יותר מאשר עבודת פרך וחרפה של האשמה כלפי אומה שלמה. כמה יסורים עברו בעת קשה זו על גרשונוביץ ובני משפחתו? שאלות

---

39. С. Добнов, Книга жизни, т. II, Рига, 1935, стр. 221.
40. ראה גם רשימתו בענין זה של מ. קפלן, „העבר", ספר ט"ו, עמ' 308—309.
41. С. В. Короленко, Книга о отце, Ижевск 1968.

אלו מאבדות את ערכן לעומת שאלות אחרות המתעוררות, שלא ברצון, ומזעזעות את המצפון: אלפי טרגדיות, כמה חיי אדם שאבדו, נשים, זקנים וילדים בין המוני הפליטים שטולטלו מבתיהם בגלל עלילות ומלשינות, וגורשו לנכר לסבול שם שוב עלילות ומלשינויות"[42].

מלים אלה שנכתבו בעצם ימי המלחמה מראים לנו את אומץ לבו של קורולנקו במאבקו לצדק ולזכויות האדם.

ח.

כבר הזכרתי במאמרי זה כמה יצירות של קורולנקו, שהיו קשורות לחייו ולפעולתו, אולם ברצוני לציין כמה מחיבוריו שבהם בולט הנושא היהודי.

בציורו „בלילה" מזכיר הוא את האגדה האוקראינית, לפיה בא בליל יום הכיפורים „כאפון" (מין שד) וחוטף יהודי מבין המתפללים, אם פוגש הוא בדרכו את אחד הגויים, והלה קורא: „עזוב אותו, הוא שייך לי", חייב הוא להרפות מטרפו, וכך ניצל היהודי. אולם יכול הוא בהזדמנות זו לשבור רגל או אבר אחר מאבריו, והדבר תלוי מאיזה גובה נפל בעת שהרפה ממנו ה„כאפון". אמונה תפלה זו היתה יסוד לסיפור של קורולנקו „יום הדין".

ה„כאפון" בחר לקרבן בליל יום הכיפורים את המוזג היהודי יענק'ל. את מקומו ממלא הטוחן הנוצרי פיליפ.

קורולנקו מתאר באהדה ומתוך השתתפות בצער איך עוזבת אשתו של יענק'ל עם ילדיה את הכפר. הוא מאמין כי בעיר ירחמו עליה היהודים, כי אצל היהודים אדם אחד עוזר לרעהו. דמותו של יענק'ל אף היא מעוררת אהדה, כי הוא היה פיקח למדי להתאים עצמו לדרכי האיכרים וחייהם. הטוחן מושך את לקוחותיו וממנו סובלים האיכרים פי כמה מאשר סבלו מיענק'ל. לא אמסור כאן את דו־השיח בין יענק'ל לבין ה„כאפון" וכן את כל התלאות והגלגולים שעברו עליו עד שניצל. מענין רק להביא, בתור פרוש לדמויותיהם של יענק'ל ופיליפ, קטע מכתבתו של קורולנקו „רשימות מפאבלובו", שכבר נזכר לעיל. האיכרים בקשו מהשלטונות שיגרשו מהכפר סוחר יהודי, שניצל, כביכול, את תושבי המקום, ובעיקר את בעלי המלאכה. בקשתם נתמלאה. כעבור זמן מה באים אותם בעלי־מלאכה ומבקשים שהיהודי יחזור אל הכפר. פוגש קורולנקו בעל־מלאכה אחד ושואל אותו:

— למה נחוץ לך היהודי?

— רואה אתה, גרשו את היהודים מפאלובו, בכדי שלא ינהלו בה מסחרם. ועתה בוכים אנו ורוצים ביהודי. היהודי ירוץ עשר פרסאות להרוויח שני אחוזים, האחרים תובעים 15 אחוזים ואנו מוכרחים לשאת בעולם"[43].

ברשימה קצרה זו מוצאים אנו את כל האמת על מצבם הירוד של היהודים, הנאלצים להסתפק, כדי שיוכלו לקיים את עצמם ואת משפחותיהם, ברווח אפסי ומנצלים את כשרונותיהם השכליים כדי להתאים עצמם לתנאים ולמצבים שבהם הוטל עליהם לחיות.

בסיפורו „המעשה על פלורוס, אגריפס ומנחם בן־יהודה"[44] משתמש קורולנקו בנושא יהודי להביע בו את השקפת עולמו, את ראיתו את ההיסטוריה ואת הערכתו

---

42. Еврейская Неделя 1916, № 34 (11.9.1916).
43. כתבים, כרך ט', עמ' 13.
44. תורגם לעברית ע"י א. סגל (וארשה תרנ"ט) וליידיש ע"י י. צינברג.

לערכים מוסריים בחברה האנושית. המעשה אירע בסוף ימי הבית השני. מתואר בו מאבק בין היהודים העשירים והכוהנים לבין הקנאים בהנהגתו של מנחם בן־יהודה. פלורוס, הנציב הרומאי, הוא טיפוס של עריץ, של „אדם עליון". אגריפס מייצג את הטיפוס העבדותי, המרכין ראשו בפני החזק ממנו ורואה בהכנעה את חכמת החיים העליונה. מנחם הוא מורד, שאינו סובל את העבדות. הוא מספר לתלמידיו אגדה כיצד המלאך של „אי־ידיעת הרשע" הופך למלאך „היגון הגדול". המחבר מצביע על כך שאי־הידיעה מכסה על הרשע בעולם, אותה שעה שידיעה הכרוכה ביגון, אם גם פותחת היא את פצעי הנשמה, מוליכה היא להתגברות על הרשע. ורק זוהי הדרך למאבק במדכאים ולהגנת המדוכאים. מפיו של מנחם שומעים אנו את תפילתו של קורולנקו: „מי יתן ולא נשכח כל עוד חיים אנו את דבר המאבק עבור האמת. מי יתן ולא נאמר אף פעם: מוטב שנציל את נפשותינו ונשאיר בלי מגן את החלשים. מי יתן ושום מכה שלנו לא תפגע בחף מפשע, מי יתן ולא תורם ידנו אף פעם נגד קדושת מזבחות זרים, בזכרנו איך חללו את קדשינו. מי יתן ומחשבותינו תשמרנה על הבהירות, כדי שנוכל לכוון את צעדינו בדרך האמת, ואת כוח ידנו — להגנה ולא לדיכוי".

הסיפור נכתב בשנת 1886. לפי סגנונו ותכנו נושא הוא אופי אלגורי ומבטא את המאבק, שהתנהל אז בחברה הרוסית, כאשר המהפכנים משנות השמונים קמו נגד עריצות המשטר הצארי.

בתפילתו של מנחם מוצאים אנו „מפתח כמעט לכל יצירתו של קורולנקו. כל מה שביטא בסיפוריו נמצא כאן בצורה מרוכזת"[45].

כדוגמא נוספת של סיפור, שבו בא לכלל ביטוי בצורה בולטת ואמנותית יחסו של קורולנקו, ודוקא בקשר עם יהודים, הוא סיפורו „דעתו של מיסטר ג'קסון על בעית היהודים".

הסיפור בא בקובץ щит („מגן"), שכונתו היתה להבהיר את מצבם של היהודים ברוסיה ולשרת את תביעותיו הצודקות של העם היהודי. הקובץ יצא בשנת 1916, בעצם ימי מלחמת העולם, בעת שהיהודים נרדפו כ„חובבי גרמנים". קורולנקו התבקש להשתתף בקובץ ושלח את הסיפור הנזכר לעיל[46]. הסיפור מתחולל ב־1904 באוקיאנוס האטלנטי. על סיפונה של אניה נמצא נוסע, אזרח אמריקאי מאיליניוס „הנרי ג'קסון".

מתפתחת שיחה בינו לבין נוסע אחר מר הודסון בענין היהודים. אותה שעה שמר הודסון מתייחס בחיוב ליהודים, רוגז עליהם ג'קסון ומשתמש לגביהם בלשונם של העלונים האנטישמיים המפורסמים לגנאי.

מלוו של קורולנקו, איש רוסי, הנוכח בוויכוח בין שני אמריקאים, שואל את מר ג'קסון:

ובכן, הנך נגד שווי זכויותיהם של היהודים? רצונך לסגור בפניהם את הגבולות? לאלה היושבים בארצכם — להגביל את זכויותיהם? למשל — לתחום להם תחום מושב, שממנו לא יוכלו לצאת?

ג'קסון הביט עליו בתמיהה ושאל: מנין לך כל זאת?

— הרי אינך מחבב את היהודים.

---

45. בקובץ Памяти Короленко ניז'ני־נובגורוד 1923.

46. עורכי הקובץ היו מ. גורקי, ל. אנדרייב ופ. סולוגוב. השתתפו בו ארציבאשב, באלמונט, בריוסוב, בונין, טפי, מרז'קובסקי, מיליוקוב, שצ'פקינה־קופרניק וכו'.

— אולם אין קשר בין שני דברים אלה. הרי כאן הסקת מסקנות מוטעות, המסקנה אינה תואמת להנחה;

— אבל, אדוני...

— איני מחבב אומה זו, אמת הדבר, אולם מכאן אין להסיק, כי תובע אני להגביל את זכויותיהם. הנה קוראים לנו לשולחן. עלי לגלות לך, אדוני, כי איני סובל שעועית ירוקה. זהו טעמי הפרטי. אולם אין זאת אומרת, רבותי הרוסים, בשום אופן, כי יש לי הזכות לתבוע שלא יגישו שעועית זו לשולחן, אולי האחרים אוהבים אותה. ולגבי עצם הענין: הרי אני, כאיש אמריקה, הייתי נעלב, אילו היה במולדתי אזרח שאינו שווה בזכויותיו לאחרים... למשל אילו תושב קנטוקי לא יוכל לנשום אוירה של אילינויס, רבונו של עולם, איזה רעיון של הבל!"

וקורולנקו מסיק מסקנתו, כי „הצדק דרוש לאדם כאויר לנשימה". גם גריגוריייב, הביוגרף של קורולנקו כותב, כי מסה קטנה זו של קורולנקו היא התרומה הפקחת ביותר ובעלת הערך לספרות הגדולה שנכתבה להגנת היהודים בפני המשטר ופקידיו[47].

הספור על ג'קסון נכתב, כנראה, בהשראת מסעו של קורולנקו לארצות הברית, ב־1904, בקשר לתערוכה בשיקאגו, שאליה נסע ככתבו של כתב העת „רוסקיה ווידומוסטי". מטרתו היתה להכיר את נוסח החיים האמריקאי. בעת ביקורו בארצות הברית התעורר בו הרעיון לכתוב סיפור, שנקרא לאחר מכן „בלי לשון". בסיפורו זה מתאר הוא את התמורה המתחוללת במהגרים רוסים עם בואם לאמריקה. אחדים מהם עוברים במהירות רבה את תהליך ההסתגלות, אצל אחרים גדולים לאין שעור הגעגועים הביתה. בסיפור זה נפגשים אנו גם במשפחת מהגרים יהודים מרוסיה, שהסתגלה לא רע לתנאים החדשים, וביחוד בני הדור הצעיר שלה.

ערב שבת. האכר הרוסי המתגורר זמנית בבית היהודי בורק נזכר איך חגגו היהודים ערב זה בעיר מולדתו. כל העבודה והמסחר נפסקו בית־הכנסת מלא אורה, יהודים הולכים לתפילתם, הדלתות פתוחות, כדי שהאבות אברהם, יצחק ויעקב, יוכלו לעבור מבית לבית רואים ואינם נראים. היהודים ספרו למאטוויי, כי את אברהם אבינו מלווים מלאכים, והשדים מרחפים על הבתים כעורבים ואינם מעיזים להתקרב אליהם. פעם צחק מאטוויי לאמונה זו, אולם עתה מצטער הוא כי „היהודים, עם שהיה כה תקיף באמונתו, זנחו את מנהגיהם".

קורולנקו מתאר ויכוח בין המהגרים הרוסים החדשים והמהגרים היהודים הוותיקים בורק מספר לו, כי ליהודים בית־כנסת נאה והרב מכובד כאן כמו הכומר. קורולנקו מתאר ויכוח בין המהגרים הרוסים החדשים והמהגרים היהודים הוותיקים לבין הילדים שגדלו ונולדו באמריקה. הם מדברים על יהדות, וניכרת בקיאותו הגדולה של קורולנקו במנהגי היהודים, בנוסח חייהם ובתולדות ישראל.

ט.

יחסו של קורולנקו ליהודים לא נבע אך ורק מנימוקים סנטימנטליים. מקורו היה קודם כל מרגש היושר והצד הסוציאלי. הוא גם היה תוצאה מעניני בתולדות ישראל ובמנהגי ישראל, אותם למד על מנת להיטיב להכיר את האומה, שבה נזדמן לו לטפל לעתים תכופות ובמשך כל חייו.

---

47. עמ' 88, Григорьев, Короленко, Москва 1925.

ברשימת ביקורת על ספרו של פולנוב „ישו והחוטאים" אומר הוא על התלמוד, שלמרות אמונות תפלות בני זמנן הנמצאות בו, הרי הוא מפעל של מיטב המוחות[48].

פעם אחרת כותב הוא לולאדימיר סולוביוב, שפנה אליו לתת את חתימתו למחאת סופרים ואנשי מדע על שלילת זכויותיהם של היהודים ונגד ההסתה של העתונות האנטישמית. על המחאה חתמו בין השאר ל. טולסטוי, טימיריאזב ואחרים. פרסומה נאסר ביזמתו של ההיסטוריון הריאקציוני אילובייסקי. היא הופיעה בווינה ובפריז, אבל עצם העובדה של איסורה — כתב קורולנקו — מוכיח את פחדם של השלטונות ממתנגדי האנטישמיות[49].

במכתבו לסולוביוב כותב קורולנקו:

„תמיד השקפתי בגועל נפש על ההסתה חסרת הבושה נגד היהדות בעתונותנו. הסתה המקבילה לגידול של כל מיני ספרות קלוקלת והשכחת העקרונות חנעלים ביותר של הספרות. — — לי מובנים אולי יותר משלאחרים רגשות ההמון החשוך כלפי היהודים. אם מצדיקה ההיסטוריה, או ביתר דיוק, מסבירה את חסרונותיהם של היהודים בדיכויים הממושך ובסבלותיהם, הרי גם לעם (הרוסי) יש היסטוריה מלאת סבל ודיכוי, שגם ליהודים יש בהם חלק. — — אני יודע גם כי לחברה החדורה בעקרונות של ניצול הדדי, מתאים היהודי יותר, (דוקא משום שההיסטוריה כיוונה את כל כוחותיה הגדולים בכיוון אחד) והוא מביא עקרונות אלה למיצויים הסופי".

לאחר מכן כותב הוא כי אם יש להצטער על עוורונו של ההמון החשוך, אסור להצדיק את הספרות, המשלהבת ניגודים אלה, ולא את העתונות, השוכחת כי הפתרון היחיד של בעיות מרכבות אלה הוא פתרון המבוסס על אדני הצדק. שום אדם, סבור הוא, אינו צריך להיות אחראי, על שנולד מהורים אלה או אחרים. אם אדם אינו חייב להענש על דתו ודבקותו בה, כל עוד לא נוכח בטעותה, היא מעלה ולא חיסרון. אלה הן אקסיומות, החייבות לשמש בסיס לפתרון בעית היהודים שאינה צריכה להיות קיימת כלל וכלל. יש להאבק ברע גופו ולא במלבושיו, ז. א. בניצול על כל גווניו ולא בתוצאותיו. אם נכון הדבר שיש יותר מנצלים יהודים מאשר נוצרים, ממילא יסבלו היהודים יותר. — אולם עתה מתבלט יותר במסווה המאבק ב„ניצול היהודי" — הניצול הרוסי[50].

בעית היהודים תפסה מקום מרכזי במערך רעיונותיו של קורולנקו ב„בית מספר 13". כותב הוא: „אין בדעתי ליצור תכנית לפתרון בעית היהודים. אולם אילו הייתי מיליונר יהודי, העוסק בכך, הריני מודה שלא יכולתי לעמוד בפני יצרי הרע לעשות ניסיון חברתי: הייתי מעביר, בכל מחיר, אם לא את כל היהודים, הרי לכל הפחות את רובם למקום שאין בו פרעות. וכאשר במקום הרכוש היהודי יופיע הרכוש הלאומי ואפילו הפטריוטי שלנו, כאשר האדון קרושבאן לא יהיה לו את מי להאשים בסיפורי הבלע שלו על רציחות דתיות, וכאשר המלוים ברבית והספסרים יסתובבו בבגדים של לא־יהודים, רק אז יתברר הדבר".

וכך עולה בדעתו של קורולנקו הרעיון של ריכוז טריטוריאלי של היהודים,

---

48. כתבים, כרך 8, עמ' 303.
49. שם, כרך 9, עמ' 257.
50. שם, כרך 10, עמ' 148. המכתב פורסם במאסף Слово Подсудимому שיצא לאור על־ידי פ. גץ, ובו מאמריהם של סולוביוב, צ'יצ'רין וטולסטוי. הקובץ הוחרם ע"י השלטונות.

כתגובה על הפרעות. רעיון זה אינו מקרי. עוד ב־1901, לפני פרעות קישינוב, כותב קורולנקו לאחד בשם ג. א. גורדון. במכתבו זה רואה הוא בציונות חלום, אולם הוא משכנע לאין־ספק. אי אפשר שלא להסכים למאמציו של עם נרדף, המחפש לו מקלט בארץ, שבה קשורים רגשותיו וזכרונותיו. הבעיה היא — ההגשמה הריאלית, ועל כך אין עוד לקורולנקו דעה ברורה. הוא סבור כי קודם כל יש לקנות קרקע, אחר כך צריכה להתגבש בדרך רציונלית צורת שלטון, שתתמלא לאחר מכן בתוכן, כמו הגירתם של מתיישבים וישובם לפי כללים חברתיים מסוימים[51].

אין זה מקרה כי בכתב־העת שבראשו עמד קורולנקו מוצאים אנו מאמרים על הציונות ושעוזרו הקרוב אליו גורנפלד כותב נקרולוג לאחר מותו של תיאודור הרצל. קורולנקו עצמו מגיב במאמר על כך בכתב העת „יוז'ניה זאפיסקי", ושם כתוב בין השאר: „למרות הגורל החשוך והמר של העם היהודי, הוא צייר בכל צבעי הקשת אופק רחוק של קיום עצמאי והתווה לעמו המעונה מוצא גיאוגרפי ונסך אור על היחסים הקיימים לגבי היהודים באמצעות הרעיון של האומה".

קורולנקו עקב אחרי הויכוחים בין „ציוני ציון" לבין הטריטוריאליסטים. ב־1914 עונה הוא לא. פרס, שכתב את הערך על קורולנקו ב„ייבריסקאיה אנציקלופדיה", ובין השאר מזהיר הוא את היהודים:

„אם למשל תגיע לשלטון בארץ־ישראל לאומנות יהודית מנצחת, אין לערוב כלל וכלל שהיא תהיה יותר אהודה מכל לאומנות אחרת, ומסופקני אם בנסיבות דומות לא יראה המדכא היהודי כמו שאר המדכאים הלאומנים"[52].

ממלים אלה נובעת ברור עקביותם של העקרונות המוסריים וההומניטריים של קורולנקו, לפיהם אין זו תפארתו של אדם לדגול בחוש לאומי בריא על חשבון בני עם אחר. רק אנשים חולים מדברים על בריאותם, רק הרפתקנים מתראים כגברים. ורק פטריוטים „רוסים אמיתיים" מתגאים בלאומנותם. תכנה הממשי של „לאומיות" כזו הוא בהתכחשות לזכויות אומות אחרות, ובסיסמה „הכו ביהודים"[53].

ההומניות של קורולנקו שמרה עליו מחיבת יהודים סנטימנטלית ומהכרזות אהבה מלאכותיות ומזויפות ליהדות. ביחסו ליהודים מצא תיקון לצורך הנפשי שלו לעזור לחלש ולנטיתו להילחם עבור הצדק.

(תרגם מאידיש י. ס.)

---

51. M. Contef, Korolenko et la question Juive en Russie, Cohiers du monde russe et sovietique vol. X 1909, p. 249/250.
52. שם, שם, עמ' 250.
53. כל כתבי קורולנקו, כרך ו', עמ' 289.

דוד שור*

פגישה עם י. לויתן

היה בוקר סתוי בהיר, כשצלצלתי בדלתו של לויתן בשעה שנקבעה על ידו. הוא היה גר בבית מורוזוב, באחת הסמטאות של שדרות פוקרובסקי. חצר, עם עשב רב, שתי עזים, הרועות בו וליד בית גדול — בית קטן, בו התגורר ועבד הצייר, עשו רושם אידילי וחמים.

הענין, שלשמו באתי ללויתן היה קשור בקונצרטים של „חברת מפיצי ההשכלה". במשך מספר שנים ארגנתי קונצרטים לטובת הסטודנטים היהודיים והשתדלתי לשתף בפעולה זו ציירים יהודים בעלי־שם, כלאוניד פסטרנק ויצחק לויתן. ל. פסטרנק השתתף לעתים קרובות בכל הפעולות של יהודי מוסקבה, י. לויתן, לעומת זה, היה רחוק מחיי יהודים בבירה. דרך אגב, את יהדותו הרגיש, כשהוא — גאות אמנות הציור הרוסית — נכלל בסוג יהודים, אשר אין להם רשות ישיבה בבירה. היה זה בתקופת רדיפות היהודים ביזמתו של הנסיך סרגי, אחיו של הצאר אלכסנדר השלישי. רק התערבות נציגי החברה הגבוהה הרוסית ופחד בפני דעת הקהל האירופאי זיכו אותו ברשות מיוחדת — להשאר במוסקבה ולהמשיך לכהן כפרופסור ב„בית הספר הגבוה לציור, פיסול ואדריכלות" **.

בתקופת שהותו במוסקבה נפגשתי אתו לא פעם בטרקליני האצולה הרוסית, בהם הופעתי אני בתור אמן הבמה והוא בתור אורח. פגישות אלו לא רק שלא קרבו אותנו, אלא, להיפך, הרחיקו אותנו אחד מעל השני. לויתן נראה לי כאדם גאה, קר וסגור.

---

* זכרונות אלה של פר' דוד שור ז"ל, נמסרו לדפוס ע"י בנו פר' י. שור.
** על פרשה זו מספר ש. ורמל במאמרו „גירוש מוסקבה", „העבר" י"ח, עמ' 20.

TOUBO COLLEGE LIBRARY

ברגשי זרות ורשמיות נכנסתי לדירתו של האמן. עברה רבע שעה, עד שנכנס לחדר בו המתנתי לו. הפגישה היתה אדיבה אך יבשה. הוא פנה אלי ישר בשאלה: מה הביאך אלי? בהתרגשות מה וחשש לקבלת סרוב, התחלתי להסביר לו את ערכם של הקונצרטים, המאֻחדים פעם בשנה את יהדות מוסקבה. לא רציתי לבקש אותו לתת לנו רישום לעיטור התכניה, חלמתי על מה שהוא חשוב יותר — שלא היה עדיין ברור לו. כשהוברר לו, שהמדובר על תכניה, התחיל להתענין בתכנית עצמה. כאן התחלתי להסביר לו, שהענין הוא לא בתוכן מוסיקלי של התכנית. הרצוי הוא לקבל ממנו רישום, הקשור בחויות של היהדות בתקופה זו. לויתן הרים את ידיו והצהיר, ששנים רבות אין לו כל קשר עם יהדות, אינו יודע דבר מהנעשה בקרב היהודים ולכן אינו חושב שיכול לתרום בכוון זה. כתגובה על דבריו התחלתי לספר לו על חיי היהודים ברוסיה ושאיפותיהם. דברתי בחום רב על סבל של העם המדוכא ובהתלהבות על התנועה הציונית, אשר הפיחה רוח חדשה בנפש העם. לויתן אשר סבל רב עבר עליו בילדותו, ובמיוחד בנערותו ובחרותו, הבין אותי מיד. במשך שלוש שעות של שיחתנו התחוללה תמורה רדיקלית ברגשותינו ויחסינו. כל זמן דיבורי הקשיב מבלי לגרע ממני עין. הרגשתי שעם כל מילה גדלה הקרבה ביניינו, ודברי קלחו בקלות. ציינתי, שהתנועה הציונית נולדה כמחאה על השפלות והפליות של מאות בשנים וכמיהה לציון, שנראתה חסרת תקוה הפכה לרצון כביר לשיבת העם למולדתו העתיקה, שהיתה ערש לערכים נשגבים. התנועה הזאת הקיפה את כל השכבות של יהדות עולמית. נוצרה הכרה לאומית ושאיפה לחרות.

הזמן חלף, בלי שהרגשנו ורק צלצול השעון החזיר אותנו למציאות, כאילו אחרי חלום קסם. לויתן לא הבטיח לי דבר, אך אמר, שאם יעלה בדמיונו נושא לתמונה יודיע לי.

כעבור שבוע קבלתי מלויתן גלויה: מה שהוא מנצנץ בהכרתי, אם יתממש — אכתוב לך. בעוד כעשרה ימים קבלתי פתק קצר: תשלח לקבל את התמונה. הסטודנטים, ששלחתי אליו, הביאו לי תמונה. התפעלתי ממנה ומתוכנה: דמדומי שחר אפורים, דרך מתפתלת, עליה צועדים עולי רגל לעבר הריסות עיר מזרחית, שמאחוריה בוקעים קרני אור. בתמונה קטנה זו תאר הצייר את התנועה היהודית הלאומית של השנים האחרונות והראה בעליל, שהתנועה הזאת קרובה ויקרה לו, למרות שתנאי חייו הרחיקו אותו מהיהדות. בתמונה זו הרים הצייר הגדול, שגילה את קסם הנוף הרוסי, את המסך, שהסתיר את דמותו האמיתית.

תולדות האמנות הרוסית מיחדות מקום חשוב ביותר לצייר הנוף לויתן, אשר ידע להרגיש ולהביע את העצב והעזובה שבטבע הרוסי; בתכונה זו של הצייר התבטאה נפשו היהודית של לויתן. הנסיון המר האישי, והיגון הנצחי של העם היהודי התגלו בנושאי ציוריו ובסגנונו של לויתן וקבעו את דרכו. בתולדות האמנות הרוסית מופיע לויתן כצייר „לאומי" רוסי ואילו אנו מתגאים בו כבצייר יהודי.

התמונה נתקבלה ע"י הקהל בהתלהבות, החליטו להכניס בתכניה רפרודוקציה שלה ואת התמונה עצמה להגריל בהגרלה. בתום הקונצרט לא התיצב איש לקבלת התמונה, אז הוצאתי מכיסי את שלושת הכרטיסים, שקניתי והסתכלתי בהם. והנה התברר, שאני הזוכה הראשון.

אחרי הקונצרט ערכנו בדירתי קבלת פנים לצייר. הוא היה נרגש מיחסם החם ונאמנותם של המעריצים. בהתרגשות רבה אמר: „אני מרגיש את עצמי כאדם, שנעדר זמן רב וחזר למשפחתו. אני מצטער מאד, שלבי החולה אינו נותן לי לדבר ואין באפשרותי להביע לכם את רגשותי".

נוצר קשר חדש בין הצייר ובין עמו — זמן קצר לפני מותו.

עם עליתי ארצה בשנת 1925 מסרתי את התמונה לפרופסור ב. שץ, עבור מוזיאון „בצלאל".

י. לויתן — ציורו: עליה־לרגל לציון

אריה יודפת

הדת היהודית ברוסיה בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי (1917—1923)

תקופת „הקומוניזם הצבאי" (נובמבר 1917 — מרץ 1921)

המפלגה הסוציאל־דימוקרטית הרוסית (ולאחר מכן הקומוניסטית) ראתה את הדת כ„אופיום להמונים" המפנה את תשומת לב הפועלים ממצבם הקשה בעולם הזה אל העולם הבא ומשרתת על ידי כך את המעמדות המנצלים. הפרוגרמה של מפלגה זו שנתקבלה בכינוסה השני ב־1903 לא ציינה במפורש את המלחמה בדת. בסעיף 7 שבפרוגרמה זו דובר על „שווי זכויות לכל האזרחים ללא הבדל מין, דת, גזע או לאום" ובסעיף 13 על „הפרדת הכנסיה מהמדינה ובית הספר מהכנסיה", ניסוחים שהיו מעורפלים וכלליים ביותר[1].

במאמרו של לנין „הסוציאליזם והדת" שפורסם ב־3 בדצמבר 1905 נוסחה עמדתו לדת שהפכה לאחר מכן לעמדה הרשמית של המפלגה הקומוניסטית והשלטון הסובייטי. לפיו הדת היא אחד מאמצעי הדיכוי המפנה את תשומת לבם של העמלים מבעיות השעה. ההמונים המדוכאים במקום להלחם למען שיפור מצבם הקשה מנחמים את עצמם בחיי העולם הבא שבו יוטב מצבם.

לנין אמר במאמר זה:

„יש להכריז על הדת כענין פרטי... אך יש להגדיר בדיוק את מובנן של מילים אלו... אנו דורשים שהדת תהיה ענין פרטי ביחס למדינה, אך אין אנו יכולים בשום אופן לראות את הדת כענין פרטי ביחס למפלגה שלנו. למדינה לא חייב להיות ענין לדת, החברות הדתיות אינן חייבות להיות קשורות עם השלטון המדיני".

אך הפרדה זו בין דת למדינה חייבת, לפי דבריו, להיות קיימת רק לגבי השלטונות אך לא במפלגה הסוציאל־דימוקרטית, שבה „המאבק האידאי אינו ענין פרטי אלא מפלגתי כללי, ענינו של הפרולטריון"[2].

השלטון הסובייטי הכריז מיד מראשית קיומו על הפרדת הדת מהמדינה ועל היות הדת ענינם הפרטי של האזרחים המאמינים בה שאינו נוגע כלל לשלטונות. גישה זו הוגדרה בחוק „על הפרדת הכנסיה מהמדינה ובית הספר מהכנסיה" שהוכרז ב־2 בפברואר (20 בינואר) 1918, ושהווה את היסוד לכל החוקים והפקודות הנוגעים לדת שיצאו בשנים לאחר מכן[3].

אך מעמדה של הדת ברוסיה הסובייטית נקבע יותר על ידי עמדתה של המפלגה הקומוניסטית השלטת מאשר ע"י חוקי המדינה. בפרוגרמת המפלגה הקומוניסטית הרוסית (ר.ק.פ.(ב.)) שנתקבלה בקונגרס השמיני שלה במוסקבה ב־18—23 במרץ 1919, נאמר:

„ביחס לדת הר.ק.פ. אינה מסתפקת בהפרדת הכנסיה מהמדינה ובית הספר מהכנסיה שכבר הוכרזו בחוקים... המפלגה שואפת להרוס בשלמותם את הקשרים בין המעמדות

---

1) К. П. С. С. В резолюциях, т. 1 (Москва 1953), стр. 40—41.

2) כתבי לנין (רוסית), מהדורה ד', 1952, כרך 10, עמ' 66—68.

3) Академия Наук СССР, Институт Права, История Советской Конституции (Москва 1957), стр. 50—51.

המנצלים לבין ארגון התעמולה הדתית, לסייע לשחרור למעשה של המוני העובדים מהדעות הקדומות הדתיות ולארגן תעמולה מדעית־השכלתית ואנטי־דתית רחבה. יחד עם זה יש לשים לב להימנע מהעלבת רגשות המאמינים העלולה להביא לחיזוקה של הקנאות הדתית" [4]).

בניגוד לחוקת המדינה הסובייטית שהכריזה על הדת כענינו הפרטי של כל אזרח החופשי לקיים את הפולחן הדתי במידה ואין הדבר מתנגש בחוקי המדינה, הכריזה המפלגה הקומוניסטית על הדת כעל שריד העבר שיש להלחם נגדו, בשלב ראשון ע"י ניהול תעמולה אנטי־דתית רחבה.

היתה כאן במידה מסויימת הבחנה בין חברי מפלגה, שמהם נדרשה „הכרה מעמדית", שהכפירה בדת היתה חלק ממנה, ובין יתר האוכלוסיה שלהם הובטח חופש דתי מלא.

השלטון הסובייטי לא יכול היה בתקופה זו לצאת בגלוי נגד הדת שבה האמין רוב האוכלוסיה וכל שכן בזמן של מלחמת האזרחים שבה היה מעונין בתמיכתם של אותם המאמינים שלא התנגדו לו.

אך לא כך סברו פקידים מסויימים בערי השדה, אשר סברו כי כל הדרכים כשרות להשגת המטרה הסופית של „שחרור ההמונים מהדעות הקדומות הדתיות", כולל נגישות ורדיפות. הקונגרס השמיני הנ"ל של המפלגה הקומוניסטית קרא לשים קץ למעשים כאלו ובהחלטותיו אמר:

„...הוקת רוסיה הסובייטית מבטיחה חופש מלא של האמונה הדתית של האזרחים והקונגרס מעיר לתשומת לב כי אין לאפשר בשום אופן איזה שלא תהיינה הגבלות של זכות זו ואף צל של כפיה בשאלות הדת. אלו שיפגעו בחופש הדת והפולחן הדתי של כל האמונות הדתיות של האזרחים חייבים להיות נתונים לעונש חמור" [5]).

החלטות אלו היו חשובות במיוחד לגבי יהודי רוסיה, שרובם היו בימים אלו מאמינים בדת. גם אלה מהם אשר לא הקפידו על שמירת כל מצוות הדת נהגו לקיים חלק מהם או לפחות לבקר בבתי כנסת בימים הנוראים, לשמור על נישואין דתיים, ברית מילה וקבורה דתית יהודית. מספרם של הכופרים בדת ביניהם היה מועט ביותר.

לשלטון הסובייטי היו בשנותיו הראשונות בעיות חשובות הרבה יותר מאשר להלחם בדת היהודית ובמוסדותיה אשר לא הוו סכנה לקיומו ולא התקשרו עם אויביו. החוקים והפקודות „על הפרדת הדת מהמדינה" פגעו פחות ביהדות, שלא היתה לה ממילא תמיכה מתקציבים ממלכתיים או זכויות יתר כלשהן ומוסדותיה הדתיים הוחזקו בעיקר מתרומות וממיסים בלתי ישירים, בעיקר מהשחיטה הכשרה. במידה והמלחמה בדת היהודית התחילה כבר בשנים אלו, הרי היא היתה יותר תוצאה של יוזמה מקומית והתנהלה ע"י קומוניסטים יהודים ונלווים אליהם כחלק ממלחמתם להשתלט על הרחוב היהודי וכהמשך למאבקם בעבר עם מפלגות וארגונים יהודים „בורגניים".

ב־18 בינואר 1918 הוחלט להקים בתוך הקומיסריון העממי לעניני הלאומים, שבראשו עמד אז סטאלין, קומיסריון יהודי („ייבקום") והודעה על כך פורסמה

---

4) ר' מס' 1, עמ' 421—420.
5) שם, עמ' 452.

ב„איזבסטיה" הרשמי מה־20 בינואר 1918 בחתימתו של לנין. כקומיסר מונה בולשביק ותיק ש. דימנשטין [6]). מטרותיו ותפקידיו של הקומיסריון לא היו ברורים עוד לגמרי גם למייסדיו, אך היה ברור להם כי „ההמונים היהודים מפגרים מאוד אחרי המהפכה, הם לא הבינו את ערך המהפכה והיה צריך להסביר להם את רעיון השלטון הסובייטי וליצור ביניהם הלכי רוח ידידותיים למהפכה" [7]).

באותה תקופה הוקמה ע"י הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית סקציה יהודית („יבסקציה") אשר תפקידה הוגדר „מצד אחד טכני: לנהל אגיטציה בין הפועלים היהודים ומצד שני להעביר את הדיקטטורה של הפרולטריון ברחוב היהודי" [8]). ז. א., לא היו לה מטרות לייצג את היהודים או להגן עליהם אלא לשמש מסגרת לתעמולה ולהגברת ההשפעה הקומוניסטית בין המוני היהודים. היה זה למעשה מנגנון של עסקנים קומוניסטים בסביבה היהודית, לא תמיד המוכשרים והחשובים ביותר (כאלו עסקו בבעיות כלליות של המדינה ובתפקידים שנראו אז חשובים יותר). רובם היו בעבר חברי ה„בונד", ובחלקם חברי מפלגות ציוניות־סוציאליסטיות אשר פנו לאחר המהפכה למפלגה הקומוניסטית ורצו להוכיח את נאמנותם לה. מעמדה של ה„יבסקציה" בסניפי המפלגה המקומיים ובשלטון המקומי (שבדרך כלל התנגדו למסגרת יהודית מיוחדת) היה חלש ביותר ולא תמיד היו מוכנים להכיר בקיומה, אך לעומת זאת נהגו נציגי ה„יבסקציה" בתקיפות במלחמתם במוסדות הדתיים היהודיים, הרבה יותר מאשר דרשה זאת מהם המפלגה. בשנת 1918 לא היתה לקומיסריון ולסקציות היהודים השפעה של ממש. רובם של יהודי רוסיה לא היה עוד אז תחת השלטון הסובייטי ולא היה כל בטחון ששלטון זה יחזיק מעמד. מאבקם של הקומוניסטים היהודים נגד היהדות והארגונים היהודים התחיל מאוחר יותר, בתחילה במרכז רוסיה, ששם חוסלו הקהילות והארגונים היהודים באופן רשמי רק ב־1919, ולאחר מכן גם ברוסיה הלבנה ובאוקראינה, שבהן התקיים עוד חלק מהמוסדות היהודיים עד לשנת 1920 [9]).

בסוף שנת 1918 עברו מוסדות החינוך של המיעוטים הלאומיים לידי הקומיסריון לחינוך שהקים לשכות מיוחדות לחינוך יהודי. כמו כן יצאו מסמכותו של הקומיסריון היהודי פעולות הסעד, שעברו לטיפולם של השרותים הסוציאליים הכלליים. הקומיסריון היהודי נשאר רק כמוסד של „ביקורת ופיקוח ממלכתי" על כל המוסדות היהודיים שברשויות השונות.

המרכז היהודי הגדול שהיה בימים ההם תחת שלטון הסובייטים היה בויטבסק, בעיר ובסביבתה התרכזו כ־100,000 יהודים. הוקם בה קומיסריון יהודי, שהעסיק מנגנון של כ־30 עובדים. קומיסריון זה עסק בין היתר בנסיונות להשתלט על המוסדות היהודיים הקיימים וחלק מהם העביר לרשותו או לידי מוסדות סובייטיים אחרים.

---

6) שמעון דימנשטיין (1886—1937) עסקן יהודי־קומוניסטי, חניך ישיבה שהתפקר. מותיקי מפלגת הבולשביקים. היה פעיל בחברת אוזט. הוצא להורג בימי ה„טיהורים" של סטאלין. ר' מאמרו של י. ברזילי עליו ב„העבר" חוב' י"ח.

7) ש. (ס) אגורסקי, דער אידישער ארבעטער אין דער קאָמוניסטישער באַוועגונג (1917—1921), (מינסק, 1922), עמ' 7.

8) שם, עמ' 44.

9) החלטת הקומיסריאט היהודי המרכזי על פיזורן של הקהילות היהודיות בחתימתו של סטאלין, הקומיסר לעניני לאומים, פורסמה בתוך איזבסטיה ב־19 ביולי 1919, וב־ד'יזן־נאציונאלנוסטי ב־22 ביולי 1919.

„הקומיסר היהודי" של ויטבסק, ש. אגורסקי[10]), מספר על סכסוך מענין שהיה בינו לבין הקומיסריון לעזרה סוציאלית של עיר זו:

כאשר קיבל לרשותו הקומיסריון לעזרה סוציאלית של ויטבסק את בתי־הזקנים והחולים היהודים שבעיר הוא התחיל להנהיג במוסדות אלו את אותם הסדרים שהיו מקובלים במוסדות הכלליים ולספק להם את אותם מצרכי המזון כמו ליתר המוסדות. זה גרם לכך שהבשר שהמוסדות היהודים קיבלו היה כמעט אך ורק בשר חזיר. הזקנים שבמוסדות לא רק שלא אכלו את הבשר, אלא „הפסיקו לאכול לגמרי", היות ולא רצו לאכול אוכל טרף. הקומיסריון היהודי עורר את השאלה וטען כי לא יתכן לעשות נסיונות כאלו על אנשים זקנים והציע לקומיסריון לעזרה סוציאלית לספק לזקנים בשר שאותו יוכלו לאכול. הקומיסר לעזרה סוציאלית, שהיה יהודי וציוני לשעבר, לא הסכים לכך בשום אופן והיו זקנים שגוועו מרעב פשוטו כמשמעו. מצב זה נמשך עד לביקורו של יו"ר הועד הפועל המרכזי קאלינין בויטבסק ביוני 1919. הענין הובא אז בפניו וקאלינין הורה לשים קץ לדבר ולהעניש את האחראים לכך[11]).

בויטבסק הוקם לאחר סגירת הקהילה הרשמית ארגון בשם „ועד בתי־הכנסת", שעסק בין היתר גם בפעולות סעד ותרבות. בחצר אחד מבתי־הכנסת נפתח על ידו „בית תמחוי כשר". בבית־כנסת אחר הוקמו ע"י ועד זה שעורים לעברית ולתנ"ך[12]).

באוקראינה התחילה המלחמה נגד הקהילה היהודית ע"י ה„סטמאס" (סוֹבייט ייבריסקיך טרודיאַשצ'יכסיה מאַסס", מועצת ההמונים העמלים היהודים), ארגון שחבריו היו יותר בני המעמד הבינוני מאשר פועלים, אשר שיתף פעולה עם השלטון הסובייטי ושבראשו עמד הרב א. ז'יטניק.

בפברואר 1919 עברה אוקראינה לידי השלטון הסובייטי. ב־13 במרץ 1919 הגיש ז'יטניק לקומיסריון היהודי בקייב תזכיר על הצורך למסור את הקהילה לידי ה„סטמאס". הקומיסריון כמעט ולא פעל אז לגמרי אך ז'יטניק קיבל עזרה בנדון זה מאת מ. ראפעס[13]), מנהל ה„קומפרבנד" („הברית הקומוניסטית היהודית באוקראינה" שהוקמה אז ע"י אחוד האגף הקומוניסטי של ה„בונד", ה„קומבונד" עם „המפלגה היהודית הקומוניסטית המאוחדת"). באפריל 1919 נסגרה הקהילה היהודית בקייב בפקודת הועד הפועל המקומי ובניין הקהילה וארכיונה נמסרו לידי ראש ה„סטמאס".

ז'יטניק וארגונו פעלו בהשגחת הקומוניסטים היהודים לא רק בקייב אלא גם ברוסיה הלבנה ובמידה מסויימת גם במרכז רוסיה. הם ראו את עצמם כעין „ועדי העניים" („קומבי־אַד") בכפר הרוסי וניהלו תעמולה נמרצת למען השלטון הסובייטי. ה„סטמאס" השתדל גם לספק צרכים דתיים: בשר כשר, מצות לפסח וכיו"ב. ה„יבסקציה" התיחסה בחשדנות לארגון זה, אשר התחרה בה ברחוב היהודי.

---

10) שמואל אגורסקי (1884—1948 ?). ממייסדי ה„ייבסקציה" ומכותבי תולדותיה. „חוסל" בסוף שנות הארבעים.

11) ש. (ס) אגורסקי, „די ערשטע ארבעט פון יידישן קאמיסאריאט אין ווייסרוסלאנד", בתוך הקובץ: די אקטאבער רעוואלוציע אין ווייסרוסלאנד (מינסק, 1927), עמ' 367.

12) ישראל זאב וולפסון, „מגילת ויטבסק", ספר ויטבסק (ת"א, תשי"ז), עמודות 350—352.

13) משה ראפעס (1883—1938 ?) מראשי ה„ייבסקציה". לפני כן בונדאי. עסק בחקר תולדות תנועת הפועלים היהודית ברוסיה, „חוסל" בסוף שנות השלושים.

ב־1921 הפסיקו השלטונות הסובייטיים להעניק תמיכה כספית ל„סטמאס" והארגון התחסל[14].

הקומיסריון לעניני פנים שבאוקראינה הקים במחלקה לשלטון מקומי ועדה מיוחדת לסגירת מוסדות וארגונים יהודים, אשר הוציאה הוראות בנידון זה[15].

בברדיצ'ב, לפי תאורו של רבה לשעבר של עיר זו, הרב יעקב ברמן:

„כשהתבסס שלטון הסובייטים לא התערב מלכתחילה בעניני דת, אבל לבסוף חדרו גם למוסדות אלה. לקחו את כל קופות הצדקה והעזרה... זמן קצר עלה בידינו להרגיעם במידה ידועה, עד שקפץ עלינו רוגזה של ה„יבסקציה". ראשי ה„יבסקציה" חיסלו את הקהילה, ההרימו את המשרדים, ואותי ואת חברי הועד שמו במאסר קשה של הצ'ק"א. את אשמתי הגדירו כ„ציוני־קלריקלי". שוחררתי בנס בהתערבות השלטונות הסובייטיים הצבאיים שלא אהבו את היבסקים, ואתי יחד שוחררו גם יתר חברי הועד. כל מוסדות הקהילה והצדקה עברו לידי השלטון הסובייטי, לרבות אפילו „חברה קדישא' ולא נשאר לנו שטח עבודה כלל"[16].

החרמות בתי כנסת היו עוד נדירות בימים אלה. לאחר שובו של השלטון הסובייטי לאודיסה בשנת 1920 נסגר בית־הכנסת „יבנה". הנימוק הרשמי היה על כי נערכה בו, בניגוד לחוק, הרצאה על נושא פוליטי, אך המטרה היתה לסגרו בגלל היותו מרכז ציוני שבו אספו כספים למען א"י, לבתי ספר עבריים וכן למען נפגעי הפרעות, למרות התנגדותה של ה„יבסקציה" לאיסוף כספים למטרות יהודיות. נעשו נסיונות לערער על כך בפני בית־משפט בטענה שבאם התקיים שם נאום פוליטי הרי אשמים בכך הגבאים או הנואם בלבד. ה„יבסקציה" שחששה שמא יבטל בית המשפט את ההחרמה, הזדרזה להוציא מהר ובחשאי בלילה גשום את ספרי התורה מבית־כנסת זה ולהעמיד את הציבור היהודי בפני עובדה קיימת[17].

חוזר מאת המחלקה היהודית של הקומיסריון העממי לעניני לאומים אל מחלקות המשנה היהודיות לחינוך, המחלקות לעניני לאומיים ע"י ועדי הפועל והועדים המהפכניים ולכל הסקציות של המפלגה הקומוניסטית הרוסית והאוקראינית[18] הציע שמוש „מתאים יותר" לבתי־הכנסת היהודים מאשר לצרכי דת:

„על סמך סעיף 6 של הפקודה לחיסול הבערות בין האוכלוסיה, ניתנת הזכות למוסדות הקומיסריון העממי לחינוך לנצל לשם חיסול הבערות בתי־עם, כנסיות, מועדונים, בתים פרטיים, דירות מתאימות בבתי־החרושת, מפעלים, מוסדות סובייטים וכו'. האפשרות ניתנת בזאת לנצל למטרה זו גם את בתי המדרש.

המחסור הגדול בדירות המורגש בכל מקום מפריע מאוד להרחבת רשת בתי־הספר והקורסים לחיסול הבערות.

על כן אנו מציעים לכם לעבד, יחד עם הסקציה היהודית של מחלקת החינוך את

---

14) „דער ,רב דער באלשעוויק' אין דער קיעווער קהילה", אין דער תקופה פון דער רעוואלוציע (קובץ בעריכת א. צ'ריקובר, ברלין 1924), עמ' 337—345.

15) א. טשעריקאווער, „די יידישע קאָמוניסטן און די געזעלשאַפטן אין אוקראינע 1919", שם, עמ' 318—325.

16) הרב יעקב ברמן, „ברדיטשוב, עליה השלום", יקוט ווהלין, כרך שני, קובץ י"ב—י"ג (ניסן תשי"א), עמ' 16—17.

17) הרב רפאל בוימאוויטש, „אודיסה היהודית", היינט (ורשה), 4 ו־25 באוגוסט ו־8 בספטמבר 1922.

18) מצוטט לפי: ל. אבראם, דער מישפעט איבערן כייזער (ויטבסק, 1922), עמ' 90 (לא ניתן שם תאריך החוזר שיצא כנראה בסוף שנת 1920).

הדרכים המתאימות בהתאם לתנאים המקומיים לביצוע הסעיף שהוזכר למעלה.
יחד עם זה יש לקחת בחשבון את ההכרה של תעמולה רחבה קודמת שיהיה לה ערך רב במאבק נגד הדעות הקדומות הדתיות והקלריקליזם.
בכל (יום) ה־30 (לחודש) הננו מציעים לכם להודיע לנו על כל מה שנעשה על ידכם בשטח זה.
מנהל המחלקה היהודית של הקומיסריט העממי לעניני לאומים:
א. מרז'ין[19])
מנהל מחלקת המשנה היהודית שע"י הקומיסריט העממי לחינוך:
מ. לעוויטאן"[20]).

בתקופת "הקומוניזם הצבאי" (נובמבר 1917 — מרץ 1921) הוצאו על ידי השלטונות הסובייטים החוקים והפקודות הראשונים שהגבילו את פעולות וסמכויות המוסדות הדתיים ואנשי הדת, אך טרם נוצרו הכלים לביצוע הנ"ל וטרם התפנו לעסוק בכך. אנשי דת נרדפו אז לא בתור כאלו אלא כמתנגדי השלטון הסובייטי, כבני המעמדות הרכושנים, כתומכי המשטר הישן או הצבאות „הלבנים". הכנסיה הפרבוסלבית סרבה להכיר במשטר החדש וראשה הפטריארך טיחון אף הטיל חרם על ראשי השלטון. כמוהו נהגו גם ראשי הכנסיה הקטולית. ליהודים לא היה מה לצפות מנצחון אותם הכוחות „הלבנים" אשר הכריזו על חזרה למשטר הישן, ארגנו פרעות ביהודים, הטילו כופר וקנסות, בו בזמן שהבולשביקים הכריזו על שוויון זכויות לכל העמים. החוקים וההוראות נגד הדת פגעו מעט ביהדות, שכן רוב תחום מושב היהודים לשעבר, שבו התרכזו כמעט כל יהודי רוסיה, לא נמצא במשך מרבית זמן זה תחת שלטון סובייטי. החרמת קרקעות הכנסיה ומניעת תמיכה ממלכתית בדת לא פגעה בדת היהודית שממילא לא היו לה קרקעות משלה והכנסותיה באו מתרומות המאמינים. התעמולה האנטי־דתית, במידה והיתה קיימת, לא השפיעה הרבה וספק אם הגיעה בכלל לרוב יהודי רוסיה. איבת הכנסיה הפרבוסלבית לשלטון הסובייטי הביאה לפעולות נגדה מאת שלטונות אלה. לא היו אז פעולות דומות נגד אנשי דת יהודים, שכן הם לא התערבו בבעיות פוליטיות ולא הטיפו נגד השלטון הסובייטי. במידה והיו התחלות של מלחמה בדת היהודית הרי אלו היו יותר מעשיהם של קומוניסטים יהודים שראו בכך כעין „מלחמת מעמדות ברחוב היהודי", „מלחמת תרבות בשרידי ימי הביניים והבערות" וכחלק ממלחמתם להשתלט על הסביבה היהודית. אך השפעתם של חוגים אלו היתה עוד אז מועטת ביותר, ועל כן עוד היתה גם פגיעתם בדת מועטת בלבד.

ראשית תקופת המדיניות הכלכלית החדשה (מרץ—דצמבר 1921)

מלחמת האזרחים ברוסיה באה לקיצה בסוף שנת 1920. במרץ 1921 התקיים הקונגרס העשירי של המפלגה הקומוניסטית הרוסית אשר החליט על מדיניות כלכלית חדשה (נא"פ) שלפיה הותרה יזמה פרטית מחוץ לתעשיה הכבדה, התחבורה, הבנקים הגדולים וסחר החוץ. לאיכרים הותר למכור חלק מתוצרתם בשוק החופשי והוכרה הזכות לבעלות פרטית.

---

19) אברהם מרזין (1880—1938?) מראשי ה„ייבסקציה", עבר מה„בונד" לקומוניזם, „חוסל" בסוף שנות השלושים.

20) מיכל לעוויטאן (1882—1938?) מראשי ה„ייבסקציה", מעסקני החינוך היהודי־סובייטי, „חוסל" בסוף שנות השלושים.

התבססותו של השלטון הסובייטי הביאה את ראשי הכנסיה הפרבוסלבית לשנות את יחסם למשטר החדש והם התחילו לדבר על היותם ניטרליים בענינים מדיניים. השלטונות, שהחליטו על ויתורים רבים בשטחי הכלכלה, היו מוכנים לוותר גם בתחום הדת שנראה להם פחות חשוב והיו סבורים כי החינוך האנטי־דתי יחד עם צמצום השפעתה של הכנסיה יביאו בהדרגה להחלשת מעמדה של הדת והאמונה. בהחלטות הקונגרס העשירי של המפלגה הקומוניסטית דובר על ניהול אגיטציה ותעמולה אנטי־דתית בין האוכלוסיה ע"י חינוך, תעמולה ושכנוע, לימוד מדעי הטבע, הוצאת ספרים וכתבי־עת אנטי־דתיים וארגון שעורים על נושא זה [21]). הדגש הושם בעיקר על תעמולה ושכנוע ולא על כפיה ואמצעים אדמיניסטרטיביים.

אך בה במידה שניתן יותר חופש לכלל האוכלוסיה הוגברה בתקופה זו המשמעת הפנימית בתוך המפלגה הקומוניסטית השלטת. הדבר התבטא גם בדרישות מחברי המפלגה לניהול תעמולה נגד הדת ולמלחמה בה.

חוזר מאת מזכיר הועד המרכזי של המפלגה ימליאן יארוסלאבסקי [22]) (מי שעמד בשנים שלאחר מכן בראש „ארגון הכופרים", „ביזבוז'ניקי") אל כל סניפי וחברי המפלגה מה־31 במרץ 1921 דיבר על „הפרת סעיף 13 מפרוגרמת המפלגה" ע"י רבים מחבריה שלא ניהלו תעמולה אנטי־דתית כפי שדרש מהם סעיף זה, ו„בו בזמן שהמפלגה כולה מנהלת מאבק אנטי־דתי, הרי חברי מפלגה רבים לא רק שאינם משתתפים במאבק זה אלא אף מסייעים לחיזוק הדעות הקדומות הדתיות ע"י מילוי פומבי של טכסים דתיים" [23]).

הועד המרכזי של המפלגה דן בנושא זה ומליאתו החליטה בספטמבר 1921 בין היתר:

1) לא לקבל למפלגה, אף כמועמדים, ממלאי כהונות דתיות.

2) לא לקבל למפלגה „משכילים הבאים מסביבה בורגנית" באם לא יביעו הסכמה מלאה להשתתף „בפעולות תרבותיות־השכלתיות המכוונות נגד הדת".

3) לקבל כחברים למפלגה אנשים המקיימים טכסים דתיים או משתתפים בטכסים כנ"ל רק במקרים יוצאים מהכלל.

4) חברי המפלגה הממלאים תפקידים חשובים במפלגה או במדינה „מוצאים מהמפלגה בעד הפרת הפרוגרמה של המפלגה בשטח הדת, בעד קשרים עם פולחן דתי זה או אחר".

5) במקרים יוצאים מהכלל יתקבלו למפלגה מאמינים בדת באם הוכיחו את עצמם ע"י מסירותם לקומוניזם, וגם בנוגע אליהם „לנהל עבודה מיוחדת בכדי לחנכם מחדש".

6) לפרסם את כל המקרים של הוצאת אנשים מהמפלגה או „פעולות דיסציפלינריות" אחרות בגלל עמדתם לדת ואמונתם בה ולנצל מקרים אלו לתעמולה רחבה נגד הדת והכנסיה.

7) לא להדגיש את התעמולה האנטי־דתית כעדיפה על בעיות אחרות, אלא לוותר, כבמדיניות הכלכלית החדשה, „להמוני האכרים, הזעיר־בורגניים, אשר עודם חדורים עד עתה בדעות קדומות דתיות".

---

21) ר' מס' 1, עמ' 551.

22) יארוסלאבסקי (מיניי גובלמאן, 1878—1943) חבר ותיק במפלגה הקומוניסטית. עמד בראש התעמולה האנטי־דתית בברית המועצות.

23) Е. Ярославский, Против религий и церкви, т. II (Москва, 1933), стр. 148.

לארגן ביסודיות את התעמולה האנטי־דתית, שתכלול „פעולה מדעית, תרבותית־השכלתית רצינית", שמגמתה ללמד את מדעי הטבע אשר ידיעתם תבוא במקום „ההסברים ההיסטוריים" של הדת.

8) לפרסם חוברות וספרים אנטי־דתיים.

9) להגביר את התעמולה האנטי־דתית בתוך המפלגה עצמה.

10) לא לכוון את התעמולה האנטי־דתית נגד אמונה מסויימת, אלא נגד הדת והשקפת העולם הדתית בכללותה, בכדי למנוע את הטענות כי רודפים עם או קבוצה דתית מסויימת בגלל אמונתם[24]).

החלטה זו חייבה כל חבר המפלגה הקומוניסטית לנהל תעמולה אנטי־דתית ולנתק את עצמו מהדת ומכל טכס דתי ואת העוברים על כך להעניש עד להוצאתם מהמפלגה. בהחלטות צוין במפורש שאפילו השתתפות בטכס, כמו קבורה דתית, יכולה היתה להביא להסקת מסקנות חמורות.

ההחלטה קראה לארגון יסודי יותר של התעמולה האנטי־דתית. התברר, כי העוסקים במלחמה בדת ומארגני הויכוחים נגד הדת, רמת ידיעותיהם היתה נמוכה משל אנשי הדת והקהל במקום להשתכנע מטענותיהם הגיע לפעמים למסקנות הפוכות. הובעה בהן הדעה שהיתה מקובלת בימים ההם בחוגים הקומוניסטיים, כי האמונה הדתית מקורה בחוסר ידיעת חוקי ומדעי הטבע וכי לימוד הנ"ל יביא להשקפת עולם מטריאליסטית.

הקונגרס הציע לא להקדיש מקום מרכזי לתעמולה נגד הדת „ולתאם את המדיניות בשאלה זו עם כל המדיניות הכלכלית החדשה". הובעה בזה נכונות לויתורים בשטח הדת, למנוע את פילוג האוכלוסיה לטאמינים ולכופרים ולנסיון לרכוש את אהדתם של רוב האוכלוסיה, בעיקר בכפר שהמשיך להיות דתי אך היה מוכן לתמוך בשלטונות לאחר קבלת הויתורים במסגרת המדיניות הכלכלית החדשה. נאמר (אם כי לא במפורש, אלא ברמזים בלבד), כי יחד עם הויתורים בשטחי הכלכלה לאיכרים, לסוחרים ולתעשיינים הזעירים, אפשר היה גם לותר לאנשים אלו „באידיאולוגיה שלהם", שהיא הדת. לעומת זאת הובעה התנגדות לוותר בשטח זה לפועלים ובמיוחד לא לחברי האגודים המקצועיים והמפלגה הקומוניסטית, וכל שכן שלא לממלאי תפקידים במפלגה ובשלטון.

היתה זאת התחלה של גישה כפולה: החמרה בדרישות מאת חברי המפלגה הקומוניסטית לעומת ויתורים לגבי כלל האוכלוסיה. הויתורים היו אף רבים יותר לדתות המעוטים, במיוחד לכתות הנוצריות השונות („סיקטאנטי") שהיו מוגבלות בזכויותיהן בימי המשטר הישן. נעשו נסיונות להעדיף כתות אלו על פני הכנסיה הפרבוסלבית שראשיה המשיכו להסתייג, באם לא להתייחס באיבה, לשלטון הסובייטי.

הנטייה הכללית היתה להתייחס באופן שווה לכל הדתות ולא להעדיף האחת על פני השניה. הדבר גרם לכך כי כל פעולה נגד הדת הפרבוסלבית שראשיה התנגדו לשלטונות ולמעשיהם, לוותה בפעולה דומה נגד דתות אחרות.

אך כללית הקדישו השלטונות תשומת־לב מועטת יחסית לדתות המיעוטים, כולל היהודית. המלחמה בדת היהודית היתה יותר „ענין יהודי פנימי" וכחלק ממלחמתה של הסקציה היהודית של המפלגה הקומוניסטית („יבסקציה") להשתלט על הרחוב היהודי ולהנהיג בו את „הדיקטטורה של הפרולטריון".

---

24) שם, עמ' 160—163.

אך גם ה„יבסקציה" לא יכלה להפריז בדרישותיה. החוקים והפקודות הנוגעים לדת קבעו את האסור אך גם את המותר, והגבילו את הנלחמים בדת שלא לאסור דברים שהחוק התיר אותם. היא לא יכלה אז לדרוש לסגור בתי־כנסת או לאסור קיום פולחן ומנהגים דתיים שהחוק התיר אותם במפורש. מלחמתם בדת התרכזה על כן בימים אלו בעיקר במלחמה בחינוך הדתי, בחדרים ובישיבות, ולמען החלפתם בחינוך חילוני־קומוניסטי ובמידה מועטת יותר בתעמולה למען „ימי מנוחה אחידים" לכלל האוכלוסיה, ז. א. שלא לנוח בשבתות ובחגים דתיים יהודים, אלא ביומי ראשון ובחגים כלליים. מלחמה זו התבטאה בעיקר בתעמולה חזקה ביותר, בהפגנות, וויכוחים פומביים ובמקרים רבים גם בלחץ אישי נגד הורים שבניהם למדו בחדרים, נגד ה„מלמדים" והרבנים, ראשי הישיבות, מוריהם ותלמידיהם. התוצאות עוד לא היו רבות ביותר. השלטונות הסובייטיים לא היו מעונינים ליצור לעצמם בשלב זה חזית נוספת ואויבים נוספים והשתדלו לרסן את הצעירים חמומי המוח של ה„יבסקציה" אשר רצו כבר בתקופה זו לשים קץ לכל אמונה ופולחן דתי. יהודי דתי שרצה להמשיך לקיים את מצוות הדת ולחיות לפיהן, יכול היה עוד להמשיך לנהוג כך. היו הפרעות וקשיים אך אלו עוד לא היו רבים ולא רציניים ביותר.

הגברת המאבק בין המדינה והדת (1922—1923)

המדיניות הכלכלית החדשה אחרה לבוא ולא היה בידה למנוע את הרעב הגדול הראשון שבתקופה הסובייטית, שבו מתו מרעב כחמישה מיליון איש. היבולים של השנים 1921—1922 היו בלתי־מספיקים ומלאי לא היה. במיוחד סבלו חלקים ניכרים של איזור הוולגה ושל אוקראינה שנפגעו ע"י בצורת ממושכת.

מצב זה הוקל במידה מסויימת ע"י סיוע שהגיע מארצות הברית. הכנסיה הפרבוסלבית נקראה גם היא לתרום לשם הקלת המצב. הפטריארך טיחון קרא בסתיו 1921 לכנסיה לבוא לעזרת הרעבים אך תרומותיה לא היו רבות ביותר. השלטונות החליטו אז לגייס למטרה זו את אוצרות הכנסיה הרבים. הועד הפועל המרכזי הכל־רוסי החליט ב־23 בפברואר 1922 להחרים חפצים בעלי ערך, זהב, כסף ואבנים יקרות שנמצאו בבתי התפילה של כל הדתות אשר הוצאתם משם „לא תפריע לפולחן הדתי" ותמורתם תהיה מיועדת לנזקקים לסיוע באיזורי הרעב[25]).

הכנסיה הפרבוסלבית התנגדה להחלטה זו. ראש הכנסיה הפטריארך טיחון טען כי הוא היה מוכן לנדב למען הרעבים דברי ערך בלתי־מקודשים שנמצאו בכנסיות אך לא את אלו ששמשו לצורכי הפולחן אשר חוקי הכנסיה אסרו להוציאם מתוכם. אגרתו של הפטריארך מה־28 בפברואר 1922 קראה למאמינים להתנגד ליציע חוק זה בכל האמצעים האפשריים. במקומות רבים הגיע הדבר בזמן החרמת חפצי הכנסיה לידי שפיכות דמים אשר לוו באמצעי עונשין. בפטרוגרד נדונו למוות 10 אנשים ורבים נאסרו וביניהם המטרופוליטן הישיש בנימין. במוסקבה נדונו למוות עשרה אנשים, בס"ה נדונו למוות 45 איש ו־250 למאסר לתקופות ממושכות[26]). הפטריארך עצמו הושם במעצר בית. התסיסה בכנסיה היתה מרובה וכמרים רבים התנגדו לעמדתו של הפטריארך, בעיקר באיזורי הרעב.

(25 Р. С. Ф. С. Р. Собрание узаконений... מס' 19, 7 באפריל 1922, עמ' 289—297.

(26 Julius A. Hecker, Religion under the Soviets (New York, 1927), p. 81; idem, Religion and Communism (London, 1933), p. 209.

ההתנגדות העיקרית לפטריארך באה מאת קבוצת כמרים ליברליים, שקראו באוגוסט 1922 לאסיפה של מה שהם קראו „הכנסיה החיה" שדגלה בתיקונים בפולחן ובהשלמה עם השלטונות. הוכרז שם על פילוג בין „הכנסיה החיה" לבין מצדדי הפטריארך. השלטונות התיצבו לצד המחדשים, בנותנם עדיפויות שונות להם ולכנסיתם „החיה".

התנגדות הכנסיה למעשי השלטונות גרמה להחרפת היחסים בין המדינה והכנסיה ולהגברת המלחמה בדת. הדבר השפיע גם על יחסי המדינה עם הדתות האחרות שלא היו מעורבות בענין זה.

במצב זה הוגברה גם המלחמה ביהדות שהתנהלה במספר דרכים:

1) תעמולה באמצעות פרסום הודעות ומודעות ציבוריות, חוברות, ספרים, מאמרים בעתונות, הצגות, הרצאות, שעורים ומשפטים ציבוריים פומביים, מוקדשים כולם למלחמה בדת.

2) אגיטציה: הפגנות, תהלוכות ואספות פומביות נגד הדת בכללותה או נגד שמירת חגים דתיים, בעד סגירת חדרים וישיבות, להחרמת בתי כנסת וכיו"ב. ארגון ימי עבודה „בהתנדבות" בשבתות ובחגים יהודיים, אכילת חמץ פומבית בפסח, אכילה פומבית ועבודה פומבית ביום הכיפורים וכיו"ב.

3) חינוך אנטי־דתי בבתי הספר, בארגוני הילדים (פיונרים) והנוער (קומסומול) ולמבוגרים (בבתי ספר „לחינוך פוליטי", בסמינרים וחוגים אנטי־דתיים). החינוך האנטי־דתי ניתן ישירות בתכניות לימודים מיוחדת וכן כחלק מהחינוך וההוראה בכללותם, כמו למשל בשעורי מדעי הטבע (בהם השתדלו להוכיח את „הסתירה בין דת למדע" ואת „עליונות המדע על הדת") או בלימודי ההיסטוריה (על „מקורם של הדעות הקדומות הדתיות" או על „שרותיהם של אנשי הדת למען המעמדות המנצלים"). אפילו הספרים ללימוד הקריאה בכתות הנמוכות של בתי־הספר היסודיים כללו לעתים קטעי קריאה אנטי־דתיים.

4) פעולות אדמיניסטרטיביות: החרמת בתי־כנסת, ברוב המקרים „לפי בקשתה של האוכלוסיה העובדת" אשר „דרשה" להקים בהם מועדונים או מוסדות חינוך ותרבות; סגירת חדרים וישיבות ואיסור הוראת לימודי דת; שלילת זכויות ומאסרם של רבנים, שוחטים ואנשי דת אחרים, איסור קיום מצוות ומינהגים דתיים; איסורי הקמת חברות דתיות וקיום מוסדות צדקה וסעד ע"י ארגונים דתיים וכן איסורים אחרים שלא היו מכוונים במיוחד נגד הדת, אך פגעו בשמירת הפולחן ומצוות הדת.

המלחמה ביהדות התנהלה בכל הדרכים שצוינו, אך שימת הדגש על דרך זו או אחרת השתנתה בתקופות שונות ולפעמים גם במקומות שונים. האגיטציה האנטי־דתית שתפסה מקום חשוב בראשית שנות ה־20 נעשתה חלשה יותר בשנים שלאחר מכן והדגש הושם יותר על תעמולה, „מלחמה אידיאית" ו„חינוך ההמונים". הפעולות האדמינסטרטיביות התרבו והתמעטו בהתאם לקו הכללי הקיים שלא תמיד היה לו קשר ישיר בתחום המאבק נגד הדת ועוד פחות מזה היה לו יחס כלשהו למלחמה בדת היהודית. עם החרפת מלחמת השלטונות נגד הכנסיה הפרבוסלבית, החרמת כנסיות, מאסרי כמרים וכיו"ב, הרי „למען שווי המשקל" נעשה אותו הדבר נגד הדת היהודית וכאשר באה „הפוגה" זמנית במאבק זה באמצע שנות ה־20 נעשה גם המאבק ביהדות חלש יותר. ליברליזציה כללית במדינה הביאה גם להחלשת המלחמה בדת, אם כי לא תמיד היה הדבר נכון בנוגע לדת היהודית שהמלחמה

נגדה התנהלה ע"י קומוניסטים יהודים, שפעלו בנידון זה באדיקות ובקנאות רבה יותר מאחרים.

בשנים 1922—1923 הוגברה המלחמה בפרבוסלבים ובקטולים, וכתוצאה מכך התחזקה גם מלחמתם של השלטונות ביהדות. למלחמה בדת היהודית היתה גם המטרה להכחיש את הטענות על הזהות שבין הקומוניסטים והיהודים וכי היהודים „הפכו להיות השליטים האמיתיים של רוסיה". בין מתנגדי השלטון הסובייטי היו כאלו שטענו כי רדיפות הדת ברוסיה באו אך ורק במטרה לרדוף את הכנסיה הפרבוסלבית, כי לקחו חפצי ערך מהכנסיות אך לא מבתי־הכנסת, נאסרו כמרים אך לא רבנים וכי הכנסיה הפרבוסלבית חדלה להיות השלטת והדת היהודית תפסה את מקומה. הם ראו את המלחמה בנצרות, כנסיות וכמרים כמעשי „קומוניסטים יהודים" אשר „כמובן לא יעשו עוול לדת שלהם". בכדי להכחיש טענות כאלו הוגברו הרדיפות נגד הדת היהודית וכן פורסמו בעתונות הכללית בהבלטה ידיעות על פעולות נגד היהדות. למטרה זו פורסמה בין היתר בלשון הרוסית החוברת של הלוחמת הקנאית נגד היהדות מ. פרומקינה („אסתר") בשם „הלאה הרבנים"[27], שסיפרה „על המאבק נגד הדת בין ההמונים היהודים". בחוברת זו השתדלה המחברת להראות „לחברים הרוסים" כי „התעמולה האנטי־דתית והמאבק נגד השפעת אנשי הדת מתנהלים בסביבה היהודית לא פחות, אלא אפילו בצורה נמרצת יותר, ביתר עקביות ובצורה שיטתית יותר, מאשר בסביבה הלא־יהודית"[28].

המלחמה נגד הדת היהודית מילאה באופן בלתי ישיר תפקיד נוסף, שמארגני המלחמה הזו כלל וכלל לא התכוונו אליו ואף התנגדו לו והוא בזה שכיוונה לאפיק של מלחמה זו הלכי רוח אנטישמיים שהיו קיימים בין האוכלוסיה. הקריקטורות של רבנים בעלי פנים מכוערים ואף עקום, תאורי מעשי רמאות שנעשו כביכול בבתי־הכנסת וכיו"ב הזכירו תמונות ותאורים דומים שנעשו בתקופה הצאריסטית וגרמו בעקיפין להלכי רוח אנטישמיים בין קוראיהן.

פקידים סובייטיים רבים נטו להחמיר יותר כאשר טיפלו בעניני הדת היהודית. בעלי הנטיות האנטישמיות שביניהם יכלו לבטא בצורה כזאת את איבתם ליהודים מבלי שיוכלו להאשימם באיבה לאומית. פקידים אחרים ראו בכך דרך להכחיש הטענות כי השלטונות רדפו את הפרבוסלבים אך לא את היהודים. פקידים יהודים, שברובם לא היו „ממוצא פרולטרי טהור" ושבחלקם הגדול נמנו בעבר על מפלגות לא־קומוניסטיות, השתדלו בפעולותיהם נגד הדת היהודית אף למעלה מהנדרש מהם להוכיח בזאת את נאמנותם לקומוניזם וכי כבר הספיקו לנתק את כל קשריהם עם עברם.

המלחמה בדת לא הביאה לתוצאות שהקומוניסטים ציפו להן. מעמדה של הדת אמנם ירד אך עוד תפסה חלק חשוב מהחיים, בעיקר בעיירות היהודיות ובין הדור הישן.

החרמות דברי ערך בבתי התפילה (1922)

בשנת 1922 החליטו השלטונות הסובייטיים להחרים חפצי ערך מתוך בתי־התפילה לשם סיוע לרעבים באיזור הוולגה ובאוקראינה. ראשי הכנסיה הפרבוסלבית

---

27) Фрумкина М. (Эстер), Долой раввинов, Москва 1923, стр. 56

„אסתר" (מלכה ליפשיץ־פרומקין) (1880—1939 ?) בת למשפחת למדנים מיוחסת במינסק. מראשי ה„בונד" עד 1921, ומאז עסקנית ב„יבסקציה". „חוסלה" בסוף שנות השלושים.

28) שם, עמ' 2.

והקטולית התנגדו לכך. התנגדות הרבנים היתה מועטת יחסית והיו ביניהם כאלו שהצדיקו צעדים אלו של השלטונות. העדר התנגדותם של היהודים להחרמות שהסעירו את רוב הדתות האחרות בא מכך שהדבר נגע פחות לבתי הכנסת שבהם כמות הזהב, הכסף או חפצי הערך האחרים היתה מועטת ביותר. תשמישי הקדושה שהיו בהם חלקים או ציפויים בעלי ערך כספי כגון חנוכיות, ידיות לספרי תורה, לא היו מקודשים ולעומת זאת החפצים המקודשים עצמם כמו ספרי תורה, שופרות, מזוזות וכיו"ב היו עשויים מעור, קלף, קרן וכיו"ב ולא היה להם ערך כספי רב כשלעצמם.

הקישוטים בעלי־הערך היו בעיקר בבתי הכנסת המודרניים יותר, ה„כוראליים", והם הוכנסו לשם בעיקר בהשפעת הכנסיה הנוצרית. אך שם היו המתפללים אדוקים פחות וגם קשורים פחות לחפצים אלה. בבתי־הכנסת החרדים, במיוחד בעיירות הקטנות, כמעט ולא היו כלל קישוטים יקרי־ערך.

אך הסכמתם זו של יהודים הביאה לחשדות שיתכן וכל ההחרמות נעשות רק אצל נוצרים וכי היהודים שמחים על שלוקחים זאת מהכנסיות. התהלכו שמועות על „מסע יהודי נגד הכנסיה הפרבוסלבית" ועל כי בעיקר יהודים באים לכנסיות לקחת את תשמישי הקדושה הנוצרים. נאמר כי יהודים בהיכנסם לכנסיות לא הורידו את כובעיהם, עישנו, ירקו על תמונות קדושים וחיללו אותן, וכי אף אחד לא נגע בבתי־הכנסת היהודים למרות ששם הוחבאו הרים של כסף וזהב.

בכדי לשים קץ לשמועות אלו וכן לשם מניעת „חשדות" כנ"ל ובכדי שלא יראו במעשים אלו „פעולות של יהודים" יצאו השלטונות בתקיפות רבה נגד בתי־הכנסת היהודים. בפטרוגרד ובמוסקבה הוצא מבתי־הכנסת כל דבר שהיה לו ערך כלשהו. ידיעות על החרמות חפצי־ערך בבתי־כנסת התפרסמו בפירוט רב בתוך העתונות הסובייטית, למען יראו וידעו פרבוסלבים כי לוקחים גם אצל יהודים.

הוצאת דברי הערך מבתי־הכנסת עברה בדרך כלל ללא התנגשויות מיוחדות, אם כי פה ושם היו אי־אלו תקריות מרעטות. חלק מהן נגרם ע"י כך שועדות ההחרמה לא מצאו בתוך בתי־הכנסת את כל החפצים שנרשמו באינונטר שלהם, כפי שדרש זאת החוק. רשימות אלו נערכו בדרך כלל בחפזון רב בשנת 1918 בזמן פרסום החוק „על הפרדת הכנסיה מהמדינה" והעברת בתי־התפילה המולאמים לידי „קהילות המאמינים". בעיירות קטנות רבות לא נעשה אף פעם רישום מדויק של האינונטר. בכל אותם המקרים שבהם לא נמצאו חפצים שהיו רשומים באינונטר הואשמו הגבאים בבזבוז רכוש ציבורי או בהסתרת דברי־ערך ונמסרו למשפט. הקנסות שהוטלו עליהם היו בדרך כלל כספיים. במספר ערים, כמו למשל בפטרוגרד, הציעו מתפללי בתי הכנסת לשלטונות לתרום סכומים שווים בערכם לזה של החפצים שעמדו להחרימם ושאותם רצו לשמור בגלל ערכם ההיסטורי או היחס הסנטימנטלי אליהם, אך ההצעות הללו לא נתקבלו [29]).

רבה של מינסק, הרב אליעזר רבינוביץ, הציע להעריך את ערכם הכספי של דברי־הערך בבתי הכנסת ולשלם במקומם כספים. בויטבסק, מינסק, מוהילב ועוד הוקמו ועדים של מתפללים בכדי לקנות מהשלטונות את קישוטי הכסף והזהב של ספרי התורה, הפרוכות וחפצי הערך האחרים מבתי־הכנסת [30]).

בויטבסק, לפי תאורו של רבי ישראל זאב וולפסון, יו"ר ועד בתי־הכנסת בעיר

---

29) Разсвет 2 ביולי 1922, עמ' 7—8, 16 ביולי 1922, עמ' 10—12.
30) היינט, 24 באפריל 1922.

זו, נתמנה כממונה על ההחרמה צעיר יהודי, שהזמין את גבאי בתי־הכנסת ובראשם הרב מדלייה ודרש מהם שימלאו את הפקודה במלואה. הרב מדלייה ענה לו: „הלא זה לא מזמן היית בין מבקרי בית־הכנסת וידוע לך מהו הכסף והזהב הנמצא בבתי־הכנסת שלנו, כמו הידיות, ובמקרים לא שכיחים גם עטרות לספרי תורה; מובטחני שגם בלי איום יביאו הגבאים את הרכוש הזה״ [31]). באסיפת הועדה להחרמת דברי הערך מבתי־התפילה הודיע רבה של ויטבסק כי בכדי להציל ממוות את הרעבים יש להוציא את כל דברי הערך מבתי המדרש והבטיח כי מצד הקהילה היהודית לא תהיה כל התנגדות לכך [32]).

רבה של הומל, הרב באריישנסקי, פרסם בעתון המקומי קריאה לאוכלוסיה היהודית בעיר ובפלך לתרום למען הרעבים. הוא אמר כי בתי־הכנסת היהודים אינם מצטיינים בעושר רב ועל כן החפצים שיוצאו מהם לא יוכלו לתת הרבה לנזקקים וקרא לתרום כספים למטרה זו [33]).

במוהילב הוצאו מבתי־הכנסת זהב ואבנים יקרות [34]). בניקולייב הוצאו 2 פוד ו־15 פונט של כסף. מבית הכנסת ה„ברודאי״ באודיסה הוצאו 2 פוד ו־17 פונט של כסף. מבית הכנסת הכוראלי — 2 פוד ו־34 פונט כסף. בס״ה הוצאו מ־44 בתי־כנסת באודיסה 27 פוד ו־30 פונט כסף [35]).

במספר מקומות נאסרו אנשי דת יהודים בהאשמת סירוב למסור או הסתרת דברי הערך. בטאמבוב נידון הרב לשנתיים מאסר או לקנס של 300 מיליון רובל (היתה זאת תקופה של אינפלציה) בגלל סירובו למסור לשלטונות חפצי ערך שבבית הכנסת [36]). במינסק התקיים משפט שהתנהל באידיש נגד הגבאים והשמשים של כמה בתי־כנסת שהואשמו בהסתרת חפצי ערך. אחד הנאשמים נדון ל־13 חדשי עבודת כפיה ושלושה אחרים להחרמת רכושם למען הרעבים [37]).

משפטם של הרבנים מהומל

גורלו של הרב ר׳ רפאל מרדכי באריישנסקי, רבה של הומל יכול לשמש כדוגמה על היחס לרבנים גם במקומות אחרים ועל מעמדה של הדת היהודית בימים אלו בכלל [38]).

בערב יום הכיפורים תרפ״ב (1921) ערכה היבסקציה בהומל משפט פומבי על הימים הנוראים ובעתונם קאמוניסטישער עמעס התקיפו, כהכנה לקראת משפט זה, את הדת היהודית. משלחת שביקרה אצל הרב באריישנסקי הציעה לו להשתתף במשפט ולענות בו על ההתקפות נגד היהדות, אבל הרב העדיף לתת את תשובתו בנאום הטפה ביום הכיפורים בבית הכנסת. לקומוניסטים היהודים נודע על כך והם הופיעו בבית כנסת זה בהמוניהם.

---

31) ישראל זאב וולפסון, „מגילת ויטבסק״, ספר ויטבסק (ת״א, תשי״ז), עמ׳ 352.
32) עמעס, 29 במרץ 1922.
33) Полеская Правда, 26.4.1922.
34) שם, 29 באפריל 1922.
35) עמעס, 12 במאי 1922.
36) היינט, 31 במאי 1922.
37) עמעס, 16 באוגוסט 1922.
38) רפאל מרדכי באריישאנסקי, „מיין קאמף מיט די אידישע באלשעוויקעס״, מארגן זשורנאל, (ניו־יורק), 19—21 בנובמבר 1923; יל״ג כהנוביץ, הדאר, שנה 27 (תשי״ח—תש״ט, 48—1947), גל׳ ג׳ (כסלו), עמ׳ 66; עמעס, 2, 3 ו־10 באוגוסט 1922; קאמוניסטישע פאן (קייב), 6, 9 ו־10 באוגוסט 1922; Jewish Chronicle (London), 14 July 1922.

„הטפתי מוסר ליהודים", סיפר אחר כך הרב בארישנסקי, „משום מה הם מפחדים מנערי החדר (רוב הקומוניסטים היו אז בגיל צעיר מאוד). הם דנים אותנו, אמרתי, ואותם, בני הבליעל, תדון ההיסטוריה היהודית, העם היהודי".

„למחרת לאחר יום הכיפורים ארגנו ה„יעווסעקלעך" הפגנות ברחובות עם שירים, נאומים, הצגות וכדומה בכדי להחליש את רושם נאומי ביום הכיפורים.

וככל שעבר יום נוסף נעשה המאבק עם נערי־ההפקר („הפקר־יונגען") חריף יותר. התחילו הפגנות רחוב פראיות: על דגליהם שרטטו קריקטורות של ישוע הנוצרי ולהבדיל של האל היהודי. הם צחקו, שרקו, צעקו. לאחר מכן שרפו בלווי צעקות רעשניות פראיות את הקריקטורות האלו.

והנה התחילו להכשיר את הקרקע למאבק נגד החדר. בעתונים הופיעו מאמרים תחת הכותרת ‚סודות מהחדר' שבהם עשו את החדר ללעג ולקלס. באספתם השמיצו את החדר על כי הוא מגדל נכים, קצרי ראות וכיו"ב...

באספתם נתקבלו החלטות להלחם בחדר. הדבר לא הגיע לידי מעשים אבל זה הביא לידי כך שבבוקר אחד התפרצו כמה ‚יבסקים' מנוולים לישיבת הומל ופקדו על בחורי הישיבה להצטלב ובאותו זמן צעקו הם, המנוולים, ‚שמע ישראל'...

בשנת 1922, בחג השבועות, התקימה אספתם שהיתה מוקדשת לחדר. במודעות על קיום האספה היה כתוב: ‚האם צריך לסגור את החדר או לאו?' וכן בקשו מהמונים לבוא ולהשתתף בויכוח. הצעתי לאנשים להופיע באספה זו בהמוניהם בכדי שתהיה שם התנגדות חזקה לעוכרי ישראל. לאספה באו המוני יהודים אדוקים וה„יעווסעקלאך' היו בטלים בששים. הם הרגישו את חולשתם מול ההמונים היהודים הרבים שהיו מוכנים לדרוס אותם ברגליהם. על הבמה הופיעו כעשרה קומוניסטים מזוינים...

האמין היה מלא ההרגשות והעלה אותי על הבמה. עניתי להם... הקומוניסטים החלו לצעוק: ‚רד מהבמה, הזמן לנאומך כבר הסתיים'.

המשכתי בנאומי ותוך כדי דברי עניתי להם: ‚זמנכם עוד טרם התחיל והוא כבר נגמר'... לאחר אספה זו ראו בי ה‚יבסקים' אויב רציני" [39].

הרב בארישנסקי נאסר ב־4 ביוני 1922 והואשם בפעולות קונטר־ריבולוציוניות ובקריאה להתנגד להוראות השלטונות. הוא כונה בידי הקומוניסטים כ„הפט־ריארך טיחון היהודי" ובהאשימם אותו טענו נגדו את כל מה שהיה להם נגד ראש הכנסיה הפרבוסלבית, שנאסר לאחר מכן באוקטובר 1922.

במאמר בשם „אנשי טיחון" שפורסם ב„איזבסטיה" הרשמי נאמר:

„בהומל נאסר הרב בארישנסקי, ראש הקלריקלים של הומל שיצאו להלחם נגדנו. גם הוא נאסר מפני שסרב למסור חפצי ערך מקודשים. הוא סרב למסור את הילדים היהודים מתוך קני האפלה והבערות שלהם — החדרים.

לפני זמן מה נערכה בהומל אספה של כל הסועלים היהודים. האספה החליטה כמעט פה אחד על כי הגיע הזמן פעם אחת ולתמיד להשמיד שאריות אחרונות אלו של הקהילה הבורגנית־קלריקלית ולסגור את כל החדרים והישיבות. האספה בחרה בועדה מיוחדת לשם העברת הילדים המבקרים בחדרים אל בתי־ספר סובייטיים, יהודים או רוסים, בהתאם לרצונם של ההורים. הקלריקלים החלו מיד לאחר זה בסעולתם האפלה. הרב בארישנסקי קרא לאספות בבתי הכנסת וקרא בהן לספסרים להתנגד לכך.

---

39) מארגן זשורנאל, 19 בנובמבר 1923.

יש לזכור כי הומל היא עיר מלאה ספסרים זעירים... בראש ספסרים אלו, המתנגדים לסובייטים, עמד הרב באריישנסקי. הוא ארגן כעין קבוצות ,חסידי טיהון בני הדת היהודית'. קבוצה זו הפריעה בכל הדרכים האפשריות לפעולות הסיוע לרעבים. הם ערכו מגביות משלהם, שלא היו תחת הבקורת שלנו, למען מה שהם כינו הנפגעים משלהם (הכוונה היתה כנראה למגבית למען תושבי הישובים החקלאיים היהודים בדרום רוסיה). הם ערכו אספות סודיות בבתי־הכנסת שבהן נוכח הרב באריישנסקי אשר התעלם מפעולות אנטי־סובייטיות אלו ושבהן נתקבלו ההלטות של מחאה נגד גבית המסים ,שאין לשאתם יותר' ולא להמשיך בעבודתם, ז. א. לסגור את חנויותיהם ולשבות נגד השלטונות הסובייטיים.

הפחד מסגירת החדרים הביא להתרגשות רבה בין הקלריקלים־הספסרים שבאוכלוסיה היהודית בהומל. הרב באריישנסקי לא ידע מנוחה. הוא קרא לאספות מחאה שנערכו עם ספרי תורה ביד, האשים בפומבי את הקומוניסטים היהודים כשודדים והכריז כי השלטון הסובייטי גרוע מהמשטר הצאריסטי. כהן דת יהודי חצוף זה הרחיק לכת עד כדי כך שקרא לתומכיו: ,באם אאסר אתם תשחררו אותי?'..." [40].

התאור הנרחב שניתן להאשמות נגד הרב באריישנסקי ההאשמות עצמן וכן מאסרו נעשו במידה רבה בכדי להראות כי גם „הקלריקלים" היהודים היו באותה מידה נגד השלטונות הסובייטיים כמו הלא־יהודים (וזה „חייב" לחזק את ה„יבסק־ציה" שנלחמה נגדם) וכן בכדי להראות כי השלטונות נקטו באמצעים גם נגד „קלריקלים" יהודים ולא רק נגד פרבוסלבים בלבד.

הרב באריישנסקי סיפר כי כל יומיים היה נקרא מבית־הסוהר לחקירה שבה היו מאשימים אותו בהטפה לקיום חדרים למרות שהחוק אסר את קיומם. בבית־הסוהר הוא נפגש עם עוד שני יהודים שנאסרו על כי לא מסרו כתר של כסף מספר־תורה בבית הכנסת שלהם. חברו לתא היה כומר ממוהילב שנאשם ב„קונטר־ריבולוציה". הכומר קיבל מכתב מהפטריארך שבו נאמר לו לסרב למסור את כלי הכסף והזהב שבכנסיתו, הוא נהג בהתאם לכך ונאסר על כך [41].

משפטו של הרב באריישנסקי התחיל ב־15 ביולי 1922. בכתב ההאשמה נגדו נאמר כי הוא הקים ארגון קונטר־מהפכני ונלחם בשלטון הסובייטי, „ניצל את הדעות הקדומות של ההמונים, הסית אותם וקרא להתנגדות לפקודה לסגור את החדרים והישיבות. למטרה זו עמד בראש קבוצה שאורגנה על ידו, וקיים בביתו ישיבות יחד אתם". ובחג השבועות „נשא נאום של הסתה ובו ביטויים שאין להרשותם נגד ממשלת הפועלים והאיכרים ונגד המפלגה הקומוניסטית".

(לפי דברי הקטיגור אמר הרב באריישנסקי כי „בימי ניקולאי דיכאו גם את העם וגם את הדת, בימי קרנסקי היו חפשיים גם העם וגם הדת, עכשיו העם הוא אמנם חפשי אבל הדת מדוכאת").

עמו הואשמו גם יהודים אחרים, ביניהם רבנים ומלמדים, בהשתתפות בישיבות בביתו שבהן „עיבדו יחד אתו תכנית של פעולות נגד החוק" וכן בתעמולה נגד סגירת החדרים והישיבות [42].

המשפט היה פומבי והתקיים באולם של תיאטרון שהכניסה אליו היתה לפי כרטיסי הזמנה שחלק ניכר מהם ניתן רק לפועלים חברי האגודים המקצועיים בכדי

---

40) מצוטט מתוך: Jewish Chronicle (London), 14 July 1922.

41) ר' מס' 39.

42) עמעס, 2 ו־10 באוגוסט 1922.

שרוב הנוכחים באולם ידרשו להאשים את הרב. לשופטים היו מגיעים פתקים מה„קהל": „אנו דורשים פסק דין חמור", „בלי רחמנות על קונטר־ריבולוציונרים" וכיו"ב.

הרב באריסנסקי אמר בדבריו האחרונים:

„נגד השלטון הסובייטי לא חטאתי. נכון הוא כי בדרשותי הוכחתי תמיד כי הקומוניסטים היהודים הם עבדים לעבדים. את זה אני אומר גם עכשיו. נלחמתי בעד החדר ואין אני מכחיש זאת גם עתה. אינני מרכין כעת את ראשי בפניכם, כפי שאף פעם לא הרכנתיו בפני עשירים וחזקים ממני. אני מבקש משפט צודק אבל לא רחמנות.

פסק הדין היה: „האזרח באריסנסקי נאשם במלחמה נגד חוקי המדינה ונידון לשנתיים מאסר".

הרב הועבר לבית־הסוהר. בינתיים הגיע חודש אלול והתקרבו הימים הנוראים. הוא ניסה לבקש מאת שלטונות בתי־הסוהר רשות ללכת בראש־השנה וביום הכיפורים בלווי שמירה לבית הכנסת. בקשתו נדחתה. הוא ביקש רשות לערוך מנין של האסירים היהודים בתאו והתשובה היתה: „אנו נלחמים ברוסיה נגד הדת ובגלל זה דנו ואסרו אותך. הניתן כעת לערוך מנין בבית־הסוהר?"

הכומר ממוהילב, שישב בבית־הסוהר יחד עם הרב, שוחרר בערבות והרב השתדל גם הוא להשתחרר בדרך זו. אך גם בזה סרבו לו. הוא החליט על כן היות ומצב בריאותו לא היה טוב ביותר, וזאת גם קבעו הרופאים, הרי עליו יהיה לבקש העברה לבית־החולים שבו המשטר פחות חמור ואפשר בו גם להתפלל בציבור.

בית־החולים של בית־הסוהר היה מלא אסירים פליליים והיה חשש שמא יפריעו לתפילות או ימסרו על כך לשלטונות. האסירים היהודים החליטו על כן להתפלל מעריב בשעה מאוחרת בלילה בזמן ש„היסודות הפליליים" כבר ישנו, ושחרית — מוקדם בבוקר. הרב באריסנסקי תאר תפילות אלו: „החלטנו להתפלל בלחש אבל הלב היה מלא ודמעות נזלו וכאילו חיפשו להן דרך בעצמן. וכמה זמן אפשר היה לעצור בעדן?" לאסירים האחרים נודע על התפילות אבל הם לא פגעו במתפללים.

ב־7 בנובמבר 1922, לרגל מלאת חמש שנים למהפכה הבולשביסטית, הוכרזה חנינה שבה ויתרו לאסירים ממחצית ועד לשליש מעונשם. לרב ויתרו על שליש מעונשו, אך בנו השתדל במוסקבה אצל יו"ר הועד הפועל המרכזי קאלינין למען שחרורו וכן השתדלו למענו עסקנים יהודים כמו פרופ' דוד שור ואחרים. לבסוף שוחרר מבית־הסוהר ב־20 בדצמבר 1922.

ה„ייבסקים" שבהומל לא השלימו במהרה עם כשלון תכניתם ולאחר שחזר הרב לביתו באו אליו מספר פקידים מה„צ'יקה" לערוך חיפוש. הם לא מצאו בביתו דבר, אך על שולחנו מצאו בקבוק יי"ש שאותו הביאו ידידיו לכבוד שחרורו. דבר זה שימש להם כתירוץ לאסור את הרב באשמת שכרות, אך בלחץ הקהל היהודי בעיר הוא שוחרר שנית. היה חשש שהרב יאסר שוב והוא החליט לעזוב את רוסיה ולהגיע לארה"ב[43].

משפט אחר נערך בהומל נגד הרב שניאורסון, רב חסידי, נכדם של אדמו"רי ליובביץ, איש זקן וחולה שהואשם בזה שלקח על עצמו תפקידי שיפוט, דבר שהיה אסור לפי החוק, והיה בסמכותם הבלעדית של בתי־המשפט הממלכתיים. ה„עמעס"

---

43) מארגן זשורנאל, 20 ו־21 בנובמבר 1923.

המוסקבאי שסיפר על כך „הסביר" כי בתי הרבנים הפכו לבתי־משפט שבהם דנו בעניינים שהיה „מסוכן" לפנות בהם לבתי־הדין הממלכתיים. הרב שניאורסון טען להגנתו כי הוא הפסיק לקיים דיני תורה ורק שימש כיועץ במקרה ופנו אליו לבקש את חוות דעתו. הוא עסק רק בדיני כשרות וגם בזה רק במקרים מועטים בלבד, היות והפסיקו לבוא אליו לשאול בעניינים אלה[44]).

ב־4 במאי 1923 התחדש שוב משפטו הנ"ל של הרב שניאורסון וכן של הרב פרלוב. רבנים אחרים לא הואשמו היות ו„מילוי תפקידי שיפוט נעשו על ידם לפני יום החגיגה הכללית" שהיה ב־7 בנובמבר 1922. הנאשמים טענו שכבר הפסיקו לפנות אליהם ב„עניני שיפוט" ולכל היותר המשיכו לשאול בעצתם. הרב בארישנסקי שיצא לפני זמן קצר מבית־הסוהר הופיע כעד ולא הכחיש שרבנים עסקו וימשיכו לעסוק בדיני תורה, אך טען כי הוא עצמו הפסיק לעסוק בכך. הרבנים שהואשמו נדונו, בהתחשב בגילם ובמצב בריאותם, לששה חדשי מאסר על תנאי[45]).

המשפטים נגד רבני הומל לא היו היחידים ומקרים דומים היו גם במקומות אחרים. אך מה שהדאיג הרבה יותר את הרבנים היה חוסר יכולתם לעשות דבר לשינוי המצב שנוצר, מה שהביא רבים מהם למצב של יאוש שלא ראו ממנו כל מיצא. אופייני להלך רוח זה היה מכתבו האחרון של רבה של מינסק הרב ר' אליעזר רבינוביץ (שנפטר בג' באדר א' תרפ"ד) בו כתב בין היתר: „קצתי בחיי מנגישות ורדיפות על דת תוה"ק (תורתנו הקדושה) מצד הרשעים הללו. עיני רואות וכלות ואין לאל־ידי להושיע"[46]).

הדת — גורם מכריע בחיי רוב היהודים כבעבר

מעמדה של הדת ירד, מצבה היה הרבה יותר קשה מאשר בעבר, אך ליאושם של רבים בנוגע לעתידה טרם היה יסוד כלשהו בימים אלו. היו אפילו מקרים של התקרבות לדת ולאמונה מאת אנשים שהתרחקו ממנה בעבר.

„אחינו באוקראינה בתקופה זו אחרי היסורים הנוראים שסבלו וההרפתקאות שעברו עליהם: נחרבו בתיהם והתדלדלו בנכסיהם וכו' וכו', שכחו עד מהרה כל הנעם החמרי ומצאו נחמה ברכוש הרוחני של עמנו, יברכם ה'," כתב בשנת תרפ"ד רבה של מליטופול, הרב מקובסקי[47]).

לפי דברי רבה של מוסקבה הרב מזא"ה בסוף שנת 1922 הורגשה בתקופה זו חזרה ליהדות והוא בעצמו גייר הרבה נוצרים. קומוניסטים היו באים להתפלל בחשאי בבית הכנסת וכן באו אליו להנשא כדת משה וישראל. אנשים אשר מספר שנים קודם לכן הלבישו כלבים בתפילין והעבירו אותם ברחובות היהודיים חזרו אף הם ליהדות. לפי דבריו החדר הוציא מתוכו כופרים, ודוקא לרדיפות נגד החדר היתה השפעה הפוכה. המצב היה קשה, אך „לא כל כך נורא" כפי שתארו אותו[48]).

בראיון אחר שהתקיים ב־11 במרץ 1923 אמר הרב מזא"ה כי „בארבע השנים האחרונות גדלה הדתיות במוסקבה מאוד. יש בה 60—50 רבנים. כולם חיים טוב. אף אחד מהם אינו רוצה לעזוב את העיר. מ־19 בתי כנסת נשארו רק 5, אבל באלו

---

44) עמעס, 15 באפריל 1923.
45) שם, 23 במאי 1923.
46) הדרך (וינה), אדר ב' תרפ"ד, עמ' 14.
47) הרב צבי מקובסקי, ספר שאלות ותשובות יחוה דעת (ת"א, תרצ"ה), עמ' קכ"ו.
48) מדברי הרב מזא"ה לכתב הי.ק.ב. כפי שפורסמו ב„קענעדער אדלער", היינט, 10 בינואר 1923.

לומדים תורה. מהעיירות שנחרבו הביאו למוסקבה הרבה ספרי תורה ויש בה כעת מספיק ספרי תורה. אתמול התקיימה אצל בעל בית אחד חגיגת סיום התורה. היו שם עשרות רבנים, נאמרו דרשות והיה שמח. החדרים נסגרו, אך כאשר אוספים כספים למען הוראת ילדים תורמים כמה שצריך, וכן למעות חיטין. בשנה האחרונה התגיירו 10 גברים ו־180 נשים פרבוסלבייים". לשאלה בדבר ה„עמעס" ותעמולתו האַנטי־דתית ענה הרב בביטול: „מי מכיר אותם, מי יודע עליהם ומי מסתכל עליהם"[49].

החיים הדתיים התנהלו בצורה חפשית יותר במקומות שבהם לא היתה קיימת „סקציה יהודית" ופקידים מיוחדים שעסקו בפעולות בין היהודים. במקומות כאלו היו הקהילות היהודיות מוכרות ופעלו באופן חפשי כמעט לגמרי מבלי שפקידי השלטונות ישימו לב אליהן. כך היה למשל בוולוגדה, שבה לא היתה „יבסקציה" והיתה קיימת קהילה יהודית שסביבה התרכזו כל חיי הציבור היהודיים. הקהילה דאגה לחינוך דתי, מטבח כשר, עניני צדקה וכיו"ב. המטבח הכשר קיבל מצרכים חינם מאת השלטונות. בבית המרחץ הציבורי הוקמה מחלקה יהודית מיוחדת שהיתה למעשה מקווה ובכניסה לשם היה כתוב „רק ליהודים". „הרב מטעם" לשעבר בעיר זו הוכר ע"י השלטונות הסובייטיים כנציגם של היהודים המקומיים ולאחר פטירת הנ"ל נבחר פקיד סובייטי בכיר כממלא מקומו. בוולוגדה היה קיים בגלוי תלמוד תורה לילדים עניים שבו לימדו עברית, חומש עם רש"י וכן „התפללו וברכו". הוא היה מוחזק ע"י ההורים אך נרשם כבית־ספר ממלכתי[50].

בויניצה היו בשבתות סגורות כל החנויות יותר אפילו מאשר בתקופה הצאריסטית. ועדה, שכללה רבנים, גבאי בתי כנסת ויו"ר ההסתדרות הציונית, הלכה בשבת אחת בבוקר מחנות לחנות וצוותה לסגור את החנויות הפתוחות. ביזמת ועדה זו הפסיקו לעבוד בשבת הסבלים ובעלי־המלאכה היהודים[51].

בקמיניץ שבפודוליה נשאר אורח החיים כמו שהיה בעבר. בשבתות, לפי מקור קומוניסטי, נחו בכל מקום: בשוק, בבית־הספר ואפילו במשרד בעלי־המלאכה. לרב המקומי היה תפקיד ציבורי חשוב. מארצות הברית הגיעו כספי סיוע לקיום מוסדות דתיים, כולל ישיבות ותלמודי תורה[52].

בליפובץ, נאמר בעתון קומוניסטי־יהודי, חלה „התקרבות לרבנים" של הציונים והמורים לעברית אשר קודם לכן, כ„משכילים", התרחקו מהם. ארגנו יחד „ערבים ספרותיים", אספות, חגיגות חנוכה וכן הקימו ישיבות ואספו כסף בשבילן. להורים שבניהם ביקרו בבית ספר יהודי סובייטי „לא נותנים מנוחה לא בבית־המדרש ולא בשוק... על שנותנים לילדיהם חינוך של שמד והופכים אותם לגויים". דברים אלו השפיעו על הורים רבים שהוציאו את ילדיהם מבית־הספר ומסרו אותם למלמדים[53].

בעיירה סביז' בפלך ויטבסק שע"י גבול לטביה הוקם ועד יהודי מקומי אך חוסל ע"י „הקומיסריון היהודי" של הפלך וכמה מחבריו נאסרו. לפי ה„עמעס" עסקו יהודי העיירה בהברחה וסחרו במשקאות חריפים ובסחרינה, ומאסרם של כמה מחברי

---

49) שם, 4 במאי 1923.
50) עמעס, 2 ביוני 1922.
51) קאמוניסטישע פאָן, 6 בספטמבר 1922.
52) שם, 21 בינואר 1923.
53) שם, 2 בפברואר 1923.

הועד היה בגלל עיסוקם בהברחות. לפיו הועד שהוקם ע"י גבאי העיירה אושר ע"י הועד הפועל האזורי ותקנותיו כללו פעולות כגון: 1) ניהול בתי־הכנסת, 2) החזקת המקוה, 3) תשלום משכורת לרבנים, שוחטים ושמשים, 4) ניהול בית־הקברות, 5) הקמת ביקור־חולים, 6) עזרה לעניים, 7) הזכות לרכוש נכסים. לביצוע כל אלו הוטלו מסים על כל האוכלוסיה. ה„עמעס" התלונן שהועד לא דאג לבית־הספר היהודי הסובייטי המקומי למרות שמצבו היה קשה ביותר. עתון זה ציין בסיפוק רב את חיסולו של הועד וכי ועדת חקירה שהיתה צריכה להגיע מעיר הפלך תדאג שהכספים שהוצאו לרבנים, שוחטים, מקוה, בית־קברות וכיו"ב יוצאו להקמת גן־ילדים, מוסד לילדים „ולמטרות תרבותיות"[54].

בקאזאן עסקה הקהילה הדתית, לפי ה„עמעס", „בדברים שלא היו בסמכותה", למשל „ארגנה אצלה כעין מחלקת ביקור חולים", הקימה חברת „לחם לאביונים" וכן תמכה בחדרים, מקוואות וכיו"ב[55].

באוזדה התרכזו חיי הציבור סביב הרב ובית־הכנסת. „הנוער" התחיל לדבר על החרמת בית־הכנסת ואז לקחו ההורים וגרשו אותם מבתיהם. „לא נבהלנו מזה", כתב אחד מהם ל„וועקער" המינסקאי, וציין כי כבר היו בעיירה כאלו שעישנו סיגריות בשבת בחשאי[56].

בלושה, מחוז איהומן, היו קיימים חדרים כפי שהיו בעבר. המורה בבית־הספר הסובייטי היה מלמד בלילה בבית־המדרש „חיי אדם" וביום לימד בבית־הספר וגם זה בניגון הגמרא. איש זה שנדרש מהממונים עליו לחנך את הנוער לכפירה בדת היה, לפי ה„וועקער", הולך לבית־המדרש להתפלל שלוש פעמים ביום[57].

בשקלוב, פלך הומל, היו 17 בתי מדרש. בשבתות ובחגים היו כולם מלאים והיו באים לשם לא רק פועלים אלא גם „עובדים סובייטיים אחראים" וצעירים רבים[58]. דברים אלו נכתבו ב„עמעס" אשר נהג להתלונן לעתים קרובות על כי רק מעטים באו לבקר ב„מועדוני התרבות" שהוקמו ע"י הקומוניסטים היהודים.

מצבה של הדת היהודית היה קשה, אך היא המשיכה עוד להיות הגורם המכריע והראשון במעלה שקבע את צורת הייהם של רוב יהודי רוסיה, בעיקר בעיירות הקטנות, שבהן באו שינויים מועטים בלבד בצורית החיים, וכפי שכתבו לא פעם העתונים הקומוניסטיים, „כאילו שהמהפכה כלל וכלל לא הגיעה לשם".

---

54) עמעס, 10 בפברואר 1923.
55) שם, 12 במאי 1923.
56) וועקער, 23 במאי 1923.
57) שם, 20 בנובמבר 1923.
58) עמעס, 3 באוגוסט 1923.

הרב רש"י גליקסברג ז"ל בוויכוחי האמונה באודיסה

(פרק זכרונות)

בטרם אנסה להעלות קטעי דברים, — המעט מן המעט, שנשתמרו בנבכי זכרוני מוויכוחי האמונה שהתקיימו באודיסה עוד בשנות העשרים, — אדיר חפצי לשרטט, ולוא בקוים כלליים בלבד, את דמותו האצילה רבת אנפין של הרב רבי שמעון יעקב הלוי גליקסברג ז"ל, אשר בהופעותיו המזהירות בוויכוחים אלה קידש שם שמיים ברבים והציל, במידה שניתן היה להציל בתנאי השלטון הסובייטי, את כבוד עם ישראל ותורתו.

הרב גליקסברג ז"ל, משחר נעוריו ועד ערוב ימיו, — זוהי שרשרת ארוכה אחת של פעולות חשובות בתחומי הרבנות, הדרשנות, הספרות והעסקנות הציבורית.

כבר בגיל עשרים וחמש, לאחר שנסמך לרבנות, התחיל מקדיש במינסק * מזמנו לעבודה חינוכית וציבורית. נתן שעורים בגפ"ת בחברת ש"ס והירצה בקביעות לפני הנוער בחברת „נצח ישראל" (במקומו של הרב יצחק ניסנבוים ז"ל שעבר לביאליסטוק). נתן שעורים במוסר ובמחשבת ישראל לתלמידי בתי־הספר התיכוניים. היה מראשי אגודת „שלומי אמוני ציון" ומטעמה נשלח כציר לאספת היסוד של „המזרחי" בווילנא (אדר תרס"ב). באותה אספה נבחר לוועדת השלושה (עם רבי זאב יעבץ) לעיבוד תכנית אירגונית, קביעת שם ומצע של האגודה הדתית־לאומית החדשה. מאז ואילך פעל והטיף למען „המזרחי" לחיזוקו ולהחדרת הרעיון הציוני בלב שלומי אמוני ישראל. באותה שנה נתמנה רב בפרבר של פינסק (וואגזאל) והמשיך שם בפעילותו הציונית. היה ציר בכנסית ציוני רוסיה במינסק ובקונגרס הציוני הששי בבאזל (תרס"ג). בתרס"ו נתמנה רב באודיסה, במקומו של הרב דוד שלמה סלושץ ז"ל, וברבנות זו שימש שלושים ואחת שנה ונתגלה במלוא כוחו ואונו כאדם וכרב כאחד.

אישיותו הקסימה את כל אשר בא במגע עמו, כי חננו אלקים במלוא החפנַיים מכל הטוב והנעלה אשר ב„עולם היצירה": הדרת פניו, קומתו התמירה, תכונותיו הנפשיות ונועם הליכותיו הקנו לו את שם התואר „איש חמודות". היה מכובד גם בחוגים לא יהודיים. ליד תפקידו ברבנות הירבה לפעול בשטח החינוך והעבודה הסוציאלית. בהשתדלותו נוסדו לילדים עניים בתי־ספר ליד מספר בתי־כנסיות. בשבילו מרכזה של אודיסה היתה ה„מולדאבנקה" — שכונת המצוקה והעוני, על רחובותיה וסימטותיה הצרים והדלים. היה גם ממייסדי החברה „עזרת חולים". פירסם חוברת בשם זה ביידיש וברוסית על מוסד החסד בכלל ועל ביקור חולים בפרט. חוברת זו נפוצה באלפי טפסים.

כולו אש דת וחרד לדבר ה', ובאותו זמן אינטלגנט במובן הנעלה של המושג הזה, גדול בהלכה ובאגדה היה גם איש העם, כי ידע את סוד החיים, כיצד לרדת אל העם על מנת להעלותו, בחינת „וירד — מן ההר אל העם".

באודיסה התמסר לפעולה הציונית. היה יושב ראש „המזרחי" ופעיל בועד „חובבי ציון". הקדיש תשומת לב מיוחדת לנוער ועמל לקרבו לתורה ולמסורת. היה

---

* ר' זכרונותיו של רש"י גליקסברג „חמש שנים במינסק" („העבר" י"ב, עמ' 148—154), וכן רשימתו „מזריטש עיר מולדתי" (שם, י"ח, עמ' 224—234).

נואם ומטיף מצוין, בעל ניב זך ולבבי, דיבר אידיש, עברית וגם בשפה הרוסית. דרשותיו בבית־הכנסת הציוני „יבנה" משכו המוני צעירים.

לאחר מהפכת 1905, בימי המצב הצבאי באודיסה, פעל להצלת צעירים מישראל ובמלחמת העולם הראשונה עשה רבות לטובת הפליטים.

בימי מהפכת פברואר 1917, היה ציר בכנסיה הלאומית של יהודי אוקראינה והבר מועצת העיר אודיסה. באותה שנה התמנה רב ראשי בעיר והיה דורש בקביעות בבית הכנסת הגדול. בשנת תרצ"ז הצליח לצאת מברית המועצות, הוא ואשתו ובני משפחתה והתיישב בתל־אביב. כאן הוא שימש אב־בית־הדין ברבנות הראשית ורב בשכונת „נורדיה". קנה לו ידידים ומעריצים בכל החוגים. כאן הופיעו ספריו „הדרשה בישראל". גולת הכותרת של עבודתו הספרותית רב האיכות והכמות, „תורת הדרשה", „ישראל ואורייתא" ו„מושגי החיים". הספרים זכו לשבח ולהערצה. כן פירסם עשרות מאמרים ביחרונים וכן בעתונות היומית.

בכל שיעור קומתו נתגלה באודיסה בבוא המשבר על יהדות רוסיה. משעזבו טיבי העסקנים את העיר, נשאר הוא לבדו ועמד באומץ לב ובתבונה על משמרת תפקידו.

בשנות תרפ"ג—תרפ"ח קידש את השם בהופעותיו רבות הרושם ובהגנתו האמיצה והנערצת על קדשי ישראל בשבעה וויכוחים בעניני אמונות ודעות — „וויכוחי אמונה" — שנערכו ע"י שונאי הדת ורודפיה בברית המועצות. פעולה זו מתבלטת באור זיווה ומהווה אחד הדפים המזהירים ביותר בספר חייו כבקורות יהודי רוסיה הסובייטית. מצלצל כפרדוכס הדבר לגבי תנאי החיים הדתיים ברוסיה הסובייטית, בעת „שנסתם חזון" וקולו של הרב לא נשמע ברמה, נתגלגלה זכות הסטורית זו על ידו, להופיע בפומבי בפני פורום גדול של אנשים אנטי־דתיים ולהשמיע דברי תורה וחכמה מעל במה חפשית של התיאטרון העירוני ובאיצטדיון, באזני אנשי צבא האדום, אנשים הרחוקים מכל הבנת הדת ומהותה כרחוק מזרח ממערב.

הרב הפתיע את קהל המאזינים לדבריו בקומתו הזקופה, בבקיאותו הנרחבת בפילוסופיה, במדע, בספרות העמים ובספרות הרוסית הקלאסית בפרט. הוא ידע את הסוד „דע מה שתשיב לאפיקורס"... עמדו לו חכמתו והשכלתו הרחבה, כשרונו הריטורי והפולמוסי, להט דתי ואימרה קולעת, המשמשת תבלין בוויכוח, הסברים של עיקרי אמונה, גילוי מאור היהדות וחישוף המומנט המוסרי בנבואה ובהלכה. הודות לכוח השכנוע שלו היה ל„מתווכח מסוכן", כפי שכינהו אחד המתווכחים מצד שכנגד, אחרי אחד הוויכוחים.

המקורבים לבית הרב זוכרים יפה מה רבות היו ההתלבטויות שלו לגבי כל ההופעות הללו, וטעמו ונימוקו עמו: „מה לו לרב בישראל שיתכבד ב„עליה" לבימת התיאטרון או האיצטדיון לשם התנגשות עם „בעלי תריסין" שבכופרים ועם בעלי לשון שבפילוסופים, ולהתווכח עמם בדבר, שלפי הוכחתו המלאה אינו שייך כלל לוויכוחים ונעלה הוא מכל ספק ופקפוק בעולם!"

הנימוק שהכריע להשתתף בוויכוח הראשון היה בטענת המארגנים — הרי ידוע שהאנטישמיים למיניהם מפיצים עלילה, שהמהפכה היא מעשה ידי יהודים וגם הרדיפה על האמונות ברוסיה של היום באה רק בהשפעת היהודים, והנה, יהודים ערכו וויכוח לשלילת הדת, מי יבוא ללמד סניגוריה על הדת? כמרים של גויים, והרבנים של היהודים ישבו שקטים בביתם ולא יבואו כלל להגן על הדת! הרי זה יהיה חיזוק גדול לעלילת האנטישמיים.

הוויכוחים נגד האמונה: הראשון שהתקיים באולם לאימון חיל רגלי של הצבא האדום והשני — באולם ללימוד התותחנים, לא היו פומביים ביותר והתקיימו באולמות סגורים בפני קהל רחב. הוויכוחים האלה היו מיועדים לצמרת של הצבא, ערכם היה גדול מאוד, מכיון שהחומר האנושי, שהיה יכול להיות מושפע מן הוויכוח, היה ברובו מן הנוער הצבאי, הכוח הרענן של המדינה, אשר נוסף ללימוד תכסיסי מלחמה, למד גם את העיקרים של התורה המארכסיסטית־לניניסטית, עליה הונחו יסודות המשטר הסובייטי ואורחי החיים החדשים אשר התם.

הפרופיסור סוכוב הנודע קרא הרצאה מדעית. מצד הדת הנוצרית השתתף הכומר דודנובצוב ומצד הדת היהודית הופיע הרב גליקסברג המנוח.

ערך גדול, יוצא מן הכלל, היה גם לשני הוויכוחים החמישי והשישי, שנערכו באיצטדיון העירוני באודיסה, ב„קרקס" המפורסם שבעיר.

הרושם היה עצום. על פני מגרש רחב־ידיים, שופע אור החשמל, מלא וגדוש אנשים, מפה־אל־פה, הגזוזטרות הרבות, בכל מקום שעיניך רואות אנשים לאלפים צפופים, מכל הגילים ומכל השכבות והמעמדות, שבאו לשמוע את הוויכוחים בעניני דת.

נושא הוויכוח היה: „להאמין או לא להאמין בה'". מצד הנוצרים הופיע הכומר אלכסנדר וידנסקי, מצד החפשיים, האנטי־דתיים הופיעו: הפרופיסורים: קרדשוב, סוכוב, פיפר, והאקדמיק טרטיאקוב. וכן השתתף הרב גליקסברג המנוח.

בניגוד לדברי הפרופסורים, שמתחו קו ביקורת יותר על מנהגי הדת מאשר על עצם הדת, ובניגוד לכומר וידנסקי, שהסתפק בציטוט מהספרות הקומוניסטית מדברי מארכס וכתבי לנין ולא התייחס כלל לעצם הנושא — על האמונה בכללה, כשהיא לעצמה, — השכיל הרב המנוח לשאת נאום מקיף ותקיף, אם כי בצורה תמציתית, על עיקרי האמונה והדת היהודית, בהעבירו קו מקביל בין הוויכוחים שבעבר לבין הוויכוחים של היום, שכן בעבר הרחוק היו מתווכחים נציגי דתות שונות, איזו דת יותר קרובה לאמת נצחית. כאן אנו קוראים לפתור את השאלה: „מעיקרא דדינא", על הצורך להאמין במציאות הבורא, והוסיף, כי המציאות הרוחנית היא דבר המושג בשכל ומורגש בחוש האנושי ואינה זקוקה כלל לאמונה. כל הוגי הדעות וגאוני המחשבה, שהגיהו מחשכי העולם בלפיד אור שכלם, כמו סוקראט, דיקארט, ניוטון ואחרים הכירו במציאות עצם רוחני, שהוא למעלה מן הטבע והוא השליט בעולם הגופים.

הרב המשיך ואמר: „האנושות זקוקה לאמונה, כי המדע בפני עצמו אין לאל ידו לתקן רוח אנוש ולרומם את נפשו. הרעיון העתיק של אמונה בה' והרעיון החדש הסוציאלי — תעודת שניהם לאחד חלקי האנושות הנפרדים, והרי היסוד הונח בתורת ישראל: ‚ואהבת לרעך כמוך'. האמונה עוסקת זה אלפי שנים בחפירת אותה המנהרה הרוחנית, הנוקבת והולכת את ההר המפריד בין אדם לאדם..." הרב המשיך וכל הקהל הרב והמגוון היה צמוד כולו כאפרכסת: „החכם רינן אמר, כי התרבות האנושית נבראה ע"י שני לאומים, ע"י היהודים והיוונים — היוונים נתנו לאנושות את הפיוט והפילוסופיה והיהודים — אחדות רוחנית ואהבת רעים. אבל החכם דרמשטאטר אינו מסכים עמו ואומר: היהודים נתנו לעולם גם את הפיוט וגם את הפילוסופיה: הפיוט — בתהלים והפילוסופיה — אצל הנביאים".

דברי הרב הושמעו תחת מטר של מחיאות־כפיים סוערות, אשר הפסיקו אותו כל פעם... הרגישו שקהל המאזינים שמח לשמוע דברים של טעם, אחרים לגמרי ממה ששומעים כל השנים בכל הזדמנות מפי מטיפים אנטי־דתיים.

הרב סיפר אחר כך על בת ישראל שניגשה אליו בתום הוויכוח ואמרה לו: „רבי, תאורנה עיניכם, כשם שהארתם עיניהם של בניכם. בבתי הספר בהם הם לומדים, הם שומעים דברים אחרים לגמרי, והנה זכו לשמוע מפי רב דברים טובים כאלה".

בתשובה לדברי הפרופיסור טרטיאקוב אשר טען, כי האמונה היא מכשול על דרך הריבולוציה, שכן היא מחלישה את האומץ של הפלוטריון, והאיש המאמין בה' מטבעו אינו מסוגל להיות ריבולוציונר", ענה הרב גליקסברג: „מובן שזו דעתו הפרטית של הפרופיסור ואנוכי יכול להביא לכם כמה וכמה פרופיסורים, שהיו מוכיחים לכם דווקא ההיפך ממנו. הם היו מראים לכם בראיות נכונות, כי האמונה היא המדרגה העליונה בהתפתחות האדם, כי האמונה תופסת מקום חשוב בהתקדמות העולם, כי אמונה הלכה תמיד שלובת זרוע עם החכמות, התרבות האנושית והאמנות לשפר ולהיטיב את יחסי בני אדם זה לזה ולרומם רוח האדם", אבל — המשיך הרב, — זה ידוע מכבר, שהכל תלוי במקום, בהשפעת הסביבה. החכם טארד בספרו „החוקים של חיקוי" אומר, כי החיקוי שולט בעולם החיים והכל נכנע לו, ועל צד האמת אין אצלנו דעות עצמיות בהחלט. כמעט בכל הדעות שלנו אתה מוצא שבעים וחמישה אחוזים של תערובות מקומיות, מהשפעת הסביבה, כל אחד מחקה את רעהו, מסכים לו והולך בעקבותיו, בכל שאתה פונה אתה מוצא רק שלטון ה„אופנה", המנהג של המקום ולא יותר. במדינתנו ניהגים עכשיו לקלל את האמונה ולכן גם הפרופ' טרטיאקוב מקלל. אלמלי היה אותו הפרופסור עצמו מעבר לגבול בוודאי שהיה מדבר אחרת בנוגע לאמונה. חבל, שהפרופיסור לא חיזק את נקודת הראות שלו בראיות לקוחות מן המציאות הממשית של חיי הפרולטריון. כמה הביאה הכפירה בה' תועלת לפרולטריון, כמה אמצה את רוחו והטיבה מצבו בגוף ובנפש...

הנביאים — רעם קולו של הרב הישיש — אלה מאורי האנושות בכל המובנים, הם היו הריבולוציונרים הגדולים ביותר שלחמו ליושר סוציאלי והרימו את קולם נגד מעמדות השליטים: הרי לנו משל „כבשת הרש" של נתן הנביא, בהוכיחו את המלך דוד... והרי אליהו הנביא המוכיח את אחאב על פניו: „הרצחת וגם ירשת?!" ומי הרים קולו נגד עושק וחמס של התקיפים על החלשים אם לא נביאי ישראל?!

כל אותם הנאומים שאנו שומעים בימינו מפי מהפכנים נגד בעלי הזרוע — נופלים בערכם, כשאנו משווים אותם עם התוכחה הלוהטת של הנביא נגד תקיפי הדור ובעלי האגרוף, מכל הסוגים והמעמדות, וכפי שהנכם רואים האמונה אינה מקררת חום הריבולוציה אלא, אדרבא, היא מוסיפה לו כוח ועוז.

*

הוויכוח השביעי, על ברית מילה, היה לו אופי מיוחד. מי שהיה נוכח בו לעולם לא ישכחהו. זכורני, מה רבה היתה ההתרגשות בקרב היהודים באודיסה ומחוצה לה, כאשר נודע ברבים על אירגון הוויכוח הזה ביזמתה של אגודת „ידידי ילדים" Друзья детей היזמה העיקרית באה כמובן, מצד „אגודת הכופרים הלוחמים" Союз воинствующих безбожников פחד ורעדה אחזה לב כל יהודי, אשר ענין המסורת ודת ישראל יקרה לו ובעיקר היה הפחד לתוצאות הוויכוח, שהיה בו משום אקטואליות יתירה בימים ההם, הלכה למעשה! המבוכה גברה וחזקה לאחר שנודע, כי מטעם האנטי־דתיים יופיעו שוב הפרופיסור סוכוב והאקדמיק טרטיאקוב ואחרים ואילו כנציג הדת סירבו הפעם לתת את הסכמתם לרב גליקסברג,

„המתווכח המסוכן" בשבילם... בידעם מה רב כוח השכנוע שלו כנואם וכמסביר. הם „מינו" את המוהל ר' ישראל ביברגל הי"ד (הנאצים תלו אותו על עץ במרכז העיר) — כנציג יחידי מטעם הקהילה הדתית היהודית. ר' ישראל ביברגל היה אחד המומחים הגדולים במקצוע זה. יכול היה להתפאר במספר נימולים על ידו במשך חייו שהגיע ל־48 אלף! וכך היה מעשה, לפרופיסור זילברברג, המנתח המהולל, בעל שם עולמי, נולד בן, הזמין את ביברגל למוהל, וסיפרו, כי עם גמר מצות מילה אמר הפרופיסור אל המוהל: „כאן אתה זילברברג"... אבל בתור נואם לא הצטיין וגם לא שלט בשפה הרוסית. ומשום כך היו אנשי הציבור היהודי באידיסה מאוד מודאגים משליחותו זו וגדולה היתה החרדה לתוצאות הוויכוח, שיש בו מן האקטואליות הרבה בתנאי המציאות הסובייטית. הבעיה היחידה שנסרה בחלל העולם היהודי היתה אחת: „כיצד להבטיח את השתתפותו של הרב גליקסברג בוויכוח!" בינתיים נודעו פרטים נוספים, כי בתור נציגי עולם המדיצינה יופיעו הפרופסורים זילברברג והימלפרב. שמות אלה קצת הרגיעו את הרוחות בקרב היהודים, כי עוד זכור היה בקרב היהודים מה היה ד"ר צבי הימלפרב — מזכיר הועד הציוני באודיסה, בראשותו של מנחם אוסישקין ז"ל — בשביל הציבוריות היהודית בעיר. גם את הפרופיסור יעקב זילברברג הכירו רבים מבין יהודי אודיסה, „ככרופיסור בעל לב יהודי חם"... ביום הוויכוח בשעות הבוקר, הלכו שנים, הרב גליקסברג והרב אברהם קצנלנבוגן האדמו"ר מלוצק זצ"ל (אביו של כותב הטורים הלאה) אל הפרופיסור זילברברג, אולי הוא זקוק קצת ל„מזון רוחני"... הם באו אליו לביתו ברחוב פריאוברז'נסקי, שם היה גם בית החולים הפרטי שלו, ומצאו אותו לבוש בסינור הלבן, בדרך לחדר הניתוחים. בראותו אותם התעכב על מפתן החדר והקביל את פניהם בהערצה. הרב גליקסברג פתח ואמר: „גורל היהדות נמצא בידיכם, פרופיסורים יהודים, ולבנו חרד לתוצאות..." הפרופיסור השיב בקצרה: „אל דאגה! לא נכזיב את מקור מחצבתנו"...

בצאתם מאת הפרופיסור נחה דעתם עליהם במקצת, אבל הוחלט לא להסתפק בזה בלבד ולעשות הכל, כדי להשיג כרטיס כניסה לאולם בשביל הרב גליקסברג. אחד החברים „משלנו" הצליח בדבר...

*

בערב, אולם התיאטרון האמנותי הגדול אשר באודיסה היה מלא מפה אל פה, מסביב לבנין המפואר צבאו אנשים לאלפים ע"י המיקרופונים, שהוצאו החוצה, לא מתוך סקרנות בלבד, כי לא מעט היו המקרים, שעשו שפטים בהורים, אשר „העיזו" לימול את בניהם, הוציאו אותם ממסלול החיים ע"י שלילת החברות באגודה המקצועית, שלפי חוקי החיים אשר התם, אין אדם יכול לחלום על עבודה כלשהי מבלי להיות חבר באגודה. כמו־כן המצב לגבי דירה ושאר תנאי החיים. על כן, רבה היתה הצפיה והחרדה לקראת הבאות. המשימה הראשונה הוכתרה בהצלחה — בין היושבים באולם גם... הרב גליקסברג, ומה הלאה?! אמנם, הפרופיסורים היהודיים לא הכזיבו!

אחרי דברי הפתיחה והנאומים ה„כבדים" של הפרופיסור סוכוב והאקדמיק טרטיאקוב, שדברו כמובן נגד ברית מילה, כ„אבסורד לאומני" וכיוצא בזה, ניתנה רשות הדיבור לפרופיסורים מעולם המדיצינה. אם כי פרק זמן כה רב, של למעלה מ־50 שנה, חלף מאז, נחרתו עדיין במוחי הדברים שנאמרו על ידיהם. בניגוד לדברי הקיטרוג שהצביעו על מילה כעל „שיור פראי מעולם העתיק" וראו בניתוח הזה „שפיכת דמים של ינוקא ללא כל תועלת" והתחילו „בהתקפה כללית", באורך

כל החזית הדתית: נגד מאכל טריפה, דגים אסורים וכו' דברים שלא עשו רושם כלשהו על קהל המאזינים — קם הפרופ' זילברברג והוכיח על יסוד ראיות מדעיות את התועלת הרבה בניתוח זה, החשוב כגורם רציני להקטנת מקרי מחלות המין אצל האדם. הוא סיים את דבריו בזו הלשון: „הייתי רואה את עצמי מאושר לוא היה כל העולם הגאור מקבל עליו את הניתוח הזה". אחריו החזיק הפרופיסור הימלפרב בניתוח מדעי מעמיק והוסיף בדברי היגנה: „הכל עזב היהודי ורק את תורתו הציל מן השריפה". הפרופיסור סיים במלים אלה: „מצות ברית מילה, זוהי מרגלית טובה, שעם ישראל הביא דרך אלפיים שנות גלותו במתנה לעמי העולם". רעם של מחיאת כפיים ליווה את דבריהם של הפרופיסורים זילברברג והימלפרב.

אחריהם ניתנה רשות הדיבור למוהל ביברגל. ואף־על־פי שלא הצטיין כאמור בכשרון הדיבור, הרי אחרי מה שהשמיעו נציגי עולם המדיצינה, גם לדבריו היה חן ומשקל משלהם. הוא הצביע על קהל הצעירים שבאולם ואמר: בואו וראו! כל אלה המצטופפים כאן הערב באולם הם „קליינטים" שלי בעבר... צחוק אדיר פרץ מפי כל הנוכחים באולם והוא סיים במשפט קצר: „אנחנו היינו נימולים ונהיה נימולים!"

והנה לפתע, לתמהונם הגדול של מארגני הוויכוח מאנשי הייבסקציה, ולשמחתם של אנשי שלומנו, נשמעו קריאות באולם: „יעלה הרב גליקסברג על הבמה!", „אנו רוצים לשמוע את הרב!" ההתרגשות רבה באולם, המארגנים אובדי עצות... למפלה כזאת לא פללו... הרב גליקסברג לא החמיץ את השעה של קידוש שם שמים ברבים, קם במלוא קומתו הזקופה ובדיקציה שלו היפה להפליא אמר: „קהל כשהוא קורא, מצווים לשמוע בקולו" ועלה על הבמה.

בשפה רוסית קלאסית נתן סקירה מעמיקה ותמציתית כאחת על אחת מן המצוות העיקריות של תורת ישראל ועל ערכה בתורת מכשיר גדול להטבעת חותם הטהרה והקדושה בגזע היהודי ולמזיגת הנפשיות בעצם תכונת רוחו של העם הישראלי. בהמשך דבריו הטעים הרב שאין צורך להרבות בזכות ברית מילה, שהרי כבר שמענו מפי הפרופיסורים זילברברג והימלפרב על גודל ערכו של ניתוח זה ותועלתו להבראת הגוף והצלתו מסכנת מחלות שונות. ומה נשאר לנו עוד לדבר אחרי דיבורים של סמכות זקני חכמים מהוללים בעולם המדע. הריפובליקה הסובייטית נותנת בהם אמון ומסרה בידם מוסדות של רפואה גדולים במדינה. והנני בטוח, אזרחים נכבדים, כי בכל מקרה שתתעורר אצלכם איזו שאלה בעניני רפואת הגוף, בוודאי תבקשו עצה מפי הפרופיסורים זילברברג והימלפרב ולא מפי הפרו־פיסורים סוכוב וטרטיאקוב שכבודם במקומם מונח באותם המקצועות שהמה מומחים, אבל בשום אופן לא ברפואה וניתוחים, שאין להם כל ידיעה.

בין הנואמים המתנגדים לברית מילה שאלו: אם אמנם נכון הדבר, כמו שהוכיחו כאן הפרופיסורים מעולם המדיצינה כי ברית מילה יש בה תועלת כל כך גדולה בחיי הגוף של האדם, מדוע עמים אחרים, אירופיים, תרבותיים אינם מלים את עצמם?!

„על שאלתכם זו, אמר הרב גליקסברג, יש להשיב: אם התרבות האמיתית אינה רק ענין של ברק חיצוני, אלא ענין של הטבת המידות וטהרת האויר של העולם מזוהמת הדעות הכוזבות, אזי בנוגע לתרבות זו — עם ישראל קודם בזמן ובמעלה לעמים אחרים והרבה הכניס משלו לתוך התרבות העולמית. וזה ידוע מכבר, כי בנוגע למנהגים ודעות לא תמיד מסכים עם ישראל עם העמים התרבותיים ביותר, והוא יחיד חולק על רבים. הרבה לקחו אותם העמים התרבותיים מעם ישראל,

בין השאר לקחו ממנו יהודי אחד בעל־הזיה וכל הפעמונים מצלצלים לכבודו, ודוקא עם ישראל, שממנו יצא „בר־אלהין" זה אינו מסכים עם העמים התרבותיים וכופר בו כפירה גמורה ומוחלטת", הרב מצא מקום לקדש שם שמים ברבים קבל כל העולם הנוצרי. זכור לי עוד כיום מה הרושם הגדול שעשו על כל המאזינים. הרב המשיך ואמר: „עם ישראל נתן הרבה לאנושיות כולה: לעולם הפיסיקה נתן את אלברט איינשטיין! לעולם הפילוסופיה — את ברוך שפינוזה הנערץ בעולם. לונצ'רסקי — שר ההשכלה הראשון של הממשלה הסובייטית, אמר באחד מנאומיו: „אלמלי נתנו היהודים לעולם רק את ברוך לבדו — כבר היה די בכך". הרב סיים את דבריו בקול אדיר וחזק: „עם ישראל נתן את חלקו הארי לאנושות כולה. גם לכם הבולשביקים, נתנו את קרל מרכס! וכל הסוציאליסטים בעולם כורעים ברך בפני היהודי מרכס". אחרית דבריו טבעה בים של מחיאות כפיים, כולם קמו על רגליהם ובירכו את הרב תוך התרגשות עצומה!

ניכר היה כי לא „אלמן ישראל" אף בין שונאי־דת מושבעים... כן הטיח הרב דבריו כלפי „הייבסקציה" בשעתה ואמר: „והנה היום באים אלינו צעירים ומצטערים על חוסר תרבות ישראל, כאילו עם ישראל, אותו עם עתיק הימים ורב התרבות, עדיין לא יצא חובתו לתרבות העמים כל עוד לא יהיה ערל כמותם... יודעים אנחנו כמה אנשים מקרבנו, שיש להם מבט מסולף על ערך עמנו ותרבותנו, הם אינם יודעים למצוא להם קורת רוח בתרבות ישראל, ורוחם מרחפת על פני מעינות זרים ומתקנאים בתרבות של עמי הנכר, אבל לשמוע דברים כאלה ששמענו כאן, זהו באמת דבר חדש לגמרי, צעירים שהם בעצמם נמולים ואבותיהם ואבות אבותיהם עד אברהם אבינו — היו כולם נמולים, ופתאום אחזם היום בולמוס של געגועים גדולים אל ערלת הגויים. אמנם ערלי־לב המה האנשים הללו, הם חובקים אשפתות של הגויים ועוזבים אדמת קודש של האומה, שממנה יצאו גדולי העולם".

אחרי דברי הרב, שקלעו למטרה באופן יוצא מן הכלל, הופיע הפרופיסור זמילוביץ וסיפר, כי שני אחיו הנוצרים נימולו כדי להרחיק מהם סכנת מחלה. ברם, הנצחון היה מלא ומובטח בלאו הכי, וכאשר דיבר מן הצד שכנגד ד"ר סרברניקוב — לא ביקשו לשמוע אותו...

*

הוויכוחים על האמונה בכלל ועל ברית מילה בפרט, היה בהם משום קידוש שם שמים ברבים, הדבר השפיע בשעתו השפעה רבה על תהליכי העניינים היום־יומיים בחיי הדת ברוסיה דאז. וזכות זו בלבד היה לו להרב רש"י גליקסברג זצ"ל שיוכנס לדברי ימי היהדות הרוסית, כאחד מאישיה הדגולים, שנלחמו באומץ לב ובתבונה רבה בתנאים הקשים ביותר בתולדותיה למען הרמת קרן ישראל וכבודו בעיני בני ברית ושאינם בני ברית.

מרדכי ברגר

מס נרות השבת ברוסיה*

הגבייה מנרות השבת בשלביה המוקדמים

גביית המס מנרות השבת החלה לראשונה ביזמת הקהילות היהודיות עצמן לצורך הכיסוי של תקציב ההוצאות של הקהילות ובאותו השלב הראשוני נכללה עדיין גבייתו בגבייה של מסי הקורובקה[1] השונים. הגבייה של מס הנרות בוצעה בהתאם להוראות ה„אינסטרוקטור"[2] שאושרו על ידי הסינאט הרוסי ב־1809 והופעלו בראש ובראשונה במחוז גרודנו. ההוראה של ה„אינסטרוקטור" הזה לגבי הגבייה של נרות השבת, — שהיתה, אגב, זהה עם זו של הממשלה הפולנית שניתנה עוד ב־1766, — חילקה את בעלי הבתים היהודים לשלוש קבוצות, היינו לאמידים, ל„מעמד בינוני" ולחסרי־כל. המס נגבה לא רק מהנרות שהודלקו על ידי בעלי בתים בודדים כי אם גם מבתי הכנסת. מחוץ למחוז גרודנו הופעלה גבייה זו גם בכמה מחוזות אחרים.

בתור מס נפרד שאינו נכלל ב„קורובקה", החל בגביית המס מנרות השבת, לפי צו הסינאט, לראשונה בווילנה, בשנות 1831—1841, בהיותו מיועד שם לפרעונם של פיגורי המס שרבצו אחרי הקהילה היהודית הווילנאית. היה במס זה כדי להציק ליהודי ווילנה שכן לא בלבד ששיעורו השנתי הגיע עד לסכום של 80 קופיקות מכל נפש. אלא ובעיקר מפאת הרשות שניתנה לחוכר המס הזה לערוך בכל עת ובכל מעונות היהודים חיפושים כדי לקבוע את מספר הנרות שהודלקו. נוהלי העיקוב והריגול האלה, שהופעלו תוך כדי הגבייה, היה בהם כדי להגדיל את הוצאותיו של חוכר מס הנרות וכיוצא מזה הוא היה מקפיץ מעלה את שיעורו.

בשנות ה־30 של המאה ה־19, שעה שהמשלה הרוסית ליבנה את הבעיות הכרוכות עם הסדרתם של מסי ה„קורובקה" ובהעמדתם תחת פיקוחה של רשות ממשלתית, הושמעו דעות נגד גבייה מנרות השבת. המתנגדים להיטל זה טענו כי על ידי ההטלה של מס הנרות, בעודו קשור עם ה„קורובקה", הופכים את ה„קורובקה" — שהינה לפי מהותה מס עקיפין — למס ישיר. זאת ועוד, הרי היה לדבריהם בגבייה נוספת זו של מס הנרות כדי להכביד על היהודים ולצמצם את יכולתם של סילוק המס האישי שלהם. ונוסף לכל אלה הזכירו מתנגדיו של המס הזה כי המס מוטל על פריט של פולחן דתי ולפיכך אפילו היהודים המרוששים וחסרי הכל אינם יכולים לוותר על השימוש בנרות השבת והמס המוטל עליהם יעורר בהכרח מורת רוח בקרב המוני היהודים.

אי לכך נתגלו חילוקי־דעות בסוגיה זו במועצת המדינה עצמה: היו בה שהציעו כי מסי ה„קורובקה" ייגבו בעתיד רק ממצרכים שאין לנוצרים זיקה

---

* סקירה זו נערכה על־פי בקשת המוזיאון למסים בירושלים.

1. מסי הקורובקה — מס הקורובקה או הקופסה. Коробиный сбор. היה מיועד ברוסיה לכיסויים של צורכי הציבור של יהודים ובראש וראשונה להקלת האפשרות של תשלום מסי הממשלה ללא פיגור, לתשלום החובות הצבוריים של הקהילות היהודיות וכן לצורכי סעד וצדקה צבוריים. מסי הקורובקה, אשר הוטלו על הפריטים הטעונים הטלתה, היו בדרך כלל מסי עקיפין.

2. אינסטרוקטור — תקנון מיוחד שכלל הוראות לגבי שיעוריה של הקורובקה, הפריטים מהם היא נגבתה וסוגי החייבים בה.

לצריכתם כגון אתרוגים, נרות־שבת וכד' וזה כדי שהנוצרים יוצאו מגדר החובה של תשלומי ה„קורובקה". אך לעומתם טענו האחרים שאסור להטיל מסים על צורכי פולחן דתי. כך או אחרת קבעה לבסוף הממשלה בחוקה שלה משנת 1839 „על אודות מסי ה„קורובקה"" כי

„הגביות מפריטי פולחן הדת של הברית הישנה, הנהוגות במקומות, מתבטלות בכל המקומות מאחר ואינן תואמות את יעדי הממשלה ולגבי העתיד יהיו משוחררים לתמיד מכל תשלום ל„קורובקה" כל הפריטים (נרות, אתרוגים) אשר בהם משתמשים היהודים בבתי־הכנסת ובמנינים ובעריכת הפולחן של הדת שלהם".

אולם ההבטחה הזו של הממשלה לבטל „לתמיד" את המס שהוטל על הנרות לא האריכה ימים. ובשעה שהממשלה ניגשה לתיכנונם של בתי הספר הממשלתיים לילדי היהודים, אשר על היהודים עצמם היה לכסות את הוצאות כינונם והחזקתם, — היא נזכרה מיד במס הנרות.

בתי־הספר היהודיים הממשלתיים ומימונם

הרעיון של כינון בתי־ספר ממשלתיים מיוחדים לילדי היהודים שחלקו הניכר מתקציבם כוסה מהכנסותיו של מס הנרות, היה תואם את יסודותיה של מדיניות הממשלה הרוסית בגין הפצת ההשכלה בקרב הדור היהודי המתבגר ולהשרשתה הכפוייה של ההשכלה בין צעירי היהודים, — מדיניות שהתבלטה ברבע השני של המחצית הראשונה של המאה ה־19, בתקופת מלוכתו של ניקולאי ה־1. הממשלה ראתה בבית הספר היהודי הממשלתי, אשר יושתת על ערכי „הרוח הנוגדת את זו של הוראת התלמוד", שלב מעבר במפעל משיכתם של היהודים למוסדות החינוך הכלליים של האימפריה הרוסית ובמיוחד כמשקל נגד לבית הספר היהודי הדתי, כלומר ל„חדר" אשר נחשב בעיני הרשות תופעה שלילית בהחלט.

עוד בחוקה היהודית משנת 1804, שהוצאה בימי אלכסנדר ה־1, מדובר על כינונם של „בתי ספר מיוחדים מטעם הממשלה שיוקמו על חשבון הקהילות היהודיות. גם משכילים יהודים עוררו את המשלה להקים בתי ספר לילדי היהודים.

אי לכך אושררה בפברואר 1841 החוקה „על אודות בתי־הספר היהודיים" ולצורך עיבודו של התקנון לבתי הספר האלה הוזמן מנהל בית־הספר בריגה מאכס לילינטאל.

האוכלוסיה היהודית, שהיתה רובה ככולה דבוקה לערכיה של היהדות המסורתית, ראתה ביזמתו של השר אוברוב, לפתוח בתי ספר לילדי היהודים מזימה מוסווית נגד היהדות [3] ורק משכילים בודדים מקרב היהודים הביעו התלהבות לגבי היזמה הזו. כדוגמה קלאסית לתגובה של המוני היהודים, תשמש „קבלת הפנים" הצוננת והנזעמת שנערכה לד"ר מ. לילינטאל בבקורו בקהילת מינסק כדי להצביע לפרנסיה על היתרונות של בתי הספר שמטעם הרשות לילדי היהודים. הד"ר לילינטאל הוקע על ידי הפרנסים וה„עמך" כאחד ונאלץ לעזוב בבושת פנים את מינסק כשהוא מלווה בקריאת ההמון שחציה רוסית וחציה אידית: „שקאלעס, ניע ז'עלאַיים!" (בתי־ספר, לא רוצים!) — בטוי שהפך סמל למאבקה של היהדות

3. אכן היה יסוד לחשש זה: בתזכירו הסודי של הרוזן ס. אוברוב, שאושר על־ידי הקיסר, הוגדרה מטרתם של בתי הספר שבתכנון: — „טיהור מושגי הדת של היהודים" וכן „הכרח להכריז על לימוד היהודים בבתי הספר הממשלתיים כחובה ולהגדיר את אמצעי הכפייה לביצוע ההנחה הזו".

האורטודוקסית נגד ההשכלה הכפוייה שמטעם הרשות בימים ההם...

הלימוד בבתי הספר היה חינם ולהחזקתם שימשו כאמור הכנסותיו של המס שהוטל על נרות השבת וכן דמי החכירה שהממשלה גבתה מחכירתם של שני בתי הדפוס בווילנה ובז׳יטומיר ומדמי המכס בשיעור של 1½ קופיקות מכל גליון דפוס מייבוא ספרים עבריים מחוץ לארץ.

האופי שהוקנה לבתי הספר הממשלתיים, בתור מכשיר של מאבק ב„חדר״ היהודי ועצם הסביבה והנסיבות בהן היו שרויים התלמידים שלהם, שמפקחיהם הנוצריים היו לעתים קרובות בורים גמורים, ועם זאת החשדנות הקיצונית של האוכלוסיה היהודית למוסדות הלימוד האלה בשל מגמתם שנגדה את הלאומיות היהודית, — היה בכל אלה כדי להניע את היהודים שיחפשו וימצאו אמתלות ותחבולות להשתמטות מלימודי החובה שבבתי הספר מטעם הרשות בדרך של מתן שוחד, על ידי העמדת תלמידים פיקטיביים במקום הילדים של חברי הקהילה וכד׳. את פתיחתם של בתי ספר ממשלתיים חדשים קידמו הקהילות היהודיות בהכרזת צום ובתפילות... מספרי התלמידים שברשימות בתי הספר לא היו לרוב אלא מדומים וקרה לא אחת ומספר ימי הלימוד שהוחסרו במשך שנת הלימוד על ידי תלמיד אחד הגיע ל־250!

חקיקת מס הנרות ונוהליו

בחוקה החדשה על אודות מס הקורובקה, שהוגשה מטעם משרד האוצר, הומלץ, אמנם, לפי הצעתו של סגן שר האוצר וורונצ׳נקו, לשחרר מן המס את „שלושת הנרות הנדרשים לפי הילכות הדת היהודית״. אולם הועדה של שרי הממשלה לא קיבלה את ההלקה הזו באשר היה בכך, לפי חישוביו של שר החינוך א. אוברוב, כדי לשלול ממשרדו את האמצעים הכספיים ההכרחיים לקיומם של בתי הספר. בכך הסתמך, אגב, אוברוב על חוות דעתם של „יהודים רבים שוחרי הטוב מבין כלי הקודש״. אכן יצאו נגד שחרורם מהמס של שלושת הנרות הראשונים היהודים האמידים כיון שהעניים הסתפקו בשלושת נרות בלבד והשחרור של שלושת הנרות הראשונים משמעותו היתה, לפיכך, הטלתה של מיכסת המס בשלמותה על העשירים בלבד. לפי העדויות של הגנרל־גוברנאטורים, אמנם

„מדליקים היהודים האמידים בשבתות, — בהיותם מונעים על ידי רגשות של התנשאות, — מספר נרות גדול מהנדרש על ידי החוק שלהם״.

כן הובא חשש שבמקרה של שחרורם של שלושת הנרות הראשונים מהמס, לא ידליקו אף היהודים העשירים יותר משלושת הנרות ואז יפסיד האוצר את כל ההכנסה הצפויה מהגבייה הזו.

כיוצא מכל אלה נאמר בחוקה על אודות מס ה„קורובקה״, שעובדה בהשראתו של שר האוצר קאַנקרין, ופורסמה סופית ב־1844:

„לצורך ייסודם של בתי־הספר היהודיים, המהווים סעיף תקציבי נפרד, תונהג מחדש, בהתאם לרצונם של היהודים עצמם, גבייה מנרות השבת ודמי הגבייה הזו יופנו לרשותו של משרד החינוך לצורך כינונם של בתי־ספר יהודיים בלבד״.

כן הוגדר באותה חוקה כי

„בשם של נרות שבת מכונים לא רק הנרות הרגילים מגודלים שונים ומחומרים שונים כי אם גם מנורות ומתקני מאור על סוגיהם ללא שימת לב לדלק בו הם מופעלים״.

ולאחר פרסומה של החוקה הזו, הוצא ב־4 בפברואר 1845 צוו מטעם הסינאט בהקשר לנוהלים של מסירת הגבייה של מס הנרות בחכירה.

במס הנרות היה חייב כל זוג נשוי ואפילו אם אותה המשפחה מנתה זוגות נשואים אחדים, אמנם למעט זוגות נשואים צעירים שלא הגיעו למשק עצמי וישבו אצל הוריהם. כן היו חייבים במס הנרות גם אלמנים, אלמנות וגרושים אם היה להם משק עצמי. מהמס שוחררו עובדי־אדמה, חיילים, עירוניים עניים וכן „קרימ־צ׳אקים[4] שישבו בקאראסובזר.

שיעוריו של מס הנרות נקבעו בהתאם למעמד ולהיקף ההון, היינו: מהסוחרים — לפי הגילדה שהם השתייכו אליה ומהעירוניים — לפי דרגתם, כלומר מהאמידים, מהמעמד הבינוני ומהמעמד הנמוך.

אך נתברר מהר כי המכרזים למסירתו של מס הנרות בחכירה לא הוכתרו בהצלחה וזה מסיבת הרעב שפקד ב־1846 מחוזות שלמים. אי לכך מסרה הממשלה את גבייתו לסוכנים ו־וויתרה לטובתם אחוזים אחדים מדמי הגבייה. אולם גם הנוהל הזה נכשל וסיבת הכשלון היתה נעוצה בעיקר בהעדר השפעה כלשהי של מינהל בתי־הספר — אשר לידיו נמסר הפקוח על מס הנרות — על ניהול עניני היהודים במקומות.

נוכח מציאות זו הורכב ועד מפקידיהם של משרד הפנים ושל משרד החינוך אשר קבע כי אי הצלחתו של מס הנרות נובעת מהעובדה שבאחריות לסילוקו נושאת לא הקהילה היהודית בשלמותה כי אם כל משפחה ומשפחה יהודית בנפרד והרי רק הקהילה עצמה ולא הרשות שמטעם הממשלה מסוגלת לערוך ביעילות את חלוקתו של המס הזה בין המשפחות. אי לכך קבע הועד כי, תודות לליקויי החלוקה שנערכה מטעם הרשות, נאמדה המשימה השנתית של הכנסות המס ב־500,000 רובלים בעוד שצרכיו של המינהל של בתי הספר היהודיים הצטמצמו בסך של 222,000 רובלים לשנה בלבד.

ב־31 בנובמבר 1851 פורסם חוק בו נקבעו הכללים הזמניים בגין מס הנרות שצריך היה להנהיגם באורח של נסיון ולפיהם נאמדה המכסה של הגבייה השנתית של מס הנרות ב־230,000 רובלים והוטל על משרד הפנים לחלק את הסכום הזה בין הקהילות היהודיות באופן יחסי לדמי החכירה של מסי הקורובקה. ובשנת 1858 נקבע כי תוקפן של ההוראות הזמניות הללו יפה עד לפרסומה של החוקה החדשה על אודות מס הקורובקה.

הכשלתו של מס הנרות על ידי היהודים וביטולו

האוכלוסיה היהודית סלדה, כאמור, ממס נרות השבת ובעיקר מהיות הכנסתו של המס הזה מיועדת להחזקתם של בתי ספר מטעם הרשות לילדי היהודים אשר היו בעיניה מוקצים מחמת מיאוס. ונוסף לכך הוציא המשרד לחינוך, על חשבון ההכנסה מהמס הזה, ספרי לימוד שעלו ביוקר ונחשבו על ידי היהודים מיותרים בהחלט[5]. אי לכך נתגלה חיש מהר כי גביית מס הנרות היתה רחוקה מלהשיג את משימתה השנתית הנזכרת של 230,000 רובלים.

---

4. קרימצ׳אקים — יהודים דוברי טטרית, ילידי קרים מדורי דורות.

5. כן הוצאו, מכספיו של מס הנרות, ב־1852, 200,000 רובלים להדפסת ספרי לימוד במקצועות היהדות של ל. מנדלשטם, שהוצאו בשפה גרמנית אשר שימשה בבתי הספר האלה, בתקופתם הראשונה, שפת הוראה ראשית.

אך מה שהזיק יותר מכל למס הנרות, היו מעשי השחיתות הרבים שנעשו בתחום גבייתו. הרי בנידון זה מדבריו של החוקר יולי גסן:

„במידה והדבר ידוע, הרי שהמעילות בכספי הקורובקה נעשו על ידי (תקיפי) הקהל בעיקר מתוך מזימות פרטיות ולצורך מאבקם ביריביהם שמבפנים מאשר לשם מרי נוכח האמצעים המתוכננים על ידי הממשלה".

לפי הוראותיו של משרד הפנים צריך היה לקבוע את שיעורו של מס הנרות לגבי כל משפחה ומשפחה לא לפי מספר נפשותיה כי אם לפי מצבה הכלכלי וכתוצאה מכך הוטל עולו הניכר של המס על שכבותיה המבוססות של החברה היהודית. כדי לסכל צורה זו של חלוקת המס, הגישו נציגיהם של חוגיה האמידים של קהילת אודיסה שתדלנותם לביטולו של מס הנרות ולהעלאתם במקומו, בסכום מתאים, של מסי הקורובקה, שכן הרי באלה האחרונים נשאו בעיקר שכבותיה העניות של האוכלוסיה היהודית. מועצת העיר אודיסה נאחזה בהצעה זו שהיה בה כדי לשחרר את הרשויות מהתפקיד המסובך ביותר של עיסוק בחלוקתו של מס הנרות בין המשפחות היהודיות והמליצה בפני הרשות המרכזית לקבלה.

ואכן לבסוף הוחלט להשיג מדי שנה בשנה את 230 אלף הרובלים הדרושים להחזקתם של בתי הספר הממשלתיים היהודיים על ידי חלוקת המשימה הזו בין הקהילות היהודיות השונות ולשם כך להעלות בתוספת מתאימה את שיעורם של מסי ה„קורובקה". הנוהג החדש הזה הופעל לראשונה באודיסה ולאחר מכן גם בקהלות אחרות.

הועדה הממשלתית בראשותו של הרוזן פּאַלאַן, שפעלה בשנות 1883—1888, העידה בקשר עם מס הנרות כי „כמעט אינו קיים עוד למעשה ופיגוריו מתכסים מגביות ה„קורובקה". אותה הועדה המליצה על ביטולו הסופי והמוחלט של מס הנרות ומשנות התשעים של המאה ה־19 ואילך הוקצבו ההקצבות להחזקתם של בתי הספר היהודיים הממשלתיים — למעלה מ־200 אלף רובלים לשנה — לכאורה אמנם מקרנותיו של מס הנרות אך למעשה שולמו מקופת ה„קורובקה".

תזכיר הרבנות בוארשה *

בענין הצעת החוק להבטחת מנוחה נורמלית לעובדים במוסדות מסחר, מחסנים ומשרדים

הדומה הממלכתית נגשת בקרוב לבדיקה סופית של הצעת החוק הממשלתית להבטחת מנוחה נורמלית לעובדים במוסדות מסחר, מחסנים ומשרדים.

כידוע הופעלה זמנית הצעת חוק זו למעשה מאז 1906, ושימושו הלכה למעשה נתן לחוגים חברתיים, למעמדות ומוסדות שונים אפשרות לדון בו מצדדים שונים מנקודות מבט רבות ומגוונות ומבחינת הענינים השונים בהם הוא קשור, בעיקר מבחינה חמרית.

אולם, בין הנימוקים להצעת החוק יש שיקול אחד, אשר לא הואר, לדעת מחברי תזכיר זה, כראוי, וכוונתנו לשיקול הדתי־מוסרי, שבגללו הוכללו בהצעת החוק הנחות על „חופש החג" של העובדים. בעיה זו, נאמר בהנמקות להצעה, „יש לראות בה חשיבות רבה", מאחר „שלאדם העמל חשוב לקבל חופשתו בימי החג לבני אמונתו על מנת שיוכל למלא צרכיו הדתיים ויקדיש גם חלק מהזמן לעצמו".

היות ופתרון נכון של צד זה של הבעיה, יש לו לא רק ערך מקומי וחינוכי־פרטי, אלא גם ציבורי־חוקי, ומשום כך גם ממלכתי, ביחוד עקב יזמת הממשלה במקרה זה, הרי אפילו עתה, בהברה מקיפה של בעיה זו ביחס לאוכלוסיה היהודית, אשר בשם ענייניה הדתיים הנגו מעיזים להגיש תזכיר זה, היא רצויה מאוד מבחינת עניני הצדק וטובת המדינה.

הענין הוא, כי עקב ההרכב המקצועי המיוחד של האוכלוסיה היהודית, אשר בחלקה הגדול עוסקת היא במסחר, הגשמתו של החוק הנזכר בחיים הוכיחה, כי הנחתו היסודית, האוסרת מסחר ביום א' ובחגים הנוצרים הגדולים, גורמת נזק עצום לחלק הגדול והמחונך ברוח דתית־מוסרית של האוכלוסיה היהודית לא רק מבחינה חמרית, אלא גם — וזה גרוע יותר, החוק מכניס פרוד טרגי בקרב אנשים אלה בין החיים המוסריים לבין החיים המעשיים, בין המצפון לבין העסק, בין הדת לבין דאגת הקיום.

ואכן, בפלכי מלכות פולין נמצא גם עתה רק בערים וארשה ולודז' מספר זעום של מוסדות יהודים מסחריים, שבהם עובדים בשבתות ובחגים היהודיים.

בכל שאר פינות החבל, בכל שאר הערים והעיירות, לא יסחר שום בית־

---

* בסוף 1906, לאחר פיזור הדומה השניה, פרסמה ממשלת רוסיה חוק זמני בדבר מנוחת עובדי המסחר, לפיו נתחייבו הבעלים לסגור את בתי מסחרם בימי החגים הנוצרים. לבני הדתות האחרות הותר לסגור את בתי־המסחר בימי שבתם הם.

כעבור שנה נתפרסם חוק חדש, לפיו הותר לפתוח את בתי המסחר בימי א' בשבוע ובחגים הנוצרים למשך חמש שעות, אולם ניטלה זכותם של בני הדתות האחרות לפתוח עסקיהם בימים אלה.

הדומה השלישית דנה באפריל 1910 בחקיקת חוק קבוע בנידון יום המנוחה. הקדטים הגנו על זכותם של המוסלמים והיהודים לשבות בימי שבתם. גם בין ה„אוקטיאבריסטים" וחברי ה„קולו" הפולני נמצאו שהגנו על זכות המיעוטים הדתיים. אולם ברוב קולותיהם של ה„ימנים" נתקבלה הצעת חוק שחייבה את כל תושבי המדינה לשבות ביום א' ובחגים הנוצרים.

התזכיר, הבא כאן בתרגומו מרוסית, הודפס וחולק, כנראה, לכל הנוגעים בדבר בעת הדיונים בדומה ב־1910. אנו מודים לרב החוקר חיים ליברמן, שמסר לנו תזכיר זה לפרסום.

מסחר יהודי בשבת ושום פקיד מסחר, חוץ מכמה בודדים במשרדים, בנקים או בתי־חרושת, לא יעבוד בשבת. מצב זה של פקידי המסחר היהודים, עושה עבורם את מנוחת יום הראשון לא רק למיותרת אלא גם למזיקה, מאחר שבכל העולם נהוג לעבוד 6 ולא 5 ימים בשבוע ואף העובדים (היהודים) עצמם לא בקשו להם זכות כזו. לעומת זאת נענשים היהודים בעלי מוסדות מסחריים כאלה בגלל רצונם לספק לעובדיהם מנוחה בימי החג של דתם המשותפת בעונש חמור שלא נשמע כמוהו, והוא לסגור בעל כרחם את משרדיהם ששים יום נוספים בשנה; מצד שני בעלי העסקים המתיחסים בפחות סבלנות לבני דתם, המסורים פחות למורשת הדתית־מוסרית מאשר לענייניהם החמריים, מרויחים במסיבות אלה ששים יום נוספים של מחזור מסחרי.

בדרך זו החוק, המחייב את הסוחרים היהודים לחוג את יום הראשון ואת חגי הנוצרים הגדולים, עוקר כביכול את רוח הדת מקרב האוכלוסיה הנאמנה עד היום לפיקודי אלוהיה ואבותיה.

אם נקח בחשבון את דבקותם הידועה לכל של הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית למצוות דתה, למצווה היסודית, החשובה ביותר, הנזכרת במפורש בתורה, מצוות שמירת שבת, יתברר מדוע האלטרנטיבה האיומה לחלל את קדושת השבת או לאבד את מקור הפרנסה, אם כי עד היום נפתרת היא על־ידי רוב האוכלוסיה (היהודית) בכיוון הרצוי של שמירת אמונתה, הרי היא מסוכנת לדת, למוסריות וממילא גם לחברה ולמדינה. העמדת מצפונם של האזרחים בנסיון כזה אין להצדיקה. ברור כי לחוג גם את החגים היהודים וגם את הנוצרים, ז״א להימנע מעבודה יוצרת במשך כ־140 ימים בשנה — דבר זה הוא למעלה מכוחות אנוש הדואג לפרנסת משפחתו. והרי גם הביצוע הקפדני ביותר של איסור מסחר ביום א׳ ובחגי הנוצרים, ובכך — אינוסם של היהודים לסחור בשבתות ובחגי ישראל, לא ישנה את משטר חייהם הדתי של היהודים: עבודת השם תערך בלי שינוי באותם ימי השבת והחגים היהודים; ומשפחות העובדים יחוגו אותם בימים אלה. כתוצאה מכך כונתה של ההצעה לתת לעובדים מנוחה בימי החגים שלהם השיגה תוצאות הפוכות: העובדים לא יוכלו למלא את מצוות דתם, להתפלל ולשמוע דברי מוסר ודת בימי חגיהם, בחיי משפחתם ישתרר פירוד, ובסיכום הכללי — יבוא נזק מוסרי ודתי שאינו ניתן לתיקון לעובדים עצמם, ועל ידי כך, גם לסדר החיים הציבוריים כולו.

בשים לב לאלטרנטיבה כזו הרי קולנו — קול רועי העם הרוחניים — הקורא, בהתאם עם עניני החברה והמדינה, למילוי מצוות דתנו ולשמירת מורשת אלהינו ואבותינו, — קולנו זה נידון לתמיד לחוסר יעילות ולאי־תאום בולט לתביעות השלטון והחיים.

לכך יש לצרף את העובדה, כי פקודת הצעת החוק על חגיגת ימי א׳ בשבוע וחגי הנוצרים הגדולים פוגעת גם באותם סוחרים שאין להם עובדים כלל וכלל. סוחרים כאלה מהווים, ביחוד בערים הקטנות ובעיירות, את הרוב, ולאנשים אלה שהיו נאמנים עד עתה לדתם, יהיה ביצוע החוק התנקשות שאין להצדיקה בדתם ובמצבם הכלכלי.

עובדה זו היא תוצאה ישירה ואיומה בתוצאותיה המוסריות מכך שהצעת החוק רוצה לפתור באותו אמצעי שתי בעיות שונות: הבטחת מנוחת העובדים והפסקת כל פעולה מסחרית בימי החג הנוצרים.

יש רק לציין את ההנחה, שהוכחה כבר למעשה, כי האפשרות להגבלת המסחר

בימים אחרים ב„ישובים שבהם רוב מכריע של האוכלוסיה הוא בן דת אחרת", אינה מסוגלת לשנות את המצב לגבי היהודים: ראשית המושג עצמו „ישוב" הוא בלתי מוגדר ואפשר להרחיבו ולצמצמו; שנית בעיה זו נפתרת — הן לגבי ציון גבולות הישוב, והן לעצם הענין, בועדות, שבהן אין רוב לאוכלוסיה היהודית ואין היא יכולה להגן על עניניה הדתיים. אולם אילו גם אפשר היה להגביל את מסחרם של הלא־יהודים למען עניניהם הדתיים של היהודים, אין הדבר רצוי להם בשום פנים, אפילו בישובים שבהם יש להם „רוב מכריע", שהרי ראשית כל יש לשמור את חופש חגיגת ימי החג הדתיים לכל מאמין לפי אמונתו.

במצב ענינים זה — הרי התקוה לתיקון המצב יכולה להימצא רק בתיקון החוק, בשים לב לשיקולים שנזכרו לעיל, בסיוע יוזמת הצעת החוק — הממשלה.

אולם, אומרים לנו, בעית מנוחת החג נפתרת באורח חיובי בתחוקותיהן של מדינות תרבותיות רבות: הולנד, גרמניה, דניה, שודיה, וביחוד אנגליה, צרפת ובלגיה. על תחוקות אלה מסתכמת הרשימה המסבירה הנספחת לחוקת 1906. אולם הסתמכות זו על המערב אינה מצדיקה את ההצעה לכפות מנוחת חג באותם הימים בכל רחבי המדינה ולכל שכבות האוכלוסיה, בלי הבדל, ולהיפך, יש להסיק ממנה מסקנות אחרות.

ראשית, אילו גם היתה קיימת שם הוראה ישירה כזאת, המשווה את צרכיהם של כל היחידים במדינה, הרי שם בשים לב לאחוז האפסי של היהודים יש לה איזו שהיא הצדקה raison d'être. ברור כי קבוצת אוכלוסין, שאינה עולה שם על אחוז אחד מכלל האוכלוסיה, זכויותיה וצרכיה הן אחרות מ־3.500.000 התושבים היהודים, המהוים חלק ניכר מהאוכלוסיה הכללית בפולין הרוסית.

ושנית, בשום אחת מהתחוקות הנזכרות לעיל לא נוסח עקרון ההשבתה בימי ראשון ובחגים הנוצרים באורח החלטי כל כך, ולהפך, בכולן באו הסתייגויות, המבטאות צרכים של יצרנים או צרכנים שונים. דוקא במדינות הפרוטסטנטיות, גרמניה, הולנד, דניה, שודיה ונורבגיה, שבהן יש פחות ימי חגים מאשר במדינות הפרבוסלביות והקתוליות, וביחוד בפלכי מלכות פולין, שבהם חייבים התושבים בחגי שתי הכנסיות הללו — דוקא בהן לא קיימת מנוחה מוחלטת בימי ראשון בשבוע. בכל הארצות הללו פתוחות החנויות כמה שעות ביום, ובגרמניה הושוו ארבעת ימי ראשון שלפני חג הפסחא וחג המולד לימי חול, והמסחר בימים אלה מותר מבוקר עד ערב.

אגב, לא רק בחמש הארצות שנזכרו לעיל, שקיימת בהן חוקה ישנה בענין זה, אלא גם באותן המדינות אשר פרסמו חוקים מיוחדים על מנוחת יום א׳ והחגים של עובדי מסחר, לא מדובר כלל על הפסקה כללית של המסחר לגבי כל המקצועות ושכבות האוכלוסיה. די להזכיר מבחינה זו את נוסח החוקים הללו. החוק המושלם ביותר, זה הצרפתי מ־13 ביולי 1906, אומר בסעיף 2: „אף על פי כן, אם יקבע, כי מנוחת יום א׳ כללית של כל עובדיו של מפעל מסוים פוגעת בעניני הציבור, או מזיקה לפעולתו של מפעל זה, הרי אפשר להעביר את יום המנוחה, אם באורח קבע, ואם בעונות מסויימות בשנה, או: 1) ליום אחר בשבוע לכל עובדיו של אותו מפעל, 2) משעה 12 ביום א׳ עד שעה 12 ביום ב׳, 3) בצהרי יום א׳ עם תוספת יום פגרה פעם בשבועיים, או 4) שעובדיו של אותו מפעל, כולם או חלקם, יתחלפו בימי החופש". שאר ששת הסעיפים של החוק הצרפתי קובעים את תנאי הפעלתן של הסתיגויות אלה, כן רבות הן ההסתייגויות מעקרון פגרת היום הראשון בסעיפים 3—8 של „החוק לפגרת יום א׳ במפעלי תעשיה ומסחר" בבלגיה, מ־17 ביולי 1905.

אפילו התקנות הקיצוניות ביותר לגבי הגנת עניני העובד, אלו של התחוקה האוסטרלית, אינן מדברות על פגרה מוחלטת ביום א׳, כך, למשל, החוק האחרון שנחקק בטסמניה לגבי מנוחת יום א׳ (An Act to regulate Sunday Observances) מ־14 בדצמבר 1908 מציין למעלה מ־18 הסתייגויות מן החוק הכללי (סעיף 11). מספר כזה של הסתייגויות, אם לא יותר מהן, מוצאים אנו בחוק האחרון ביותר, הוא החוק היווני מס׳ 3455 על פגרת יום א׳ וימי החגים מ־7 בדצמבר 1909.

אופיני הדבר שבכל הסתיגויות אלה, התחשבו המחוקקים לא רק בצרכיהם הדוחקים של האוכלוסין, כגון אספקת רפואות, הוצאת עתונים, אספקת מים, תחבורה, מאור, בשר טרי וכו׳, אלא אף בהרגלים פעוטים יחסית, כגון הצורך להתגלח, קנית טבק, פרחים וכדומה.

בגלל סיבות מעטות חשיבות כאלה מותרים המחוקקים על עקרון האיסור המוחלט של מסחר בימי א׳ ובימי החגים, על אחת כמה וכמה יש לקבוע הסתייגות כזו לגבי עניניהם הדתיים והמוסריים של כמה מיליונים מתושבי המדינה.

ובשלישית — מסתמכים על אנגליה, שבה חמור יותר החוק מ־1680 על פגרת היום הראשון, הנקרא „החוק על יום ה׳״, משאר החוקים החדשים, אם כי אפשר היה לעבור בשתיקה על חוק זה שנקבע במאה הי״ז, ולו גם בגלל התישנותו, הרי אפשרי לקבוע את שימושו הגמיש ביותר בלב אנגליה — בלונדון. שם החלף יום הפגרא ברובע המאוכלס בעיקרו יהודים, בוייטשפל, מיום א׳ ליום השבת. אולם חשובה יותר העובדה, כי ועדה פרלמנטרית מעורבת מחברי שני הבתים, בראשות לורד אוברי, תבעה את ביטולו של החוק מ־1680, והחלפתו בחוק להבטחת יום מנוחה שבועי לעובדים One day's Rest in Seven לפי הצעתה של ועדה זו תעגן לא כפית עבודה ביום א׳, אלא שלילת יום מנוחה אחד במשך השבוע.

כך רואים אנו, שהתחיקה המודרנית כבר פתרה בעיה זו שלנו, ואפילו אנגליה השמרנית תפתור אותה במהרה בכך שתקבע אותה לא כחובה לשבות ביום מסוים, אלא באחד מימי השבוע.

והרי הדבר הגיוני, שהרי בעצם הדבר הכוונה היא, כפי שמוכח הדבר משמם של החוקים הרוסי והצרפתי ובהצעה שעובדה על ידי הועדה האנגלית, להבטיח מנוחה לעובדים, ולא להגביל את המסחר ואת הסוחרים. מכאן שיש רק לקבוע את העקרון עצמו ולא לקשור אותו מקרית בחגיה של כנסיה זו או אחרת או בתאריכים מסוימים; העקרון — נכון לאין ספק, צודק והומני; מכאן שאינו יכול לגרום לאי־צדק בשמושו למעשה.

אם קדוש הוא היום הראשון לנוצרים, הרי השבת קדושה ליהודים, אין לפגוע בקדושה זו או באחרת, כל מאמין תנתן לו האפשרות לנוח כנקבע על ידי מצות דתו, בתנאי שלא יפגע הדבר בעניניהם הדתיים של דתות אחרות.

על כן מתן האפשרות לסוחרים היהודים לסחור בימי א׳ ובחגים הנוצרים, חוץ משעות עבודת הקודש, אינה סותרת כלל את עקרון המנוחה של יום בשבוע, והיתה משחררת את המחוקק מתוכחה על כך שבעקבות הגשמת עקרון צודק ומקודש הוא תובע קרבנות כבדים, ומה שחשוב יותר, מיותרים לגמרי ומזיקים בלי ספק מבחינה ציבורית, דתית ומוסרית, מהאוכלוסיה היהודית רבת המליונים.

ובכן, אם נשקול ברצינות ובקפידה את כל הטעונים דלעיל, הרי אי־אפשר — לפי הבנתנו — לא לבוא לכלל מסקנה, כי הדרך הצודקת הנכונה היחידה של הבעיה היא מתן האפשרות לכל המאמינים לחוג את חגיהם בהתאם למצוות דתם, ועל כך מעיזים מחבריו של תזכיר זה להשתדל, בשם עניניה הדתיים של האוכלוסיה היהודית, אותה הם מיצגים.

עמנואל בר־חיים

נעורים ברומני

לזכר הורי: אבי — ר' חיים־אהרון הימלשטויב ואמי — מרים בת יוסף לבית קניבסקי אשר ניספו ב־1941 במצור לניגראד ע"י הנאצים.

א.

באחד מלילות הקיץ בשנות העשרים הייתי מהלך עם ברל כצנלסון ז"ל ברחובות ירושלים. ברל שאל אותי בסקרנותו הטובה למוצאי, לעיר הולדתי, וכשאמרתי שילידת רומני אני, הציג בפני שאלה מה היא הסיבה שרומני, עיר מחוז בפלך פולטאבה, הוציאה מקרבה ציונים־חלוצים, כמו ראשוני דגניה, מורים כמו ד"ר יוסף לוריא, תלמידי גימנסיה הרצליה, חברים ב„השומר", אנשים בעלי שיעור קומה צבורית כמו פנחס רוטנברג ויעקב קליבנוב ועוד. תשובתי היתה, וכנראה גם נתקבלה על דעתו של ברל, כי לדעתי גרמה לכך בניית מסילת הברזל ליבאו־רומני, שקשרה את קורלנד, ליטה ורוסיה הלבנה עם אוקראינה, מאז התחילה תנועת נוער יהודי בעל השכלה יהודית וכללית מעיירות ישראל שבפלכי מינסק ווילנה דרומה — לאוקראינה, והיהדות המושרשת בעניני היהדות נפגשה עם יהדות אוקראינה המבוססת מבחינה חמרית. ואכן אבא ז"ל — חיים אהרן הימלשטויב — וידידיו — יעקב יפה וראובן קליבנוב עזבו בימי עלומיהם את עיירות מולדתם והגיעו לרומני. פה התחילו לעבוד כמורים קודם ב„קונדיציות" בכפרים בהם חיו משפחות מעטות של יהודים אמידים, שרצו לתת חינוך יהודי לצאצאיהם, ואחר כך הקימו במשותף את „החדר המתוקן" ברומני, והיו ממניחי היסוד של ההסתדרות הציונית ברומני. ביתנו היה בית ועד לנוער ציוני, ביניהם משכילים, סטודנטים וביניהם רואי חשבונות, זבנים, אקסטרנים ואחרים.

בחדר המתוקן התנהלו הלימודים בשיטת עברית בעברית. אבא, יפה וקליבנוב היו מקבלים מחזור תלמידים ולומדים אתם שלוש שנים ובשנה הרביעית היה מקבל את הכיתה המורה שוב (שלא היה שותף ב„חדר המתוקן" מבחינה עסקית). מספר התלמידים היה כ־100—120.

בית הספר (החדר המתוקן) נמצא בבית גדול בן ששה חדרים גדולים בתוך חצר מרווחת במרכז העיר ויחד עם זה מרוחקת מהרחוב במבוא פנימי, מעין סימטא, שהתרחבה למגרש רחב ע"י בנין „החדר המתוקן". מצד אחד גבלה החצר עם גיא עמוק, שנחל מים זורם בתחתיתו. הגיא הקיף חלק ניכר מהעיר. מצד שני גבלה החצר עם גן פרי, שאת מידותיו יש למדוד בקילומטרים. הלימודים בבית־הספר היו רק עבריים: עברית, דקדוק, חומש, תנ"ך והיסטוריה עברית (בשנה הרביעית), אך לא לימודים כלליים כמו רוסית או חשבון. שעות הלימוד היו, כנהוג בבתי־ספר מודרניים, עד שתים או שלוש אחר הצהרים. בל"ג בעומר היו עורכים טיולים אל החורשות היפות המקיפות את רומני מכל עבריה. התלמידים והמורים היו מבלים את זמנם בנעימים בחיק הטבע, וזוכר אני כיצד התפלאתי וגם התפעלתי כשאבי ישב בסירת דוגה душегубка והשיט אותה לבדו על פני הנהר „רומיונקה" אחד משני הנהרות המקיפים את העיר, יובלו של הנהר סולה, הגדול והרחב יותר, המשתפך אל הדניפר. כי אכן עיר לא גדולה היא רומני, אך יפה להפליא מראה הנוף שלה. אהד משכנינו הגויים, שגר בחצר סמוכה לחצר בה גרנו — קורילב —

חיבר ספר שנקרא Роменская старина („קדמוניות רומני") ובו תאר ארבע מאות שנות קיומה של העיר. ואכן עתיקה העיר והנהר סולה נזכר עוד באפוס הרוסי העתיק „דבר על מחנהו של איגור". רומני נמצאת מעבר לחוף השמאלי (המזרחי) של הדניפר, בו לא היתה אוכלוסיה יהודית עתיקת יומין, כמו באוקראינה שבחוף הימני, המערבי, בפלכי קיוב, וווהלין ופודוליה. העיר בנויה על רמה רחבה למדי וכאילו מעגל בתוך מעגל או ריבוע בתוך ריבוע. במרכז — כיכר רחבת ידים שבה היו הירידים מדי שנים אחדות, שם היו גם המסדרים הצבאיים השונים של כל המשטרים. מסביב לכיכר בנויות חנויות בריבוע, שצדדיו הם בערך קילומטר על קילומטר והחנויות בנויות לפי תכנית אחת: כלפי הכיכר — המחסן, אחר־כך החנות ולפני החנות ה„פסאג'" המקורה. חלק מהחנויות היה פתוח תמיד וחלקן שמש מחסנים לתקופות הירידי, ואז היו מוזרמות הסחורות ממרחקים — מוארשה ומריגה ומלודז ואף מחוץ לארץ. לפירמות הגדולות היו סניפים ברומני ונציגיהן יהודים על פי רוב. הם נקראו זבנים Приказчики אך היו למעשה כבעלי עסקים יאירגונם היה חזק. ואגודתם היא שהקימה את הגימנסיה היהודית (כלומר לילדי היהודים) ברומני, שרק בשנות מלחמת העולם הראשונה בשנת 1916 קבלה זכויות ממשלתיות מלאות. סביב החנויות, שהיו מחולקות לטורים שונים: „טור האדונים" Панский ряд עם החנויות המודרניות, „טור־הדגים", „טור מוסקבאי", „טור הברזל" ועוד אחרים, — היו הרחובות, וכל רחוב מחולק לשני מסלולים, ובאמצעו בולבר עם שדרות ערמונים. זה היה מרכז העיר, שממנו נסתעפו הרחובות והסימטאות לפרברים במורדי הרמה דרך החורשות ודרך שני הנהרות סולה ורומינקה שהקיפו את העיר מסביב. בזמני, כלומר לפני ששים שנה בערך, כבר היתה רומני עיר תעשייתית למדי: 5—6 טחנות קמח מודרניות שמהן ארבע היו שייכות ליהודים; בתי חרושת ל„מאחורקה" (טבק גס); בית־חרושת גדול לבירה; בתי־מלאכה של הרכבת ועוד מפעלים שונים. עד מלחמת העולם הראשונה התנהלו החיים לכאורה, כאילו על מי מנוחות, אמנם רק כאילו, כי הורגשו עוד בעיר הדי המהפכה הראשונה של שנת 1905; מהומות האכרים שקדמו לה בכל פלך פולטבה, ובאופן מיוחד בכפרים של נפת רומני, הדי הפעולות המהפכניות של טרוריסטים. זוכר אני את השמש במרפאה הממשלתית, בה היתה רופאה דודתי ברטה, אחות אמי. השמש היה נכה, קטוע יד אחת, וסיפרו בחשאי כי היה ז'נדרם בשעתו ונפגע בפצצה שהתפוצצה בדלי, אשר הכניסו המהפכנים לאחד המשרדים, בנסיונו לבדוק מה נמצא בדלי. עוד חי בעיר זכר הפרעות של אוקטובר 1905 וזכר הפורע קלישצ'יב; סיפרו על בית־הכנסת הגדול ועל הספריה שנשרפו ע"י הפורעים. מפה לאוזן סיפרו על מעשי ההגנה העברית. אך בדרך כלל שרר שקט בעיר. לפעמים היו מתאספים אצלנו הצעירים הציוניים. חדר גדול בדירתנו, אולם ממש, שמש בית־ספר פרטי לבנות ישראל. אמא שהיתה מורה מוסמכת מהקורסים הפדגוגיים בקיוב, היתה המורה. למדו עשרים בנות רוסית וחשבון. תקופת הלימוד ארבע שנים, כשהיו מתאספים האורחים — היו מפנים את הספסלים ועורכים את השולחנות. המפות הגיאוגרפיות הגדולות נשארו כמובן תלויות על הקירות ואחת האטרקציות של הצעירים היתה לקחת על הידים את אחי הבכור יהושע ז"ל או אותי בגיל 5—7 שנראה להם על המפה איך נגיע מרומני לארץ־ישראל: מהסולה לדניפר, מהדניפר לים השחור, וכך הלאה, עד יפו ומשם לירושלים.

בבית דברנו עם אבא עברית, עם אמא — רוסית, בינינו — על פי רוב עברית, ואבא עם אמא דברו אידיש. אבא היה מקבל את „הצפירה"; יפה היה מקבל את

„הזמן"; קליבנוב היה מקבל את „הפועל הצעיר" מבנו ירוחם שהיה מראשוני דגניה. מלבד זה היו קוראים בקביעות את העתון היומי „קייבסקאַיה מיסל". בט"ו בשבט היו עושים חגיגה ב„חדר המתוקן", מחלקים בשקיקים פירות ארץ־ישראל ומראים תמונות בפנס קסם. בלב הומה היינו מחכים לשש התמונות מארץ־ישראל: גדרה, פתח־תקוה, השדרה בראשון לציון ועוד. מלבד התמונות מארץ־ישראל היו עוד תמונות, ונחרתה בזכרוני תמונת „האדם הקדמון" עם זנב ארוך.

אחי יהושע, אחותי חוה, הצעירה ממני ואני — למדנו ב„חדר המתוקן". אני למדתי במחזורו של המורה יעקב יפה שהיה, כמו אבא, יליד העיירה הלוסק שבפלך מינסק. אתי במחזור אחד למדה שולמית קליבנוב ז"ל. לעברית הייתי רגיל יותר מרוסית וקראתי את כל הספרים שבספרית „החדר המתוקן", החל מ„פרחים" ו„ניצנים", „כל אגדות ישראל", „כור עוני" ו„יעקב טירדו", „זכרונות לבית דוד", „מגיבורי האומה" לברמן ועוד. אחרי זה התחלתי לקרוא מהספריה של אבא, שהיה מקבל בקביעות את „השלוח" ואת ספרי „תושיה". עבורנו חתם אבא על „השחר" ו„בן־שחר". רוסית התחלתי לקרוא יותר מאוחר, והמצוה הזאת באה לי בעבירה. וכך היה הדבר: השגחתי פעם שיהושע אחי מתחמק ממני ועולה מדי פעם על עלית הגג. הסקרנות תקפה אותי ועקבתי אחריו. מצאתי אותו כשהוא קורא חוברת שעל כריכתה דמות אדם מחזיק אקדח. היתה זאת חוברת בלשית מסיפורי נאט פינקרטון. יהושע השביע אותי שלא אגלה לאבא ולאמא את דבר הקריאה, ותמורת זאת נתן לי לקרוא. הואיל והיתה זאת חוברת אחת מסידרה שלמה, רציתי לדעת את ההמשך וכך התרגלתי לאט לאט לקרוא רוסית. עם סיום הלימודים ב„חדר המתוקן", בגיל עשר, למדתי בבית ספרה של אמא „כגבר" יחידי בין הבנות ואחר הצהרים למדתי גמרא עם מורה שהזמין אבא. הספקתי ללמוד בבא מציעא — יהושע אחי עמד לבחינה לבית הספר הריאלי בעיר ואף שלפי עדות הבוחנים הצטיין כמו „אל צעיר" לא זכה להתקבל בגלל ההגבלות. לא עמדה לו גם זכות ההורים, ששניהם מורים היו, ואף הערעור, שלפי עצת ידידים הגיע עד המיניסטר לחינוך קאסו, לא עזר, והוא נאלץ ללמוד בגימנסיה בעיר אחרת, בזינקוב, פלך פולטבה, מקום מגורי סבא, אבי אמא, ר' יוסף־חיים קנבסקי. זינקוב, עיר נפה קטנה בפלך פולטבה, כשבעים וחמשה קילומטר מעיר הפלך, רחוקה ממסילת ברזל, המסתיימת בהדיאץ, ריחוק של כ־40 ק"מ. פעמים אחדות בקרתי אצל סבא בביתו הגדול עם ארכיטקטורה משונה. נטיה מיוחדת היתה לו לבניה: פה מוסיף אגף, שם מוריד, בלי הרף. בנעוריו היה חוכר אחוזות אצל „הפריצים". שני אחיו, אחד בזינקוב ואחד בהדיאץ, עשו חיל בעסקיהם: היו בעלי טחנות קמח עם בתי בד לשמן ואילו הוא היה תמיד רומנטיקן. אולם עשרו ואשרו היו בצאצאיו: כולם בעלי השכלה גבוהה: עורך־דין, רופאה, מורים ובת אחת מהנדסת, שלמדה בפאריס והיתה בזמנו מהנדסת הרכבות הראשונה בעולם. אך נחלתה לא שפרה עליה: ברוסיה לפני המהפכה לא יכלה לקבל עבודה, ורק אחרי המהפכה, לעת זקנה, זכתה לעבוד במקצועה בלי הגבלות. נשארה בזכרוני תמונתה באלבום המשפחתי, לבושה מדי מהנדס ע"י מכשירי מדידה. כמו הדודה רבקה המהנדסת, כן הדודה ברטה הרופאה למדה בפאריס ורק בכוח הרצון התגברו על תלאות החיים, והשיגו את מטרתן. מצוה אחת היתה משותפת לסבא שלי, אבי אמא, עם סבי ר' שמואל הימלשטויב, אבי אבא — הם הכניסו ספר תורה להיכל. הסבא ר' שמואל היה שולח מהלוסק את הקלף הכשר והסבא ר' יוסף־חיים היה כותב במשך שנים את ספר התורה, עד שזכה לגמור את כל המלאכה.

בהלוסק הייתי רק פעמיים. פעם מיד אחרי הפרעות של 1905. הייתי אז בן שלוש ופעם כשהייתי בן שש נסעתי עם אבי לחופש הקיץ שלו. כך היה מנהגו של אבא: בחופש הקיץ היה לוקח אחד מאתנו אתו או להלוסק או לזינקוב או להדיאץ׳ ופעמים אחדות היתה נוסעת כל המשפחה ל„דצ׳ה״ (קייטנה) ליער הארנים שבהדיאץ. עסקיו של סבא בהלוסק היו עסקי ייצור דונג. היה להם לסבא ולאחיו בית מלאכה שהיה בנוי בירכתי החצר. עמוד עץ חלול זקוף ומשני צדדיו קורות עץ עבות תלויות על חבלים שבהם היו כנראה דופקים ומהדקים את הדונג. ושיא התענוג היה לרכב על הקורות האלו, ביום ששי אחר הצהרים כשהדודים מסיעים אותנו. כמו מתוך ערפל זוכר אני את הנסיעה ב„בודה״ של „בעלי העגלות״ על הכביש מבוברויסק להלוסק מרחק 45 ק״מ, עם הדוחק והצפיפות והצעקות: איפה ידי? איפה רגלי? הלוסק היתה העיירה היהודית היחידה שראיתי בחיי מלבד קיידני בפלך קובנה, שעברתי דרכה בזמן נסיעתי לארץ. ברומני, בהדיאץ וזינקוב שבפלך פולטבה היו, כמובן, יהודים, אך לא היו שכונות יהודיות מרוכזות. היו חצרות מיושבות ע״י משפחות יהודיות, אך גובלות עם חצרות של גויים, רוסים ואוקראינים. הלוסק היתה עיירה יהודית טיפוסית. הרבה קרובים היו לי בהלוסק, אך הסדנא של סבא היה המקום האהוב עלי. זכורני טיפוס אחד בהלוסק, גבוה, מגודל זקן, אמרו עליו שהיה משוגע. ואכן הילדים היו קוראים לעומתו: „הסוציא־ליסטים הרגו את הקיסר הרוסי״ והוא היה מתמלא זעם וזורק בולי עץ על הילדים, שהיו בורחים מפניו. לימים נודע לי כי ברנר, שהיה שנה אחת או יותר מורה בהלוסק, תאר את האיש הזה בסיפורו „הירושלמי״ לפעמים היינו מקבלים מהלוסק מחרוזות של פטריות מיובשות, גרגרי יער, דברים נדירים ברומני, שהיתה משופעת בפירות וירקות הגדלים בגן ובמקשה. יערות לא היו בסביבה הקרובה, רק חורשות גדולות. ואיזור היערות היה במרחק של 100—150 ק״מ לכיוון צפון.

חג היה לנו עם בקורו של הדוד נוח, שהיה מגיע אלינו מפטרבורג. הדוד נוח — עורך־דין היה, מדי פעם היה נוסע לבקר את סבא וסבתא ובדרך היה מתעכב אצלנו ימים אחדים. רווק היה וקשור מאוד לאמא, אחותו, ואהב את הילדים ותמיד היה משפיע עלינו גם דברי תוכחה וגם „דברים טובים״ בשפע.

ב.

החיים זרמו לאיטם. בחצר, שגרנו בה, היו כעשרים שכנים, כולם יהודים. לבעל הבית, גם הוא יהודי, היה בחצר בית מלאכה לתעשית צבעים. מכונות שהונעו בעבודת ידים פעלו בבית המלאכה. הפועלים — כולם גויים כמובן, וביניהם פבלו, בעלה של עוזרת הבית שלנו, יבדוחה, שעבדה בביתנו למעלה מעשר שנים והיתה למעשה מנהלת משק הבית, הואיל ואמא היתה עסוקה בבית־ספרה. ביתנו היה בית פתוח לאורחים תמיד. גרו אתנו תמיד אחי אבא הדוד ישעיהו, ואחיו השני של אבא, ברוך, שעסק במלאכה־כובענות והיה משכיל ופעיל בחוגי הנוער הציוני. הגיע ארצה בשנות השלושים ונפטר כאן. תמיד היו גרות אצלנו אחיות אמא, הצעירות, בנות אם אחרת.

לפעמים היה מתאכסן אצלנו הסופר רובינוב מפולטבה, מטיף ציוני ידוע בשעתו וכן אמצ״יסלבסקי מפולטבה. קרובים נסעו לארץ: פרומה מקלר, שהיתה בדגניה ומתה מחולירע במלחמת העולם הראשונה. יהודה וולפסון, איש „השומר״, התעכבו בביתנו בדרכם. תמר תנעזר־טריפון ממצפה, מורים שנסעו לארץ ישראל — לפעמים היו מציגים אותנו הילדים כמו לראווה, לדבר עברית. עם פתיחת גימנסיה

„הרצליה" יצאה קבוצה שלמה מרומני על מנת ללמוד בגימנסיה: האחים תומרקין, מרדכי ברנשטיין, נימנוב, קורוחב, קונין, ואחרים. אחי יהושע ואני התעתדנו גם כן לנסוע, אך לא אסתייע מילתא: קודם היו עיכובים חמריים, ואחר כך פרצה המלחמה. הגעתי לארץ רק עם העליה השלישית. היו הרבה ערבים, ביחוד בזמני עירנות צבורית רבה, כמו למשל בזמן משפט בייליס, כשבביתנו היו מתאספים ידידים רבים, יושבים סביב השולחן הארוך שבקצהו על טס עמד ה„סאמובר" הרותח. הדודה היתה מוזגת לכולם את התה ואמא היתה מקריאה את ה„קייבסקאיה מיסל" על מהלך המשפט, ואחרי זה נמשכה השיחה והויכוחים עד מאוחר בלילה. חג הפסח וחג הסוכות היו משורינים לביקורי המשפחות הקרובות ביותר. חוגי נוער ציוני היו מתכנסים בביתנו במסגרת חוגי לימוד לעברית בשעות הערב. לפעמים היה מבקר בביתנו ישראל גינודמן, בעל טחנת קמח בפרבר זסוליה, שמעבר לנהר סולה. הוא היה אורח חביב של הילדים בעיקר: גבוה, קרוב לשני מטר במגפים גבוהים עם אקדח נתון בנרתיק, שהיה ברשותו ברשיון. לפעמים היה בא בכרכרה שהשאיר בחצר ולפעמים הלך לביתו ברגל מרחק קילומטרים אחדים. היו מבקרים חברי הועד הציוני, שפעל בלי רשיון כמובן, אך כנראה, לא נעלם מעיני הבולשת. בשבועות הראשונים שלאחר מהפכת פברואר ב־1917 הזדמן לי לעבוד בבירור ניירות של ארכיון הבולשת, ובין הניירות מצאתי את כרטיסו של אבא עם תמונתו ובול של קה„ק מודבק עליה, ובכרטיס מפורטות כל עבירותיו הציוניות: מכירת בולי קה„ק, נאומים ציוניים בבית הכנסת, איסוף תרומות לארץ ישראל בערב יום הכפורים ועוד. אגב, בתי כנסת: האוכלוסיה היהודית כאמור לא היתה מרוכזת בעיר וגם בתי כנסת לא היו מרוכזים. ובכן היה בית הכנסת הגדול מפואר עם תמונות מהתנ„ך והעיקר תמונה גדולה של בית הכנסת בחורבנו, בשריפה שנשרף בפרעות 1905; היה בית הכנסת „הליטאי", שריכז בעיקר את המתנגדים והיה בית הכנסת „הפולני" — בו התפללו חסידים; והיה בית כנסת שקראו לו „שופה־שול" שנבנה באיזור המסחרי; בית כנסת גדול ויפה. בית כנסת אחר היה של „פועלי צדק". ועוד היה בית כנסת שנקרא „קוזאצ'ע שול" — בית כנסת של קוזקים, וסיפרו שנוסד ע"י חיילים ניקולייביים מהחטופים שהשתחררו מהשרות הצבאי אחרי 25 שנה והחזיקו מעמד ביהדותם. והיו גם „מנינים" אחדים פרטיים, אחד מהם היה המנין מיסודה של משפחת בעלי טחנת הקמח מוסטוסלבסקי שהיה ברחוב בו גרנו ואבא היה מתפלל שם. את המפטיר היה מקבל תמיד מחוץ למקרים יוצאים מן הכלל בעל המנין ר' אליהו מוסטוסלבסקי, ואף אני לבר־מצוה הייתי יוצא מן הכלל וזכיתי ל„מפטיר". „המנין" פעל בשבתות ובחגים, אך לא בימי חול. בעיר היו שני רבנים: הרב שניאורסון, שמקומו בבית הכנסת הגדול, והרב ינקלבסקי, שמקומו בבית הכנסת „הפולני"; הרב ינקלבסקי היה דודו של חיים ארלוזורוב ז"ל, שכן הרבנית היתה אחות אביו של ארלוזורוב. לעתים קרובות הייתי מזדמן בבית שני הרבנים שבניהם היו חברי. בבית הרב שניאורסון אהבתי לבקר בזמן סעודת „מלוה מלכה". הייתי מקשיב, אך איני יכול לומר שהייתי מבין את הדרשה של הרב. בביתו של הרב ינקלבסקי היו תמיד הרבה אנשים שהיו באים בקשר עם דיני תורה. בנו הצעיר של הרב, אליעזר (ע"ש סבו הרב אליעזר ארלוזורוב מחרקוב) היה חברי, בן כתתי, בגימנסיה.

היחסים עם הגויים — וכוונתי לילדים ונערים בני גילנו — לא היו יציבים. ברחובנו היו חצרות שבהם שכנו רק גויים וחצרות, שבהם גרו רק יהודים, וגם חצרות עם אוכלוסיה מעורבת. והיחסים היו לפעמים ידידותיים ולפעמים מתוחים,

ביחוד בעונת הבשלת התפוחים, כשענפי העצים של השכן הגוי עברו מעבר לגדר אל חצרנו. לפעמים היו פורצות גם תגרות, אך בדרך כלל נשמר השקט. עם הנערים הרוסים והאוקראינים היינו נפגשים בקיץ על שפת הנהר, או במגרש כדור־רגל, ואת שם ישראל קידשו הנערים, שלמדו ב„הרצליה" ובאו לקיץ לחופשה הביתה. בתרבושים האדומים שלהם עשו רושם על כולם והצטיינו במשחק כדור־רגל, ביחוד נימנוב ותומרקין הצעיר. בחורף היו מחליקים במזחלות ובנעלי קרח מהגבעות, אך ספורט הסקי לא היה ידוע אז.

דירתנו היתה בקומה השניה. הכילה ארבעה חדרים גדולים ומסדרון גדול, עלית גג לכל אורך הבית, שהשתמשו בה בעיקר לתליית הכביסה וכן מזוה גדול. מים זורמים עוד לא היו בעיר, בחצר היתה באר מים, אך לא טובים לשתייה. מי שתייה היה מביא שואב המים כדרך שמביאים נפט בארץ. את כל מלאכת הבית עשתה העוזרת יבדוחה. היא גם היתה עושה את הקניות בשוק ואחרי שאמא היתה ממליחה את הבשר — היתה מבשלת את האוכל מתוך שמירה קפדנית של חוקי הכשרות. שעות ארוחת הצהרים וארוחת הערב היו קבועות, ותמיד חכינו לאבא שישב בראש השולחן. הרהיטים היו פשוטים: שולחן גדול, כסאות, דרגש, ארון ספרים גדול, מלא ספרים עבריים מהספרות העברית החדשה והישנה: ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור, מנדלי מו"ס, ברשדסקי, שלום עליכם ועוד, וגם „דור דור ודורשיו" לא"ה וייס, „תולדות השלמת האדם", של ליפרט, „הכוזרי", צונץ, וכל ה„פרסים" הספרותיים של „הצפירה". בקיצור היה מה לקרוא. בגיל 11 או 12 התאמצה אמא, שקשה היתה עליה הליכה רחוקה והלכה אתי לספריה העירונית, רשמה אותי בספריה ולקחה עבורי את הספר הראשון ברוסית שקראתי לפי הצעתה: „המועדון הפיקוויקי" של דיקנס. אחרי הספר הזה כבר קראתי לפי טעמי: קופר ומיין ריד, לואי בוסנר וז'ול ורן ורק ספרי הבלשים היו בבל יראה ובבל ימצא. עם זאת קראתי לא בבית, אלא אצל חברי, בני השכנים: שרלוק הולמס, ניק קרטר וגט פינקרטון. ספר אחד היה בחזקת טאבו ונמצא מאחרי כל הספרים בפינה נידחת בארון — זה היה ספר לימוד של הגניקולוגיה עם התמונות המתאימות. השכנים בחצר — כולם יהודים מהמעמד הבינוני: בעל תעשית צבעים, בעל מחסן וחנות של מכונות חקלאיות סוכנות מק־קורמיק, זבנים, סוכני פירמות גדולות מערי התעשיה וארשה, לודז, ריגה ואחרות בעיקר למנפקטורה ולנעליים. גם מאפיה היתה בחצר, וחיט מודרני בעל מתפרה גדולה. שפת הדיבור של המבוגרים היתה אידיש ורוסית, אך בני הדור הצעיר דיברו רוסית בלבד.

ג.

כך זרמו החיים לאיטם, עד שהגיע היום הגורלי — אחד באוגוסט 1914, תשעה באב תרע"ד. בבת אחת השתנו פני החיים, וכל מה שהיה לפני זה עבר ונעלם. עם פרוץ המלחמה הוכרז על גיוס כללי של גילאי עשרים ואחת עד ארבעים ושלוש. העיר התמלאה אנשי מילואים — „אופולצ'נצים" — שהגיעו מכל הכפרים של הנפה והתמקמו בכיכרות העיר, האלכסנדרונית וכיכר השוק. הגיוס היה של מילואים סוג א', בעלי כרטיס אדום. תור הכרטיס הכחול טרם הגיע. המאושרים, שאליהם לא נגעה הרעה, היו בעלי הכרטיס הלבן. אף על פי שהמצב הפוליטי היה מתוח כבר שבועות אחדים, מאז נהרג יורש העצר האוסטרי בסרייבו ע"י סטודנט סרבי — באה הכרזת המלחמה כהפתעה. אבא לא היה בבית, הוא היה בחופשת קיץ בהלוסק ושני ימי חרדה עברו על אמא, עד אשר חזר והתברר, כי הוא מבוגר בשנה

אחת יותר, וצו הגיוס לא חל עליו. בעיר נערכו מסדרים אחדים למגויסים. אנשי השלטון נאמו בפניהם, קראו להגנה על המולדת. תפוצת העתונים עלתה מאוד. מלבד העתונים היו מוציאים ביולטינים על הנצחונות של הצבא המפואר.

ההתענינות שלי בפוליטיקה התחילה בגיל צעיר, מאז מלחמת תורכיה־איטליה בשל טריפולי. הייתי אז בן שמונה. כל אהדתי היתה נתונה לתורכים, שנתנו מחסה ליהודים, שגורשו מספרד. והאיטלקים, למרות לוצטו, המיניסטר היהודי, ולמרות ספורי ד'אמיצ'יס „הלב", — הזדהו בעיני עם הספרדים, אנשי האינקביזיציה. גבור חלומותי היה אנור־ביי. בקושי רב הייתי מתאפק מלפתוח את „הצפירה" בבוקר טרם שאבא קרא את העתון. אחרי זה באו מלחמות הבלקן, ושוב ריחמתי על התורכים, שארבע מדינות נוצריות שתו עליהן.

היחס לתורכים הצטנן מעט אחרי שקבלנו דרישת שלום בלתי אמצעית מהארץ. קודם מירוחם קליבנוב שחזר להתיצב לצבא כדי למנוע צרות מאביו, היה זה עוד הרבה זמן לפני מלחמת העולם, והוא ספר על החיים הממשיים בארץ. אחר כך שמענו מפי הדוד ישעיהו וחברו מרדכי אזבל, שניהם היו בארץ. מטרתו של אזבל היתה להפגש עם ברנר, שאותו הכיר והעריץ עוד מהלוסק. איש מוזר היה אזבל, דמות האינטליגנט היהודי התלוש, הברנרי. פתאום היה מופיע בביתנו, מוצא פנת דרגש לישון, נשאר זמן מה ונעלם, וממרחקים מקבלים אנו גלויה ובה שורה אחת: „אני נמצא במקום פלוני — מרדכי". הדוד ישעיהו היה כשנתיים בארץ, עבד קצת כפקיד בבנק; כנראה לא מצא את מקומו. עזב ונסע לפריז, למד בסורבון, חזר לרוסיה. התגורר באודיסה בחוגי הסופרים, לפעמים היה חדשים רצופים אצלנו. עם הדודה ברטה, הרופאה, שגרה בשכנות קרובה, היה משוחח לפעמים צרפתית „כדי לא לשכוח". תמיד התאוננו שניהם, שאינם יודעים צרפתית, ותמיד קנאתי בהם — הלואי שאדע כמותם. על ארץ ישראל לא דבר הרבה: הביא לנו מזכרות מתוצרת בית־לחם ואלבומים עם תמונות ופרחים תוצרת בצלאל. היה מורגש כי הוא נושא כאב וגעגועים וגם תקוה. מובן, בגיל יותר מבוגר התחלתי להבין זאת. שנויים חלו בחיינו. נפסקו מסיבות החברותא, גם מהסיבות שהזמן גרמן, וגם מאסון, שפקד את אמא: היא חלתה בעיניה, ואחרי יסורים רבים איבדה בניתוח עין אחת. את הניתוח עשה הפרופיסור הירשמן בחארקוב והוא היה הכרחי, כדי למנוע עורון בשתי העינים. זוכר אני איך באופן ספונטני ישבנו הילדים: יהושע, אחותי חוה ואני וקראנו „תהלים" ביום שהוציאו את אמא מהבית על מנת לנסוע לחארקוב. האח הצעיר אליעזר, עוד היה קטן מדי. אחרי הניתוח חזרה אמא הביתה ואף הבריאה, אך חדוות החיים כאילו ניטלה ממנה. יהושע נדד מהבית אל בית סבא בזינקוב ונכנס ללמוד בגימנסיה. לימים גמר את הגימנסיה עם מדליה של זהב. אני נכנסתי לגימנסיה היהודית, שדוגמתה ברוסיה היתה הגימנסיה המפורסמת של כהן בוילנא והגימנסיה של רטנר בהומל.

נכנסתי למחלקה השלישית, אחרי שהתכוננתי לכך בבית. באותו זמן התחילה חיה אחותי ללמוד בגימנסיה לבנות והאח הצעיר אליעזר למד בבית. אמנם בית ספרנו נקרא גימנסיה יהודית, אך זכויותיו לא אושרו עדיין ע"י מיניסטריון החינוך, עוד לא היינו רשאים לשאת את הסמלים החיצוניים על הכובע ועל אבזם החגורה. עוד שנים אחדות נמשך המאבק, יותר נכון השתדלנות, „בחלונות הגבוהים" בפטר־בורג עד שקבלנו את הזכויות כשנה לפני פרוץ המהפכה. השתדלן הראשי היה הרב רובינשטיין מדרוזגניק, שהתגורר בעירנו כפליט. אדם יפה תואר ויפה מראה עם טוב שכל ודעת, שהיו לו מהלכים בין הפקידות הגבוהה בפטרבורג. מבחינת

תכנית הלימודים עוד לא הפריע לנו חוסר הזכויות, כי התפתחות בית הספר היתה רק בראשיתה, ואני נקלעתי לכתה השלישית שלה, שהיתה אז המחזור הראשון. למדנו לפי תכניות בתי ספר תיכוניים. בכל בוקר היו מסתדרים התלמידים לפי הכתות באולם הכניסה, והתורן היה קורא בקול רם את התפילה הרשמית (ברוסית), שתכנה הוא בקשה מאלוהים שיחונן אותנו בדעת ובהבנה ובשכל טוב למלא את מצוותיו ומצוות ההורים והמורים, וכן בקשה שישמור מכל פגע רע את הוד מלכותו הצאר ניקולי אלכסנדרוביץ עם רעיתו וצאצאיו ואמו. המנהל נאום (נחום) יעקוב־ליביץ (בן יעקב) היה נואם קצרות, ולפי פקודתו היינו מתפזרים לחדרי הלימודים. עד היום לא ברור לי מוצאו של המנהל, מתבולל קיצוני שנדמה לי ששום דבר יהודי לא היה קרוב לו, לעומת זאת היה מקובל כנראה על הרשות. המורה לדת („תורת אל") היה הילל מויסייביץ', שהיה מלמד את התנ"ך ברוסית, אך את עשרת הדברות צריך היה ללמוד בעל פה במקורן. לימים עם פרוץ המהפכה נשתנו פני הדברים. נעלם המנהל נאום יעקובלביץ. במקומו בא איסק איליץ (יצחק בן אליהו) ליכטנפלד, בוגר האוניברסיטה של מוסקבה, אך מקורו מסביבות קיוב והיה בהשקפותיו קרוב ל„פולקספארטי". במקום למודי דת הנהיגו לימוד עברית והיס־טוריה עבריות. בחלק מן הכתות היה אבי המורה ובאחרות לימד שנה אחת הסופר יעקב לרנר, ואחרי שהוא עבר לגימנסיה של כהן ליקטרינוסלב, בא במקומו המורה והסופר אהרון אורינובסקי, הנמצא אתנו בארץ.

לגרמנית היתה מורה קשישה, יהודיה — אמליה יפימובנה, ולצרפתית — מורה צעירה יפהפיה רוסיה, נינה ניקולאיבנה, שכמעט כולנו היינו מאוהבים בה, ואולי הודות לכך נשארה בזכרוני גירסא דינקותא בצרפתית, כי אי אפשר היה לסרב לה ולא להכין את השעורים. מורים אחדים היו רוסים. בנין הגימנסיה היה בתוך חצר מרווחת בקצה הרחוב הארוך ביותר בעיר שקודם נקרא בשמו העתיק „קורז'בסקיה", אחר כך שונה שמו לרחוב ע"ש ליב טולסטוי, ואהר המהפכה הבולש־ביסטית שונה שמו לרחוב קרל מרקס. ממול הגימנסיה היה בית ספר ללמודי הדת הנוצרית, שתלמידיו היו בחורים מגודלים מן הכפרים שבסביבה. לא היה לנו כמעט מגע אתם, אך בחורף, בשעות ההפסקה הגדולה, היינו מנהלים לפעמים קרבות בכדורי שלג, שהיו מקבלים לפעמים ממדים רציניים ואפילו חייבו את התערבות המנהלים.

שנת הלימודים הראשונה שלי בגימנסיה חלה בזמן שהמלחמה העולמית התנהלה כבר במשך שנה. אותותיה עוד לא ניכרו הרבה מבחינה כלכלית ופוליטית. מדי פעם היו מגייסים עובדים לעבודות צבא — חפירת תעלות הגנה. רומני היתה מרוחקת מהחזית במרחק של 500 ק"מ לפחות, אך המלחמה היתה מורגשת בעקיפין. היה בה צבא רב שהתאמן, חלק גדול מהחנויות שעמדו סגורות עד היריד (שבוטל כמובן עקב המלחמה) נלקחו לקסרקטינים. תמונה מעניינת נשארה בזכרוני: בין החיילים המתאמנים היתה יחידת קורדים מדרום קוקז. עמדנו נערים והסתכלנו באימון קרב כידונים. פוחלצים עשויי קש בתוך שקים היו האויב. כשהיו צועקים לחיילים הקורדים — „תורכי!" היו מסתערים „עם דם בעינים" ותוקעים את כידוניהם בפוחלצים. הרבה זמן לא הבנתי את סיבות השנאה של הקורדים לתורכים. היו בין הקורדים קלעים מצויינים. תרגיל אחד הם הדגימו. חייל אחד היה כורע על ברכיו ועל ידיו. השני היה שוכב פרקדן ברוחב מעליו, הופך את הרובה ובצורה כזאת קולע אל המטרה. אך בדרך כלל עוד זרמו החיים בקצב איטי. עוד לא היתה מניעה לחוג את חג הבר־מצוה שלי ברוב עם. חיברתי את „הדרשה" שלי וקראתי

אותה בפני האורחים הרבים שהתכנסו בביתנו. קבלתי במתנה הרבה ספרים בעברית וברוסית. זכורים לי „עין יעקב לבני הנעורים", פיליטונים של ז'בוטינסקי (ברוסית) ועוד.

ד.

השקט והשלווה הופרו באופן טרגי החל משבועות תרע"ה 1915. תאריך זה הוא התחלת עידן חדש בחיי העם בכלל, ראשית תקופת הפליטים בישראל, שהולכת ונמשכת בגלויים שונים עד ימינו. המפקד העליון של הצבא הרוסי, הנסיך הגדול ניקולי ניקולייביץ, הוציא ביום זה צו לגירוש כל היהודים מאיזור הסמוך לגבול גרמניה, מתוך החשדתם בריגול ובמגע עם האויב. הגזרה חלה על היהודים בפלך קורלנד (לטביה), קובנה, וילנא וסובלק. ויותר מאוחר גם על חלקים אחרים של פולין. את היהודים ריכזו בקרונות רכבת והובילו במסילת ליבאו—רומני ולא הרשו ליהודים לצאת מהקרונות, אלא ברומני. הרכבת חלפה על פני המרכזים הגדולים וילנה, מינסק, בוברויסק, הומל, התעכבה לזמן קצר אך לא ניתן לרדת מהקרונות. באי כח הקהילות היהודיות היו יוצאים לתחנת הרכבת, מקדמים את פני „הפליטים" באוכל חם ובדברי עידוד ונחמה. כשנודע בעיר כי הפליטים עומדים לרדת מהרכבת ברומני — התארגנה מיד פעולת עזרה והכנה לקבלת הפנים למאות משפחות. התארגן ועד צבורי שהקיף את כל חוגי האוכלוסיה היהודית. תלמידים היו חוזרים זוגות זוגות על פתחי הבתים ואוספים צרכי אוכל בכל מיני כלים, אספו בגדים, סדינים ושמיכות. מקום האיכסון הראשון נקבע ע"י השלטונות בבניני התערוכה החקלאית הקבועה בעיבורה של העיר, לא רחוק מתחנת הרכבת.

במתיחות רבה חכינו לבואה של הרכבת. חודש מאי היה, אך ירד גשם שוטף. קשה לתאר את ההתרגשות כשהגיעה הרכבת המלאה, אנשים, נשים וטף, הבכי, היללות והזעקות. כולנו חשנו לעזרה להוציא את החבילות של הפליטים, אשר היו טעונות בקרונות משא ונשאנו אותן אל הצריפים והמבנים השונים שבשטח התערוכה. לפנות ערב התכנסו המונים בבית הכנסת הגדול. בין מנחה למעריב על העל הבמה אחד הפליטים והחל לספר על הקורות אותם, אך לא החזיק מעמד והתעלף, וכל הקהל געה בבכי.

החיים היהודיים שונו תכלית שנוי. אחרי הרכבת הראשונה עם הפליטים, שהגיעה לפי סידורים צבאיים והכילה כמה מאות אנשים, התחילו להגיע עוד הרבה פליטים ולא כולם בבת אחת. חלקם נשארו ברומני זמן קצר בלבד והמשיכו הלאה לקרמנצ'וג, יקטרינוסלב ואחר כך כשבלחץ הענינים בוטל למעשה „תחום המושב" עברו הפליטים לקיוב, חרקוב ולפנים רוסיה. אך אלפים רבים השתקעו ברומני, הכפילו את האוכלוסיה היהודית בה, החדירו רוח יהודית מושרשת בקרב הנוער היהודי, שהיה כבר מתבולל למחצה. בראש הועד הצבורי לעניני הפליטים עמד הרב מטעם, טרוצקי, אך הרוח החיה בו היה אבא, שנבחר למזכיר הועד ובידו היו החותמות. אבא, בעל תחושה עמוקה של איש ציבור, נכנס בכל מירצו לפעולה זו. הוא היה ציוני ותיק, השתתף בועידה הציונית במינסק ואחר כך בקונגרס השביעי בבזל, יחד עם חיים תנעזר, ייצג את האגודה הציונית ברומני. הוא היה שייך לפי השקפותיו לפרקציה הדימוקרטית. העבודה היתה רבה, צריך היה לדאוג לשיכון לפליטים, לפרנסה, לחינוך ולבריאות. חלק ניכר מהפליטים היו אנשים בעלי אמצעים, הבעיה הקשה ביותר היתה בעית הדירות. בחדר אחד הצטופפו לפעמים 7—6 נפשות ויותר. „חברת מפיצי השכלה" פתחה בפעולה נרחבת להקמת

בתי ספר בכל המקומות, ואבא התמנה לתפקיד מפקח על בתי־הספר האלה בפלך פולטבה ובפלך צ׳רניגוב. בתי הספר המקומיים וגם הגימנסיה שלנו התמלאו בתלמידים נוספים. במשך הזמן הועברו לרומני בגלל המלחמה בית־הספר הריאלי מרובנה וגימנסיה פרטית לבנות ישראל מהומל. הגימנסיה היתה שייכת לאחיות לסניק.

ביתנו היה עוד פעם מרכז ותל־תלפיות לאנשים שונים בעיקר מחוגי המורים, הסופרים והעסקנים הציוניים מקובנה, וילנה ומהעיירות השונות. היתה פעילות רבה בשטח החינוך, הוקמו מוסדות טיפול לפעוטות, דבר שהיה חידוש בשנים ההן, נפתחו גני ילדים, אף זה חידוש בפרובינציה שלנו. שפת הדיבור במוסדות אלה היתה אידיש. בעיר הופיעו יהודים „בעלי שרירים", עגלונים, סבלים מה„וילנער רמיזע", האידיש התחילה להישמע ברחובות. באחד הימים קלטנו בביתנו משפחת פליטים מפלך קובנה: הדוד בוריס, אחי אמא עם משפחתו — אשה ושני ילדים. הדוד היה מורה ומנהל בית־ספר עממי ממשלתי בפוסבול ע״י פוניביז׳. הם הסתדרו באולם בית־הספר של אמא. לרגל מצב בריאותה — חוסל כבר בית־הספר. הבית התמלא הפעם צלילים פולניים מפי הילדים. אך הדוד עם אשתו דיברו רוסית. הם הביאו איתם חבילות, חלק מהבגדים וכלי מיטה. לא נשארו הרבה זמן אצלנו והמשיכו הלאה לזינקוב ולפולטבה. בגימנסיה רכשתי הרבה חברים ועם הבנות מהגימנסיה של לסניק היו לנו יחסים ידידותיים. ביחוד התידדתי עם שתי בנות, בנות־דוד גוסטה ותיאה מליבאו שהגיעו עם המשפחה. בעצם היו שלוש משפחות, אך הנושאת בעול היתה דודה שניהלה עסקים וגם את משק הבית. התגוררו בחדר אחד גדול שש נפשות ובחדר קטן — שלוש נפשות, אך הסדר והנקיון היה למופת. שמרתי על יחסי ידידות איתם, ביחוד עם גוסטה, עד שחזרו ללטביה, בזמן שהגרמנים הגיעו לרומני ונוצר קשר בין אוקראינה ובין ליטא ולטביה. הלימודים בגימנסיה העסיקו אותי ברוב זמני. נחשבתי בין שלושת—ארבעת התלמידים המצטיינים. עד כמה שלא יראה מוזר — אהבתי את לימוד השפה הלטינית. קראתי הרבה בעברית וברוסית. הקלסיקנים הרוסיים, התרגומים מהספרות האירופית, שהיו בבית. התחלתי להתעניין בבקורת המקרא וקראתי גם בעברית וגם ברוסית על נושא זה. רושם רב עשה עלי „כה אמר זרטוסטרא" של ניצ׳שה בתרגומו של פרישמן ובעקבות זה התעניינתי בניצ׳שה וקראתי כמעט את כל יצירותיו שיצאו ברוסית. ספרים על נושאים חברותיים וסוציאליסטיים היו מעטים בזמן ההוא, רובם נאסרו ע״י הצנזורה. אך היו בבית ספרים אחדים ברוסית, כמו „הדימוקרטיה בניו־זילנד", כתבי טוגן־ברנובסקי, ספר של קאוטסקי על תמצית תורתו של קרל מרקס. קראתי אמנם את הספרים האלה, אך לא התעניינתי ביותר בבעיות אלו, לעומת זאת התעניינתי בהיסטוריה, גיאוגרפיה ומאוחר יותר בפילוסופיה ובפילוסופיה של היסטוריה. ואהבה מיוחדת היתה לי לתנ״ך, ביחוד לישעיהו, וכשנדרשנו בכתה לכתוב חיבור על „הגבור האהוב עליך", בחרתי בלי היסוס בישעיהו הנביא. אצל ניצ׳שה לא משכו אותי הטפותיו על האדם העליון והרלטיביזם המוסרי, שלילת כל המוסר, אלא בעיקר היחס השלילי לקרתנות. „האדם העליון" נראה בעיני לא בדמות ה„חיה הצהובה" אלא בדמות „איזהו גיבור — הכובש את יצרו", רעיון שמפתחו ניצ׳שה ביודעין או בלא־יודעין.

ביחוד משך את לבי הפרק על „שלוש תמורות האדם". פעם, זכורני, פגש אותי ברחוב המורה רסקין, שהיה מבאי ביתנו. „נו, במה אתה עוסק עכשיו?" שאל אותי — ב„אקזגטיקה" (בקורת המקרא) עניתי לו. התמלא רסקין חימה „בן כמה אתה"? —

„בן שש עשרה" — „בבחורות תתעסק ולא באקזגטיקה" — הרעים עלי בקולו ולא נחה דעתו, עד שהרגעתי אותו שאני שומר את הכלל: „אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך!" לרסקין, כמו לרבים אחרים, היה יחס שלילי למדעי־היהדות. איזה מין מדע זה? האם יש מדעי „הרוסיות" או מדעי „האנגליות" — למה, איפוא, יהיה מדע היהדות? רסקין היה איש הס"ס (הציונים הסוציאליסטים) שרובם, גם הוא בתוכם, עברו במשך הזמן לייבסקציה, היה אידישיסט קנאי ואהב מאוד עברית, ואתי דיבר עברית.

בשנה השניה של המלחמה, התחיל רשמה להיות מורגש יותר ויותר. „המדחום" להלכי הרוח העממיים היה בשבילי פבלו, בעלה של עוזרת הבית יבדוחה. הוא היה החצרן ועבד גם בבית המלאכה של תעשית הצבעים של בעל הבית שלנו מירון מרקוביץ. ילדים לא היו לפבלו וליבדוחה והוא לן אצלנו בפינה שייחדנו להם.

הוא היה חוטב עצים ואני תמיד הסתובבתי על ידו ומדי פעם אימנתי את עצמי בחטיבה. קודם היה מתייחס בזילזול לעבודתי והיה מפליט מדי פעם: „העברים (היהודים) אינם מוכשרים", אך לאט לאט הפסיק את זלזולו. וכעבור שנים בעבדי במחצבה עם החברים איזיק, זליג, פשצ'רה, איסצקה, שלמקה ואחרים — בניפוץ אבנים בפטיש הגדול, הייתי מתאוה לפעמים שיראה פבלו ויווכח אם ה„יבראי ספוסובני" או לא. חטיבת העצים היה בשבילי אז רק תחביב, אך מלבד הלימודים התעסקתי גם בשיעורים פרטיים לילדי כיתות נמוכות יותר וההכנסה הנוספת הזאת לא היתה מיותרת בבית. במשך השנים כשמצב האספקה הורע, הייתי מקבל תמורת השיעורים לא כסף אלא דבר שהיה שוה הרבה יותר מכסף — קמח, תפוחי אדמה ואצל תלמיד בן קצב — נתחי בשר במשקל הגון.

המצב הכללי בארץ ובעיר השתקף היטב במצבי רוחו של פבלו, בשיחותיו בזמן חטיבת העצים ולפעמים בערב ע"י השולחן שלו ומצב רוח זה הלך ונעשה יותר ויותר עכור עד שהגיע לשיא, עת שהגיע צו גיוס עבורו, והוא גויס אחרי שהיה פטור במשך השנתיים הראשונות של המלחמה מטעמי בריאות. אנשים רבים הצליחו להשתמט ע"י תעודות מזויפות, תנועה מתמדת מעיר לעיר, אך לפשוטי העם בכפר וגם בעיר כמעט שלא היתה אפשרות הזאת. מהמשפחה הענפה של אבא ושל אמא זכורים לי רק שני דודים ששרתו בצבא, מהם אחד רופא צבאי בדרגת „שטבס־קפיטן".

רצח ראספוטין בסוף 1916 בפטרבורג זעזע את הרוחות גם בפרובינציה הרחוקה שלנו, אך מבחינה חיצונית לא חלו שינויים ניכרים בחיי יום יום. העניינים התנהלו כרגיל, הספסרות פרחה, המחירים עלו, אי־שביעת הרצון הצטברה בקרב ההמונים בהדרגה, אך באופן מתמיד.

יוסף צ'רניאק

בשבילי התרבות של עיירתי
(פרקים)

גוילים נשרפים ואותיות פורחות (ע"ז, י"ח)

חוטימסק

כאשר מספר אדם על מאורעות מימים עברו, מתהווה לעתים ב„במת־מחשבותיו", כך מכנה א. פוטבניה * את ההכרה האנושית, מין ערבוב תחומין בין פרוזה ובין שירה. משתדל הוא למסור את העובדות ה„יבשות", ומבלי שירגיש בכך — עובר הוא לפואזיה, לטון לירי. הדבר קורה כאשר נשמתו של המספר רוגשת. נשמתי רוגשת כאשר מספר אני על אלה שאינם קיימים עוד. מאז סתיו 1941 אין העיירה חוטימסק קיימת: הבתים הועלו באש, הרחובות נחרשו, ואת היהודים עינו למות הברוינים הפשיסטיים. הם קיימים רק על „במת המחשבות" של שארית הפליטה, של בני חוטימסק שנשארו בחיים. כאחד מהם מספר אני על עיירתי, כפי שנשתמרה דמותה בזכרוני.

חוטימסק — קרוב ל־3000 תושבים, 65% מהם יהודים — נמצאת בפינה המזרחית־דרומית של פלך מוהילב (בלורוסיה). על כך היו אומרים „כאצימסק אין אַ ווינקעלע" („חוטימסק עומדת בפינה"), אימרה זו היו בחורי הישיבה השומיאצ'ית דורשים כדלקמן: „אַל תקרא חוצימסק, אלא „חצי־מת", „חצי־מת" אינו בנמצא, יש אם כן לומר „כולו־מת", „כולו־מת" היינו „קולמוס"; קולמוס אינו אלא עט, שהוא „פען" באידיש, „פן" אינו אלא „טאמער" (באידיש); טאמער־תמר, תמר הריהי אישה, אישה־עיסה, מעיסה אופים לחם; לחם־„ברויט" (באידיש), ברויט־בריית — הוא רחב; רחב הוא זונה; זונה היא „אנ אפקערערן"; במה מטאטאים (קערט מען) במטאטא; היכן עומד המטאטא, בפינה, מכאן ראיה ש„חוטימסק עומדת בפינה".

על כך כי אותה פינה של חוטימסק תקועה היתה בגבול שני פלכים אחרים, פלך סמולנסק ופלך צ'רניגוב, היו אומרים: „כאשר קורא תרנגול בחוטימסק שומעים את קריאתו בשלושה פלכים". כלגבי שאר ערים ועיירות היה גם לתושבי חוטימסק כינוי משלהם: „כאטימסקער מעקיניקעס" (מהמילה הרוסית מיאָקינה — פסולת שיבלים לאחר הדישה, המשמשת מאכל לבהמות) והכוונה היתה שאכילתם אכילה גסה. וכן „כאטימסקער כאדאקעס" (הולכי־רגל דחוטימסק), והכוונה לכך שרוב תושבי העיירה פרנסתם בכך שהם מחזרים ברגל בכפרים לסחור עם האיכרים.

כל ה„תויות הפולקלוריות" הללו מאירות את דמות העיירה, את קווי היסוד של העיירה מבחינה טופולוגית וחברתית של חוטימסק.

כשנזכר אני בעיירתי, רואה אני לפני אותה מחולקת לחלקים דלהלן:

בפרבר הדרומי, שהיה מכונה שיליבע (מהמילה הבלורוסית סליבָא, כפר), זוכר אני במיוחד שני בתים בארבעת רחובותיו: ביתו של לייבה אברמל'ס, שבו החלה דרכי בחדר, ובית המדרש בשיליבע, או „בית הכנסת הקטן" שבו נמשכו ימי לימודי בחדר ובישיבה. בחוף השיליבע נתן ריחו הכפר. שם התגוררו — מדרום

* א. פוטבניה (1835—1891) חוקר הלשון והספרות הרוסית הנודע שהשפיע רבות על התפתחות הסיפרות והשירה ברוסיה בדור שלפני המהפכה.

רוכלים בכפרים (דאַרפס־גייער), נפחים וסנדלרים; ממזרח — לשני צידי „האחו" („דער וויהאן" — ברוסית ובלורוסית — שטח מגדל עשב שבו רועים אווזים, עגלים ופרות). חייטים, סנדלרים, סוחרים בכפרים, ומסגריה. על פועליה של אותה מסגריה ספרו ספורי גבורה מימי הפוגרום. בקצה „רחוב האחר", ממול ל„בית הכנסת הקטן" — ערמת אפר ולבנים. שם — מספרים — התגורר פעם סמל משטרה, ואחריו — קצין משטרה. היתה שם תחנת משטרה ובחצר עמדה „המקרה" (בית־הסוהר) * ממנה נשמעו כל פעם צעקות, גידופים פראים, בכי ואנחות קורעות לב. באחד הלילות עלו בית המשטרה ובית הסוהר באש, ומאז נשארה ערמת האפר והלבנים. מי הצית את האש? למה לא הוקמו הבנינים מחדש? על כך ספרו אגדות.

זוכר אני גם את הפינה הצפונית־מערבית של חוטימסק, שנקראה „הצד האחר" („יענע זייט"). בין מרכז העיירה לבין „הצד האחר" עברה ה„בראבאנובקה" — רחוב, שליהודים נאסרה בו הישיבה. בגבול אותו רחוב היה לוח־עץ תלוי על שני עמודי־ברזל ועליו כתוב „פלך סמולינסק", ופירושו של דבר, „ליהודים אסורה כאן הישיבה". אם כי הישיבה היתה אסורה, הנה ההליכה והנסיעה ברחוב היתה מותרת. והיו יהודים מטיילים באותו רחוב. הזקנים והמבוגרים — לשאוף אויר, והצעירים — „ניט וויינען" (לא לבכות) ז. א. לצחוק ולטייל, ביטוי אחרון זה נובע מתכונת האידיש הליטאית, שבה אין הבדל בביטוי בין המלים „וויינען" (לבכות) ו„וווינען" (להתגורר), ומכאן האימרה שנפוצה בעיירה: „וויינען טאָר מען ניט, אָבער לאָכן מעג מען יאָ" („להתגורר־לבכות — אסור, אולם לצחוק — מותר"). הטיולים היה בהם משום בילוי זמן וגילוי תרבות. שם היו שרים שירי עם שונים, שירי אהבה, עבודה וחרות, שם באו בדברים על ארגון „מאסאווקעס" (אספות מהפכניות) בחורשה האיוואנובקית, שאליה היו הולכים הן גרי „הצד האחר" והן תושבי העיר, דרך רחוב בראבאנאווקה. לאחר המהפכה, כאשר נעקרו עמודי הברזל עם הלוח שעליהם, יחד עם שאר מחיצות תחום המושב בכל המדינה, באו יהודים לגור בבראבאנאווקה, ו„העיר" התאחדה עם „הצד האחר".

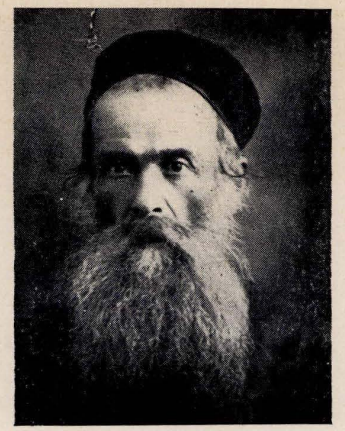
ועתה נעבור אל מרכז העיירה, אל חצר בית־הכנסת והשוק. חצר בית־הכנסת היתה מעין נקודת המוקד, שבו התרכזו חיי התרבות של העיירה. היו בחצר זו שני בתי־מדרש, זה של החסידים וזה של המתנגדים, בית המרחץ הציבורי, ה„הקדש" וכמה בתים פרטיים. בחצר בית־הכנסת היו עורכים חופות וטכסים אחרים.

בשוק עמדו כמה עשרות חנויות שהיו מכונסות בארבע בנינים ארוכים מסביב למגרש ריק, מבנה זה היה מכונה „דער בראָם" („שער העיר"). היו לו ארבע כניסות. מסביב ל„בראָם" ניצבו שולחנות ועליהם מיני מאפה, פירות וכדומה ו„ארונות־ניידים" (אַלמערלעך), שהיו מלאים בדים ואריגים. לאחר מהפכת אוקטובר הצטמצם מספר החנויות וה„בראָם" הפך לבית־עם.

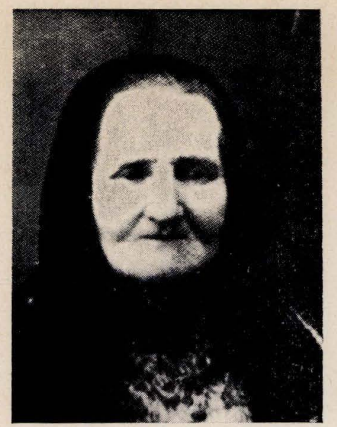
חלק חשוב מחוטימסק תפס „הרחוב החרש" („דאָס טויבע גאַסל"), שהיה שקט יותר, קטן וצר משאר הרחובות והסמטאות בעיירה. שם התגוררו הורי ושם החילותי ללכת אל החדר. משם עברו הורי לשכונה שנקראה בשם „נייע פלאַצן" („מקומות חדשים") או „נייע שיליבע", זו שכונה קטנה ובה שני רחובות בלבד, אולם בזכרוני תופס הוא מקום גדול, כי ברובע זה התגוררו הורי מאז מלאו לי עשר שנים, עד יום מותם. חוץ מזה הצטיינה השכונה בריבוי הגוונים של יושביה:

---

* במקור „די כאלאדנע".

האב: ר' חיים המלמד

האם: רבקה

אשתו: סימה

האחות: ליבע

חגי שנתי התקבלו בהשכלה העברה סנטימטר

סוחר עשיר, שלושה חנונים, ארבעה סנדלרים, שני „כלי־זמר", שלושה חייטים, שלושה רוכלי כפרים, מלמד (הוא אבי), נגר, מורה. גם מראות הטבע שהקיפו את השכונה היה בהם משום פסיפס: מצד אחד — נחל, שמראהו השתנה לפי עונות השנה: בראשית האביב, עם הפשרת השלגים, עובר הנחל על גדותיו, מתחבר לנחל אחר העובר על־יד „הצד האחר", והנהר המאוחד, רב המים, רועש, מעלה גלים וזורם במהירות ומרחקים, לאי־שם אליו נשאו דמיונות ילדותי ונעורי. בקיץ קטן הנחל, צנוע, מימיו נוזלים תוך זמזום קל מוזיקלי. והעצים המקיפים אותו סוככים עליו בעלותם ומשקיפים תוך הרהורים במימיו... ממקום גבוה יותר רואים אחו גדול, את הבתים של „הצד האחר", שדות, יערות, שמעליהם יורד הרקיע ולעתים מקבל הוא צבעים רבים ושונים, מעברה האחר של השכונה עוברת שדרה, שצעירי חוטימסק כינוה „שדרת האהבה", והדור הזקן קרא לה „הדרך הכבושה" („געזעצטע וועג"). דרך זו עברה מן העירה אל חצר בעל האחוזה, הנסיך אוֹבּלנסקי. שם התגוררו „הפריץ היהודי", ז. א. חוכר האחוזה פרלמן, פקידיו ופועליו. בין השכונה לבין העירה עבר רחוב ארוך, דוואשעֿחוה'ס גאַס, בפי היהודים, שהגיע עד רחוב בראבאנובקה.

מבחינת הרכבם החברתי התחלקו היהודים בחוטימסק לקבוצות דלהלן: הגדולה בהם „רוכלי הכפרים" („דאַרפגייער", כאדאקעס" או „פראסלעך"), שהיו נושאים על גבם „חנויות" קטנות ועוברים לרוב ברגל, ולעתים־רחוקות בעגלות בכפרי הסביבה. הם היו גם רוכלים, וגם בעלי מלאכה לעת מצוא, זגגים, מתקני בגדים, מטליאי נעלים. הקבוצה המקצועית השניה היתה מורכבת מבעלי מלאכה מומחים: חייטים, סנדלרים, נפחים, נגרים, פחחים, תפרים (שטעפערס), ועוד. הם התגוררו בכל חלקי העיירה. הנפחים התגוררו על חופי הנחלים.

הקבוצה השלישית המקצועית, שלישית לפי מספר אנשיה וראשונה מבחינת משקלה התרבותי, היו המלמדים. קבוצה זו היתה מגוונת בהתאם למוצאה החברתי, חלק מהם היו מלמדים מדורי־דורות, כמו שמואל־לייב „הכשר" ובנו חיים, אחיו ואליה ובנו שמואל, חתניהם ונכדיהם. אולם „אריסטוקרטיה" זו התערבבה עם הבלתי מיוחסים, עם אלה שבאו מקרב רוכלי־הכפרים, בעלי־המלאכות ושאר האנשים ה„מגושמים" („פאַרגרעבטע"), כאלה היו למשל ישראל־דויד הסנדלר לשעבר, משה החזן, נגר לשעבר, אלטער החיגר, חייט לשעבר. חלק באו מקרב ה„בעלי בתים", כמו משה אלי'ס, שאביו היה סוחר, ונטע ווניקוב היה בנו של חנוני עני אולם „בעל בית", והיה חתנו של החנוני העשיר משה אריכא. מאחר שהמלמדות לא הספיקה לפרנסת המשפחה היו בין המלמדים שאחזו במלאכה נוספת. אבי, למשל, היה בעל תפילה ואמי למדה ילדות לכתוב והיתה מורטת נוצות אווזים. אחרים עסקו בשמשות, שדכנות, ונשותיהם היו חנוניות, מבשלות או אופות וכד'.

המלמדים היו מעין קורפורציה תרבותית. אחד ממפעליהם התרבותיים היה העלתם של מחזות עממים, כמו „עקדת יצחק", „מכירת יוסף", „חכמת שלמה" במת־תיאטרון שימשה להם עזרת הנשים בבית המדרש, ובפורים היו הולכים על פני הבתים. בשמחת־תורה ובעבר פסח היו כמה מלמדים „עושים תיאטר" ברחוב.

קבוצה מקצועית אחרת היוו ה„כלי זמר". הם היו רק ששה. אחד מהלצים אמר כי שני „כלים" בעיירה, „כלי קודש" וה„כלי־זמרים" — כלי חול. שני „כלים" אלה מלאו תפקידים תרבותיים בחתונות ובשמחות אחרות.

היהודים בחוטימסק נחלקו, כמו שאר יהודי הערים והעיירות, לחסידים ולמתנגדים. אולם רוב החסידים היוו, אם אפשר לומר זאת, „מתנגדיים" („מיסנא־

גידיזירטע"). חסידותם התבטאה רק בכך שהתפללו בנוסח ספרד. רק שלושה אנשים בעיירה למדו חסידות. למקווה הלכו רק שנים. אם החסידות החבדי"ת בכללה היא, כמו שהתבטא א. ברלין*, "חסידות ליטאית־רציונלית" הרי חסידי חב"ד בחוטימסק, היו "ליטאים־רציונליים, כפולים שמונה".

עוד קבוצה אחת ראוי להזכיר, את "בעלי הדקדוק", שראו עצמם כ"משכילים". "השכלתם" התבטאה בשמירת כללי הלשון, מלעיל ומלרע, דגש ורפה, בנינים ופעלים, נטית השמות וכד'.

לאופים של תושבי חוטימסק יש להוסיף את הכינויים שצורפו לשמותיהם, כמה מהם לא כל כך אסתטיים ואף מעליבים, אולם כולם היו ציורים וקולעים למטרה. למשל, לייבע "דער ביטערער", סנדלר מר נפש, שהיו לו בנות רבות, שהיה זקוק למצוא להן נדוניה רבה; שרה "די באַרוועסע", שהיתה כובסת, ולרגל מלאכתה הלכה לרוב יחפה; ביניע "דער בייקל", רוכל־כפרים; ברל־דוד ואחיו שירשו מאביהם המגושם את הכינוי "בייק" (שורים); "חיים בויכווּעיטיק" ("כאב בטן"), אופה שקולו היה נשמע כאילו בטנו כואבת עליו; חיים העשל "דער גובערנאַטאָר" ("שר הפלך"), יש שתלו כינוי זה בגאוותו של חיים העשל, אחרים — במזגו הזועם, ואחרים בכך שהיה מתערב בשיחות זרות ותמיד "מיט אַ גובערנאַטאָר אין זייט" (ז. א. לא לענין); שרה "האפ", אשתו של כובען, שהצטיינה בגבורה. זמלה "דריי אַ וואַנץ" (סלסל בשפם"), חנוני שהתהדר בלבושו; איצ'ה "דער קניאז" ("הנסיך") רוכל־כפרים, שהיה קבצן שמח, והיה מתפאר כי עשיר הוא כנסיך וכן הלאה.

בדרכים חדשות

באחד מלילות הכפור והשלג בסוף 1912 סטיתי מהדרך המסורתית הכבושה לדרך חדשה. קשה היה המעבר, קשה מאוד, ומעשה שהיה כך היה.

עגלת השלג שהובילה אותי ממסטיסלב (מהישיבה) לביתי בחוטימסק תעתה בדרכה וגששה דרכה על פני הדרכים שכוסו בשלג. הגענו לחוטימסק בשעה מאוחרת מאוד. בעת הנסיעה נפלתי מעגלת החורף ואיבדתי את כובעי. בית הורי היה סגור ונעול וכל דייריו ישנו שנה עמוקה. דפקתי בדלת אולם איש לא שמע את דפיקתי. דפקתי זמן רב בחלון, עד שראיתי צל אדם עובר בבית, היה זה אבא, הוא ניגש לחלון, הסתכל, עמד בלי תנועה, שפשף את עיניו... נגש אל המנורה, הדליק אותה והגישה לחלון. עיניו הביעו אימה ורוגז. "הוא ראה חלום רע" — חשבתי... מי יודע כמה זמן היינו עומדים האחד מול רעהו, אילו לא שאלה אמא: "מי שם?" אבא ניגש למיטתה ואמר לה משהו. היא מהרה אל דלת הבית, פתחה אותה בחפזה וקראה לי להיכנס. לאבי אמרה משהו בלחש וברוגזה, שמעתי רק את המלים: "הרי הוא נשאר לנו אחד מחמישה".

כאשר נכנסתי הקיף אותי אבא בשאלות: "למה באתי באמצע ה'זמן', למה הנני גלוי ראש? האם יש אמת במה שמספרים עליך? (בעיירה התהלכה שמועה כי הפכתי לאפיקורס). עניתי רק על השאלה השניה (בדבר הכובע). שנינו השתתקנו, אולם כל אחד מאתנו המשיך במחשבתו. מה שחשב אבא בהסתכלו בי אינני יודע, אני חשבתי בלבי: "הוא סבור שהפכתי לאפיקורס מקלות דעת, כפי שכתוב בגמרא "עבדא בהפקירא ניחא ליה" (גיטין י"ג). ואני נזכרתי אז כמה קשה היתה

* במאמרו על "החסידות" ב"ייברייסקאיה אנציקלופדיה" כרך ט"ו, עמ' 567.

עלי התפקרותי. במשך שנתים ימים חשבתי, שקלתי בדעתי, חיפשתי תשובות לבעיות פילוסופיות, העמקתי לקרוא בספרי דת ובספרי מדע, פילוסופיה, היסטוריה, מדעי הטבע וכדומה. קשה היה לי לקלוט אותם, מאחר שלא היתה לי השכלה כללית שיטתית! — עד שהגעתי למסקנותי האפיקורסיות, ישבתי וחשבתי „אולי אין צורך להיות לאפיקורס כדי לעבור לדרך החדשה? הראשון שעורר אותי להיות לאפיקורס היה אבי עצמו בצעקותיו: „אפיקורס! הקהה את שיניו"... זכרוני מעלה לפני תמונה מלפני שנתים. אני לומד עם אבא מסכת חגיגה, ומגיע למה שנאמר שם „אין אתה שואל מה למעלה ומה למטה, מה לפנים ומה לאחור" (דף י"א). אמרתי לאבא: „עס טראַכט זיך פאַרט" (והרי אף על פי כן עולות השאלות במחשבה"), גער בי אבא והבטיח להלקותני. זו היתה הדחיפה הראשונה... לאחר מכן — המשטר בישיבה, לימוד המוסר מצד אחד, וחברי בישיבה משה הלוסקער עם שיריו, וספרים שונים — מצד שני.

מה שחשב אבי בהביטו בי לא ידעתי, אולם אמי ידעה זאת. (היה לה חוש מצויין ל„לשון בלי מלים"). היא הביטה כולה מתח בעינינו, והפסיקה את מאבקנו (היא „שמעה" את מאבקנו חסר המלים), בהציעה לי לעלות על המצע אשר הציעה לי. אבי ואמי אף הם חזרו למיטותיהם. אולם איש מאתנו לא ישן, כל אחד מאתנו היה נרעש ונרגש באופן אחר. אני ידעתי על מה איני יכול לישון. סיבת נדודי שנתם של הורי נודעה לי רק עם בוקר, כאשר ספרה לי אמי על החלום שראה אבי אותו לילה, בו חזרתי מישיבת מסטיסלב. בחלומו בא אליו אביו המנוח (הוא סבי ומלמדי לשעבר) ואמר לו כי בעוד כמה חדשים אקבל אני, נכדו ותלמידו, סמיכה להוראה במסטיסלב. ומאחר שהתורה תהא שרויה במשפחתנו זה הדור השלישי (סבא, בנו ונכדו)) — תשאר במשפחתנו לתמיד, כמאמר חז"ל „תורה מחזרת על אכסניה שלה" (בבא מציעא, דף פ"ה), ואמא הוסיפה משלה: „הרי כך אומרים אנו בתפילת „ובא לציון גואל": „ודברי אשר שמתי בפיך לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך, אמר ד', מעתה ועד עולם". (דברים אלה אמרה לי לפי הטייטש ב„קרבן מנחה"), ואת סיפורה סיימה אמא תוך דמעות ואנחות: „ולפתע, נשמעת דפיקה בחלון, ואבא נגש אל החלון, ורואה כי אותו אדם, שאביו בשר עליו את בשורתו, אינו יושב בישיבה במסטיסלב, ועומד סמוך לחלון בגילוי ראש... וחשכו עיניו, אל תחשוב כי אבא רע לב הוא, יש להבין לליבו".

„אני מבין לליבו!" עניתי — „אולם אני חייב ללמוד, תורה ויהדות יודע אני, אולם את שבע החכמות של העולם הזה איני יודע"... בסופה של אותה שיחה שכנעתי את אמי שעלי לרכוש השכלה.

כאשר נזכר אני בשיחתי זאת עם אמא עולים בזכרוני, שני דברים. ראשית כל — שיר — הירושה, ז. א. השיר שעבר במשפחה מדור לדור:

מי שאהב את האבות
הוא יאהב את הבנים!
וכל מאמינים שהוא אל אמונה,
האדרת והאמונה לחי עולמים!

פזמון: טיי־ריי־ריי־ריי־ריי באם!
אי־ריי־ריי־ריי־ריי באם!

מי שבחר בהאבות
הוא יבחר בהבנים
וכל מאמינים שהוא בוחן כליות
הבינה והברכה לחי עולמים. (פזמון)

מי שגאל את האבות
הוא יגאל את הבנים
וכל מאמינים שהוא גואל חזק
הגאוה והגדולה לחי עולמים. (פזמון).

וכן הלאה לפי סדר האלף בית, כשכל בית ובית משולב בו פסוק מתפילת „וכל מאמינים".

„קודם החטא", לפני שחזרתי מישיבת מסטיסלב ו„פניתי עורף לאלוהים", היה אבא שר שיר זה, מביט עלי בהדגשה, כאומר „תורה מחזרת על אכסניא שלה", וכולו אומר נחת רוח. לאחר „פנית העורף" היה שר את השיר רק לעתים רחוקות, וכשהיה שר אותו, היה מבטו מביע הרגשות אחרות לגמרי...

כאשר סיים אבא את לימודו עם תלמידיו, לעת ערב, ניסה לומר לי: „חזור בך, סע לישיבת מסטיסלב, ואם לא..." אמא הבינה כי ברצונו לסיים ולומר — „שוב אינך בני", לא נתנה לו לסיים, וכתרנגולת־דוגרת המגינה על אפרוחיה ומתנפלת על אדם או חיה המכוונים לפגוע בהם, כך התנפלה על אבא. „הוא חייב ללמוד את שבע החכמות" אמרה לו כשהיא חוזרת על הדברים שאמרתי לה.

זמן רב דברנו, אני ואמא, עם אבא, על מנת לשכנעו כי עלי לקנות דעת. בסופו של דבר ויתר אבא, ורק שלושה תנאים העמיד לכך: א) השעור חייב להיות בחינם; ב) המורה חייב להיות ירא שמים; ג) והעיקר — עלי להמשיך ללכת לבית־המדרש וללמוד חמש שעות גמרא יום יום. הוא קיווה עדיין כי אחזור לאותה „אכסניא של תורה". למחרת בבוקר בא מבית המדרש ואמר לי: „אליה־מיכל ילמד אותך חינם".

אותו אליה־מיכל היה אמנם ירא שמים, אבל לימודו היה לימוד של חינם... כאשר הייתי בא לשעור הייתי מוצא אותו ישן, או שלא היה בבית, ואם היינו מגיעים לכלל לימוד, היה אליה כהן מסמן, כשהוא עומד וידו האחת בכיסו, ציון בספר הלימוד ואומר „אַטסיודאַ דאָ סיודאַ" („מכאן עד כאן"), ז. א. ממקום זה בספר המקרא עד המקום הבא עלי ללמוד בעל־פה, או לקרוא ולכתוב „איזלאַזענייע" (תמצית הדברים) ולדעת לספר עד השעור הבא, ולמחרת, אם לא ישן ואם היה מצוי בביתו, היה שומע אותי חוזר על שעורי. כאשר ספרתי להורי על דרך לימודו של מורי, אמר אבא: „וואָס פאַר אַ געלט, אַזאַ סחורה... (כלומר, „אסיא דמגן, מגן שויא")... אין לי כסף לשלם למורה, תרויח כסף ותשלם".

כאשר התחלתי לתת שעורי עברית לנערים והרווחתי קצת כסף שכרתי לי מורה אחר. שוב לא הקפיד אבא שיהיה המורה ירא שמים, כמאמר העם: „אַז מי געווינט זיך צו צו אַ צרה, לעבט מען מיט איר אין פרידן". (כשמתרגלים לצרה, משלימים עמה").

שני זרמים

נסחפתי בזרם העז של הנוער היהודי הלומד בחוטימסק.

בהזכרי בזרם זה, עולים בלבי דבריו של הנביא עמוס: „הנה ימים באים —

נאום ד׳ אלוהים — והשלכתי רעב בארץ, לא רעב ללחם ולא צמא למים וכו׳״. בני הנעורים חגו ברחובות וחיפשו השכלה... הגימנזיה היחידה במחוז כולו היתה בקלימוביץ׳, אולם את מעט המקומות שיכלו היהודים לתפוס בה, לפי חוק מכסת האחוזים, השיגו בני הגבירים של קלימוביץ׳, שידעו לתת שוחד במקום המתאים. הרעב להשכלה יצר את שכבת ה״אכסטרנים״, נבחני החוץ, לומדים היו בכל הכוחות. האכסטרנים המבוגרים לימדו את הצעירים. בכל רחובות העיירה וסמטאותיה היית פוגש צעירים נושאים ספרי לימוד, אל ה״אורוקים״ (שעורים) ומן ה״אורוקים״. אפילו בעת שהיו הצעירים יוצאים לטיול, לבלות בנעימים, היו חוזרים בעל פה קטעים מ״הדקדוק הרוסי״ לקירפיצ׳ניקוב, מ״תורת החשבון״ לקיסיליב, מ״תורת הטבע״ לטרויאנובסקי, מה״היסטוריה הרוסית״ של אילוֹ בייסקי וכו׳.

הנוער הלומד הזה היה מורכב מחמש שכבות־גיל. מורי אליה־מיכל השתייך לשכבה השניה, אני וכמה מחברי — לשלישית. לשכבה החמישית השתייכו אחותי הצעירה ליבע וחברותיה.

ללמוד בגלוי החלה אחותי לאחר שחזרתי מן הישיבה והצטרפותי לתנועת האכסטרנים. לפני כן למדה בגנבה, שלא יוודע הדבר לאבי. הוא היה מכה אותה, קורע את ספריה ואת מחברותיה. כשהיה עליה ללכת לשעור היתה אמא מוסרת לה את ספריה דרך החלון. אולם אבא ידע על לימודיה אלה. היו לו ״סוכנים״ שמסרו לו על כך. ״היכן היא? — היה שואל את אמא — האם לומדת היא אצל המשומד?״ מורה בית הספר היהודי הענעך קוזקביץ היה קרוא בפיו ״המשומד״, ״דער אידישער גוי״, או ״דער גויישער איד״. כל זה השתנה עם בואי. מאחר שהוא עצמו מצא לי מורה, שוב לא היה לו פתחון פה לאסור את הלימודים על ליבע.

ובכל זאת, כאשר נסעה ליבע ללמוד בקורסים הפדגוגיים בגרודנה קלל אותה אבא: ״אַהין זאַלסטו ניט דערפאַרן און צוריק זאַלסטו ניט קומען״ (״לשם — שלא תגיעי, ובחזרה — שלא תבואי״). הוא ידע כי קורסים אלה סיימו שלושה מורים שלימדו בבית־הספר שפתחה ״חברת מפיצי ההשכלה״ בעיירה, או כפי שכינוהו החרדים — ״דער שקאַלקע״. הוא היה צועק להורי הילדים שלמדו בבית הספר: ״שלחו, שלחו את ילדיכם לבית השמד. והיהודי הגוי קוזקביטש כמוהו כעבודה זרה״.

לגבינו היה קוזקביץ לא ״משומד״ לא ״חוטא ומחטיא״, אלא מנהיג, עמוד האש של התרבות היהודית. הוא משך אותנו אליו, ממש היפנט אותנו, בשיחותיו, שירתו והרצאותיו. נוצר זרם נוער חדש, זרם ששם לו למטרה לטפח דיבור נקי, ספרותי, תרבותי בשפת אידיש. זכורני השוואה של שפת אידיש לאותה בת חורגת, בסיפור העממי הידוע על ה״רפשיה״, שאמה החורגת הלבישה אותה סחבות, וכאשר הסירה מעליה סחבות אלה ולבשה בגדי פאר, הפכה ליפהפיה שובת לבבות. זה היה גם גורלה של שפת אידיש.

לזרם זה הצטרפו גם אהרון ומאניה שמיינוק, בניו של ה״נגיד״ החדש, סוחר יער, שבא לחוטימסק מקיוב, לאחר שקנה יערות בסביבת העיירה. הוא, אברהם שמיינוק, היה בא לביתו בחוטימסק רק לעתים רחוקות. אשתו, גברת שמיינוק, היא וילדיה התגוררו בחוטימסק, והיה עליה לבוא במגע בלית ברירה עם ה״המון״ העיירתי, שהיה לועג לאידיש הפגומה שלה, על שום הביטוי ה״פולני״. (ברוסיה הלבנה היו ההמונים היהודים קוראים ליהודי אוקראינה — ״פולנים״). בניו של הנגיד החדש התחנכו ברוח הסיסמא הידועה ״עברית או רוסית״. רק שני הילדים,

אהרון ומאניה, אם כי אף הם שפת אמם היתה רוסית, אהבו את שפת האידיש ממש כבני הנוער בחוטימסק, ובמהרה רכשו להם את ידיעת השפה על בוריה ועל הביטוי ה„ליטאי", שהיה שורר בעיירה. אחותם הבכירה ברטה נשארה ברוסיותה.

פעילותו של החוג הזה לא נעצרה בדיבור תרבותי באידיש, אלא עברה גם לקריאה, ללימוד הספרות האידיש. בספריה היהודית שהקימה „חברת מפיצי ההשכלה" בעיירתנו הוקם חוג ספרותי באידיש, שבו התקיימו הרצאות ומשפטים ספרותיים. במיוחד נחקק בזכרוני משפט ספרותי על ספרו של ז. סגלוביץ „רייזה בת השוחט", ספר זה נקרא ונותח על־ידינו. אביה של רייזל, „הכעסן הגדול", הזכיר לי ולאחותי את אבינו.

השפעתו של הענעך קוזקוביץ על הזרם השני בנוער שלנו נמשכה גם לאחר שעזב את חוטימסק.

מורה־בית בכפר

באביב שנת 1914 נסעתי לכפר קומארובקה (15 וירסטאות מחוטימסק) לשמש שם כמורה בביתו של יהודי שהיה אי־פעם תלמידו של אבא, ועתה, היו לו שלושה ילדים. שנים היו תלמידי והאחד היה בן חמש. אליהם צורף ילד מכפר סמוך. שלושה ילדים אלה, שתי כיתות, לימדתי את חוק לימודיו של החדר בעיירה: חומש ורש"י, נביאים, תפילות, וגם לשון־קודש. החדר שלי היה מעין „חדר מתוקן", או כפי שכינה זאת אבא — „חדר מסוכן".

כל יום משעות הבוקר הייתי מלמד את הילדים. מחצית שעה לאחר ארוחת הצהרים ולפנות ערב הייתי מטייל בשדה וביער, עם הילדים או בלעדיהם, וספר שירי צ'רניחובסקי בידי. מהדר הטבע נהניתי גם בשבתי בבית. הסתכלות זאת בטבע הפכה אותי לשתקן, לשקוע בעצמו („אינזיכניק"). לא הייתי מדבר עם הסובבים עמי חוץ מעם התלמידים בשעת השעורים.

שוב לא הייתי אכסטרן, הלומד מפי מורים, אלא אוטודידקט. הייתי יושב עד שעה מאוחרת בלילה ולומד. בבואי לשבת הביתה הייתי לוקח חלק בעבודת החוג הספרותי שלנו.

בכפר קומארובקה היתה עבודתי החינוכית יסודית, מקצועית. עוד לפני כן, בעת שחזרתי מישיבת מסטיסלאב עסקתי בעבודה חינוכית, אולם זו היתה עבודה חינוכית במובן הרחב — השפעה, והלימוד לא היה קבוע ולפי תכנית מגובשת. תלמידתי הראשונה בתקופה ההיא היתה אחותי ליבע (ליובה בלע"ז). התחלתי בחינוכה מיד עם חזרי ממסטיסלב. כבר אז התקיים בי מאמר חז"ל: הרבה למדתי מרבותי, ומחברי — יותר מרבותי, ומתלמידי — יותר מכולם" (תענית דף ז'). כמה מלים של ליבע לימדו אותי לראות אחרת את התנהגותם של הורי, ביתר עמקות ואובייקטיביות.

ומעשה שהיה כך היה, בשבת הראשונה לאחר שובי ממסטיסלאב הלכנו שנינו, ליבע ואני, לטייל בשדה, הוצאתי לתומי פתקה מכיסי וקרעתי אותה. עיניה הגדולות והיפות של ליבע הביעו אימה. בקול רועד קראה: „אוי ואבוי לי, שתי עברות עברת, נשאת משא וקרעת בשבת!". עניתי לה במאמר המשנה: „הלכות שבת הרי הן כהררים התלויים בשערה; שהן מקרא מועט והלכות מרובות" (חגיגה פרק א', משנה ח'). הסברתי לה מלים אלה ואמרתי לה שלא רק הלכות שבת אלא גם הרבה הלכות ודינים אחרים הם כאלה. הבטחתי לה שאלמד אותה עברית, כדי שתוכל לקרוא בספרו של ד"ר י. קלויזנר „היסטוריה ישראלית"

וב„השילוח" על כל אותו ענין. היא נרעדה עוד יותר, פתחה את פיה להטיף לי מוסר, אולם רק שאלה אחת נפלטה מפיה: „נו, והדלקת נרות השבת של אמא והזמירות של אבא?" שאלה זו של תלמידתי הראשונה היתה שעורי הראשון אותו קיבלתי מתלמידי. מאז שאלתה זו של אחותי־תלמידתי החילותי לשים לב לשירה הצפונה בברכת הנרות של אמא ובזמירות השבת ובניגונים שלאחריהן של אבא. התבוננתי והקשבתי ליצירה עממית זו שתלתה עצמה באותם „הררים התלויים בשערה".

לימדתי את אחותי שאדם חייב להיות אידיאליסט, טהור, בעל מרץ ועומד על דעתו. לימדתי אותה בעל פה ובכתב. בימים ההם כתבתי שירים, ואחד מהם הקדשתי לה.

צו דער לערכע (לעפרוני)

ווי אַ טייך זיי, לויטער, ריין,
ווי ער זיי ברויזנד אויך;
ראַם אַפּ, פֿאַרפלייץ אַלץ וואָס שטערט דיר
און דיין אנגעמערקטן ציל דערגרייך.
(כנהר היי נקיה, טהורה, / וכמוהו אף סוערת; / תפני, תטביעי כל מה שמפריע לך / להגיע למטרה ששמת לפניך).

כיצד עושים זאת הראתה לי אחותי בדוגמאות חיים, היא הראתה זאת כאשר יצאה ללמוד בקורסים הפדגוגיים בגרודנה למרות כל הקשיים שנערמו על דרכה.

כאשר הייתי חוזר מן הכפר הביתה ליום השבת, היתה ניצבת לנגד עיני הפיכת השבת של הורי. התחלתי לבחון אותה מכל הצדדים, ולא רק באורח רציונליסטי־צר. התחלתי לראות, לשמוע, להרגיש ולהבין, כמה שירה השקיע העם ביצירה זו, שבת שמה, שירה הקלועה באותה שערה ומחזקת אותה, כדי שתוכל לשאת את אותם „הררים" כשם שכינוּ חז"ל את הלכות השבת. התחלתי להרגיש זאת ביותר הודות לכך שעתה הייתי רק אורח לשבת, כמאמר העם „אַ גאַסט קומט אויף אַ ווייל און זעט אויף אַ מייל" („אורח בא לשעה קלה, ורואה למרחקים").

התחלתי לשים לב לקבלתה של השבת על־ידי אמא עם טכס הדלקת הנרות. אחרי דברי הברכה „להדליק נר של שבת" היתה מוסיפה באידיש: „גוטע מלאכים צו די ליכט; בייזע מלאכים פון די ליכט; ווי די ליכט לייכטן, אַזוי זאָל אין מיין זונס קאָפּ די תורה לייכטן" („מלאכים טובים — אל האור! מלאכים רעים — מן האור והלאה, כשם שמאירים הנרות הללו כן תאיר התורה בראשו של בני"). אותה שעה היתה מעיפה בי מבט מלא אורה, הייתי מבין לליבה, היא חושבת, שאם כי ברחתי מן הישיבה, לומד אני כל יום חמש שעות גמרא, והיא בטוחה כי ביום פטירת אביה ואמה אומר, כמלפנים, פרק משניות לעילוי נשמתם.

עוד יותר היה בולט המעבר מחול לקודש אצל אבי. כל השבוע הרי הוא שותק בבית. אמא מתנצלת עבורו: „הוא שותק כי לשונו עייפה מדיבורו בחדר עם תלמידיו!". הייתי שומע אותו באמרו לאמא: „קל יותר לחטוב עצים מאשר ללמד ילדים כאלה". בערב שבת מקבל הוא לפתע לשון חדשה — לשון הנגינה. לשון זו מורכבת היתה מזמירות אותן שר בעת שלוש־סעודות השבת ומניגוני השתפכות הנפש, שהיה שר לאחר הסעודות, ניגוני ימים נוראים וימים טובים, ניגוני חסידים,

מזמורי תהילים במנגינות עממיות וכד'. בניגוני השתפכות הנפש היה מביע צער או תקוה, ביחוד לגבי הילדים ש„סטו מן הדרך". שעה ארוכה היה יושב סמוך לשולחן השבת ושר כשעיניו עצומות. בחורף היה שר את שירי השתפכות הנפש כשהוא שוכב על־גבי התנור.

שתי תמונות נחקקו בזכרוני: א) ערב שבת, חברי הענעך, אף הוא בחור ישיבה לשעבר, בא לבקרני, והנה שומע הוא מעל התנור צלילים של מזמור ל' בתהילים. הוא הביט אלי כשואל, וכשיצאנו החוצה לטייל אמר לי שמזמור זה („מזמור שיר חנוכת הבית") אומר הוא יום יום בחטיפה בתפילת השחרית, ותוך כדי חטיפה לא שם ליבו לתכנו, ועכשיו תפס כמה יפה הוא המזמור ומה עשיר תכנו... ספרתי לו את אגדת חז"ל הקשורה בפסוק: „בערב ילין בכי ולבוקר רינה", זו האגדה הקשורה באדם הראשון, שלפי המסורת חיבר מזמור זה.

ב) שבת, לאחר סעודת הצהרים. התלמידים באו אל בית רבם לומר לו „שבת־שלום" („גוט־שבת") ולקרוא פסוקי „ברכי נפשי" (מזמור ק"ד). בכניסתם נפגשו בשירת רבם „מזמור שיר חנוכת הבית", אבא ירד מן התנור והושיב את תלמידיו קרוב אליו על כרכוב התנור („לעז'שאנקע"), התלמידים שרים בקול אחד עם הרבי, ובין פיסקה לפיסקה (לאחר הפסוקים ב', ד', ט', י"א) מפזמים הם: „טרא־רא־רא, טרא־רא־רא וגו'.

סימפוניה מוזיקלית־פדגוגית זו העברתי גם עם תלמידי במאקארובקה וכפרים אחרים בהם הרבצתי תורה לאחר מכן.

שיטתו הפדגוגית המיוחדת במינה של אבא על כרכוב התנור השפיעה על עבודתי כמחנך וכמורה בשנים הבאות וגם בישיבי בבית־הסוהר ובמחנה ההסגר, בהם ביליתי את סוף שנות הארבעים ואת ראשית שנות החמישים (על עוון „לאומיות בורגנית") עם אסירים צעירים בשנים ממני.

(תרגם מאידיש י. ס.)

ואלה תולדות יוסף צ'רניאק

נולד בעיירה חוטימסק (רוסיה הלבנה) בשנת 1895. בן למשפחת כלי־קודש: חזנים, מלמדים ושמשים. אביו היה מלמד קפדן ואדוק.

יוסף למד בהדר ובישיבות (מסטיסלאוול, פוצ'פ ושומיאַץ'). מילדותו נטה לפולקלור יהודי. אהב שיחת יושבי קרנות, הקשיב לסיפורי נשים ועמי הארצות. בישיבה אסף מפי חבריו סיפורים ופתגמים מחיי הישיבה ולומדיה.

בשנת 1912 „התפקר" והחל לקרוא בספרות השכלה עברית וללמוד רוסית. ברח מהישיבה. התפרנס בדוחק משיעורים בעברית ובערבים למד רוסית.

התקרב לרעיון הציוני־סוציאליסטי והיה חבר בתנועת „פועלי־ציון". העמיק בתורת בר בורוכוב, שהשפיע עליו בציונות סוציאליסטית ואָצל עליו מרוחו באהבתו ללשון יידיש ולחקר תולדותיה וספרותה.

בעיצומה של מלחמת העולם, 1916, נתמנה למורה בבית־הספר היידי אשר בחוטימסק, מטעם חברת „מפיצי השכלה".

לאחר המהפכה, כאשר נפתחו ברוסיה לרווחה שערי ההשכלה הגבוהה, עבר למוסקבה ונכנס ללמוד בשנת 1920 ב„מכון ההשכלה העממית".

לאחר שלוש שנים, 1923, גמר את חוק לימודיו ונכנס למכון המוסקבאי הגבוה האינדוסטרו־פדגוגי, על שם קארל ליבקנכט. למד שם 4 שנים וקנה ידע רב במכון זה ובספרייה הגדולה על שם לנין. בשנים אלה התרחק מחברה יהודית, מדוברי יידיש והתמסר לתרבות „אמא רוסיה".

התכונן להיכנס כאַספיראַנט למכון למדעי הפילוסופיה והחל בכתיבת דיסרטאַציה על אחד הנושאים בפילוסופיה. אך חלה, וכשנה הפסיק את לימודיו. כשהבריא חל בו שינוי: התקרב אל אָחיו והחל במחקרי הלשון היידית, במכון לתרבות יידיש, אשר על יד האקדמיה למדעים בקיוב, בהנהלת נחום שטיף. פירסם כמה מחקרים במאספים היידיים שיצאו אז לאור בברית־המועצות. התמסר לאיסוף פתגמים וניבים ביידיש מפי העם ואף הרצה על נושאים אלה בקיוב ובמוסקבה.

השואה זיעזעה אותו. אשתו ובניו נרצחו. הוא עוּנה וסבל ייסורי גוף ונפש. מרבית כתביו ואסופותיו הושמדו.

לאחר המלחמה התאושש והמשיך במחקריו ביידיש. חרש והעמיק חקור בביטויי לשון בכתבי „שלום עליכם". אף הרצה במכון ללשון וספרות של האקדמיה למדעים בקאזאכסטאן. החל במחקר האינוונטאַריזאציה של לשון יידיש על יסוד הפיתגמים שאסף מפי יהודים, אזרחים ופוליטים, (חלק מעבודה זו פרסם ב„ידע־עם", מס' 28—34).

ב־1945 נחשד כקונטרריבולוציונר וכציוני, נאסר ו„ישב" חמש שנים. אולם גם שם, בתנאי מצוק ומצור, לא פסק מפיתגמי יידיש. עבודות־מחקר שלו הוחרמו ונגנזו באקדמיה למדעים בקיוב — ולא הוחזרו לו גם כאשר שוחרר ו„טוהר". בדרך כלל נסגר המכון לתרבות יהודית באקדמיה למדעים שבקיוב, וכל אסופותיו, כתביו, ספרייתו וכו' נתקעו שם באחד המרתפים, על מסגר...

משטוהר ושוחרר עבר לאוזבקיסטן, שם נתהווה מרכז יהודי־מזרח־אירופי מפליטי חרב ושרידי מלחמה. כאן הירצה במכון ללשון וספרות, ליד האקדמיה למדעים ואף פירסם בעיתונים ומאספים יידיים בוורשה, ברומניה ובארצות הברית על אוצרות לשון שבכתבי שלום־עליכם. הוזמן בשנת 1958 מטעם „ידע־עם" להרצות בוועידה העולמית של חוקרי הפולקלור היהודי בתל־אביב (בית ציוני אמריקה) על „לשון וסיגנון אצל שלום עליכם", אולם נתקבל מכתב מטעם האקדמיה באוזבקיסטן, שה' יוסף צ'רניאק „חולה" ואינו יכול לעזוב את המקום... אחר־כך התברר שהוא בכלל לא ידע מזה ואף לא הודיעו לו על הזמנת „ידע־עם"...

בשנת 1965 עלה ארצה, בהשתדלות „ידע־עם" ובעיקר הודות למאמצי ד"ר אשר בבלי ז"ל.

עשה חדשים אחדים בירושלים, בבית ד"ר א. בבלי, ועבר אחר־כך לגור בנתניה.

יו"ד למ"ד

בכפר בפולסיה

מוצאי

אבי־סבי יצחק בריסקי עזב את בריסק והתישב בכפר מיסיאטיץ בתוך ביצות פולסיה. עמו בא כנראה לכפר אביו של אבי־סבי ליפמן. שני יהודים אלה היו אבות הישוב היהודי במיסיאטיץ. בניהם ונכדיהם התחתנו אחד בשני, ובזמנו, לפני כשבעים שנה, היו כל היהודים בכפר בני משפחה אחת מסועפת, חוץ מכמה בעלי־מלאכה, נגרים, חייטים, סנדלרים ונפחים, שהצטרפו אליהם.

אמי נולדה בחלבי, כפר גידה, עומד בין יערות וביצות ורחוק כשש־שבע פרסאות מדרך המלך. דרך זו לא היתה אמנם כבושה ומרוצפת, אבל היא היתה הדרך הראשית מפינסק מזרחה.

בדרך כלל הבדילו בפולסיה בין שני מיני כפרים, כפר עם כנסיה ובו גם מושב שלטונות הנפה (״וולוסט״) וכפר בלי כנסיה. לכנסיה היה קשור הכומר, וזה — אף על פי שהיה כפוף למלכות, הכניס בכל זאת שמץ תרבות לכפר. בכפר שהיתה בו כנסיה היה קיים גם בית־ספר למתחילים, שבו למדו בני האכרים בימות החורף. (הקיץ היה קודש לעבודת השדה, שבה לקחו חלק כולם, מהילד הצעיר ביותר עד הזקן. רק ישישים ותינוקות היו פטורים מעבודה. ילד בן ארבע־חמש שנים כבר רעה אווזים. בקיץ נמשך יום העבודה 17—18 שעות). האכרים התחלקו לשני סוגים. מהם היו צאצאי הצמיתים שהשתחררו משעבודם לפריצים רק בשנת 1861, מהם אכרים חפשים, מצאצאי אצילים שנתרוששו כביכול. הבדל רב היה בין שני סוגים אלה, בנימוסיהם ואף ברמת חייהם. ״החפשיים״ נמנעו מלהתחתן ב״צמיתים״, ורק בחורה שסטתה מדרך הישר היתה נישאת לצאצאיו של צמית.

חלבי היתה כפר של צמיתים לשעבר, עניים מרודים שפרנסו בעמל רב את משפחותיהם. הלחם שגידלו על אדמתם הדלה לא הספיק להם והיו אנוסים לחפש להם עבודות צדדיות, ואף היא לא נמצאה להם. גם כנסיה לא היתה בכפר. בתיהם של האכרים היו עלובים, חלונותיהם קטנים ונמוכים. בביקתות רבות כאלה לא היתה ארובה והעשן היה יוצא מהתנור וממלא את חלל הביקתה. הכפר היה בנוי לאורך רחוב ארוך יחיד. בצד אחד — ביקתות האכרים, ובצד השני הרפתות ומחסני התבואה. הרחוב עצמו היה מעין חצר משותפת לכל האכרים. חלקות השדה היו מפוצלות עד מאד, ולכל אכר היו כ־10—12 חלקות צרות עד מאד וארכן עד קילומטר, והמרחק מכל חלקה וחלקה — כמה פרסאות. והנסיעה מחלקה לחלקה, בסוסים או בשורים, אכלה את מיטב זמנו של האיכר.

בכפר חלבי זה התישב סבי ברל עם סבתי פרל. סבא היה גבוה ורחב־גרם וסבתי נמוכה, אבל זריזה, חרוצה ומלאת מרץ.

על־יד חלבי היתה אחוזה בשם לופאטין, שבעליה היה אציל רוסי צ׳ייקובסקי, שהתגורר בפינסק. הוא היה אדם מתקדם ובעל השכלה גבוהה, פתח גימנסיה רוסית בפינסק, אבל היא נסגרה כעבור כמה שנים על־ידי השלטונות, מאחר שתלמידיה רובם ככולם היו יהודים. צ׳ייקובסקי היה שנים רבות ראש העיר פינסק. את אחוזתו מסר בחכירה ליהודי בשם פלדמן, והלה מסר בחכירת משנה את חליבת הפרות שהיו באחוזה לשם אספקת זבל לשדות. סבא שלי חכר את

חליבת הפרות ושילם לערך 12 רובל מכל פרה. על חוכר האחוזה היה לכלכל את הפרות, הוצאות החליבה היו על הסבא. מעבודתו זו התפרנס קרוב לארבעים שנה.

ביתו של סבא היה היפה ביותר בכפר חלבי. חלונותיו גבוהים ווילונות מכסים אותם. סבתא פרל הצטיינה באהבת הניקיון. הבית כלל חדר גדול אחד. על יד הקירות — מיטות מוצעות ועליהן כסתות וכרים רבים. כן היה בחדר שולחן גדול וכמה ספסלים צרים וארוכים. הרצפה היתה עשויה עץ (בבקתות האיכרים היתה הרצפה רצפת עפר). סבא וסבתא בלו את היום בעבודה מפרכת באחוזה לוֹפאטין ואחרי חליבת הלילה היו חוזרים בדרך טובענית לביתם בכפר. סבתא ילדה שבע בנות ובן אחד, משה — שנרצח בבחרותו על־ידי איכר ביריד בפינסק. האיכר הובא למשפט והשופטים פסקו כי הרצח היה ללא כוונה תחילה והרוצח שוחרר. הבנות לא למדו קרוא וכתוב, עזרו בטיפול בפרות ורעו את האווזים, שאת נוצותיהם היתה סבתא אוספת למילוי כרים וכסתות ובשרם נמכר בפינסק. זכורני שאמי לאחר שאבי נסע לחו״ל, שכרה מורה פרטי בכפר מיסיאטין שלימדה קרוא וכתוב. משגדלו הבנות נשלחו לפינסק לעבוד שם, אם כעוזרות בית ואם כפועלות בבית חרושת. משם הגרו רובן לארצות הברית.

נולדתי בבית סבי בחלבי, ובו גדלתי עד שהגיע זמני ללמוד בחדר במיסיאטין. אבי היה בן עניים. אביו — מלמד דרדקי, אמו אפתה כעכים עבור האכרים ומכרה אותם בחצי קופיקה הכעך בימי חגיהם. אבי נדד בכמה ישיבות, אכל ״ימים״, והיה בא לבית רק לפסח ולסוכות. הוא קיבל סמיכות לשחיטה, אבל שנים רבות הסתובב בלי עבודה. הוא נשא לאשה את אמי וקיבל מאתים רובל נדוניא. שיחק לו מזלו ומצא עבודה כשוחט בבית־הבראה יהודי בגרמניה, שאורחיו היו יהודים שומרי מסורת. בבית הבראה זה עבד אבי 18 שנים, עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בקיץ 1914. בנסיעתו הראשונה עזב את אמי הרה והיא חזרה לבית אביה בכפר חלבי.

נולדתי בבית סבא וסבתא ושם עברו עלי שנותי הראשונות. כעבור שנתיים חזר אבא מגרמניה. מאז היה שוהה זמן קצר בסתיו ובאביב בבית, חוזר לעבודתו בגרמניה ואני שוב צפור דרור, פטור מעול המשמעת הקפדנית אותה הטיל עלי אבא.

בכפר מיסיאטיץ

הכפר מיסיאטיץ שכן על דרך המלך שהובילה מפינסק לפנים רוסיה, בניגוד לכפר חלבי היה מיסיאטיץ כפר מפותח. היתה בו כנסיה וכומר. כן התגוררו בכפר כשלושים משפחות יהודיות שעסקו רובם במסחר הבקר והתבואה. היו בכפר שתי חנויות מכולת, שבהן מכרו גם בדים. בכפר היתה נפחיה, שעיקר עבודתה היתה בעונת הקציר בקיץ. אז היה הנפח ר׳ יעקב מוציא לעבודה את כל בני־ביתו וכולם עסקו אם בפרזול סוסים ואם בהתקנת מגלים וחרמשים. הזכרתי את הנפח בראש לא במקרה. הוא היווה את היסוד לקיום הכפר ובלעדיו לא יכול היה האיכר להתקיים. כנפח שיצא שמו לפניו כבעל מקצוע מעולה היה נערץ על־ידי האיכרים, והיו נוסעים אליו בעגלה כמה ימים כדי לקנות ממנו חרמשים ומגלים.

הקשר בין מיסיאטיץ לבין עיר המחוז פינסק היה בקיץ על־ידי סוסים. או על־ידי אנית קיטור קטנה, שיצאה על פני הנהר פינה מהכפר הסמוך למשביץ. בסתיו ובקיץ שובש הקשר עם העיר, ומי שהיה זקוק להגיע לעיר באופן דחוק, להביא

למשל רופא לחולה אנוש, היה עליו לעשות קפנדריה ארוכה מאד — לנסוע לוידיבור ומשם ברכבת לפינסק. בחורף היו עגלות־חורף נוסעות מהכפר לפינסק.

בית־משפט השלום היה בכפר הנפה למשביץ. לשם היה בא מפעם לפעם שופט שלום ודן את משפטי האיכרים, גומר וחוזר לפינסק.

היו בכפר שני נגרים, אליעזר ובן־אחיו יעקב, יעקב היה מפורסם בין האיכרים כאדם שאינו מהימן. איכר שהזמין אצלו חלונות או דלתות קילל אחר כך את יום הולדתו, המידה לא היתה מידה, העץ גרוע. מובן שהדבר התנקם בו ורוב זמנו היה חסר־עבודה. לעומת זאת היה דודו אליעזר עמוס הזמנות. האיכרים היו אמנם פרימיטיביים אבל לרמות אותם יכולת רק פעם אחת. לעומת זאת אם רכשת את אמונו של איכר, אם כבעל מקצוע או אם כסוחר ישר — היה שומר לך אמונים עד כלות הנפש.

היו בכפר שני חייטים, ר׳ סנדר ואשר הרשל. הראשון עבד ותפר בעבודת יד — מעילים גסים לאיכרים מארג צמר שהם עצמם או נשותיהם טוו אותו. לאשר הרשל היתה כבר מכונת תפירה. הוא נחשב לבעל מקצוע מעולה יותר מר׳ סנדר. בניו של ר׳ אשר הרשל היו מוכשרים ביותר. אחד מהם היה ברבות הימים רב בישראל. שני בנים אחרים שמשו מלמדים. ר׳ אשר היה עם־הארץ ויותר מאשר להתפלל בסידור לא ידע. הוא התבייש בבורותו. מפעם לפעם קיבל מכתבים מבניו, וכשהייתי חוזר מן החדר היה אורב לי ומזמינני לקרוא לפניו את המכתב. התירוץ היה מוכן תמיד: „המשקפיים נשברו״.

היו שלושה סנדלרים, אליעזר שהיה יוצא עם בוא הקיץ לסביבות אודסה ועוסק שם במקצועו. משה ושלישי, ששמו פרח מזכרוני, אבל זוכר אני את ביתו הקטן, בן חדר אחד, שכלל חדר שינה, חדר אוכל ומטבח ובאמצע — תנור אפיה. הרצפה היתה רצפת עפר. על המטות פרושים היו סדינים לבנים צחים כשלג. מול התנור עבד הסנדלר על יד שולחנו הנמוך. הבית היה מסויד תמיד ומלא אור, נקי למופת. הסנדלר משה התגורר בקצה הכפר השני מאתנו ואצלו היו תופרים לי נעלים ומגפים. הבית היה נמוך מאד וחלונותיו קטנים, ולא הצטיין בנקיונו. משה זה היה בא מפעם לפעם אל ה„חדר״ ומבקש ממני לכתוב מכתבים לפינסק בזו הלשון: „שרה מוניה, הואילי נא לשלוח לי עור שחור ורשאי, מסוג המבורג, סוליות כאלה וכאלה״, וכדומה.

״כלי קודש״ בכפר

מפאת מיעוט האוכלוסיה היהודית בכפר לא כיהן בה רב. רק בכפר הנפה למשביץ התקיים בקושי אחד הרבנים. לעומת זאת היו בכפרנו שני שוחטים, ר׳ ברוך ור׳ שמאי (שכונה בכפר — שמיל), שניהם חיו בדחקות. בכפרים מסביב למיסיאטיץ התגוררו פה ושם משפחה או כמה משפחות. יהודים אלה נקראו בשם כולל „הסביבה״ (די סביבע), והיו מחולקים בין שני השוחטים: כפר פלוני — לר׳ ברוך וכפר אחר — לשמיל, ואין האחד נכנס לתחומי חברו, לקיים הכתוב „לא תשיג גבול רעך״. שני השוחטים היו גם מוהלים ור׳ ברוך עסק גם במסחר נוצות ובתו היתה תופרת בגדים לבנות הכפר. זוכר אני את הרושם הרב שעשתה על הכפר כולו ועלינו הילדים בפרט מכונת התפירה „זינגר״ שרכשה לה בת השוחט. לא שעה אחת הסתכלתי בחלון לראות את הפלא. בימי החורף פיטם ר׳ ברך אוזים והיה שוחטם ומוכר בשרם בפינסק. לימי הפסח היה מביא יין לארבע כוסות. כל הפרנסות הללו נתנו לו ולמשפחתו קיום כלשהו.

גם שמיל השוחט אחז בידו פרנסות רבות, אף על פי כן לא ראית דלות מנוולת כבביתו. הכרים על המטות — בלי ציפיות, ילדים ערומים כיום הוולדם ורעבים ללחם — מלוא הבית. השיג בקושי פוד קמח, ותוך כדי אפית הלחם היה נשרף ממש בעודו חם. ועם כל זאת היה שמיל עליז תמיד ומלא הומור. לצעקותיה של אשתו לאה „הב פרנסה" היה עונה תמיד בשחוק מקסים, והיא צחקה עמו. קולו היה נעים וידע לשיר ולזמר, היה אמן בשחיה ומראה להטים בעת שחיתו בברכת המים על יד הגשר הגדול. בערב שבת היה ביתו של שמיל משתנה. על השולחן דלקו נרות שבת, משפחתו רבת הנפשות ישבה סביב השולחן וכולם הנעימו זמירות שבת, אם כי הסעודה היתה דלה ביותר. קדושת השבת שררה בבית.

ל„ימים נוראים" היה שמיל משכיר עצמו לעבור לפני התיבה באחד הכפרים הסמוכים והיה מקבל שכרו כמה רובלים כדי לקנות עצים להסקה בימי החורף. רובם של היהודים בכפר ינקו את פרנסתם מחוץ למקום. יושבי בית ממש היו רק בעלי־המלאכה, ואף הם סבבו בכפרים הסמוכים מפעם לפעם לקבל בהם הזמנות.

היתה קבוצה גדולה של יהודים שהתעסקו בקניית בקר בסביבה לשם שליחתו לשווקי פינסק, והעיקר — לוארשה. קבוצה זו הקיפה כעשר—שתים־עשרה משפחות שהיו כעין קואופרטיב. כסף משלהם לא היה להם, אבל סוחרי הבשר הגדולים בפינסק סיפקו להם ממון למסחרם. היה זה עסק גדול, ומאות ראשי בקר מכפרי פולסיה עברו דרך כפרנו בדרכם לפינסק. סוחרי הבקר היו יוצאים ביום ראשון בבוקר באשמורת השלישית על כמה עגלות רתומות לסוסים והיו חוזרים רק בערב שבת, כמעט לפני הדלקת הנרות. במוצאי שבת היו מסדרים ביניהם את החשבונות. דירתנו גבלה עם ביתו של אחד מחברי „קואופרטיב" זה. בשעת עשיית החשבון עלו מדירת השכן צעקות מחרישות אזנים ודפיקות על השולחן, וכן צלצול מטבעות כסף ורשרוש שטרות. כל אחד אחז עפרון בידו, ערך וצעק „לא נכון". כנראה היו ביניהם יחסי אי־אמון והחשדה הדדית. הצעקות נמשכו שעות שלמות ובכל זאת לא התפרק ה„קואופרטיב". למחרת רתמו שוב את הסוסים ויצאו ליערות פולסיה וחוזר חלילה.

היו כמה יהודים „עוברי מים". הם השיטו רפסודות דרך הנהרות דניפר־בוג־ויסלה — עד לגרמניה. הם הובילו עצים, תבואות וגם סוכר. עבודתם נעשתה כמובן רק בימי הקיץ. בחורף ישבו בבתיהם, התבטלו, שתו תה חריף. אלה היוו את העלית של הישוב היהודי בכפר.

היו גם תגרני בשר קטנים שלא היו מרחיקים נדוד מהכפר, ופעלו ברדיוס של 10—15 ק"מ. אלה עשו מלאכתם ברגל. קנו עגל או כבש, ולרוב היו מביאים את קניתם על הגב, כשרגלי הבהמה מקיפות את צוארם וראשה נטוי מעלה. זוכר אני יפה אחד מהם פסח „די באן" („רכבת"). כנוי זה בא לו על שום שהיה מדדה מהר ואי־אפשר היה להשיגו אלא בריצה... הוא היה יוצא מביתו לפני עלות השחר להקדים את כל המתחרים בו, ולתפילת שחרית כבר היה חוזר ועגל או כבש על שכמו. יוצא היה כמובן בלי אכילה ושתיה, הלא טרם התפלל, ואין יהודי סועד לבו לפני תפילתו.

פעם זכורני התאחר פסח „רכבת" וחזר לביתו קרוב לשעת הצהרים, כשעבר כבר זמן שחרית. הוא לא מהר לאכול ולשתות, אלא רץ אל סבי, שנחשב בכפר כבר־אוריין ויודע ספר. זוכר אני איך יהודי זה, ענק ובעל מידות, עמד מבויש בפני סבי, כאילו נתפס בעברה פלילית. סבא פסק: עד מקום זה — תפילה בטלית

ותפילין, ממקום זה ואילך — בטלית בלבד. לא חשוב כמובן, אם פסק דינו של סבי היה נכון, חשובה האמונה והדבקות במצוות אפילו בין פשוטי עם אלה.

היו כמה משפחות שחיו ממש בנס. בעלי הפונדק העתיק ההרוס למחצה, סחרו ביי"ש באיסור, עד שבאו לעזרתם בניהם שהגרו לאמריקה.

שני זקנים התגוררו בבקתה עלובה. רצפתה — רצפת עפר וחלונותיה לא היו כפולים, כנהוג, בימי החורף. הזקן היה בצעירותו חיט, אשתו שר"קה עברה בבתי האיכרים והיתה מוכרת להם גפרורים, והם שלמו לה בתפוחי אדמה בשווי פי עשר, בידיעה ברורה שזאת היא תרומתם. האיכר הבלורוסי פרימיטיבי היה עד מאד, אבל נדיב לב.

בית־הכנסת

לפני בנית בית־הכנסת הגדול באמצע הכפר היו במיסיאטיץ שני „מנינים", אחד על דרך המלך, והשני בקצהו האחר של הכפר. ה„מנינים" שכנו בבתים פרטיים. ובכל אחד מהם עמד ארון־קודש. התפללו בציבור רק בשבתות ובמועדים. חסרון בית־הכנסת היה מורגש. היו בכפר כשלושים משפחות מטופלות בילדים, שבעה— תשעה למשפחה. בית־הכנסת צריך היה לשמש גם מקום לנשפי חתונה (בעזרת הנשים). חתונה בכפר היתה ענין כללי. הזמנות בכתב לא נשלחו. החופה והנשף אחריה נמשכו עד אור הבוקר. את הנשף היו „כלי הזמר" מסיימים במנגינה עצובה ששמה היה „לילה טוב". מנגינה זו שמעתי כמה פעמים והיא זעזעה אותי תמיד עד עמקי נפשי. היהודים הפשוטים שמחו בחתונה עד כלות הנפש, ועם אור הבוקר היה עליהם לשוב לטרדות היום ולחפש פרנסה ופת לחם. המנגינה ביטאה זאת בצורה נוקבת ביותר.

ובכן איך נבנה בית כנסת גדול כזה בכפר קטן? מנין לקחו תושביו העניים כסף להוצאות הבנין? אמנם הבנין לא הושלם, הוא נשאר לא מטויח, עד שנהרס בשנות מלחמת העולם הראשונה על ידי החיילים הרוסים, פורק, עציו שימשו חומר הסקה לחיילים. ועם כל זאת עלה הון רב.

היוזם, „המשוגע לדבר" היה יהודי אחד בשם מאיר, ועמו עזרה אשתו גיטל, ילדים לא היו להם, ומכל תושבי הכפר היה המבוסס ביותר. קודם כל תרם מאיר סכום הגון יחסית מכספו, אחר כך מכרו „ערים" („שטעט", כך קראו למקומות ישיבה קבועים וממוספרים בבית־הכנסת). ה„ערים" במזרח נמכרו במחיר יקר יותר, והיקרים ביותר היו אלה הסמוכים לארון־הקודש. הכסף לא הספיק כמובן, ויצאו לאסוף תרומות בכפרים ובעירות הסמוכים וגם בפינסק. גם בעל־האחוזה הפולני שהתגורר סמוך לכפר תרם קורות לתיקרה. סוחרי עצים שונים תרמו לוחות וקרשים. אם זכרוני אינו מטעה אותי לא הספיק הכסף שנאסף להשלים את שכרם של בעלי־המקצוע שעבדו בבנין בית־הכנסת. זוכר אני שכאמצעי לחץ היו נוהגים לעכב את קריאת התורה בשבת.

מעניין, כי גם האיכרים התנדבו לבנין בית־הכנסת והובילו בעגלותיהם את קורות העץ מן היער. הם לא קבלו תשלום עבור עבודתם ורק זכו בכוסות יי"ש וחתיכת עוגה.

בימי החול עמד בית־הכנסת ריק מאדם, משום שרוב היהודים בכפר יצאו לפרנסתם מחוץ לכפר. בימי החורף לא היה בית־הכנסת מוסק, והמתפללים התפללו כשהם עטופים בפרוות וטליתותיהם מעליהם. גמרו את התפילה בחטיפה ורצו אל בתיהם לאכול את ה„טשולנט" ולחטוף שינה.

הציבור של יהודי מיסיאטיץ סבב סביב בית־הכנסת. היו שומעים בעל תפילה טוב בימים נוראים, היו מתקוטטים עד זוב דם על פסוק של „אותה הראת" בשמחת־תורה, פורים הוחג ברוב פאר והדר וזוכר אני את ה„רעשן" העצום, שיעקב פימפל, בחור ענק ממנו פחדו כל הגויים בכפר, סובב אותו. לחג הפסח היו באים ומתאספים כל אלה שמצאו מחייתם במרחקים, בדרום־רוסיה, בקיוב, יקאטרינוסלאב, אודסה וכו'. הם ספרו נפלאות על הנעשה בערים הגדולות.

מיד אחרי הפסח נתרוקן בית־הכנסת. האנשים שוב יצאו לפרנסתם לכל הקיץ והכפר נשאר בשממונו.

חינוכם של הילדים

אין אני יכול לשכוח את מסירות היהודים הכפריים ללמד את בניהם תורה. הם בקשו את הרבי על בנם שידע לפחות להתפלל בסידור, שידע פרשת חומש עם רש"י. הנערים למדו רק עד בר־מצוה. למחרתו ממש רתמו אותם אבותיהם לעזרה בפרנסת הבית אם בהליכה משותפת לכפרים הסמוכים או שנשלחו ללמוד מקצוע לפינסק: חייטות, כובענות, או עזרה בחנות וכד'.

אחרי פטירת ד"ר הרצל ומהפכת 1905 ברוסיה החלו לנשוב גם רוחות אחרות בכפר. לפני כיהן מלמד אחד אשר הנחיל לתלמידיו ידיעה בסידור ומעט חומש ורש"י וכתיבה תמה. עתה השתנו הזמנים, באו מלמדים מפינסק וביניהם היו כאלה, שכנראה הסתתרו מעינא בישא של השלטונות, הם לימדו אותנו כבר לשיר את „התקוה" ושירים אחרים מהתקופה ההיא: רוסית, חשבון — שירים רוסיים. בשבילם היה זה מקצוע זמני עד יעבור זעם.

נפתח גם „קלאס" (כיתה) בשביל בנות ובו לוח קיר למען ידעו קרוא וכתוב. אמותיהן לא ידעו צורת אות ובעזרת הנשים האזינו „שבע נשים" לידענית אשר קראה מה„טייטש חומש".

הלימודים היו מחולקים ל„זמנים": זמן ראשון — שבועיים אחרי סוכות עד שבועיים לפני פסח. זמן שני — מאחרי הפסח עד ערב ראש השנה. „קאניקולעס" (חופש שנתי) בחדשים הלוהטים של הקיץ מאן דכר שמיה — הזענו אז כדבעי והוטרדנו קשות על ידי הזבובים הרבים לאין ספור.

בין המלמדים הצעירים היו כנראה גם אקסטרנים בעלי השכלה הן בעברית הן בתלמוד והן ברוסית וחשבון. מאלה עלומי השם יזכר לטוב אחד, גולדפרב — בחור מוכשר, בקי בכל, קולו נאה ובעל הכרה לאומית מעמיקה.

איך היו מתקשרים (דינגען א לערער) עם המלמדים? „שוק" המלמדים התרכז בפינסק ע"י ה„פינסקער קלויז". לשם היו באים ה„ישובניקים מכל הסביבה" ו„חוכרים" מלמדים. היה גם מחנך ידוע זייד, אשר קיבל תמלוגים משני הצדדים. היו „ישובניקים" שבחנו את ידיעות המלמד ע"י בר־אוריין בתורה ולימודי חול אצל מנהלת הגימנסיה לובזובסקיה.

המלמד הגיע לכפר לחצי שנה — צריך לאכסן אותו, להאכיל אותו ולשלם לו עם גמן ה„זמן".

השיגו לו חדר וריהוט: שולחן ארוך, ספסלים ללא משענת. הלימודים נמשכו 12 שעות ליממה עם הפסקת צהריים קצרה הן בחורף והן בקיץ. בשבתות באו ל„חדר" להגיד עם הרבי „ברכי נפשי" ובקיץ „פרקי אבות". הרבי היה אוכל „קעסט" (אכילה בבתי התלמידים) אבל היה אוכל בכבוד רב וממיטב המזונות אשר בושלו באופן מיוחד. היתה דרך ארץ רבה מצד בעלת הבית למחנך בנה.

אחד מחברינו, שמשיל, למד אתי ב„חדר". כבר למדנו עברית מהספר, „הדיבור העברי", ורוסית „נובאיא שקולה" („בית ספר חדש") חשבון לפי — מאליזין ובורנין וגם גמרא. שכר הלימודים עלה כבר ל־120 רובל ל„זמן", והורי שמשיל עניים מרודים, ואין ידם משגת לא לשלם שכר לימוד ולא — „קעסט" ולא לקנות ספר — אשר עלה רובל ועשרים קופיקות, מחליטים להשאיר אותו מחוץ לכתלי ה„חדר".

הרבי היה לן ב„חדר" וארוחת בוקר היה מביא לו אחד מהתלמידים. שמשיל אשר היה בטל מלימודים התנדב למלא משימה זו. עברו כמה ימי לימוד ושמשיל היה בודד, אפילו בני האכרים נמצאים בשדה (זה היה בקיץ). שמשיל החליט להשבית את הלימודים ב„חדר". הוא היה אמנם ממשיך להביא את האוכל לרבי, אבל נעמד ע"י החלון הפתוח ועושה כל מיני עוויות בעינים ובלשון. בשבילנו היה זה משחק רצוי. הדבר נמשך כמה ימים ואב אחד פנה לשמשיל בטענות על ההפרעות. תשובתו היתה חדה וקצרה: „אם אני לא אלמד, אף אחד לא ילמד". התקיימה התייעצות הורים בביתנו ועל אבי הוטל לקנות לשמשיל את הספר ולמלא את מכסת ה„קעסט".

שמשיל חזר ל„חדר" כשווה בין שווים.

הרבי מסטולין ר' ישראל פרלוב ז"ל

יהודי מיסיאטיץ היו חסידי סטולין. הם עצמם רעבו, התקיימו בנס, אבל לרבי נתנו קיום מכובד. הוא היה חי ברחבות כמו בעל־אחוזה עשיר, היה נוסע לבקר את „נתיניו" ברכבת, או במרכבה הדורה רתומה לשני סוסים אבירים עם פעמונים על צואריהם. מימינו הגבאי ר' ישראל בנימין ז"ל (סבה של אשתי אסתר ז"ל) ועל־יד הרכב, שמשו.

ביום בואו לכפר היינו לומדים בחדר רק עד הצהרים, לובשים אז בגדי השבת שלנו, נועלים נעלים (כל הקיץ הלכנו יחפים) ויחד עם כל היהודים בכפר היינו יוצאים לקבל את פניו ממרגלות הגבעה צפונית לכפר. כולם לבשו בגדי שבת וכאשר ראו מרחוק את מרכבתו של הרבי התחילו אומרים תפילה (שתכנה אינו זכור לי). בראש מקבלי הפנים היה דודי מאיר, גבאי בית־הכנסת. הרבי היה עוצר את מרכבתו ומעלה עליה רק את ר' מאיר. אחרי המרכבה נסעו כמה עגלות טעונות יהודים מהסביבה, וביחוד מסלוטניצה, שהחרו החזיקו אחרי מרוץ סוסיו של הרבי ב„שלישיות" (ה„טרויקה" הרוסית המפורסמת). אנו רצנו אחרי הסוסים עד ביתו של ר' מאיר, שם הועמד לרשות הרבי חדר מיוחד ומצוחצח.

עם בואו החל הרבי לקבל את הקהל אחד אחד — גברים ונשים. כל אחד החזיק פתק בידו, ובו משאלותיו מריבונו של עולם באמצעות שליחו — הרבי. זה ביקש פרנסה, וזה — בריאות.

יהודי חסיד לא עשה עסק בלי להתייעץ עם הרבי, לא השיא בתו בלי ידיעת הרבי ולא שלח בנו לצבא — בלי להתראות עם הרבי. הרבי היה פוסק בכל ואפילו בדיני נפשות.

אבי, כאמור, לא היה בבית וסבי הוא שהיה מכניס אותי לרבי שיברך אותי. לבי דפק מפחד. הרבי נגע בידי רק בקצות אצבעותיו, בינתים שמתי לב לארנק הגדול של הרבי, שהיה מלא שטרות של „נתינות" (זה היה המונח המקובל, ולא — תרומות) מעניי מיסיאטיץ המרודים.

לאחר קבלת הקהל החלה סעודת הערב, דגים, בשר ולפתן עם חלות, אף

זאת על חשבון יהודי הכפר. כאשר סיים הרבי סעודתו היו החסידים מתנפלים על השולחן לחטוף את ה„שיריים", זאת אומרת את החלקיקים שהרבי השאיר בכוונה תחילה על צלחתו. זה היה מאבק של זאבים טורפים, לא מרעב חלילה, אלא מתוך אמונה תפלה ששיירי האוכל של הרבי הם סגולה לפרנסה. כאמור, נתנו גם ליפתן שבושל בדוד גדול, והייתי עד למחזה מבדח: הטבח לא יכול היה לחלק את הלפתן, חסרו לו צלחות, והחסידים לא הרפו ממנו. הרבי שם לבו לכך, לקח מהמטבח את הדוד ואמר: „אני מחלק, יהודים, הושיטו את החפניים", הוא שפך להם את הלפתן לחפניים וכך אכלו וצהלו ממשובת הרבי.

ועוד במקרה מסוג זה הייתי נוכח. עם הרבי היה בא יהודי ירא שמים, ר׳ משה „ז׳אנדאר", ועל מה נקרא כך? על שום שבחג הפורים היה מתחפש ל„ז׳אנדאר" (שוטר מאנשי הבולשת הרוסית) והיה משמח את הרבי. ובכן, כאמור, התאכסן הרבי בביתו של ר׳ מאיר, ולהתפלל הלך, עם כל הקהל, לבית הכנסת, שעמד על גבעה מאחורי אגם. על פני האגם היתה מעבורת צרה, ששני אנשים לכל היותר יכלו לעבור ברוחבה. הרבי הולך, לימינו הגבאי ר׳ ישראל בנימין, לשמאלו רב משה „ז׳אנדאר". הגיעו למעבורת, אין מקום לעבור בשלושה. משה מיתמם ושואל את הרבי: „ואיך אני אעבור"? „פה!" מראה לו הרבי על האגם. משה אינו חושב הרבה, מפשיל את הקפוטה שלו ועובר באגם כשהמים המרופשים מעל לבטנו, לצהלתם הכללית של הרבי ושל מלויו. זאת לא היתה התעללות באדם חו״ש, אלא „השתובבות" של הרבי לשמח עצמו וחסידיו.

הרבי, ר׳ ישראל, אהב כידוע להשתובב ואף להכות אנשים מבוגרים ממנו. הוא נשאר ילד יתום, „ינוקא" בלשון החסידים, מעין יורש־עצר ה„מולך" על חסידיו גם בהיותו ילד. ה„ינוקא" פונק על־ידי משרתיו וחסידיו, פנה אליהם בלשון „אתה" („דו"), וגם בהתבגרו נשארו לו כמה מנהגי ילדות, שהחסידים התיחסו אליהם ברצון ובהבנה.

אופיני לכך „מופת", שסופר לי כבר שנים רבות לאחר מכן. אחד החסידים המקורבים לרבי, ר׳ אפרים יוסל מפלוטניצה, עמד על־יד הרבי, והרבי מתוך רגילותו להכאיב למקורביו עטף את אבנטו, אבנט המשי, סביב צווארו של אפרים יוסף ושפשף הלוך ושוב. אפרים יוסף אמר לרבי: „רבי, צורב לי" (ביידיש „עס ברענט"), והרבי ענה לו: „אל תירא, אפרים יוסף, אתה לא תשרף". ובדיוק באותה שבת אירעה דלקה בפלוטניצה, עיירה בנויה כולה קורות עץ בוערים כמו קש, ורצה המקרה העיור, שהאש הקטלנית נעצרה דוקא על־יד ביתו של אפרים יוסל. החסידים ידעו לספר כי הרבי ידע ב„רוח הקודש", שהעיירה בוערת, והציל את ביתו של אפרים יוסף. זה היה אחד מה„מופתים" הרבים שסיפרו החסידים על רבם.

הופעת הרבי הטילה מורא לא רק על היהודים, אלא גם על האיכרים. מעצם היותם מאמינים ופרימיטיביים, ראו ברבי אדם קדוש, שיש להיזהר בכבודו. הם התרחקו מד׳ אמותיו ועמדו מרחוק מבלי להיכנס או להציץ לבית בו נמצא הרבי. פעם, בעת ביקורו של הרבי, נעלם השוט היפה שרכבו של הרבי הניחו על־יד האורווה. הרכב סיפר זאת לרבי וזוכר אני שהרבי אמר: „חבל, רק לפני זמן קצר שילמתי מחירו רובל ועשרים קופיקות". למחרת עשו נערי מיסיאטיץ שוט אחר, מלאכת יד, והרבי נסע בשלום וענין גניבת השוט נשכח, לכאורה, לחלוטין. אבל כעבור זמן מה יצא בחור אחד אשר לוין (בעל דודתי לאה באה״ב) לשרת בצבא, וכנהוג בין החסידים, נסע לפני כן להיפרד מהרבי. הוא רצה להפתיע

את הרבי בהחזרת השוט. מה עשה? התחיל לשכנע את צעירי הכפר שעליהם להיזהר מקללת הרבי הקדוש. הדברים עשו רושם, ולמחרת מצא את השוט הגנוב נשען על דלת ביתו. ראיתי באיזו גאוה עלה על העגלה, כשהוא מנופף בידו את השוט של הרבי.

לראש־השנה היו רבים נוסעים אל הרבי. היתה זו כעין עלית רגל, מעין כינוס של חסידים. אבי, כשיצא לו לשהות בימי ראש השנה בבית, היה נוסע אף הוא לסטולין. הוא היה שוכר זוג סוסים אבירים אצל ואסיל קריבווייאז (כינוי לאדם שראשו נטוי שמאלה או ימינה), ומתאכסן בסטולין במלון. היהודים הכפריים, ובייחוד מיעוטי היכולת שבהם, היו לנים בבית־המדרש של הרבי או ברפתות. אלפי חסידים היו מתכנסים ולכולם הוכן אוכל מבושל ובילו את החג בתפילות, בזמרה וברי־קודים. היו חוזרים הביתה עייפים ורצוצים. אבל מלאים הוד, התפעלות ובטחון — עד לראש־השנה הבא וחוזר חלילה. מובן שהרבי לא הפסיד, כי החסידים היו מביאים עמהם כספי „מעמד" (ז.א. כל אחד — לפי יכולתו הכספית) והיו גם חסידים עשירים מופלגים. אבי (אף על פי שהיה מטבעו קמצן) נתן אף הוא לרבי ביד רחבה. זכורני שלאחר פטירתו של הרבי ז"ל השמיד אבי שטר התחייבות שלו ע"ס מאה רובלים (סכום גדול בימים ההם) באמרו: אין אני רשאי להחזיק שטר חוב של אדם אשר הלך לעולמו.

אלכסנדר כסלו*

יוסף טרומפלדור בצפון טאבריה

לחמישים שנות עלית חלוצי קרים.

בחיי אדם, ביחוד בילדותו, קורים מאורעות שחויותיהם העמוקות נחרטות בבהירות ומלוות אותו בנתיבי דרך ארוכים.

רגשות חזקים כגון אלו נטבעו בי כשזכיתי להיות במחיצתו של יוסף טרומפלדור, איש קסמים, רב מעשים, מקים „החלוץ" ומחולל העליה השלישית, שהקיפה ארצות רבות בגולה, איש אשר מסביבו נרקמו אגדות גבורה. השפעתו הרוחנית הגיעה מעבר גבולות פעולתו. היא הוותה בסיס ליסודות המוסריים, לרעיונות ולעקרונות של ארגון ה„הגנה" ותנועות נוער רבות בארץ ומחוצה לה.

שמו של טרומפלדור נודע לי לראשונה בעיר מליטופול בתחילת מלחמת העולם הראשונה, עיר אזורית בצפון טאבריה, פלך שבו נכלל חצי אי קרים. ידיעות ספרו על הקפטן הגידם שנלחם בראש גדוד יהודי בחזית התורכית למען שחרורה של ארץ־ישראל. עצם קיום צבא עברי לוחם הרטיט לב כל יהודי. מעשי האומץ שלו בשדה הקרב הפליאו אנשי צבא זרים עוד במלחמת יפן־רוסיה.

סערות של שתי מהפכות, פברואר ואוקטובר, מלחמה אזרחית אכזרית, השתוללות כנופיות, משטרים הולכים ומתחלפים, כל זה היה מלווה לרוב בפרעות והרג נורא בישובי היהודים. המאורעות הטראגיים של אותם הימים כיסו בעבים קודרים את חיי הקהילות היהודיות, ביחוד באוקראינה ודרומה של רוסיה.

במערבולת ימים אלו נודע שטרומפלדור נמצא בפטרוגראד ומשתדל להשיג אצל השלטונות רשיון לגיוס גדודים יהודים למלחמה בתורכים. מאוחר יותר מופיע שמו כמארגן חיילים משוחררים יהודים מן הצבא הרוסי למלחמה בפורעים. ידיעות מקוטעות על כך היו מתקבלות כמארץ רחוקה, משום שאמצעי התקשורת באותה תקופה היו משובשים ביותר. נסיעה של שעות נמשכה לעתים ימים ושבועות. הדרך היתה ליהודי סכנת חיים. לסטים היו רוצחים או משליכים אותו החוצה במהלך הרכבת.

בראות טרומפלדור שלא יצליח במשימות הללו, מסיבת התנגדותם של השלטונות, התמסר להעמקתה והרחבתה של תנועת „החלוץ", שהיתה בתחילתה בלי עור וגידים. בפעולה זו עולה דמותו כמנהיג מוכר של התנועה, הקורא את הנוער היהודי לעליה מידית ולחזוקה של הארץ.

בסוף 1918 הופיעה בעירנו סנונית ראשונה — בצורת חוברת קטנה ודקה, שנכתבה על ידי טרומפלדור בשפה רוסית. בחוברת זו הוא מבהיר את מהותו ומשימותיו של „החלוץ". מספר חוברות כאלה קיבלתי במרכזה של התנועה בחארקוב והטמנתי אותן כדברי ערך יקרים בכיס סתר התפור לגופיה לשמירת תעודות וכסף. כל הדרך הארוכה לביתי הרגשתי כעין מגע קרוב לדמותו של טרומפלדור.

בעקבות החוברת התקבל מכתב על טופס סניף „החלוץ" הפטרוגראדי ובחתימתו של טרומפלדור בו הוא ממריץ להרחיב את הפעולה הארגונית, לא רק בעיר, אלא להגיע לכל ישוב שיש בו אפילו מספר קטן של יהודים. בקבלת מכתב

---

* על אלכסנדר כסלו (קיסלגוף) ר' רשימה בעמ' 294.

זה חשנו שהמרחקים בינינו ובין טרומפלדור הולכים ומתקצרים. המכתב גרם בתחילה לתמיהה גדולה. סגנונו היה רשמי כשל מכתב של מוסד סובייטי מרכזי הנשלח לסניף התלוי בו וחייב לקבל את הוראותיו. לפי זכרוני נאמר בו שיש לעשות מיד להקמת קומונות חקלאיות, כפי שכבר נעשה במספר איזורים מערביים בברית־המועצות ובמטרה להביא לפרודוקטיביזציה של העמלים היהודים. קומונות אלה פועלות באישורו של קומיסריאט להקלאות. כמו כן חובה עלינו לדווח בפרק זמן מסוים על התקדמות הבצוע.

בראש הדף התנוססה באותיות דפוס בולטות הכתובת „משקים קומוניים חקלאיים, החלוץ". בסופו של המכתב נטבעה חותמת עגולה של „החלוץ" הדומה בכל פרט לחותמת רשמית.

החברים היו מופתעים, קראו והסתכלו בו ובסופו פרשו את מגמתו ופנו לשלטונות לקבלת לגליזציה של סניף „החלוץ" בעיר. יחסם של הקומיסרים אלינו, בפרט יהודים שבהם, היה כלארגון קלריקלי שוביניסטי. מכתב זה גרם ביניהם להתרוצצות. הממונה על אישורים פנה מיד לחברו, יבסקי רודף כל דבר שהיה בו צל יהודי וביחוד את התנועה הציונית. שניהם מהרו לחדרו של יושב ראש המועצה — רוסי. אחרי זמן מה נקראו נציגי „החלוץ" ונשאלו על ידו פרטים אחדים שהתייחסו לעבודה מעשית במשקים חקלאים. בסופו פנה לחבריו והודיעם שהוא רואה בתכניותיו של „החלוץ" עבודה מועילה, כל שכן שפעולתם נעשית בחסותם של מוסדות מרכזיים של המדינה והורה להושיט לנו עזרה מלאה.

באביב 1919 באה למליטופול קבוצת חלוצים יחד עם מזכירו ועוזרו הקרוב של טרומפלדור, יהודה קופלביץ (אלמוג). הופעת חברי התנועה, אשר עזבו את בתיהם, לימודיהם ועסקיהם ופלסו את הדרך לארץ, גרמה להתרגשות גדולה בסניף. יהודה קופלביץ משך בצורתו החיצונית לבו של כל עובר ברחוב. שערות שחורות וארוכות, עינים בוערות ושטף דיבורו מהיר וגרוני. לעתים החזיק בידו שקית עם דובדבנים ופלט חרצנים לכל עבר. כעבור מספר ימים הגיע גם טרומפלדור. הופעה סלבית, רם קומה, רחב כתפיים, דבורו — שפה רוסית מעודנת למדי. בפגישות מצומצמות בסניף עשה רושם של רסון ושקול דעת. הוא גר בדירת הוריו של יצחק קנב, שלמד אז באוניברסיטה בסימפרופול.

לטרומפלדור נודע על קיום שבט צופים יהודים, שנוסד בתמיכת התנועה, והוא ביקש לראותם. נערך למענו מסדר חגיגי במועדון צעירי־ציון, כשהצופים התיצבו בסך על דגליהם. טרומפלדור נכנס, ברך ב„שלום", קבל כאיש צבא את המסדר בעברו בין השורות.אחרי זה הביע ספוק רב על קיום צופים יהודים, התישב בכסא והצופים מסביבו. טרומפלדור נשאר אתם זמן לא מועט, סיפר על הארץ, יפיה ונופיה, חיי הילדים, על עבודה חקלאית, שמירה ועוד. חמימות נראתה על פניו, הם התרככו ובטאו ספוק והנאה. הילדים התרפקו עליו, בקשו קרבתו ועיניהם קרנו. הם העמידו שאלות רבות ונענו בסבלנות.

בגמנסיה לבנות התקימה הרצאה לציבור. הקהל מילא בצפיפות את האולם הגדול בצפיה לראות אדם שתהילת חייו אופפת אותו ובעיקר צמאו לשמוע ממנו על הנעשה בארץ ועתידה. טרומפלדור, גבר בגיל קרוב לארבעים, חסון ונמרץ, עולה על הבימה. נאומו בהגוי רוסי, בשפה עממית רגועה, היה מורכב ממשפטים כרוכים אחד בשני בבהירות ובמחשבה והגיון. בדבריו לא השתמש בכל קישוט או מליצה. הם היו חדורים אמונה בשיבה למולדת ובבנינה. כאדם שהתנסה בחיי הארץ ספר על קשייה. הבהיר את עקרונות תנועת „החלוץ" כגוף העובר בראש המחנה ביבוש

ביצות, סלילת כבישים, בנין והגנה על חיים ורכוש. במלוי משימות אלה תנועת „החלוץ" אינה יכולה להיות בתחומי המפלגות. על יסודות אלה יש לבנות תנועת „חלוץ". האדמה היא קנין האומה ויש להלאימה מידים פרטיות. את עצמו הציג כסוציאליסט־קומוניסט ושואף לחיי קבוץ, שכבר התנסה בהם.

הנקודה המרכזית בדבריו היתה קריאתו לעלות באפשרות הראשונה ובלי דחוי לארץ.

נאומו היה כעין „אני מאמין" שלו. הוא רתק את שומעיו ולעתים היה נדמה שנוצר איחוד נפשי בין טרומפלדור והקהל. הד רב היה לדבריו, היו שאמרו, הרי הוא יותר קומוניסט מאשר שלנו ורוצה לבנות את החיים בארץ על יסודות שלא היו אהודים עליהם. להשפעת בקורו הקצר בעיר היה ביטוי בעליתם של חברי „החלוץ" וגם של מספר משפחות, באופן יחסי רבות למדי, עלית תחילת שנות 1920. האורחים עזבו אותנו בדרכם דרומה. מסיבות מיוחדות שהזמן גרם להן, חזר טרומפלדור למליטופול למספר ימים, רק בודדים ידעו על כך.

הכנופיות השתוללו בכל רחבי אוקראינה. בעיר מליטופול, שעד כה שרר בה שלום יחסי, הורגשה מתיחות ואי בטחון. בכפרי הסביבה נתגלתה תסיסה שעלולה היתה להפוך להתמרדות נגד השלטונות ופרעות ביהודים.

לדאגה גרם גדוד צבא שחנה ביער ושהיה מורכב בעיקר מבני אוקראינה שנאמנותם היתה בספק. לכן החליטו השלטונות האזרחיים להקים במסוה של עזרה לצבא סדיר „יחידות לוחמות" ממתנדבי פועלי התעשיה וחברי האגודות המקצועיות. כוח זה עמד למעשה למרותה המלאה של מועצת הפועלים, האיכרים והחיילים. התנועה ראתה שעת כושר לפעילות בטחונית והקימה ועד הגנה ובו שלושה חברים: מולדאבסקי, ניסן אורלוב וכותב הטורים. משימתה העיקרית היתה להשפיע על פועלים יהודים במפעלים ובאגודות להתנדב ליחידות אלה ועל ידי כך להגדיל את כמות הנשק בידינו לכל צרה שלא תבוא. אורלוב טיפל באותם אנשים אשר לא יכלו להכלל בין המתנדבים, במיוחד בחיילים משוחררים. לעתים הועברו „יחידות לוחמות" בסך על נשקם ברחובות העיר למען ייראה שיש כוח, אשר יעמוד מול הפורענות.

באחד הימים הביא מולדבסקי, שהיו לו קשרים הדוקים עם השלטונות, ידיעה מדאיגה. הכוחות של הקצין גריגוריב נעו ממערבה של אוקראינה למעברים בנהר דניפר. תכליתו של המסע היתה להתאחד עם חבורת מכנו לשם מלחמה משותפת במשטר הקומוניסטי. יעודם, אחרי חצית הנחל, לכבוש את מליטופול. כנופיה זו כללה לוחמים רבים והיתה מצוידת היטב בנשק. בדרכה גרמה להרס וחורבן בקהילות היהודיות. סכנת שואה רחפה על העיר. ידענו שלא נוכל לעמוד מול הכנופיה. לכן הוחלט להגיע בדחיפות לטרומפלדור לבקש עזרתו. התפקיד הנ"ל הוטל עלי, כצעיר בחבורה, משום שצריך היה להסתנן לקרים בלי רשיון. בסימפרופול מצאתי את טרומפלדור במועדון „צעירי־ציון". הוא עמד לנסוע לסביבה למספר ימים למשקי „החלוץ". מסרתי לו על חומרת המצב לאור התפתחות המאורעות. אחרי שתים שלוש שאלות פסק „נוסעים מיד למליטופול". אמרתי שאין לי רשיון ליציאה מקרים ואין תקוה שוב לחמוק מידי שומרי המחסום שבסביבה. טרומפלדור בקש מסטודנט שהיה עמו להשיג תעודת מעבר וכשקבלתיה ראיתי שהיא על שמו של יהודה קופלביץ (אלמוג). מהמועדון פנינו ברגל דרך רחוב יקטרינסקיה לתחנת הרכבת. כשנכנסה הרכבת לתחנה התפרץ ההמון לקרונות דרך דלתות וחלונות ברעש והמולה, נוהג רגיל של אותה תקופה לכבוש מקומות לנסיעה.

זרזתי את טרומפלדור ועשיתי פניה לדלת הקרון, אלא הוא אחז בעד שרוולי באמרו שאין להחפז, „גם אנו ניסע ברכבת זו", והמשיך לעמוד בשלוה בהסתכלו בהתאבקות לדחיסה הפרועה לקרון. קבלתי את הדין, למרות שבליבי רטנתי על מין בטלנות שכזו. נכנסנו לקרון אחרונים, בקושי נמצא במעבר מקום למזודתו, טרומפלדור התישב עליה ואני לידו בעמידה. הרכבת זזה, מצאתי עבורו ספסל שכיבה, שהנוסע עמד לפנותו בתחנה הקרובה. בהתקרבנו לתחנה זו ביקש טרומפלדור לקנות גבינה ולחם. פלסתי במאמץ דרך ליציאה ובשובי ראיתי שעל הספסל המובטח נמצא אדם אחר, יהודי מעל גיל שלושים. שאלתי בתמיהה את טרומפלדור, מה העניינים? הוא ספר, שבטרם הספיק הנוסע הקודם לשחרר את המקום, פלש זה. הסברות ושכנוע, שהספסל הובטח לאחר לא הועילו ולריב אתו לא רצה. בלי אומר דבר הנחתי את המזון על ברכיו של טרומפלדור. במהירות נגשתי לספסל ואחזתי במכנס וכותונת של השוכב. ממש ברגע שהתכוננתי לתת לו מין טלטול, שהיה מוציאו לבטח מחוץ למקומו, הרגשתי שמישהו מאחרי מלפף את גופי ומיד באה לחיצה חזקה שעצרה בי את הנשימה, כפות ידי נפתחו מעצמן וגופי הורם במקצת מעל הרצפה. כשהורחקתי מהספסל שמעתי מעל אזני קולו של טרומפלדור „האם באמת בכוונתך להנות את הגויים בקטטה בין יהודים?" לא הייתי כלל צעיר חלוש, אולם עצמת כוח בלתי רגיל בידו האחת של טרומפלדור גרמה לזמן ממושך כאב בחזה וקצות אצבעותי רדמו מחוסר זרימת הדם. חבוק חם זה חשתי כל זמן שנזכרתי במקרה. עמדתי על ידו כילד שנענש ללא סיבה ושלא נותן לי, בגלל אטיקה מוזרה בעיני, שהגויים לא יראו, לעשות חשבון צדק עם הברנש. הייתי די נבוך וטרומפלדור, בכדי להרגיעני, עבר לשיחה על בעיות שמחוץ למציאות הקרון. שאר הדרך עברה בשיחה על המצב במליטופול. הוא רצה ללמוד על הרכב האוכלוסיה. מקום ריכוזם של יהודים ונוצרים והיחסים ביניהם. כמו כן שאל על מקומות אפשריים לריכוז הישוב היהודי למקרה חירום והגנה עליו. מלבד זה רצה לדעת אם ישנם מחסני נשק וגם מקומו של הצבא החונה ביער ועוד. נשאלתי גם האם סבלנו מפרעות בתקופה האחרונה. ספרתי, שלמרות החלפתם התדירה של השלטונות וכנופיות מכל הסוגים, רק פעם אחת היה נסיון לכך, אלא שהפורעים נפגשו בהתנגדות פעילה, בה נפגעו מספר יהודים.

שאלתו האחרונה היתה, מה קרה במליטופול בפוגרומים בשנת 1905? על זאת עניתי שיכול אני רק לספר גירסה ששמעתי ממבוגרים ממני. המהומות נמשכו חצי יום בלבד, היהודים עמדו על נפשם. היו נפגעים, ביחוד בין הכפריים שבאו לשדוד. כעבור זמן מה הגיע לעיר גנרל, מושל פלך טאבריה, שמושבו היה בסימפרופול. הוא היה אנטישמי והפרעות בעירו עברו בנוכחותו, נהרגו ונפצעו בה עשרות יהודים, רכוש גדול נשדד ונשרף שם. בראותו את המצב במליטופול, היה נרגז ובקש מהשלטונות המרכזיים לשלוח צבא להגנה על המאמינים הרוסים מההתקפות של היהודים. כשנודע הדבר, התיצבה לפני המושל משלחת משותפת של נכבדי העדה ונוצרים ליברליים. ביניהם היה אציל ובעל נכסים ידוע בשם יוריצין. המשלחת מחתה על האמצעים שעמד לאחוז בהם המושל והודיעו, שאם יגיע הצבא, תתחדשנה המהומות. אז יתרכזו היהודים בחצרות הקהילה ויגנו על עצמם. הנוצרים הוסיפו שגם הם יצטרפו עם משפחותיהם ליהודים ויחלקו את גורלם. השליט נרתע מתכניותיו ובטל את בקשתו.

גרסות אלה על התגוננות היהודים במליטופול גרמו לטרומפלדור קורת רוח. לתחנת העיר נכנסה הרכבת עם דמדומים ראשונים. הצעתי לנסוע העירה,

מרחק כחמישה קילומטר, בכרכרה. הוא דחה זאת באמרו שערב יפה לטיול ונוסף לכך אינו רוצה שידעו נוכחותו בעיר. ההליכה התנהלה בעצלתיים בערב נעים של תחילת הקיץ. טרומפלדור ספר רבות על הארץ, על תכניותיו ואפשרויות של ישובה ופיתוחה על ידי תנועת עבודה ו„החלוץ". במיוחד עמד בתאורו על חייו ועל גוונים שהיו בצבור הפועלים. ניכרת היתה בו תרעומת קשה מפילוגים ודיבי דברים קרתניים בין יריבים, כפי שהוא הגדיר, בו בזמן שיש לעשות במשותף מלאכה חשובה כקליטת עולים גדולה. בקרים מצא, לפי דבריו, נוער עליז, בריא ברוחו ובגופו ומוכן לכל משימה ועליה מידית לארץ וזה למרות שרובם לא ידע על מסורת יהודית ושפת אמו היתה רוסית. קבוצות „חלוצים" שהגיעו מהצפון התמזגו יפה עם חלוצי קרים והוו יחד קבוצת עליה הנקראת „עלית הקרימצ'קים".

בשיחה ספרתי על דודי דוב קליי (קליוצ'ביץ), אחי אמי, שנפל בשדות מנחמיה. טרומפלדור הכיר אותו. אחרי שבילינו יחד שעות אחדות, נוצרה אוירה של התקרבות, הוא נהג בפשטות ובחמימות.

בהגיענו לעיר בקש לערוך, למרות עיפותו, סיור ברחובותיה. התהלכנו שעה ארוכה בחלקיה הראשיים, בקרנו בחצר הקהילה ובעוד מספר מקומות. בבית קיבלה אמי בהתרגשות אורת כטרומפלדור לארוחת הערב. בינתיים באו מולדבסקי ואורלוב וידיעה חמורה בפיהם. הכנופיה, באין עוצרים, מתקדמת לדניפר ובדרכה עושה פרעות ביהודים. פלוגה גדולה מהצבא, שחנה בעיר, נשלחה לאחד ממעברי הנחל להחזיק בו. בהגיעם למקום, חצו החיילים את הנחל ופנו על נשקם לכנופיה בכדי להצטרף אליה.

טרומפלדור ברר אתנו את המצב בעיר לפרטיו לקראת ארגון התגוננות ולסיום הישיבה אמר, שלהתפתחות המאורעות דרוש להתכונן ברצינות להתגוננות עצמית ושאין לצפות שמישהו יעשה מלאכה זו במקומנו.

תכניתו היתה מורכבת משני שלבים: ראשון הכנה, זרוז לגיוס נוסף של מתנדבים „ליחידות לוחמות" והגברת הפעולה בין החיילים המשוחררים, קביעת מקומות ריכוז והתגוננות ועוד פרטים רבים. בין היתר הורה להודיע לבית החולים היהודי להכין רפואות ולהיות מוכנים לשעת חרום. את בצוע המשימות הללו חילק בין שלשתנו ובקש להגיש לו עד מחר דו"ח על הנעשה, בעיקר על מספרם המדויק של האנשים היכולים להיות פעילים בהגנה. שלב שני של תכניתו, אשר לפי דבריו עלול להשתנות בהתאם למסיבות, היה כאשר יתברר שלא עצרו את הכנופיה בהתקדמותה והשלטונות מאבדים את שליטתם, יציע הוא למסור לידיו את נהול ההגנה על העיר ועל מוסדות ממשלתיים. כמו כן יציד בנשק בעיקר את היהודים ואת האלמנטים הנאמנים. במקרה דחית הצעתו, באין ברירה, נשתדל לתפוס את מחסני הנשק, נתבצר באיזורים מסוימים וכך נוכל לעמוד מול גיסות הפורעים. בו במקום הורה לסמן מספר אנשים נאמנים ובעלי כושר לפעולת השתלטות על מחסן הנשק והעבירתו למקומות בטוחים. שוב בקש לשמור על סודיות קפדנית בכדי להמנע מגלוי התארגנותינו לפני הזמן. מלבד הכל עלולה היתה תקלה כזו לפגוע בקיומו הלגלי של „החלוץ". ביחוד הזהיר מפרובוקציה מצד ה„יבסקים". עצם נוכחותו, סמכותו הצבאית, קור רוחו ומציאת פתרון לכל בעיה, החזירו לנו בטחון שנוכל לעמוד מול הכנופיה. בערב היה מסייר עם אחד מאתנו ברחובות ונדמה שלמד את העיר כאחד מבניה. באור השמש נשאר בבית. מדי פעם בא אחד מאתנו למסירת דו"ח על הנעשה. בשעות הפנאי היה משוחח עם אמי, אשר בילתה רוב חייה בכפר וידעה לספר על חיי היהודים הכפריים מדורות שבהם התענין טרומפלדור.

בדירתנו הקטנה ישנו בחדר אחד, כעבור יומים־שלושה עבר, מטעמי זהירות, לבית אורלוב.

בכדי לבטל את מזימתה של הכנופיה שלחו השלטונות המרכזיים למעברות הדניפר גדוד צבא המורכב ממתנדבים קומוניסטים של פועלי פטרוגראד. לילה אחד נשלחו לשם ממליטופול תגבורות יחידות של מתנדבים והקרב עלול היה להתחולל בכל עת. בבוקר הוזעקתי לאורלוב ובמשך שעות אחדות של מתיחות חכינו בצפיה לתוצאות הקרב. הכנופיה חוסלה כמעט כליל. עם קבלת ידיעה זו אמר טרומפלדור שעליו לשוב מיד לסימפרופול. נפרדנו בלחיצת יד חמה וב„להתראות בארץ".

באוגוסט 1919 יצא טרומפלדור לארץ. באיסטמבול הקים את לשכת „החלוץ" ולשם זה חכר משק חקלאי שישמש להדרכת עבודות אדמה למתעכבים בתורכיה בדרכם לארץ. מטרת בואו הזמני לארץ היתה להסדיר עם תנועת הפועלים את קליטתה של העליה השלישית. הוא מצא את ציבור הפועלים מפולג בריב אחים קשה והשקיע מאמצים רבים לאיחודו, משום שלא תיאר לו קליטה תקינה באוירת המחלוקת. בו בזמן ציפו בקרים לשובו מאות חלוצים ולנתינת אות מצידו לעליה מידית לארץ.

בארץ מצא אי־שקט והתקפות ערבים בגליל. הוא דחה את שיבתו לקרים ויצא להגנת תל־חי, שם נפל. הידיעה על האסון העלתה יגון עמוק בתנועת „החלוץ".

רעיונותיו, עקרונותיו ואורח חייו היו מבוססים על אטיקה אנושית מעמיקה.

אפוס חייו היא אגדה בלתי רגילה ונפלאה המעלה את יוסף טרומפלדור לשורה הראשונה בין יקירי האומה בתולדות ישראל.

ינואר 1971

יקותיאל עזרוני

לתולדות ועידה אחת

ועידת "צעירי־ציון" המכינה *, לודז, סוכות תרע"א (1910)

זכרונות אלה נכתבו 57 שנים אחרי הוועידה ע"י יוזמה והאחראי לה, חבר צ"צ שהיה פעיל אז בלודז, והוא הח' יקותיאל עזרוני, מוותיקי המורים־המחנכים בחו"ל ובארץ. בחו"ל היה ידוע בשמו יקותיאל דוידוביץ'. בשנות 1919—1920 מנהל חוות־ההכשרה בגרוכוב שעל־יד וארשה, איש העלייה השלישית.

הסקירה המפורטת הזאת נכתבה לפי בקשתה והחלטתה של קבוצת חברים ותיקים של צ"צ מאז, והיא מוקדשת לזכרם של צירי הוועידה שהלכו לעולמם בארץ, והם: חברי וידידי, **המהנדס דניאל וכסלר ז"ל** מיקאטרינוסלאב, אז סטודנט בביה"ס הגבוה למחצבים ולמכרות ברוסיה (תלמיד יהודי יחיד בביה"ס, שבו למדו בעיקר בני האצילים (וזאת בזכות היותו בנו של מפקח ממשלתי על בתי"ס ברוסיה), חברי ורעי **העו"ד שניאור אהרונוב ז"ל**, אז תלמיד הגימנסיה בהומל במחלקה השמינית. חברי וידידי בוועדה היוזמת, **מיכאל מרגולין־מרגלית ז"ל**, שחי באחרונה בבית־השטה. שלושתם היו מצירי הוועידה הפעילים ביותר. ועל כולם — ידיד נעורים **הרשל־צבי ברות**, מבחירי חברי צ"צ בלודז ומחברי הוועד המייסד לאיגוד „אחיעם" בארץ, שאני הייתי מיוזמיו.

המצב בציונות ובציבוריות היהודית

מותו הפתאומי של הרצל בשנת 1904 היכה קשות את התנועה הציונית וערער את תנופת פעולותיה; הטריטוריאליסטים הרימו ראש וטענו, שהנה הנה תימצא הארץ, שתגאל את המוני העם היהודי מארצות פזוריהם ומרדיפות נוגשיהם ולעגו לחולמי ציון וירושלים; וכך נוספו הם כלוחמים חריפים בציונים על המתבוללים מחד גיסא, ועל החרדים הקנאים ו„חצרות" האדמו"רים, שנלחמו בחרוף נפש בציונות בכל גילוייה, ואפילו ב„מזרחי" החרד ורבניו, מאידך גיסא.

יריביה התקיפים של הציונות מצד שמאל היו תנועות הפועלים הכללית והיהודית: מפלגות הסוציאל־דמוקרטים, הסוציאל־ריבולוציונרים, פ.פ.ס. ו„רובוט־ניק" בפולניה, ה„בונד" היהודי שכבש את המוני העובדים, מפלגות ס"ס — (סוציאליסטים סיוניסטים) והסיימיסטים, ס"ט — סוציאליסטים טריטוריאליסטים וכן גם פועלי־ציון לנוסחותיהם השונים ועוד ועוד.

תנועות אלה, שפעלו ברובן במחתרת, משכו אחריהן את מיטב הנוער, נלחמו מלחמת השמד, לעג ובוז ב„ציוניסטים" החולמים על ארץ ושפה ש„נפגרו" זה אלפיים שנה (כך היו עוקצים באסיפות ובעיתונות שלהן את הציונים, ובעיקר את הצעירים, דוברי־עברית).

המצב בציבוריות היהודית היה בסימן ירידה ושפל בשנות המהפכה ברוסיה 5—1904. עם התגברות הריאקציה ברוסיה בא גל של רדיפות ומאסרים מצד השלטונות שהשתיקו כל פעילות ציבורית גלויה.

בתוקף המצב הקשה ירדו כל התנועות השמאליות למחתרת, ואתן נאלצה גם התנועה הציונית לצמצם את פעולותיה הפומביות ולרכזן בבתי־כנסת שנוסדו בערים רבות ע"י הציונים הכלליים וה„מזרחי"; ואת אסיפותיהם התחכמו לערוך

---

* כך הוחלט לקרוא לועידה ראשונה זאת בישיבות המרכז, בפסח תרע"א.

במסווה של נשפי־זמרה, שמחות־משפחה, כגון: חגיגות בר־מצווה, „תנאים" בחגיגות אירוסין או חתונות ממש... באסיפות אלה נבחרו, ולא פעם לקול צלילי תזמורת־החתונה, הוועדים העירוניים של הציונים; והנבחרים לוועדים אלה היו עפ"ר נציגים מובהקים של המעמד הבינוני, עשירים ומכובדים, שיכלו לנסוע על חשבונם הפרטי לקונגרסים הציונים ולועידות הארציות.

התארגנות הנוער הציוני

על הנוער הציוני הביטו ראשי הציונות בערים הגדולות, לכל היותר, כעל „שליחי־מצווה" ומסרו להם את עבודות היגע: למכור בולי הקה"ק, להריק קופסאות הקה"ק, שהיתה אז יקרה ללב כל ציוני וגם ללב המוני־ישראל, וכן הטילו עליהם את תפקיד הפצת העיתונות והספרות הציונית הפריודית. מלבד זאת הטילו עליהם תפקידי סדרנים, מחלקי־הזמנות וכיו"ב, מעשים ש„נאה" להם לצעירים לעשותם; אולם בעיירות הקטנות היו הצעירים מנושאי התרבות היהודית והעברית, ממייסדי הספריות, ממארגני שעורי־הערב לעברית. על אף כל הפעולות האלה, שנעשו מתוך מסירות רבה, הרי רק לעיתים רחוקות היו לצעירים נציגים בוועדים העירוניים של המכובדים, ובהצעותיהם לא התחשבו כמעט.

באופן סטיכי וללא כל עזרה וסיוע מצד הציונים וועדיהם נתארגן הנוער לאגודות ציוניות פעילות בשמות שונים, כגון: „פרחי־ציון", „בני־ובנות־ציון" וברובם בשם „צעירי־ציון", „התחיה", „קדימה" ועוד. ושונה ומגוון היה הרכב האגודות האלה — חובשי־בתי־מדרש ו„ישיבות" (בפולניה ובליטא), תלמידי בתי"ס שונים וגם אקדמאים מעטים, פקידים שונים וגם בעלי־מלאכה ופועלים מעטים.

ומפליא, כיצד קמה תנועה עממית זו של נוער, בלתי מוגדרת אומנם, אבל תמימה באמונתה, אחוזת להט עשייה וחלום גאולת הארץ והעם בלבה. נוער זה היה גם בין מטפחי החינוך העברי ובין מחיי השפה העברית בגולה, הם שיסדו שעורי־ערב וקורסים להשכלה כללית ולילמודי היהדות, והם הם שהניחו יסוד לניצני התיאטרון העברי, כשהכל היה נגדם. ודווקא השחייה נגד הזרם הכללי, נגד התנועות הפוליטיות האחרות; העמידה התקיפה נגד המתכחשים לעם העברי ולקנייניו, והעיקר — המלחמה הקשה נגד הקנאים החרדים, ועל פי רוב גם נגד בית אבא החרד — מלחמת קודש זו שקסמה לנוער הציוני חישלה אותו לעצמאות רוחנית ולגבורה נפשית — לעמוד על דעתו, גם אם היה הדבר קשור בלבטים קשים, בצער וביסורים ממש.

השפעת תנועת הפועלים בארץ על ציוני ציון בגולה

זרם תת־הכרתי עבר מ„התם להכא", זאת אומרת מא"י לארצות הגולה, ובהישמע קריאתו של יוסף ויתקין: „עורו, עורו צעירי ישראל, קומו לעזרת העם!" ושל אהרן דוד גורדון, במכתביו מא"י. ובהתקבל משם עתון פועלי א"י — „הפועל הצעיר" שהתחיל להופיע בשנת תרס"ח, התרעננה תנועת הצעירים הציונים; המטרה הובהרה, רעיון העליה לארץ וכיבוש העבודה, שלהם הטיף הפוה"צ, קסם לנוער. זוכר הנני, איך הגיליונות הראשונים של העיתון (שנדפסו בהקטוגרף טוב) עברו מיד ליד, וכל מאמר ב„הפוה"צ" נלמד ונתפרש כסוגיה חמורה בתלמוד; ועם עלייתם של מספר חברי צ"צ לארץ, הריחה התנועה משהו מ„ריח השדה" ומרוח העבודה, וזקפה קומתה. מעשיהם של חברים אלה שעלו לארץ היו לשיחה ולעניין

בפי כל, והיו „מגברין את ידיהם" של חבריהם בגולה והוסיפו עידוד וטעם לפעולותיהם.

בערים שונות ברוסיה — באודיסה, במינסק, בוילנא התחילה תסיסה בין אגודות צ"צ השונות לשם דימוקרטיזציה של התנועה הציונית, למען השפיע על המוני ישראל הרחבים, למען זקיפות קומתם של ההמונים ושיתופם במעשים ובחזון, למען טיפוח התרבות העברית והפצת הלשון העברית ולמען סיוע בעליית טובי החברים לארץ. היוזמה וההשתתפות האקטיבית של הנוער הציוני ב„הגנה־העצמית" בערים שונות ברוסיה עוד הוסיפה משקל לתנועת צ"צ, ולא יכלה שוב להסתפק בפעולות ציוניות שגרתיות. בעיית „עבודת־ההווה" בגולה התחילה לנסר בעולמן של האגודות הנ"ל וכולן התחבטו בשאלות האלה.

גם בפולניה הרוסית גברה התסיסה ונוסדו ע"י נוער ציוני, תלמידי בתי"ס ואקדמאים, מספר אגודות בשם „התחיה" ו„קדימה", שבראשן עמדו יצחק גרינבוים, עו"ד אפולינרי הרטגלס, אינז' יאן קירשרוט, ד"ר נח דוידסון ועוד.

השפעת העיתון הציוני בשפה הפולנית „גלוס ז'ידובסקי"

קבוצת ציונים אקדמאים בווארשה הוציאה את השבועון הציוני הראשון בפולנית בשם „הקול היהודי", ובעתון זה נשמע קולו של היהודי הגאה ביהדותו, העומד על זכויותיו ונלחם להן; עתון זה קרב וכבש גם את הנוער הלומד־האקדמאי, הרחוק מהיהדות וקנייניה, — לרעיון הציוני ולמפעליו.

בהשפעת העיתון הזה ועורכיו, חברי „התחיה" הדימוקרטית לשעבר, התארגנה קבוצת תלמידים ציונים לפעולה ציונית בביה"ס למסחר המפורסם, מיסודה של „הסתדרות הסוחרים היהודים". בבי"ס זה על טהרת השפה הפולנית והפטריוטיות הפולנית, שהיה במשך זמן רב גם מעוזן של מפלגות שמאל במחתרת, נשמע פתאום גם קולו של הנוער הציוני.

בבי"ס זה העזנו אנו, קבוצת נוער ציוני קטנה, להכריז על הפצת העתון הציוני הפולני, על מכירת שקלים ועל סיפוח חברים חדשים לקבוצתנו. זכורני שחיים קלונסקי, פועל מא"י, היה מרצה בפנינו בשבתות על „הארץ ויישובה", במערכת „גלוס ז'ידובסקי".

כדאי לציין את המטמורפוזה של נער יהודי, בן משפחה אמידה ושומרת מסורת, שרבים ממנה היו פרנסי הקהילה בווארשה (אבי היה בעל בתים רבים בסביבה פולנית). נתון הייתי להשפעת חברי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית „פ.פ.ס.", — פועלים אינטליגנטים וסטודנטים פולנים שגרו בבית אבי. הם התמידו להזמינני לאסיפותיהם בבית פועל־דפוס וחיק, ואני התבסמתי זמן מה מרוח האידיאליזם והחברותא ששררו בסביבתם, ולהם כנראה חשוב היה למשוך את בן בעה"ב „הפאניצ'" לפעולותיהם, ועשו רבות כדי לספח אותי אליהם. אלא שחינוכי התורני והעברי שקיבלתי בבית־הורי, גם סביבת חברי הציונים בביה"ס הפולני האמור, הם הם שעמדו לי והצילוני מהשפעת הסוציאליסטים הפולנים וחברתם הזרה לי.

ההגנה המשותפת נגד סכנת הפרעות

זכורני, שבשנת 1905, כשרחפה סכנת פוגרומים בווארשה, כי הז'אנדרמריה הרוסית השיטה בספינה אלפי „חוחולים" מאוקראינה, שצריכים היו לנקום בתושבי

וארשה, ובעיקר ביהודים, על רציחת עשרות שוטרים רוסיים ביום אחד בהוצות העיר ע"י פלוגות הלוחמים של מפלגת פפ"ס ו„רובוטניק". ואז התרכזו בביתנו, בית בן חצרות אחדות, מאות פועלים פולניים מזוינים בנשק חם וקר, כדי לדחות את התנפלות ה„חוחולים". קבוצות „רובוטניק" ופפ"ס עמדו שכם אחד עם הפועלים היהודים המעטים בשכונה הזאת במשך ימים ולילות עד שעברה הסכנה. במשך כל הזמן האמור שררו אחווה וריעות בין התושבים הפולנים והיהודים. וזכורני, כי תרגמתי אז מאידיש לפולנית ממאמריו של עתון „הבונד" היהודי וגם סיפורים ורשימות שונים, ובלילות השמירה הייתי קוראם לפני „המשמרות" של עשרות פועלים פולנים.

הקורסים לפועלים יהודים

קבוצת התלמידים הציונים של ביה"ס למסחר האמור לעיל, שרובם היו גם חברים וריעים מילדותם, סייעו בידי לייסד את שעורי הערב — הקורסים לפועלים ולבעלי מלאכה שהתקיימו בבית כנסת „תפארת בחורים", בחלק העתיק של וארשה הנקרא „נובי זיאזד". בראש ביהכ"נ הזה עמד רוכל יהודי העובר בחצרות ווארשה וקורא בניגון ממושך וערב — „האנדל, האנדל!" יהודי זה, בעל הדרת פנים לא רגילה, היה מלמד בביהכ"נ בשבתות את פרשת השבוע לפי פרושיו של חז"ס (חיים זליג סלונימסקי), עורכה הראשון של „הצפירה". את ביהכ"נ הזה בחרנו כסדן לפעולתנו ההשכלתית והציונית. כאן עמדה לי זכותי, היותי ממשפחת פריבס. בבית־כנסת זה היו גאים על מורם הרוכל המשכיל, ועוד יותר, על הבחור הצעיר ממשפחת פרנסי־העיר, הבא אליהם מדי פעם בפעם ודורש בפניהם בשבתות מעניניי פרשת השבוע וקושרם בבעיות אקטואליות בציבוריות היהודית ובציונות. לבסוף קיבלו בהתלהבות את הצעתי — לייסד בשבילם קורסים, מעין שעורי ערב, להשתלמות עברית וכללית.

הקורסים עמדו על רמה גבוהה, לימדו בהם: א) עברית (לשון־קודש) למת־חילים וקריאה בספרות היהודית — חברינו, ישראל שטינפלד; ב) לשון וספרות עברית למתקדמים — הסופר המורה, בנימין קרמר; ג) תולדות הארץ וייישובה — סופר צעיר, חבר „הפועל הצעיר" בארץ — חיים קלונסקי; ד) חשבון והנדסה מעשית — חברנו חיים מילנבנד־צביאלי (אחר כך מורה בסמינר לוינסקי בארץ); ה) טבע ונסיונות בפיזיקה ובחימיה — עבדכם, המנהל בן 14—13 יקותיאל עזרוני. לשם דימונסטרציה והמחשה הבאתי חומרים ומכשירי־עזר שונים מהמוזיאון הפולני לאומנויות, שבית אבי ז"ל היה מתומכיו וממנוייו, בהשפעת משפחת הסופר הנריק סנקביץ, שהיתה מידידי בית סבא ז"ל (למוזיאון הזה תרמה, כעבור עשרות שנים מריה קיורי סקלודובסקה, את גראם הרדיום הראשון).

זאת היתה פעולתנו המתוכננת יפה והמבוצעת בדיקנות של בי"ס ערב מסודר. הקורסים התנהלו ללא הפרעה כמעט במשך כ־8 חדשים, אלא שהשכמיות הפאלאריונות, שבהן הופיעו קרמר וקלונסקי, הסבו תשומת לב כללית בסמטאות האלה, והנערים הפולנים היו רצים אחרי הדמויות המוזרות. גם בלשי הז'אנדרמריה התחילו לעקוב אחרינו ונאלצנו לסגור, ברגע האחרון ממש, את שעורי הערב.

למשטרה הייתי ידוע, כנראה, כמנהל קורסים אלה לפועלים, וכשבא קומיסר הרובע להודיע לאבי (וזאת דווקא בשמחת־תורה) על פעולת ה„קראמולה" („בגידה במלכות") של בנו (וכמובן מאליו, כדי לקבל דמי „לא יחרץ") נפטרתי בסטירת לחי מצלצלת שהעניק לי אבא בנוכחות הקצין, כדי להפגין בפניו את נאמנותו לצאר

ולמשטרו... ולקצין העניק, בלחצו את ידו לשם פרידה, מטבע זהב של 25 רובל.

מעניין לציין, שביוזמת קבוצת תלמידים קטנה זו, ובלי כל גושפנקה של הועד העירוני של ההסתדרות הציונית, יסדנו אגודות ציוניות של בעלי־מלאכה צעירים, שוליות בבתי־חרושת ופועלים בפרברי וארשה, בפראגה, אוחוטה וכו' בהצלחה ניכרת. והאמת ניתנה להיאמר, שאפילו לא ידענו, כיצד מגיעים לוועד צעירים, שוליות בבתי־חרושת ופועלים בפרברי וארשה, בפראגה, אוחוטה וכו' שבסקי הוא ראש הציונים, והוא סוחר. מה, איפוא, לנו ולו?...

ומה שמח ורחב לבי, כשאחרי 15 שנה ומעלה נפגשנו בחברים שונים. תלמידי הקורסים הנ"ל ובח"ח האגודות שיסדנו בפרברי וארשה...

אגודות "צעירי ציון"

בשנים 10—1907 קמו בפולניה עשרות אגודות של נוער ציוני, בשמות „צעירי ציון", „התקוה", „התחיה", „פרחי ציון", „בני ציון" וכיו"ב; ואלה לא ידעו כלל על התסיסה ומלחמת הדעות וההשקפות באגודות צ"צ ברוסיה, כי לא היה כל קשר ביניהן. אגודות צ"צ המאורגנות ביותר והחשובות במספר חבריהן ובהרכבן המגוון, היו — זו שבווארשה וזו שבלודז'.

אגודות אלה שאפו לפעולה עצמאית ולהשפעה על התנועה הציונית בעריהן, ולא הסכימו להיות רק „שליחי־מצוה" למשימות שהוטלו עליהן ע"י הועדים העירוניים. הורגש צורך של הידברות בין אגודות צ"צ שבפולניה ובין אלה בערים החשובות ברוסיה:

א) לשם ליבון השאלות המנסרות אז בעולם היהודי הציוני; ב) לשם תפיסת עמדה ברורה לגבי הבעיות האקטואליות בחברה היהודית; ג) לשם ניסוח הגדרות עיוניות ומעשיות בשאלת החינוך והשפות; ד) לשם קביעת עקרונות שבהשקפה אידאולוגית בשאלת הארץ והגולה; ה) לשם גיבוש עמדה למלחמת המעמדות והסוציאליזם; ו) כדי למצוא סינתזה בין השאיפה לעלייה לארץ לבין „עבודת ההווה" וההשתתפות בחיי הקהילה, הבחירות לדומה הרוסית (בית הנבחרים) וכו'.

היוזמה להידברות זו יצאה מאגודת צ"צ אשר בלודז'.

לודז' העיר — תושביה, התנועה העברית והנוער הציוני שבה

התנועה הלאומית הציונית היתה חזקה וניכרת בלודז', העיר השניה בגודלה בפולין, והידועה כמרכז תעשייתי שוקק ורב עוצמה בענף הטכסטיל. תושביה היהודים היוו מזיגה של יהודי פולין, ליטא ורוסיה. כל „שבט" מיהודיה הוסיף נופך משלו לייהדות לודז' התוססת: „יהודי פולין (רובם חסידים בני כל הנוסחאות וחצרות הרביים) הצטיינו בלהט, העזה ומעשיות מפוכחת; יהודי דרום רוסיה — בטמפרמנט ודימיון פורה; ויהודי ליטא — אנשי ביקורת מובהקים — הצטיינו בהיגיון וניתוח מעמיק". (כך הגדיר פעם ז'בוטינסקי את יהודי לודז' באחד מביקוריו בעיר).

יהודי רוסיה שבאו לגור בלודז' — מעטים מהם היו בעלי בתי־חרושת לטכסטיל ומרביתם היו סוחרי ביניים: מתווכים, פקידים, פנקסנים, והעיקר סוכנים נועזים, שהפליגו למרחקים והפיצו את סחורות לודז' בכל רחבי רוסיה וסיביר. אלה היו יהודים ממולחים וגאים, לבם פתוח לרעיון הציוני וכיסם פתוח להיענות לכל יוזמה לאומית.

יהודי פולין, תושבי לודז', לא היו נתונים כמו בשאר ערי פולין, ובעיקר בווארשה, להשפעת המתבוללים בתרבות ובפטריוטיות פולנית, כי היסוד הגרמני היה חזק בלודז' מקדמת דנא. הגרמנים, שהיו אבות־החרושת ואומניה הותיקים של העיר, גם תרבותם הגרמנית היתה ניכרת בה, והדיבור הגרמני היה נפוץ מאוד. אפילו בבית־הכנסת של הנאורים היה הרב המטיף נואם חליפות גרמנית ופולנית, ועל פי רוב היו המטיפים ציונים. די להזכיר את הד"ר בראודה הציוני המפורסם, מייסדם של בתיה"ס התיכוניים הלאומיים לבנים ולבנות, שבין מוריהם היו: המשורר יעקב כהן, הד"ר שמחוני ההיסטוריון (חבר צ"צ פעיל), הפרופ' ברקלהמר, ד"ר ירמיהו פרנקל, ד"ר נחמה שור, יונה הלפרן — כולם מורים וסופרים ידועים.

אמנם לודז' לא היוותה אז מרכז תרבותי־רוחני כמו וארשה אחותה — על סופריה, עיתוניה, הוצאות הספרים, איגודיה, וכו', אולם למעשה נוסדו בה מפעלי־תרבות וחינוך חשובים מבחינה לאומית. כבר הזכרתי את בתיה"ס התיכוניים, ומן הראוי להזכיר גם את ביה"ס היהודי לאומנות האריגה והטוויה בהנהלתו של הציוני, מקבוצת „התחיה" הידועה — אינז' יאן קירשרוט. בלודז' הוקמה אגודת „הזמיר" הראשונה, לתפארת עושיה ומעשיה. היא הצטיינה במקהלתה המפוארת ובמנצחיה המפורסמים. בה נתקיימו נשפים לאומיים וקונצרטים על טהרת המוסיקה היהודית, ובראשה עמד מצנט יהודי (מיוצאי רוסיה), בעל ביח"ר עשיר, חיים ינובסקי. מסונפת ל„הזמיר" היתה חברת „חובבי שפת עבר", שבראשה עמד בעל ביח"ר, מי שהיה מנהל „הצופה" לשעבר, מר אלישיב. גם אגודה זו היתה מרובת חברים (רבים מהם חברי צ"צ) וברוכת מעשים. הריכוז הגדול של יהודי רוסיה הפעלתנים ויודעי „שפת־עבר" נתן בה את אותותיו לטובה.

כאן, מן הדין, לציין את העובדה המפליאה, שד"ר בן־ציון מוסנזון בביקורו בלודז' נאם בעברית בפני אולמות־תיאטרון מלאים 4—3 פעמים; מודעות לכל מלוא רוחב רח' פיוטרקובסקה המסחרית, הודיעו על הופעותיו, דבר שאין להעלותו על הדעת בווארשה היהודית־פולנית. (אגב ממנו למדנו לדבר עברית במבטא הספרדי).

פועלי לודז', האורגים היהודים

רב היה מספר העובדים הפועלים היהודים בלודז'. לאלפיהם היו אורגים על נולי־יד עצמאיים, כשבני משפחותיהם עוזרים על־ידם. רובם התגוררו בשכונת הפועלים, באלוט, שכונת העוני. מלבדם היו אלפי אורגי־סחורות מובהקים וסבלים בבתי המסחר ועגלונים יהודים, ועליהם נוספו אלפי פקידים, אומנים ושוליותיהם. עם זאת בלטה גם בלודז' האנומליה הגלותית: כאשר בעלי בתיח"ר היהודים רצו לקבל גם פועלים יהודים, שיעבדו על הנולים המכניים שבבתי־חרושתם, שבתו הפועלים הפולנים ולא נתנו לפועל היהודי דריסת רגל לבית החרושת, ובעלי בתיחח"ר נאלצו להיכנע. הפועלים היהודים המשיכו בעבודת הפרך על נולי־היד.

מצב אנומלי זה הפך את לודז' לבורסה פוליטית מפלגתית תוססת, ובבורסה נאבקו: הבונד, פוע"צ, ס"ס, ס"ד וגם קבוצת אנרכיסטים־קומוניסטים, שאנו צ"צ נאסרנו, במקרה עיוור, במקומם. ועידתם התכנסה באותו זמן בו נועדה ועידתנו.

בלודז' קיים היה בי"ס גבוה לרופאי שיניים, ומאות תלמידים מכל קצות רוסיה באו ללמוד בו. בית ספר זה סיפק חברים פעילים לכל מפלגות השמאל וגם לצ"צ, ובתוכם חברנו היקר שלמן, שהיה אז בין מורי המוסד.

מנהל בי"ס ובעליו היה יהודי אחד, ז'אדיוויץ' שמו, ידוע ומקובל בעיר. לאחר המהפכה, ורק בשנת 1927 נתגלה, שהוא שיתף פעולה עם ה„אוחרנה" (בולשת

מדינית) הרוסית. במילים פשוטות, הוא ריגל בין תלמידי המוסד מטעם הבולשת המרכזית בפטרבורג, ואנו היינו קרבנותיו.

התנועה הציונית בלודז'

לודז' הצטיינה בתנופת מעשיה ובפעולתה למען יישוב א"י, אפילו בהשוואה לווארשה, בת שלוש מאות אלף יהודיה.

בראש ההסתדרות הציונית בעיר לודז' עמדו עסקנים נכבדים: יו"ר הועד העירוני היה מר אלישיב, איש יפה רוח ואנין הטעם, בעל "הצופה" לשעבר, העיתון העברי והאירופי בציביונו. אלישיב עבר ונשתל בלודז' כסוחר מצליח, הוא היה גם יו"ר חברת "חובבי שפת עבר" הפעילה. אולם כשמרן מטבעו ובהשקפותיו הפוליטיות היה רחוק מלהיות מידידי הנוער הנלהב למעשים ולא קרבם ביותר. ההיפך ממנו היה בעל ביח"ר, מר ליבנשטיין מרוסיה (אביו של אליעזר ליבנה), והוא מבית מדרשו של אחד העם, חובב הנוער היה ומקרבם ותומך בהם. הוא היה מסור לאין גבול לכל פעולה ציונית. והנה שוב טיפוס אחר — בעל ביח"ר גדול, מר ליטווין מקורלנד, דובר גרמנית ובעל פרינציפים נוקשים, לא הכיר בנוער ובתפקידיו; ודומה לו ביחסו לנוער ד"ר גולדמן, רופא שיניים, דובר גרמנית גם הוא, המורשה של הבנק הלאומי; והנה — המגיסטר שץ מקורלנד ודובר רוסית. אמנם בעל לב חם, מכבד את הנוער על עבודתו ומסירותו, אבל לא היה בעל השפעה בוועד; וד"ר שמעון ברנשטיין, המלומד הידוע, והוא פקיד בכיר בבית מסחר ורחוק מפעולה ציונית, ולידו רבקינד הצעיר, למדן מובהק מ"המזרחי", (היה פעיל באמריקה ומת שם). ואחרון אחרון, מר מרדכי מרחיב, איש פולין מטומשוב. משפחתו מבין מתבוללי צ'נסטוחוב ודוברי פולנית. הוא היה מורשה הקה"ק ומסור לאין גבול, ידיד הנוער ותומך בהם, חרף את נפשו ושיתף פעולה עם צ"צ גם בהכנות לוועידתם, בנתנו את כתובתו לקורספונדנציה בין צ"צ בלודז' והאגודות ברוסיה. ולבסוף אין לשכוח גם את המהנדס יאן קירשרוט גם הוא דובר פולנית, מחברי "התחיה" לשעבר, דימוקרט ומקורב לנוער, אבל רחוק מפעולה ציונית אז ומהשפעה בוועד.

פטרון הציונות הגדולה התרבותית והכלכלית היה המטיף בביהכ"נ של הנאורים, הד"ר בראודה מגליציה, גיסו של מרטין בובר, הרצליאני וחבר הוה"פ הציוני, שבביתו התכנסו נוטבלי לודז' ועשיריה גם מבין המתבוללים. הוא היה מזמינם לרגל בואם של הד"ר רופין או ד"ר טהון, נציגי "חברת הכשרת היישוב" וכיו"ב, להפיץ את מניותיהם או לרגל פעולה תרבותית, כגון ייסוד בתי"ס תיכוניים לבנים ולבנות, שהלימודים העבריים תפסו בהם מקום מכובד. ביתו היה פתוח גם לצעירים תאבי־דעת ומעשים.

זוכרני, שגם אותי, את הצעיר בן ה־17, לא היה שוכח להזמין לביתו יחד עם עשירי לודז', והיה מציגני לפניהם כנצר למשפחת פריבס החסידית המפורסמת, מפרנסי קהילת ווארשה. ומדי פעם היה מודיעני, שאוכל להביא עוד מישהו מחברי צ"צ הפעילים. היעזתי, אם כן, והבאתי אתי פעם, אם כי בחרדת־מה, את חברנו, הפועל האורג, אליהו טוביאש... וראו פלא, ד"ר ברוידה ביקש מטוביאש להישאר עם גמר האספה וחקרו על מצב הפועלים בבאלוט ועל השפעת הציונות ביניהם. הדבר היה לשיחה בין אורגי באלוט והרים את קרנה של הציונות וכבוד מטיפה.

ציוני לודז' היו מקוני המניות המובהקים של מפעלים ציוניים שונים, תרבותיים וכלכליים; הם היו מבין ראשוני רוכשי הקרקעות בארץ, ומהם עלו רבים

לארץ והיו מבוניה. אזכיר לדוגמא — את משפחת וייס, ממייסדי ת"א, משפחת גולומב, מפרדסני פ"ת, משפ' גורלסקי, גוטר וכו' וכו'.

אגודת צ"צ בלודז', חבריה וחלקי בה

ועתה הגיע תורה של אגודת צ"צ הלודז'אית, לתאר את דמותה, הרכבה ופעולותיה המגוונות.

אגודה זו היתה גם היא בבואה נאמנה של מיזוג „שבטי" ישראל לשדרותיהם, החל בחובשי בית המדרש ויוצאיו עד פקידי בתי מסחר ובתי־חרושת, סוכנים נוסעים, מורים ותלמידי בתי"ס, גם אקדמאים מספר, ולבסוף — בעלי מלאכה ופועלים ממש — אורגים ופועלי טכסטיל לענפיו השונים; ודווקא בין האחרונים היו בעלי הכרה ועמדה ברורה, כי בחלקם היו גם יוצאי מפלגות שמאליות, ובקיאים בשקלא וטריא מפלגתית.

ויצויין, שאגודת צ"צ בלודז' לא נהנתה מכל תמיכה, לא חומרית ולא רוחנית מהועד הציוני העירוני, וכנהוג הביטו על הצעירים הפעילים כ„נושאי־כלים" ושליחי־מצווה בלבד; ולעיתים נדירות מאד היו מזמינים את נציגיהם לישיבת הועד העירוני, שגם הוא התאסף לעיתים רחוקות. והנה עמד להם לצ"צ ראש „המזרחי", מר זילברשטיין — המשכיל החרד, והעמיד לרשות אגודת צ"צ, לספרייתה ולאספותיה את ה„שטיבל", ביהכ"נ של „שלומי אמוני ישראל", אחר כך של „המזרחי", ברחוב וסכודניה 47.

שם, לאור העששיות הקטנות, שהפיצו אור למחצה ולרביע היו מתכנסים הצעירים „חולמי ציון וירושלים" והרנינו את נפשם השוקקה בהרצאות באידיש, ובעברית ובוויכוחים סוערים — כאן סייעו בידי חובשי ביהמ"ד להשיג מורים ללימודים כלליים, כדי להרחיב את אופקם וידיעותיהם, כאן הוחלט על עליית חבריהם לארץ, כאן שתו בצמא דברי אורח מהארץ וכאן החליטו על מעשים ופעולות בתחומים שונים. ולמקום זה נקלעתי גם אני, איש וארשה מובהק, שבאתי ללודז' להתמחות כאומן בענף הטכסטיל. ומדוע זה בחרו דווקא בי בשבילי דווקא באומנות זו?

עלי, אם כן, למסור משהו ולתאר את בית אבי. אבי ז"ל לא היה ציוני רשמי, אולם חובב ציון בכל ליבו ונפשו, ותמיד חלם על עלייה לארץ ולהתנחל בה כבעל אחוזה, כי סבי ז"ל, בלנצ'יצה, ממוקירי המלבי"ם וממארחיו בביתו, היה בעל אחוזה, ולכן היתה לו לאבי נטייה טבעית לקרקע. כשגמרתי את ביה"ס הכללי ואת הקורסים ללימודי היהדות מיסודו של הד"ר שמואל פוזננסקי, שיכנע אותי אבי ז"ל, שלא אצא לחו"ל להמשיך בלימודיי, אלא שאעבור ללודז' לקרובי משפחתי, שכולם היו מבעלי בתיח"ר לטכסטיל. אתאמן בענף זה כאומן האריגה וכמרכיב הצבעים והדגמים, שאגב היתה לי גם נטייה לכך. אבי הבטיחני לסייע בידי לפתח את הענף הזה בארץ, בהעמידו לרשותי את האמצעים הדרושים, וכך יוכל גם הוא לעלות אחרי עם כל משפחתו.

חפשי מעול פרנסה ומחובות משפחה, זמני בידי, חיפשתי בעיר מגורי החדשה את הנוער הציוני המאורגן. ביקרתי, איפוא, בפעם הראשונה באותו ה„שטיבל" האפל למחצה של „המזרחי" — אלמוני ובלתי ידוע ומוכר למישהו, ובמקרה נקלעתי באותו ערב לאספה כללית סוערת של צ"צ, הקשבתי לויכוחים שנוהלו באידיש ובעברית, והדברים נאמרו בלהט ובאמונת־תום.

בפעם הראשונה נזדמנתי למין מחתרת ציונית, שבה בלטו רבים מחובשי ביהמ"ד בלבושם המסורתי, ששתו בצמא את דברי חבריהם הגדולים מהם בשנים

ובוותק ציוני. הנה דברי ההיגיון של הח' הלל ליפשיץ, המורה, אשר נאמרו באידיש ליטאית עסיסית מתובלת דברי תורה (אני שמעתי בפעם הראשונה אידיש כזאת); והנה דבריו השקולים, הנשמעים בנחת ובנועם, מפי הרשל (צבי ברות), מיוצאי פוע"צ ובשפת־אידיש לודז'אית ספרותית ובמונחים והגדרות מהבורסה המפלגתית. במיוחד הפתיעני בדבריו באידיש מגורמנת חיים־היימן הלפרן מקורלנד, אשר מדי פעם תיבל את דבריו בפסוקים מן הסידור ומן התפילות השגורות על פיו והכל נהנו מדבריו. ולעומתם דברי הח' אליהו טוביאש, מאורגי־באלוט הפועלית, ושפתו שפת פועלים באידיש פולנית עממית, גם היא היתה מתובלת במונחי הבורסה הפוליטית. הוקסמתי מן המעמד המיוחד. קמתי, היצגתי את עצמי, ותיכף שותפתי בוויכוח, ואת דברי השמעתי בשפה העברית, כי האידיש הוורשאית שלי המתובלת בפולוניזמים רבים לא תאמה את המקום. ובערב זה נתקבלתי כחבר פעיל לוועד צ"צ ונבחרתי כנציג האגודה לוועד העירוני הציוני.

ראשית דבר ביקרתי, כנציג צ"צ, בבית כל חברי הועד העירוני על דוקטוריו ונכבדיו, ולא חסכתי כל עמל כדי לשכנע אותם, כי יש לקרוא לאספה כללית של הועד הציוני העירוני. לכל אחד הצעתי שיכתוב ליו"ר הועד מר אלישיב, כי הוא תומך, מסכים או אפילו דורש שתיקרא ישיבה כזאת.

וסו"ס נתכנס הועד לישיבה אריכתה, ז"א לשתי ישיבות במשך שבועיים. ואחד הסעיפים שהעמדנו לדיון היה „היחסים בין צ"צ והועד העירוני וחלקנו ודעתנו בניהול העניינים". לישיבות אלה הזמנתי על דעת עצמי עוד שני חברי צ"צ, את הגזבר מנחם רוזנבלום הנקרא בפינו „מנחם קיבלתי" (כחתימתו על ההוצאות) ואת הרשל ברות (עלה ונפטר בארץ). אני השתתפתי בוויכוחים בעברית, עברתי לפולנית עם דוברי פולנית, ומפולנית לגרמנית עם דוברי גרמנית.

צ"צ נעשה לגורם, שהועד העירוני נאלץ להתחשב בו, ולא עוד, אלא שאוטל עלי התיווך לשם קריאת הועד לישיבותיו, שנתקיימו מאז בקביעות מסויימת.

יד ושם למנהיג הרוחני של צ"צ, ד"ר א. ל. דרייזנשטוק

באחת מישיבות הועד העירוני הכרתי את מנהיג צ"צ, האידיאולוג ומורם הרוחני, את ד"ר אריה ליב דרייזנשטוק, אדם קשיש ותמהוני בהליכותיו, בעל רעמת שיבה ומבט חודר וקנאי, בעל ידיעות רחבות ועמוקות בפילוסופיה וסוציולוגיה ובכל שטחי המדע ההומניסטי, משכמו ומעלה גבוה מכל בני סביבתו וחברי הוועד, בר־פלוגתא חריף ועקיב־עקרונות, רוח החייה בהשפעה רוחנית ובהעמקת התודעה הלאומית, הסוציאלית והציונית בין הנוער הציוני. סיסמתו היתה: „עם העם, באמצעות העם ולמען העם!"

הוא השתתף בוועידת הלסינגפורס ובקונגרסים מספר, ונלחם לרעיון ההשתתפות האקטיבית של ההסתדרות הציונית בחיי העם בגולה ובכיבוש הקהילות. הוא היה יליד קורלנד וחניך אוניברסיטאות בשוויץ ובגרמניה, ושפת דיבורו גרמנית. דבריו נשמעו תמיד כאש לוהטת, והיה למטה־זעם בעקרונותיו הדימוקרטיים בישיבות הועד העירוני. לא היה מופיע באספות ובמופעים שונים, אם מחיר כרטיס הכניסה היה מודרג. דרש שוויון לכל ובכל. למרות גילו המופלג ובריאותו הרופפת התמסר לחינוך הנוער הציוני, ובמיוחד קרב את הנוער החרדי מיוצאי בית־המדרש והישיבות. לפי דעתו, לא הגיעה עדיין השעה לגבש „פרוגרמה" אידיאולוגית ומעשית לצ"צ, אולם החשיב מאד את ערכו היוצר של הפועל העברי בארץ וקרא לשיתוף פעולה עם מפלגת „הפועל הצעיר" בארץ.

פעולתה של אגודת צ"צ בלודז'

מגוונת ועשירה היתה פעולתה של אגודת צ"צ בלודז' בתחומים שונים:

א — בתחום הפצת השכלה כללית ולאומית בין חובשי בית־המדרש ופועלי באלוט. עמדו להם בזאת המורים: האידיאליסט ד"ר א. ל. דרייזנשטוק, המורה מנחם פוזננסקי (א"כ בארץ), יונה הלפרין (א"כ בארץ), שרגא נפחא (א"כ בארץ), הלל ליפשיץ (א"כ בארץ), המורים יצחק ברקמן, מלוטק ואחרים.

ב — הפעולה בהפצת העתונות הציונית והפועלית „השלוח", „ראזסוייט", „דאס אידישע פאלק", „העברי", הביבליותיקה העממית, ובמיוחד בהפצת „הפוה"צ", שלזה התמסר הח' ישעיהו אלבינגר, שבכל לחט נפשו של חובש בית מדרש צעיר עשה בזה גדולות ממש, וכבר אז הצטיין ב„מצוות־עשה" בשטחי ציונות מעשית. וייזכר כאן המאורע שהיכה גלים בציבוריות העברית.

ועד „חובבי ציון" באודיסה, שתמך בהפוה"צ בסך 100 רובל לכל גליון, ביטל את התמיכה לאחר מאמרו החריף וגלוי־הלב של ברנר בעניני דת ואמונה. כשנודע בציבור דבר הסנקציות התאזרו חברי צ"צ בלודז' למגבית מיוחדת ושלחו את מאה הרובלים להפוה"צ בצירוף מכתב עידוד, ולאות הזדהות עם הפוה"צ הגבירו צ"צ בלודז' את פעולת ההפצה של העיתון והגיעו ל־50 גיליונות, דבר הנחשב אז להישג שלא היה כדוגמתו, גם בזה היה רב חלקו של הח' אלבינגר ישעיהו.

ג — הפעולה בהפצת השפה העברית באמצעות שעורי ערב וכיו"ב. מרבית חברי צ"צ היו גם חברים פעילים באג' „חובבי שפת עבר". כעבור מספר שנים עשה ממש גדולות בתחום פעולה זה מיכאל אוסובסקי, הלא הוא העיתונאי הישראלי הנודע, מיכאל אסף. הוא יסד אגודה לשעורי־ערב לעברית ועשרות, עשרות בנות ובנים למדו בהם את השפה העברית ואת תורת הציונות.

ד — פעולותינו בין הנוער הלומד. הרחבנו את הפעולה גם בין הנוער הלומד בבת"ס עבריים ופולניים, תמכנו ב„פרחי ציון", תלמידי בת"ס עבריים, סייענו בידי תלמידי בת"ס פולניים להתארגן בקבוצות ציוניות. הם נתפסו לרעיון הנעלה של הקרן הקיימת כגואלת את אדמת א"י לעם, והציגו הצגות בשפה הפולנית להרבות את הכנסותיה, ומעניין — שהם נתפסו לרעיון הציוני דווקא בהשפעת המשוררים — „החוזים" הפולניים, שהטיפו ביצירותיהם לגאולת העם הפולני המשועבד. חבריהם הפולנים היו ברובם מאוגדים, בהשפעת מוריהם, באיגודי מחתרת לאומיים שלנוער היהודי לא ניתנה הכניסה בהם.

גם בנות מהאינטליגנציה התארגנו כקבוצות־לימוד וניהלנו בהן הסברה ציונית ויהודית. וייזכר לטוב המגיסטר שץ, שהעמיד לרשותנו את דירתו המרווחת — וזאת למטרה שהיתה אז בתכלית האיסור. (בתחום פעולה זה היה חלקי רב ביותר).

ה — בתחומי העבודה המעשית, כגון הפצת שקלים, פעולות למען הקה"ק וכיו"ב היה חלקם של צ"צ רב מאד, ולפי מספר השקלים שהפצנו היה ביכולתנו תמיד לשלוח מטעם צ"צ ציר או שנים ויותר לקונגרסים הציוניים.

ו — והחשוב מכל, שרבים מחברי צ"צ תרגמו את עקרונותיה של „הפועל הצעיר" בארץ הלכה למעשה ועלו ארצה ללמוד ולעבוד בה — אזכיר רק שמות מספר, מן הידועים והוותיקים: ישראל רייכרט, חוקר מחלות הצמחים הנודע, שרגא נפחא ז"ל, מהמורים והמנהלים הותיקים בארץ, דוד ליפשיץ בעין חרוד, הח' ניימן באילת השחר, מנחם פוזננסקי, מורה וסופר, חברנו מונסטירסקי, מוותיקי נהלל ששלח לפניו את אשתו וא"כ עלה גם הוא, הח' רוזנברג — מעובדי משרד

החינוך בארץ ועוד. ועד צ"צ ליווה את חבריו החלוצים בסיוע רוחני וגם חומרי, לפעמים ע"י השתתפות בהוצאות הנסיעה לארץ וכן בדאגה להתערותם בה. וטבעי הדבר, שהחברים הנ"ל נכנסו בארץ להסתדרות „הפועל הצעיר", וגם אנו צ"צ בלודז' הרגשנו את עצמנו קרובים בהשקפותינו להפוה"צ.

כאמור הכניסה צ"צ תסיסה בועד הציוני העירוני, כי לא נתנו לו לשקוט על שמריו ודרשנו אספה כללית של ציוני העיר. והנה סו"ס נתכנסה האספה באולם הקונצרטים הגדול, והאולם היה מלא מפה לפה, גם היציעים נתמלאו בנוער, ורבים רבים מהם תלמידי בתיה"ס התיכוניים בעיר, מהמחלקות הגבוהות. וזאת, באמת, בפעם הראשונה בתולדות ההסתדרות הציונית בלודז', והמעניין, שהאספה נהפכה למעין סימפוזיון על מהות צ"צ, בתוקף דרישותינו לשינוי יסודי בדרכי העבודה הציונית בעיר. והנוער פורץ מדי־פעם במחיאות כפיים סוערות, בהביעו בזאת את הזדהותם אתנו.

הציונים המכובדים, בראשות מר אלישיב, טענו, כי צ"צ הוא רק סימן ביולוגי לגיל צעיר. נלהבים הם אמנם למעשים ולפעולות, אולם אין איש מפריע להם להשתתף בכל מיני פעולות ציוניות ע"י הועד הערוני, שהנהו בא־כח לגיטימי של ההסתדרות הציונית. ואנו חברי צ"צ — צבי ברות הלודז'אי, הלל ליפשיץ הליטאי ויקותיאל עזרוני הווארשאי טענו לעומתם כי: צ"צ זוהי דרך מיוחדת בציונות, סימן של התחדשות תמידית ודינמית, מרד בשגרה של אוסף כספים בלבד; צ"צ — פירוש האקטיביזציה של המוני־ישראל כנושאי דגל השחרור הלאומי, אם כי שוללים אנו מלחמת מעמדות בתנאי האנומליה הכלכלית הגלותית; צ"צ פירושה — מלחמת תנופה בכל גילויי ההתבוללות והרכנת הראש הן לצד ימין והן לצד שמאל, ולבסוף — וכאן פרצה הסערה — צ"צ משמע — הגשמה עצמית והתכוננות לעלייה ארצה, ובינתיים — תמיכה בכיבוש העבודה על־ידי הפועל העברי בארץ וסיוע למוסדותיו ולניצני ההתישבות העצמית של הפועלים...

דברים אלה היו, כצנינים בעיני הציונים הנכבדים, ובעיקר בעיני ראשי הציונות בעיר, אולם נשאו חן בעיני הנוער שמילא את היציע וחדרו לליבות תלמידי בתיה"ס התיכוניים; ולאחר האספה הזאת פנו אלינו תלמידי בתיה"ס לשם התארגנות ופעולת הסברה ביניהם.

כיון שהאספה הזאת נתקיימה, כאמור, באולם הקונצרטים הגדול שבלודז' היו נוכחים בה גם מספר ציונים צעירים מערי־פולין ורוסיה שבאו העירה לרגל עסקיהם, ועם תום האספה מצאו לנכון להתוודע אלינו. מהם נודע לנו בראשונה, שגם באגודות צ"צ ברוסיה: במינסק, באודיסה, בוילנה ועוד מורגשת תסיסה דומה לשלנו, וכי הערב הייתי דוברם הם בתפיסתי את מהותו של צ"צ. לפי דעתם ישנו הכרח של הידברות בין אגודות צ"צ לשם קביעת „פרוגרמה" אחידה לתנועה, אולם תנאי ראשון לדבר היא — הזהירות והחשאיות. מקרה זה נתן את הדחיפה האחרונה ליזום מעין פגישה בין נציגי צ"צ בפולין, ליטא ורוסיה ולהיווכח, אם יש מן המשותף בדעות ובהשקפות.

ההכנות לועידה

לשם בטחון וזהירות שבקונספירציה נבחרה ועדה מצומצמת ובה החברים: הרשל־צבי ברות, מיכאל מרגולין, חבר גדול מאתנו בשנים בשם שלמן — רופא שיניים ומדריך בבית־הספר לרפואת שיניים של ז'דוויץ, וכן כותב הטורים האלה. הוועדה הזאת שנקראה לפי המסמכים הנמצאים בארכיון העבודה בת"א —

„הקומיסיה שע"י צ"צ בלודז' ליסוד הסתדרות כללית של צעירים ציוניים" — היתה אוטונומית בפעולתה. רק מספר חברים ותיקים של צ"צ ידעו על פעולתה, וגם הם התנגדו ל„קומיסיה" מטעמי ביטחון; והעיקר שהחבר הוותיק של צ"צ, אשר על הקופה, התנגד לממן את הוצאות הכרוכות בקריאת הוועידה. וכך נאלצתי לקבל על עצמי את עבודת הארגון, הקורספונדנציה והמימון. ייזכר לטוב — הציוני הכללי, ידיד הנוער וריעי האישי, הח' מרדכי מרחיב, שסיפק לי חלק מהבולים הדרושים וכן דודי בעל ביהח"ר, משה רבסקי, שסייע לארגון הוועידה שלא מדעת, כי המכתבים והמברקים נשלחו על־ידי על חשבון „הוצאות הדואר" של בית מסחרו...

הוועדה באה בדברים, בין היתר, עם זליג טיר ממינסק ועם הסטודנט זאב זליקין מקיוב (ר' עליו ב„העבר" ספר י"ב, עמ' 90—91) וכו' וכו' וקיבלה מהם כתובות רבות של אגודות צ"צ ברוסיה.

בחג השבועות תר"ע, בבואי הביתה לוארשה, קראתי מטעם ה„קומיסיה" לפגישה מצומצמת של חברי צ"צ בווארשה, והם החברים: שמואל פרופס, ישראל שטינפלד ובן־ציון רפפורט, מצאתי אצלם אוזן קשבת ואפילו התלהבות לרעיון, והוחלט:

א) לקרוא ל„קונפרנציה מיוחדת" של אגודות צ"צ; ב) כל ההכנות לכך תיעשינה מתוך שיתוף גמור והתעצות בין אגודות צ"צ שבלודז' ושבווארשה ג) המזכירות הפעילה נשארת בלודז'; ד) כמקום הוועידה המתוכננת הוצעה וילנה, ששמה יצא לתהילה כמרכז ציוני עברי, בה הופיע האורגן „דאָס אידישע פאָלק", שעורכו היה יצחק גרינבוים, ובה נמצא נוער ציוני תוסס ובעל הכרה. עלי הוטל לנסוע לווילנה ולברר במקום את האפשרויות בה.

נסעתי, איפוא, לווילנה ושם נתקיימו אספות אחדות, מהן אחת מרובת משתתפים בחוילה מחוץ לעיר, מחשש „עינא בישא" של הבולשת הרוסית. כמו כן כונסו תלמידי כתות ז', ח' בגימנסיות העבריות מיסודו של ד"ר כהן. כאן יכולתי לדבר עברית. השתדלתי לעמוד על טיבו של הנוער הציוני ונתברר, שרבות מן הבעיות שהתחבטנו בהן אנחנו, כגון שאלת עבודת־ההוה, שאלת האיחוד עם הפוה"צ בארץ ועוד, היו רחוקות עדיין מתחום התעניינותם, ותוצאות נסיעתי היו — שאין טעם ואין נכונות מצידם לקיים את הוועידה בעירם.

כדי לעמוד על מהות אגודת צ"צ במקומות שונים פנינו אליהם במכתב חוזר ובשאלון מפורט בהקטוגרף. הח' מיכאל מרגולין מסר לנו את הרצפט, כיצד להכין הקטוגרף מושלם מז'לטינה בתוך תבנית מלבנית לאפיית עוגות. היתרון היה בזה, שלא היינו נזקקים לקניית דפי־הקטוגרף שעלו בכסף רב. מספיק היה לרחוץ את השכבה העליונה של ההקטוגרף במים רותחים, ואפשר היה להשתמש בו להדפסה מחודשת, וחוזר חלילה. באותם הימים של הדפסת החוזרים הייתי מתהלך כצבע זה בידים מלוכלכות בדיו הקטוגרפית סגולה, שנספגה לתוך העור ואין רוחץ. נאלצתי, איפוא, ללבוש כפפות, למען לא יכירו במה היינו עסוקים, ותירוצי עמי, כי נכוויתי קשות. התירוץ נתקבל על הדעת, והכל היו שואלים לשלום ידי.

התשובות על השאלון צריכות היו להתקבל בחלקן עפ"י הכתובת של הציוני המסור, מורשה הקה"ק וידידי הטוב, מרדכי מרחיב, שעבד בפירמה גדולה. הינחנו, שלא יעלה על דעת הבולשת לעקוב אחרי הקורספונדנציה המתקבלת בפירמה המכובדת. ומרביתן של התשובות צריכות היו להישלח עפ"י הכתובת של חברנו שלמן בביה"ס לרפואת שיניים של זאדיוויץ, מתוך הנחה, (וכפי שנתברר א"כ,

היא היתה מוטעית), כי בין מאות המכתבים שמתקבלים בשביל תלמידי ביה"ס לא יזכר עוד מספר מכתבים שיתקבלו מרוסיה.

למען הסרת סכנת המאסרים בין חברי צ"צ הלודז'אים, וכתוצאה מזאת — חיסול אגודת צ"צ; והעיקר ע"י כך גם סיכון "המזרחי", שב„שטיבל" שלהם נתקיימו אסיפות אגודתנו ללא טובת הנאה מצדם, העמדנו את הוועדה היוזמת על שלושה בלבד, שלמן, מרגולין ואני, וכולנו חברים שלא מזמן הגענו ללודז'. באופן טבעי הייתי אני המקשר בין לודז' ובין וארשה, שבה היה מקום המגורים של משפחתי. על החבר הרשל ברות הוטל התפקיד של השמירה על הקונספירציה ועיקוב אחרי הבולשת לפני ובשעת הועידה.

במשך הזמן נתקבלו למעלה מ־40 תשובות מאגודות צ"צ ברוסיה, ליטא ופולין, ובכולן יחס חיובי לרעיון הוועידה. נשלח, איפוא, מטעם הוועידה חוזר שני ושלישי בפירוט הבעיות־„הפרובלימות" שתעמודנה „לליבון בקונפרנציה" ונקבע מועד כינוס הוועידה: הימים ד'־ה', בחוה"מ סוכות תרע"א, ומקום הוועידה — וארשה.

הוועדה פנתה דחופות לפוה"צ בארץ וביקשה שישלחו את מישהו מחבריהם לוועידה, למען ירצה על היסודות העיוניים של התנועה ועל המצב בארץ, וכן פנתה הוועדה לאישים שונים כגון: לאברהם אידלסון, מעורכי „ראזסוויט" ומהסופרים המובהקים בתורת הציונות, ליצחק גרינבוים, עורך „דאָס אידישע פאָלק", שחשבנוהו לדימוקרט ולרדיקל וקרוב לנו ברוחו, ולעוד מספר אישים שישתתפו איתנו בוועידה, לשם בירור הבעיות שאנו מתחבטים בהן.

לצערנו הרב, חלה בקיץ ד"ר א. ל. דרייזנשטוק, המורה הרוחני של צ"צ בלודז', וקרוב לזמן הוועידה הלך מאיתנו. היתה זו אבדה גדולה לתנועה.

הפעולות ערב הוועידה

בראש השנה תרע"א התכנסה בביתי בוארשה הוועדה היוזמת ונקבעו: סדר־היום של הוועידה, סומנו המרצים הפותחים ושאר הפרטים, כנהוג, וכן נבחרה ועדה מארחת מבין חברי צ"צ בוארשה; ומרגע זה התחילו התקלות.

לאחר שובי ללודז' נתקבלה ידיעה דחופה מוארשה, שוועד חברת „חובבי שפת עבר" אינו מסכים בשום אופן שוועידתנו תתקיים במעונם. גם מנהלת ביה"ס העברי „יהודיה", הקרובה ברוחה לצ"צ, התחרטה ודחתה את הסכמתה. וכך נאלצנו לקבוע את מקום הוועידה בלודז', וקבענו את מקום הוועידה, בחדרים השייכים ל„חובבי שפת עבר", המסונף ל„הזמיר" הלודז'אי, מבלי להודיע על כך להנהלות המוסדות הנ"ל, ובזה עזר לנו הח' ישעיהו אלבינגר. אפילו לחבר פעיל כמוהו לא הודענו על התכנסות הוועידה, עד הימים האחרונים ממש, כשהיה צורך לארגן הקבלת פניהם של הצירים ולדאוג לאכסונם.

השיקולים שלנו היו: ראש „הזמיר" הוא חייקל ינובסקי, מבעלי בתיהח"ר הידועים בלודז' ואינו חשוד בעיני המשטרה; הדירה נמצאת בפסג' מגורים גדול ברח' פרומנדה 21 המפולש לשני רחובות, ורבים רבים הנכנסים והיוצאים בו; לחדרים השייכים „לחובבי שפת עבר" ישנה יציאה כפולה, וע"י כך קיימת אפשרות התחמקות בשעת סכנה; אחד הדיירים בקומה העליונה הסכים לתת, בשעת סכנה, מעבר־יציאה דרך דירתו הוא, לאגף אחר של הבית, ומשם בחמיקה החוצה.

מחמת הצימצום במקום והצורך בקונספירציה מוגברת הוחלט, לצמצם את מספר באי־כח האגודות לשניים מעיר, ואפילו מלודז' עצמה צמצמנו עד מינימום

את מספר הצירים, שלא לסכן את מישהו מהצירים שהם בעלי משפחות או חברים מפרנסים ונושאים באחריות לזולת. למקום המפגש לבאי הוועידה מרוסיה נקבע היציע באולם הקונצרטים המפואר שברחוב דז'ילנה, אשר אור ליום הוועידה נערך בו קונצרט סימפוני. סימן ההיכר לבאים היה עתון „ראזסוויט" בידי אחדים מחברי הוועדה היוזמת שישבו מפוזרים במקומות שונים ביציע. נבחרה ועדת הארחה, שבראשה עמדו החברים — ישעיהו אלבינגר, רוזן ועוד. לחברי הוועדה הזאת בחרנו במכוון באלה שבתלבושתם המסורתית לא יעוררו שום חשד בעיני הבולשת. הם היכו לבאים בתחנות הרכבות וקבעו להם מקומות לינה אצל חברים שונים.

כיצד גילתה הבולשת את עקבות הוועידה

מובן, שהבולשת ריחרחה כל הזמן והיתה עוקבת אחרינו, אלא שתמיד עלה בידנו להסוות את פעולתנו ולהתחמק מפניה, והנה קרה המקרה הגרוטסקי וגורלי ממש.

מיקאטרינוסלאב בא לוועידה דניאל וכסלר, בחור יפה־תואר וזקוף־קומה, סטודנט ביה"ס הגבוה למכרות ומחצבים. הוא הגיע ללודז' לפנות ערב והתהלך בחוצות העיר בסגינו הארוך עם כתפיות־כסף נוצצות על הסגין ובכובע המהודר, מראה קצין גבוה, ופניו לאולם הקונצרטים. בצומת הדרכים של רחובות פיוטר־קובסקה—דז'ילנה פנה הבחור ברוסית אל השוטר העומד שם (והוא היה מבלשי הז'אנדרמריה) בשאלה „איפה כאן אולם הקונצרטים?" השוטר, שנדהם מההופעה המיוחדת במינה והזרה בלודז', הורה לו את הדרך ושלח בלשים בלבוש אזרחי שיעקבו אחריו. הם חדרו לאולם הקונצרטים וראוהו מתישב על ידי ביציע. כן הבחינו שעוד מספר צעירים זרים פונים לעברי; ומרגע זה הלכו הבלשים אחרי כצל ולא הרפו ממני.

גם עיני היו פקוחות למתרחש, וכל עוד נפשי בי הספקתי להתחמק עם תום הקונצרט ולבוא לדירתי, למען השמד או הסתר כל דבר פסול. בדרך הרגשתי, שבכל פינת רחוב מחכה לי בלש ועוקב אחרי, אולם עלה בידי להוליך אותם שולל ולהגיע לביתי, מבלי שיוכלו לקבוע בבטחה את מספר הבית. שמעתי, שהבלשים שואלים על האדם הצעיר, שרק עכשיו נכנס לבית זה; אולם השוער, שהיה מקבל דמי־כיס מכובדים ממני, הבין לכוונת השואלים והבטיחם, שהצעיר המבוקש על ידם צלצל בשער הבית הקרוב. וכך ניצלתי הלילה מחיפוש וממאסר.

כל הלילה, כמובן, לא עצמתי עין, יושב הייתי על אדן החלון הפונה לחצר, לבי הולם פעם, ואני מקשיב לכל רשרוש ומטכס עצה — כיצד להתחמק במקרה של סכנה ממשית, את הכתובות והניירות החשובים הספקתי לשים בקופסת־פח סגורה וצמודה היטב ולהטמינה במים, בכד הפרחים הגדול בסלון של בעלי הדירה העשירים, גם הם מבעלי בתיח"ר חשובים, ואצלם הלא לא יחפשו...

שכני לחדרי המרווח, מורה לעברית ויפה שמו, שבא מרוסיה וגר אצלי זמנית עד שימצא עבודה, פחדן מובהק — נבהל להישאר עם „ריבולוציונר" כמוני ועזב את הבית עוד באותו לילה; אלא שעשה אתי חסד והזמין בשבילי כרכרה לשעות הבוקר המוקדמות, וכך עלה בידי להתחמק מהבית — ישר לחצר הוועידה, ושם שהיתי אצל אחד הדיירים עד שעות היפתח הוועידה.

וועדת ההארחה פעלה, כנראה, יפה מאוד, וכל הצירים שבאו ללודז' הגיעו אחד אחד לפנות ערב עם חשכה למקום הוועידה ב„הזמיר", ברח' פרומנדה 21.

הישיבה הראשונה של הוועידה

אחרי היכרות קצרה נתברר, כי מ־40 הצירים, שמהם נתקבלו תשובות בכתב על בואם לוועידה בוארשה, לא הגיעו ללודז' אלא כ־30 חברים, כי פחד הבולשת הרוסית נפל עליהם. מאישי הציונות וממנהיגיה הקרובים לנו ברוח לא בא איש. א"כ נודע לנו, שגרמה לכך הידיעה המכשילה על הוועידה שנתפרסמה בטעות פטלית ב„ראזסוויט" הפטרבורגי. התכנסנו, איפוא, בחדר מאפל היטב — בערב שבת חוה"מ סוכות, כשבחוץ — ברחובות מסביב לבית, מסתובבים חברינו הצעירים במדיהם החסידיים ובודקים, אם אין סכנה נשקפת לנו, ועל כך פיקח הח' הרשל ברות, מותיקי החברים ומתושבי לודז', הבקי בחכמת פיענוח קלסתר פניהם „העדי־נות" של הבלשים.

הוועידה נפתחה בשעות הערב ולנשיאות נבחרו הח"ח: הסטודנט דניאל וכסלר מיקאטרינוסלב יו"ר, שניאור אהרונוב, תלמיד מחלקה ח' בגימנסיה מהומל, יוזם הוועידה יקותיאל דוידוביץ־עזרוני, שמואל פרופס מווארשה והח' בן־ציון רפפורט כמזכיר.

קשה מאוד לשחזר עתה, לאחר כחמישים ושש שנים (השנה שבה התחלתי לכתוב את הזכרונות) את שמות החברים הצירים והאגודות ששלחו את ציריהם. דווקא בעלי הזכרון בינינו, כגון שמואל פרופס ואחרים כבר אינם איתנו, אולם ידוע לנו שבאו מפולין: א) שמואל פרופס ובן־ציון רפפורט מווארשה, ב) דוידוביץ, מרגולין, שלמן וחבר צעיר מורגנשטרן מלודז', ג) ציר מזדונסקה־וולה, ד) ציר מפראגה ליד ווארשה, ה) מזגירז, ו) מאוזורקוב, ח) מפאביאניץ, ט) מלובלין, י) מסוסנוביץ, יא) מטומשוב — הח' מגדל, יב) מקליש או מזאמושץ ואולי עוד מישהו מפולין; ומאג' צ"צ ברוסיה וליטא: יג) מיקטרינוסלב — וכסלר הסטודנט, יד) מהומל — ש. ז. אהרונוב, תלמיד הגימנסיה, טו) מויטבסק — ליכטר, טז) מלומז'ה, יז) מקיוב — זליקין, יח) מדווינסק, יט) ממוהילוב — לוקשין, כ) מקובנו, כא) ממינסק או מפינסק ועוד צירים שאיני זוכרם.

כאמור, קשה מאד לקבוע בדיוק נמרץ את כל הבאים. הנכון הוא, שמפני חומרת המצב לא היה ראשנו נתון לפרטים אלה, השתדלנו גם לחסל כל מיני רשימות וכתובות. אני רק זוכר, שספרתי בחדר 28 צידים.

לאחר סקירה שהושמעה על ידי, על ההכנות לוועידה ועל הצורך בהידברות ובהתארגנות להסתדרות מאוחדת ולפעולה משותפת, נתקבל סדר עבודה של הוועידה, ואלה הם הסעיפים:

א) המצב באגודות צ"צ למקומותיהן, פעולותיהן וחלקן בתנועה הציונית.
ב) השקפת עולמה של צ"צ, עקרונותיה ומטרותיה.
ג) מקומה של צ"צ בתנועה הציונית ויחסה אל מוסדות ההסתדרות הציונית.
ד) פעולות תרבות וחינוך־ההמונים ושאלת השפות.
ה) יחס צ"צ ועמדתה כלפי עבודת ההווה.
ו) עליית חברינו והעבודה בא"י, יחסנו אל הפוה"צ ותמיכתנו בה.
ז) עניני ארגון ובחירת מרכז.

הוועידה נפתחה בהקראת תזכיר מפורט (בן 17 העמודים), שנכתב ע"י יוסף שפרינצק, מזכירו של הפוה"צ בא"י, והמיועד לוועידה; וממש לפני סיומה של קריאת התזכיר נתקבל פתק דחוף לנשיאות, כתוב ע"י שומרי החוץ, כי ב־חובות, משני צדדי הפסג' שורצים בלשים... הנשיאות מצאה לנחוץ להודיע על כך לחברים, ועל האמצעים שנאחזו — במקרה של סכנת כיתור — כיצד להתחמק ולאן וכו' וכו'.

אז קם הח׳ הנלבב דניאל וכסלר, ובנאום נלהב ברוסית נמלצת עדד את הצירים לעמוד במשימה עד הסוף. וזכורות לי עד היום מלות הרישא או הסיפא: „ואנו כבני־המכבים וכו׳".

הרוחות שככו והמשכנו בקריאת התזכיר, ובו בא לידי ביטוי יחסו של הפוה״צ לכל השאלות שהעמדנו על הפרק. בתזכיר הובטח גם לשלוח את אחד מחברי מרכז הפוה״צ שיבקר באגודות צ״צ בגולה, הוקרא גם מכתב קצר מאת אברהם אידלסון מפטרבורג, שברך על התסיסה וההתארגנות בין הנוער הציוני. המעניין הוא, שהוועידה התנהלה, למרות התנאים הקשים, ואולי מפני זה בצורה מעשית ועניינית בלי כל גינוני ברכות, כמקובל בוועידות.

לאחר שעות אחדות של עבודה אינטנסיבית הוחלט להתפזר אחד אחד, וכמובן שעל הח׳ דניאל וכסלר היה לוותר על סגינו ומדיו המפוארים; אולם הוא הספיק לפני זה לעודד את הרוחות בדקלמו, מעשה אמן, את שיריו של פרוג בעברית וברוסית נפלאה. הוחלט להיפגש למחרת, ביום השבת, בביהכ״נ של הציונים „אהל יעקב" ברח׳ דלוגה, לבוא אחד אחד ולהתערב בין המתפללים, וא״כ להמשיך בוועידה בחדר צדדי. אני ועוד מספר חברים נשארנו ללון ב„הזמיר" על ספות המועדון ובדירת סוכן נוסע באותו בית.

למחרת נפגשנו כולנו, חוץ מ־2—3 חברים, צירים מהעיירות הקטנות בפולין, שנעדרו. והנה נודע לנו, שגם לרחוב שבו נמצא ביהכ״נ הגיעו בלשי הז׳אנדרמריה; וכיון שגבאי ביהכ״נ הודיעו לנו קטגורית, שלא יסכנו את בית כניסתם ולא ירשו לנו להתאסף במחיצתו, נאלצתי לאחוז באמצעי דראסטי, כדי להציל את הוועידה, שכ״כ הרבה עמל השקענו בהכנתה.

המשך ישיבות הוועידה, עבודתה והחלטותיה

בסקרי את רשימת דיירי הבית העליתי, שגר בו סוכן נוסע ראשי, העובד למען דודי רבסקי — בעל ביח״ר לטכסטיל, והסוכן עצמו הוא עתה בנסיעות. שיתפתי איפוא, את וכסלר היפהפה, ועלינו יחד אל הגברת, אשת הסוכן, לדירתם בקומה השלישית. הצגתי את עצמי ואת חברי הסטודנט, נשקנו לגברת בידה, כדין האבירות והאצילות הפולנית והיזמנו אותה לשיחה קצרה. נכנסנו לסלון המפואר, ופה הודענו לה קצרות, שדירתה מוחרמת על ידינו כנציגי צעירים ציונים, אשר באו בחרוף נפש מכל קצווי המדינה, והם נתונים עתה בצרה גדולה. ביקשנו ממנה, שתעזוב את דירתה ותצא מן העיר ליום זה, וזאת לשם אַליבי בשבילה, במקרה של חיפוש; לנו תשאיר אחד המפתחות מביתה, כאילו אנו פתחנו את הדירה שלא בידיעתה ונוכחותה. ועוד בקשה לנו, שתשחרר ליום זה את משרתותיה, בטענה שהיא נוסעת לפיקניק מחוץ לעיר עד מהר בבוקר, ולשם זה יש לה צורך בצידה: לחם, חלב, לחמניות וכו׳.

האשה, אמנם, נתחלחלה לשמע הדברים, ובכ״ז שיתפה אתנו פעולה. ולאחר שצידת המזון הדרושה לנו הוכנה על ידה; ומתוך תקוה, שגם במזווה המשופע בכול נמצא משהו כתוספת, עזבו כל הגבירות את ביתן, בהפקירן אותו ל„קומיסיה". ואז רק אז עזבו החברים הצירים את ביהכ״נ אחד אחד, לפני גמר התפילה, ועלו באותה חצר ב„כניסה השחורה" לדירת הפאר שהכינונו להם, כשהם מתקבלים בכל ההדר ע״י הסטודנט וכסלר. ובאותה שעה עסקתי אני בסקר הדירה ובחלוקת חדריה לישיבת הסקציות השונות, כי כך הוחלט עוד אמש לעבוד בסקציות, וא״כ להגיש את ההצעות המעובדות והמנוסחות כהלכה לדיון כללי ולהחלטה.

בהפסקה הראשונה, נדמה לי, התעניין חברנו שניאור אהרונוב בתכולת המזווה והעלה משם, לשמחת כל החברים, אוצרות מעדנים. ייאמר כאן לשבחו, שעל אף היותו מן הצעירים בין צירי הוועידה, היה גם מן הפעילים ביותר, והצטיין בחיתוך הדיבור ובניסוח הגדרות מדויקות וארוכות, שהיה משמיען תמיד בעמידה, בזקיפות קומה כתלמיד בפני רבו, כשהוא מושך ומותח את מדי הגימנזיסט. לכל שאלה שהתעוררה ונסרה בעולם הציוני היתה לו עמדה חותכת וברורה כאחד, כעסקן בקי ורגיל וכצעיר היודע „הכל".

וכך שוב חמקנו מידי הבולשת, שלחרפתה הגדולה לא הצליחה למצוא צעיר וזר אחד בין עוזבי ביהכ"נס, ולתמהונה הרב כולם היו יהודים בגיל בינוני עם בניהם; אולם הם לא הירפו מצידם, ואנו הבחנו מבעד לווילונות המורדים, כי מעל גג הבית שממול דירת הוועידה הציצו עינים בולשות של בלשים מתרוצצים אנה ואנה. העברנו, איפוא, את הסקציות לחדרים לצד החצר, לרבות חדר האמבטיה, חדר המזווה, והמטבח.

הוועידה נמשכה בדירה זו כל היום והערב. לאחר פתיחות מרוכזות בכל בעיה, נחלקה הוועידה לסקציות שונות לשם ניסוח מסקנות והחלטות. זוכרני שוועדת הארגון התאספה בחדר האמבטיה, ומישהו נגע בברז המקלחת וקילוח עז הותך על הנאספים. נשארנו יושבים פשוטי כותנות עד שהתייבשו. העבודה היתה פוריה. מדברי החברים נרשמו רק ראשי פרקים, וכעבור 6 חודשים עם שחרורי מהמאסר השתדלנו לשחזרם.

באופן מעשי הוחלט:

א) שהוועדה היוזמת בצירוף החברים מווארשה, יהוו את המרכז הזמני של אגודות „צעירי־ציון".

ב) על המרכז לשלוח לוועדים במקומות את המסקנות של הסקציות, לשם דיון נוסף באגודותיהם.

ג) להוסיף בפעולת הסברה בין אגודות צ"צ במקומות שונים.

ד) לבוא בדברים ובמו"מ עם האג' החשובות ברוסיה כגון: צ"צ במינסק, אודיסה, קיוב לשם תמיכה חומרית במרכז החדש.

ה) לתמוך בעיתון הפוה"צ ולהפיצו באגודות צ"צ ולהמשיך בקשר הדוק עם המרכז של „הפועל הצעיר" בארץ ישראל.

ו) על החברים לעזוב אחד אחד את העיר, אולם לא מתחנות ראשיות, אלא בעקיפין, מתוך תחנות צדדיות...

היינו בטוחים, שהכל עבר ויעבור בשלום. למחרת בבוקר השכם, בהושענא־רבה, התאספנו, רק שלושה חברים בדירתו־עלייתו של מיכאל מרגולין, והחלטנו מספר החלטות מעשיות וארגוניות לפני נסיעתי הביתה באותו יום, לחגים ולוארשה.

דודי, בעל ביה"ר מכובד וידוע בעיר, שיתף איתי פעולה בהבינו את חומרת המצב. הוא שלח לי בגדי פקיד ומגבעת קשה הנקראת „קוטלוק" במקום מגבעתי הרכה רחבת השוליים, ושיניתי גם את תספורתי הרגילה — שיער ארוך — לקצר למען לא יכירוני הבלשים. לגברת, אשת סוכנו־הנוסע, שאת דירתה החרמנו, שלחה דודתי סל־פרחים לאות הכרה ותודה; ובהזדמנות זו הוציא השליח, פקיד ממולח, את החומר בכתב, קיצורי הפרוטוקולים של הישיבות, אשר השארנו בדירתה במקום סתר.

הפקיד הכין בשבילי גם כרטיס נסיעה לווארשה והזמין רכב מהיר שיעבירנו בדקות האחרונות ממש, לפני הצלצול האחרון לרכבת.

וכל אמצעי זהירות אלה לא עמדו לי...

האסירים הראשונים ופגישתם בחדר החקירה

אמנם הצלחתי להתיישב ברכבת, עם הצלצול האחרון, במקום מוצנע מאחורי דלת הכניסה, אלא שלא עלה בדעתי, שבאותה רכבת יסע גם שניאור אהרונוב מהומל, ואביו שעבד בלודז' יבוא ללוותו. בראותו אותי חומק במהירות לקרון קרא אחרי בקול רם: „דוידוביץ, דוידוביץ — גם שניאור נוסע באותה רכבת"...

הז'נדרמים התרוצצו כעכברים מסוממים בכל קרונות הרכבת בשומעם את קריאתו זו, וכשהבחינו בנו עצרו את הרכבת עם תחילת נסיעתה. שניאור, אביו ואני נתבקשנו אחר כבוד למשרד הז'אנדרמריה שבתחנה. הספקתי ללחוש לאהרונובים, שאין אנו מכירים זה את זה. וכך, כשהם נחקרים ומוכים, העמדתי אני פנים שכאן נפלה טעות מדאיגה, וכי משפחתי וקרובי ידועים בכל לודז' ויכולים לטלפן אליהם וכו' וכו' ולהיוודע על כשרותי ו„נקיון כפי"... ברגע של „פסיחה" והתייעצות בין „הדרגות" הספקתי לבלוע את רשימת הכתובות של אגודות צ"צ שהכין לי הח' מרגולין על ניירית של פפירוסות, איני מבין, מדוע לא חיפשו בכלי.

משום מה חיכו הז'אנדרמים עד לשקיעת החמה, ורק אז אמרו להעבירנו למחלקת החקירה. כרגיל נעשה הדבר ברגל, כשהידים כבולות וקונווי (משמר) מזויין מלווה את האסירים, אולם הפעם נענו הז'אנדרמים לטענותי ולבקשתי והזמינו על חשבוני מרכבה. את האהרונובים, האב והבן ואותי הושיבו יחד, כשממולנו יושבים חיילים עם רובים מכודנים וז'נדרם נוסף, גבוה וחסון יושב על דוכן הרכב.

וכך, בשעה שמתפללי בתיהכ"נ שבו בליל החג מתפילתם, ראונו נוסעים ב„כבוד גדול" ברחובות העיר; וכיון שרבים הכירוני בלודז', היה הדבר לפליאה ולשיחת הכל. במשך שעה קלה נפוצה השמועה בעיר על מאסרי והגיעה גם אל בית דודי.

כמובן, שתיכף השתדלו להיוודע פרטים על המאסר, ולשם כך נשלחה אחת ה„שיקצות" היפות מאחת הדירות שממול בית הז'נדרמריה עם סל, ובו חלות ודגים בשבילנו וסיגריות לחיילים. הללו, משוכנעים מיופיה של השיקצה ומתכולת הסל שבידה, הרשו למסרו לנו, והם השתתפו איתנו בחיסול המטעמים; ובאותה שעה הספקתי למסור ע"י השליחה פרטים על „ביעור החמץ" ההכרחי וכיו"ב.

כמסופר שיניתי את תספורתי, כובעי וכו'. אולם מתוך הרגל של שנים שכחתי להחליף את עניבתי, ועניבתי את הקישור הרחב בעל הכנפיים ממשי, שהיה אז באופנה בין הנוער. ואוי לאוזניים, מה עולל לי „קישור" זה!...

בשעה שתיים בלילה, כאשר נכנס הרוטמיסטר של הז'נדרמים לחדר־ההמתנה, סקר את המובאים לחקירה ושאל לשמותינו, היתה הערתו־צווחתו הראשונה ברוסית, בהצביעו עלי ועל עניבתי: „בגלל זה תולה דומבדזה" (גנרל־גוברנטור ידוע לשמצה באכזריותו בקווקז). כזאת היתה קבלת־הפנים המעודדת הראשונה.

החקירה הראשונה

כעבור זמן־מה נקראתי לחדר החקירה,וראו זה פלא — יחסו של הרוטמיסטר אלי היה אדיב ביותר, הוא כיבדני בישיבה ליד שולחנו, הגיש לי סיגריה והחקירה

המייגעת החלה. מאחורי הפרגוד שבחדר נשמע כל הזמן רשרוש הנייר ושרבוט עט הכתיבה של מזכירה שרשמה את תשובותיו.

השאלות ודברי סחור־סחור של הרוטמיסטר שבו תמיד, וכאילו בלי משים, לנקודה אחת — מה דעתי על האנרכיזם־קומוניזם, סעיפי הפעולה השונים של מפלגתם וכן — מה אני יודע על... וכאן הזכיר שמות שונים של אנשים, שאת שמעם מעולם לא שמעתי. מזה למדתי לדעת, שחושדים בנו בפשע פוליטי חמור מאד, שאין לו כל קשר לוועידתנו; כמובן שיכולתי בתום־לב להכחיש את כל טענותיו. הוא השאירני יושב על יד שולחנו, ואביו של אהרונוב נקרא לחקירה.

אגלה את האמת, כי חששתי מאד לחקירה זו. סוף סוף נאסר אדם לא צעיר, וביום חג ורחוק מביתו, ועל לא עוול בכפו, ובנקל יכול היה להישבר ולגולל את כל האשמה עלי — אולם, לשמחתי אני ולכבודו שלו ייזכר, שעמד איתן בטענתו שהוא עובד כסוכן בלודז', וכי רבים מבעלי בתי־החרושת יעידו על כך; ואשר לבנו שניאור אהרונוב, תלמיד מצטיין בגמנסיה ממלכתית בהומל, הוא בא לחג לבקרו, ובעמדו לשוב הביתה בתום הביקור ליווה אותו לרכבת. הרוטמיסטר, בהצביעו עלי: „ואת האדון הזה אתה מכיר?" ובניחותא ענה הנשאל: „ואשר לאדם זה הישב כאן (ז"א אני) — נכון, אני מכיר אותו כקרוב משפחה של בעל ביח"ר ידוע בעיר, רבסקי שמו, שאיתו עומד אני בקשרי מסחר"...

אהרונוב, יהודי כבן חמישים, בעמידתו הישרה והתמימה לא עשה כלל וכלל רושם כקומוניסט־אנרכיסט, וחקירתו הקצרה נסתיימה מהר.

האב יצא ובא תורו של הבן, ובבת־אחת השתנה היחס מקצה אל קצה. בדממת הלילה המוחלטת, כשאני יושב במרחק מה משולחן החוקר, היושב רכון על ניירותיו ומדפדף בהם, נשמעה פתאום קריאתו של הז'אנדרם התורן בחדר הסמוך — „שניאור... אהרונוב, תושב הומל, ל„דופרוס" (לחקירה)".

הדלת נפתחה ובחלל החדר, בתוך הדממה המאיימת, נשמעה חריקה עליזה של זוג מגפיים הצועדות מעדנות לקראת שולחן הרוטמיסטר, כפי שאהרונוב רגיל לצעוד קוממיות ובבטחה שליווה, כשהיה נקרא לבוא לחדרו של מנהל הגימנסיה לקבל „אות הצטיינות", ולשמוע דברי שבח בגמר שנת הלימודים... המגפיים של אהרונוב הפסיקו פתאום את עליזותם החורקנית, ומפי שניאור העומד זקוף, בכל גילוא הדרו הגימנזיסטי, כשידיו „פו שוואם" (בעמידת „דום"), נשמעה יוצאת מפורשת ברכת „זדרסטוויטע" (שלום למר) צלולה ומכובדת.

הרוטמיסטר הזדעזע. הרים את עיניו מעל ניירותיו, וכשפניו סמוקים עד שורשי תספורת הקיפוד שלו, לפת את האקדוח המונח לפניו, התרומם במקצת, ומבין שפתיו הקמוצות הסתנן לחש צפעונים: „הנה אני עושה אותך ‚סוקין סין' (בן כלבים) שכמותך גל של עצמות"...! ואהרונוב, משום מה, ענה לעומתו „טאַק טוֹצ'נו" (כדבריך). עצרתי את נשימתי ואת צחוקי כאחד — הנה הנה יתנפל עליו הרוטמיסטר... אולם הלז, בראותו את עמידתו הקורקטית של הגימנזיסט, עצר ברוחו, והשאלות והתשובות החלו, והפעם בקפדנות מרובה.

ומשעה זו נשא הרוטמיסטר בליבו מין שנאת חינם כלפי חברנו הצעיר והיקר שניאור, העסקן המובהק והפעיל כבר אז בכל שטחי הפעולה הציונית. וכשכל חברינו, שנאסרו אחר כך, השתחררו אחרי שבועות מספר בהשתדלות נכבדי העיר, כשאני לקחתי על עצמי את האשמה והאחריות לקריאת הוועידה, השאיר הרוטמיסטר את שניאור לחמישה חודשים נוספים בבית הסוהר, למען יראו שאר תלמידי הגימנסיות וייראו לעסוק ב„קראמולה".

בטיורמה, ברחוב מילשה עם אסירים פליליים

בערך בשעה 4 בלילה הובילונו ב„קונווי" כבד של חיילים מזויינים לבית הסוהר ברח' מילשה. כאן המומים ע"י קריאות וצעקות חוזרות ונשנות בשערים, ובקומות השונות, ובמסדרונות ארוכים, כשמנעולים כבדים מוסרים ודלתות ברזל נפתחות, נדחפנו סו"ס לתוך חדר. לאור פנסים, שהבזיק לרגע עם פתיחת הדלת, הבחנו, שכל הרצפה מקיר אל קיר מכוסה מזרנים, ועליהם שרועות גוויות, ורק ליד הדלת נשאר מקום כלשהו לעמידה. על ידנו „הפאראשה" (דלי־ההפרשה המצחין) ורגלינו בוססות בשלולית של שתן, כנראה.

כך עמדנו נשענים על הדלת שעות מספר, כשהאור המועט מהצוהר הקטן שע"י התקרה מסתנן והולך, והוא מגלה לפנינו „קלסתר פניהם" העדין של פושעים פליליים, כשראשיהם עטופים בכל מיני מטפחות צבעוניות ועיניהם בוחנות את טיב „הסחורה החדשה". שאלותיהם ולחישותיהם לא עודדונו כלל, והעיקר, שתיכף הכירו כי „זידים" לפניהם, וכי אסירים פוליטיים הוכנסו למועדונם „האכסקלוזיבי" של גנבים, רוצחים וכיו"ב „מכובדים".

הלחישות והמבטים העמידונו על כך, כי ה„שקלא וטריא" ביניהם נוגעת לשאלה, אם ללמדנו תיכף פרק בדרך ארץ בבחינת — „דע לפני מי אתה עומד!" או לדחות את ההוצאה לפועל עד שיעמדו על „כמה שווים הנוביצ'קי (הטירונים), ומה אפשר לסחוט מהם. בכל אופן החלטתנו היתה נחושה — לא להיכנע ולהתגונן...

לפתע נשמעה קריאה ממושכת העוברת מהקומה התחתונה לקומות העליונות וממסדרון למסדרון „לקום!" התחילה מהומה, מבוקה ומבולקה של סחיבת המזרנים, שהעלו אבק־דורות, החוצה, למקום המיועד לכך, למשך היום; וכל אחד מהאסירים משתדל „שלא בכוונה", ומתוך צחוק זדוני לפגוע בנו במזרניהם בעוברם ע"י הפתח.

לא אעמוד כאן על פרטי היום הראשון, כי באותו יום הובילונו שוב לבית הז'אנדרמריה לשם צילום בפוזות שונות, וכנראה לשם קונפרונטציה (עימות), זיהוי ואימות טענות אליבי וכיו"ב.

תוספת אסירים שונים

במשך שעות היום נתמלאו חדרי ההמתנה במדור החקירה באסירים שונים. נוספו חברינו: מרגולין ושלמן ואנשים רבים אחרים. נתברר א"כ, כי כולם הם דיירי בית ברח' פרומנדה 21, שבו נתקיימה הישיבה הראשונה של הוועידה. אגב, מאותו פסג' כביר נאספו, משום־מה, כל תושביה ששמם גורוויץ. מפי שלמן נודע לנו, כי באותם הימים צריכה היתה להתקיים בלודז' ועידה של אנרכיסטים־קומוניס־טים שדגלה גם בשוד מזוין ובטרור, וכי יש חשש, כי באוסרם אותנו נתפסה כאילו הוועידה האמורה. הז'נדרמים והבלשים הששו מאד מפני האקדוחים והנשק האחר שהיינו צריכים להיות, לפי דעתם, מצויידים בהם. הם השתדלו לעקוב אחרינו מרחוק ולא להיפגש איתנו פנים אל פנים, ולכן גם לא נתפסנו כשכולנו יחד בוועידה.

רק לאחר 17 שנה נודע, מתוך המסמכים שנמצאו בארכיון ה„אוחרנה" בפטרוגרד, כי היהודי ז'דוויץ, מנהל ביה"ס לרופא־שיניים בלודז', מסר עלינו ועל מורה בית־ספרו שלמן כמארגני הוועידה האנרכיסטית־קומוניסטית, למען הציל את הפרסטיז'ה שלו בעיני הז'נדרמריה, אשר הטילה עליו את התפקיד למצוא את המארגנים האלה.

תארו בנפשכם את מצב רוחנו, כשאשמה כ"כ כבדה תלויה על ראשינו, ואנו עומדים בין למעלה משתי עשרות אסירים שנאספו, על לא עוול בכפם, מבית

מגורי „הזמיר", ואסור לנו לגלות ברמז שחפים הם „מפשע" כלשהו. לפתע נוסף אסיר חדש, והוא דייר המשנה שלי, המורה לעברית — יפה, הוא מסר לנו על החיפוש המדוקדק שנעשה בחדרי, בחפצי וגם בחפציו, וכי מצאו ב„קורזינקה" שלו (מין סל קלוע) עשרות פרוקלמציות של מפלגות־שמאל שונות.

כשנשאל ע"י הרוטמיסטר — מה לו ולפרוקלמציות אלה — ענה „בתום־לב", בהתחסדות ובהכנעה, כי רגיל הוא לסעוד יחד עם בעל החדר האסיר — דוידוביץ', ואחרי האוכל היה משמשני ומסיר גם את הפרוקלמציות, שהיה דוידוביץ' רגיל להביאן הביתה. לו עצמו אין עניין כלשהו בהן ובתוכנן, ושם אותן בתיבתו זו לשם „שימוש" בנייר. כשנזדעזענו לשמוע מפיו את סיפורו זה, והחברים כיבדוהו בשמות גנאי שונים, התפלא מאד וטען — הרי דוידוביץ בין כך יישב, ומה איכפת לו, אם יצרפו לעניינו עוד קצת פרוקלמציות... המעניין, שבזוי־אדם זה לא ראה במעשה שפל שלו כל עוול... והיה מוכן אפילו לידגות מכל משלוחי האוכל וכו' שנתקבלו על שמי. אנו, כמובן, הכרזנו עליו נידוי ושמתא, ודרשנו בתוקף, שלא יאוכסן יחד איתנו באותו חדר בבית הסוהר, כי ניפרע ממנו. כך „גמל" לי ברנש זה על טוב־לבי לארח אותו בחדרי עד שיסתדר בעבודה.

בינתיים שוחרר אביו של אהרונוב. שמחנו, שבלעדינו, ז"א שבלעדי חברי צ"צ: שניאור אהרונוב, מיכאל מרגולין, שלמן ואני, לא נאסרו חברים אחרים.

חיכינו להמשך החקירה ועסקנו בניסוח התשובות שתינתנה על ידינו מתוך תיאום מוסכם וכו'. הוחלט לטעון, כי אמנם נתכנסנו, מספר חברים בלודז', לשם הכנות לעלייה לפלשתינה; וכמובן, שלא היתה זאת וועידה שדנה בעניינים פוליטיים. בינתיים לא נקראנו לחקירה נוספת.

התחלנו להתאקלם בחיי בית־הסוהר, למדנו לשמור על רבע הלחם השחור שלא יגנבוהו מאתנו, שתינו את התה הבלתי ממותק ואכלנו את הדיסה, אשר שמה בפי האסירים עלול היה להגעילה עלינו.

הנה הם בשלשלאות של ברזל

והנה כעבור מספר ימים — באישון הלילה, אנו שומעים פתאום קריאות הוזרות ונשנות של „קונווי" גדול; אחר כך כמקובל, הסרת המנעולים, ופתיחת דלתות, וצלצול שלשלאות של ברזל, וצעדה איטית של אסירים מלווה געגועות וצריחות הסוהרים. כל אסירי האגפים השונים מהרו ל„וויזיטרקה", הצוהר המרובע הקטן שבדלתות החדרים, אולי מבעד לחגוויה ייראה משהו, וכמובן גם אני בין הסקרנים...

ופתאום פרצה מפי קריאת בעתה — „הנה הם!"... כבולים בשלשלאות כבדות בידיהם וברגליהם מתגלים במסדרון הרחוק, פניהם המיוגעים והמאובקים של החברים היקרים. או ואבוי — באַנו את אשר לא יגורנו! הנה וכסלר „המהודר", והנה לוקשין הגאה והמרדן, והנה שמואל פרופס הנמוך והסבלן והנה רפפורט הצנוע והנה ליכטר והנה... עשרה או שנים עשר חברים. רבונו של עולם, חשכו עינינו, נגוז חלום ההתחמקות. אחד אחד ניצודו החברים בתחנות רכבת שונות, בנוסעם הביתה לווארשה ולמקומות מגוריהם בליטה וברוסיה. כקומוניסטים אנרכיסטים, המסוכנים באויבי המשטר הצארי, הובאו חזרה ללודז', מקום ועידתם המדומה. לא אתאר את דרמטיות הפגישה המובנת מאליה בינינו ובין חברינו, אחרי שעברה עליהם דרך יסורים ארוכה וקשה, כשהם כבולים בשלשלאות. פתאום דלונו בעינינו. מה אנו, כי נתאונן, אם חברינו היקרים סבלו כך!

ישיבות הוועידה נמשכות בבית הסוהר

המאסר הגדול והמאיים במשפט ובגזרות עורר את ראשי הציונים בעיר, ונעשו מאמצים להקל מעלינו את חומרת הישיבה עם הפליליים. הופעלו „יחסים" מכובדים, ומתנות־כסף הוגשו לאלוף בית הסוהר — והועברנו כולנו, הלודזאים ושנים עשר הנוספים, לחדר מיוחד וגדול. ישיבות הוועידה נפתחו מחדש.

בינתיים השחילו לחדר אסיר יהודי חדש, אשר נתגלה כבלש, שתיכף הריחונו את טיבו. וכשנתברר, שהבחור אינו יודע עברית אלא יידיש, ניהלנו את וויכוחינו בעברית עד שנמאסו עליו, על הבחור, האלם והנידוי, ועזב אותנו ועבר לתא אחר לרגל שם ולהביא את דיבתם של האסירים לז׳אנדרמריה.

עתה עמד הזמן לרשותנו, והחברים יכלו למסור דו״ח על מצב הציונות בעריהם ועל דרכי עבודתם של אגודות צ״צ, הרכב חבריהם וכו׳. אין אני יכול לומר, כי בסעיפים השונים, שעמדו לדיון בהמשך כ־10 ימים שישבנו יחד בחדר זה, היתה אחידות דעות; בכל אופן נתברר, שכולנו מתחבטים באותן הבעיות, וכי יש הכרח ב„מרכז" מנהל ומכוון ובאורגן ספרותי שיסייעו לליבון השאלות. כמובן, שכל המשא והמתן הקולקטיבי הזה יכול היה להתנהל רק שעות מספר מצומצם מאד במשך היום, כי מדי פעם נלקחו חברים לצילומים, לחקירות ולסתם טיולי חקירה וזיהויים ביורוקרטיים ושגרתיים. חברי צ״צ בלודז׳ גם הם לא שכחונו וארגנו משלוחי אוכל, והגניבו בצורות שונות בדל־עפרון, שבר ראי לפריסקופ וכיו״ב. עסקו בזאת חברים וחברות בתורנות מסודרת ומאורגנת, כשבראשם עומד חברנו אליהו טוביאש הפועל, האורג מבאלוט, אותו שלחנו א״כ כציר לקונגרס הי״א בוינה.

ביחסים היפים ששררו בין חברינו פרצה לפתע רוח רעה, כשאביו של וכסלר, המפקח הממשלתי על בתיה״ס במחוז מגוריו, בא לבקרו, והציע לשלוח לצאר ביום הולדתו — ברכה ובקשת חנינה בשמנו. וכסלר התרגש מאד, בראותו את אביו המדוכא, הסכים להצעתו. ורצה להשפיע עלינו שנחתום כולנו. כמובן, שהרעיון הזה נדחה על ידינו, וכך נשארה בליבנו זמן רב מעין טרוניה על חברנו שלא באשמתו. צעירים היינו, כל מחווה של הכנעה היתה בעינינו — השפלה ופגיעה ופגם.

אני מקבל על עצמי את האשמה

נכבדי הציונים, אם כי כעסו עלינו, שעשינו על דעת עצמנו מעשה, שעלול היה לסכן את ההסתדרות הציונית בלודז׳, השתדלו בכל זאת אצל השלטונות לבטל את רוע הגזרה, ולכל הפחות להקל עלינו את „הישיבה". כנראה שגם הורי „הפוש־עים" לחצו על ראשי הציונות ולא נתנו להם מנוחה. הרגשנו כעבור זמן־מה, שהמשטר הקשה מאד ששרר בבית הסוהר הוקל במקצת, והמנהל קראני פעמים אחדות לשאול, אם שבעי־רצון אנו מהחדר החדש שבו איכסנו אותנו, ואם אין לנו טענות נגד הסוהרים. בהזדמנות זו רצה לעמוד גם על טיב ראש החבורה ומידת הסכנה הצפויה ממנו למשטר הצארי, ולמסור על כך, כנהוג, לז׳אנדרמריה.

והנה נקראתי שוב אליו ומצאתי בלשכתו את חבר הועד העירוני, ידידי הטוב, מר מרדכי מרחיב. הפולקובניק יצא א״כ מלשכתו והשאירנו לבדנו. יכולנו, איפוא, לשקול בשקט את המצב ולבוא לידי הסכמה הדדית שיש לעשות מעשה דראסטי, למען הקל על הז׳אנדרמריה לסגת ולבטל את המישפט. בינתיים שוכנעה גם הז׳אנדרמריה, שאין אנו קומוניסטים־אנרכיסטים ואין אנו מסוכנים כלל וכלל.

החלטתי, איפוא, לקבל על עצמי את האשמה — בהזמנת החברים ממקומות

שונים ל„פגישה" בקשר לעלייה (המילה המסוכנת „ועידה" אסור היה להשמיעה), ואני לא ידעתי כלל שיש לקבל רשיון לכך. ובזאת יצא מרחיב להמשך ההשתדלות והמו"מ עם השלטונות. כמובן, שנקראתי אחר כך לחקירות נוספות, והיה עלי לתת פירושים שונים למספר מסמכים שנמצאו אצלי או אצל חברים שונים.

"הביבליה תוכיח" — טענה חזקה

זכורני מקרה מבדח של תרגום לעברית. מצאו פנקס עם תלושים לתשלום חודשי לאגודת צ"צ, והיתה בה המילה „תרומה". במשך החקירות עמדנו על כך שהמתרגם לעברית הוא יהודי זקן ומדולדל, שידיעותיו בעברית צולעות מאוד. וכשנשאלתי לפירוש, אמרתי — „עיינו בבקשה בביבליה, בספר „שמות", בה יש פרשה מיוחדת בשם „תרומה". פעם היתה הכוונה תרומה לבניין המשכן במדבר, ובזמננו הכוונה היא תרומה לבית הכנסת. והמעניין שהרוטמיסטר ציווה להביא לפניו תנ"ך עם תרגום רוסי, והשתכנע בעצמו בצדקת דברי. ומאז התיחס אלי באימון גמור, כמו לרב, היודע את הביבליה בעל פה, ורווח לשנינו...

ישיבות הוועידה במאסר נמשכו, והוויכוחים היו סוערים, בעיקר בבעיית „עבודת ההוה בגולה", בשאלת השתתפותנו בבחירות לקהילה, ובבחירות ל'דומה' — הפרלמנט הרוסי וכו'. אחד החברים אפילו התחיל בשורה של הרצאות על ה„פרוגרמות" של המפלגות השונות. והנה, מבלי שהיינו מוכנים לכך, נפתחה הדלת, כש„קונווי" כבד ומזויין מחכה במסדרון. מוציאים אותנו, את כולנו זוגות זוגות ומובילים לחקירה. ורק כאן נודע לי, שהצעתי בדבר נטילת האשמה על עצמי נתקבלה על דעת הז'נדרמריה.

החקירה התנהלה רק לשם השוואת תשובות שאר החברים הנאסרים ומידת תיאומן. לבסוף חתמתי רשמית על הודעתי, והרוטמיסטר הואיל להודיענו, שהדבר כרוך בגלות לסיביר למספר שנים; וכשהחוורתי וקראתי — „מה, סיביר!?" הרגיעני ואמר בטון אבהי וברצינות: „בן־אדם צעיר!" — השנים תעבורנה מהר ותשוב למוד נסיון בחיים, להוריך ולעבודתך", וטפח על כתפי והוסיף „גם בגירוש לומדים משהו".

לא אוכל לומר שיצאתי ממנו בהתרוממות הרוח. כמובן, שלא הודיעו לנו על שחרור החברים הקרב ובא; ולפתע, מבלי שיעלה על דעתנו הדבר, שמענו באישון לילה את הקריאה העוברת מקומה לקומה „השמיכות — הב!" קריאה זו סימן הוא, שעל האסיר לקחת אתו את השמיכה, שקיבל להתכסות בה בלילה ולרדת למטה למשרד, לשם שחרור או לשם שילוח לעיר או לבית סוהר אחר. שמות החברים נשמעו במעומעם, וכל אחד, בשמעו את שמו יוצא מפורש או מסורס מפי הסוהר, תפס את חבילתו ואת השמיכה המקודשת ומיהר, מבוהל ומזורז ע"י קריאת הסוהרים, לעזוב את החדר. ופתאום נשארנו בחדר הגדול רק שנינו עזובים ומיותמים... אני, שצריך הייתי להשאר לשם גירוש, ואהרונוב הגימנזיסט, הפושע המסוכן לאימפריה הרוסית, למען יראו ויראו שאר הגימנזיסטים.

אנו בחברת אסירים פוליטיים

הועברנו שנינו לחדר אחד, שבו התרכזו האסירים הפוליטיים ממפלגות שמאל שונות. ס"ד — סוציאל דימוקראטים, פפ"ס, „רובוטניק" וכו' וכו'. רובם ככולם פועלים וכן עסקנים — סטודנטים פולנים. ראוי לציין, שנמצא בין האסירים פועל יהודי שדיבורו הפולני היה משובש, אולם נתפס לאידיאולוגיה של המפלגה השמא־

לית הפולנית — „רובוטניק", וזאת בהשפעת בית של זוג אינטליגנטים פולנים שקרבוהו ולימדוהו. הוא היה פועל ממשפחת פועלי אריגה ומשכונת הפועלים, וטיפוס של „מה־יפית'ניק" מובהק. קשרי ידידות קשרתי עם דריאס, סטודנט פולני חבר הס"ד מקרקוב, והוא שהעמידני בראשונה על היסודות של תורת פרויד, ואיתו יחד עשינו נסיונות לפענח חלומותיהם של האסירים.

בחדר זה החדש, שאליו הועברנו, נבחרתי כדוברם של האסירים וכ...מחלק בין האסירים את משלוחי המנות שקיבלנו מבתינו. לא אטעה, אם אניח שהתפקיד החשוב הזה הוטל עלי, מפני שהמשלוחים שקיבלתי אני היו משופעים ביותר... ועד היום הריני זוכר את הקושי והסלידה שבנפשי, כשצריך הייתי לחלק את „נקניק־הדם" שקיבלו הפועלים הפולנים והגרמנים, ועל אחת כמה וכמה שלא יכולתי להתגבר ולהתגאל בעצמי בנקניק שמן, נוטף דם זה.

שניאור אהרונוב, שהיה אתי כל הזמן באותו חדר, עזר בהצטיינות ראויה לשבח לחסל את המטעמים המיוחדים שנתקבלו במשלוחי העשיר. עם אהרונוב דיברתי רק עברית, והיה הדבר לפלא באוזני האסירים, שהבחינו שאין זו אידיש; ושאלת השפות נידונה גם בבית הסוהר בין הפוליטיים, בכל אופן כבודנו עלה על ידי כך בעיני האסירים, הנה היהודים שומרים על שפתם העתיקה, שפת הביבליה.

אמי ואבי ויחסם השונה למאסרי

פעם ביקרה אמי בבית־הסוהר להיפגש אתי. כשראתה אותי בשערותי הארוכות ובבגדי אסיר, ואני לא מצאתי לנכון לבקש סליחה על החרפה והבושה שגרמתי למשפחתי האריסטוקרטית במאסרי, ואפילו לא נשקתי לידה, כמנהגי הנימוס המקובל עליה; וכאשר שמחתי לחבילת המטעמים שמסרה לידי והשתמשתי במונח בית הכלא ואמרתי: ה„וולובקה" הזאת אצטרך לחלק בין אסירי חדרי כ„דיאדקה" של החדר, נעלבה אמי עד עומק נפשה ופרצה בבכי על „ירידת בנה", ונפרדנו מתוך מבוכה ורוגז. לא עלה על דעתי, שיש משהו מן הפגום או מעליב בהליכותי והייתי שלם עם עצמי...

ומאידך גיסא, כשצריך היה לפנות לפטרבורג ולהשתדל, שיחליפו לי את הגירוש לסיביר בשילוח לאחד הכפרים הנידחים בפולין, עשתה ימים כלילות, התרוצצה ממיניסטר למיניסטר, והדבר הצליח בידה.

אחר לגמרי היה יחס אבי ז"ל, הצנוע ואנין הנפש. הוא בא ללודז' לבקרני אחרי שחרורי הזמני, ואני אז חולה טיפוס הבטן. הוא טיפל בי באהבה רבה במשך הרבה ימים ורחוק מביתנו, ולא השמיע, אף אחרי שהחלמתי — מלת אי־רצון כלשהי על מעשיי. הוא הבין תמיד לרוחי, ואפשר אפילו לומר שהתגאה בזאת, שלקחתי על עצמי את אשמת קריאת הוועידה, וע"י כך שוחררו חברי והוקל למשפחותיהם. הוא ראה בזה מעין מצוות „פדיון שבויים", שאין לך גדולה מזו. וכשנסעתי כעבור 8—9 שנים לארץ ישראל בלוותי טרנספורט של מאות חלוצים, מסר לי את התיק היקר שלו, ובו שש לירות שטרלינג ומחצית הלירה בצירוף פתק: „בני יקירי, איך ויל נישט, אַז דו זאָלסט פאָרען קיין ארץ ישראל אויף קהלישׁ געלד" („איני רוצה שתסע לארץ על חשבון הקהל — הציבור"), ואת מצוותו זאת קיימתי.

הפועל הבוגד וסופו

לפתע נלחשנו ונרמזנו שבינינו נמצא מרגל, פועל פולני. יש להישמר, איפוא בדיבורים ובכתיבת מכתבים בסתר, וכן יש להימנע ממסירת ידיעות מחדר

לחדר ומקומה לקומה ע"י דפיקה בקיר או ברצפה, לפי צופן מקובל בין האסירים הפוליטיים. לא היינו בראשונה בטוחים, מיהו הבלש וממי עלינו להישמר, ורק לאחר בדיקה מדוקדקת והתיעצות חשאית בין ותיקי האסירים נפל החשד המבוסס על פועל פולני צעיר שבחדרנו. וכעבור ימים מספר כותר הבחור, בהיותו לפנות ערב בבית השימוש, ונתלה על המשקוף של אחד התאים בחגורתו הוא.

העונש — אנו ב"מכלאת צאן" או ב"דיר הכבשים"

דבר התלייה נתגלה רק למחרת בבוקר, והתוצאות היו קשות לכל האסירים הפוליטיים. לאחר הקירות וחיפושים קשים בכל החדרים והחרמת כל בדל עיפרון ושבר ראי וספק ספקא של סכין — הוצאנו כולנו לחצר בית־הסוהר. מכותרים גדוד שלם של חיילים וסוהרים הועברנו כולנו, ז"א מאות אחדות של אסירים, לעליית־הגג של בית־הסוהר. המקום כונה בפי האסירים בשם Owczarnia („מכלאת־צאן"), ובאמת דמה לה בהרבה: רצפת־חול בלתי מהודקת, חלונות אין בה כלל, והאור מסתנן לתוכה מבעד לחגווי הרעפים, גם ברזים למים ובתי שימוש אין בקרבתה. כשצריך היה להביא את המזרנים המיוחדים ל„דיר כבשים" זה, נתברר שהם מלאי חול וכבדים מאד, ושעות עברו עד שהאבק שהקימונו על ידם שקע לאט לאט, ושיעולי האסירים והיריקות נפסקו גם הם לאט לאט.

כמובן, שכאן קשה היה להשליט סדר והסבל היה רב, אלא שבמשך הזמן נוצרו מעין קומונות, חבורות של אסירים, ששמרו על נקיון וליכוד חברי ועל חלוקת המשלוחים. יש לציין, שכעונש על תליית הבוגד נפסקה לזמן־מה גם מסירת משלוחי המזון הפרטיים או שנשלחה בהם ידם החומדת של הסוהרים, ואסור היה להתאונן. רק כעבור שבועות מספר התחילו בפירוק „דיר הכבשים" הזה, מתוך חשש של מחלות מדבקות, כי הגרדת והכינים רבו בין האסירים. בהשתדלות מיוחדת, ואחרי משא ומתן ארוך הוחזרו האסירים לחדריהם, אחרי דיזנפקציה חמורה.

גזירת הגירוש וחילופיה

כשהגיעה הידיעה להורי, כי צפוי לי גרוש לסיביר השתדלו בפטרבורג אצל השלטונות והחליפוהו בגירוש לכפר נידח בפולניה, ואיסור חמור הוטל עלי לגור באחת מערי פולניה במשך שנתיים.

לפני פסח שוחררנו מבית הסוהר. שניאור שב להומל, בדרך נס לא הזיק לו מאסרו בסיום לימודיו בגימנסיה, (הוא עקב אחרי תכנית הלימודים והמשיך ללמוד גם בכלא), ואני... נדבקתי בטיפוס הבטן. חדשים אחדים שכבתי חולה מאד, וכששבתי במקצת לאיתני, נשלחתי לכפר סקארז'יסקו שע"י טומשוב ראווסקי, ושם נאלצתי להתייצב פעמיים בשבוע במשטרת המקום.

גרתי בבית עזוב של אחד האכרים, ומתחת לרצפת־חדרי היתה בארי־מים. כשקמתי בחורף, בבוקר השכם, היו המים לרחצה שבכד מכוסים שכבת קרח דקה, אולם זה לא דיכא את רוחי, ואדרבא חושלתי ע"י כך והרגשתי מעין נחמה — גם אני בין הסובלים למען אידיאה...

פעולתי במקום גירושי

ניצלתי את שהותי בכפר פועלים זה, שהיה מפורסם בבתי חרושת לטוויה, לאריגה ולצביעה. עבדתי באחד מהם ולמדתי את אומנות האריגה והרכבת הצבעים

בדגם האריגים. במשך זמן־מה הייתי משוחרר מפעולה ציבורית, והעמקתי את ידיעותי הכלליות בקבלי את הספרים הדרושים מהאוניברסיטה בווארשה.

לאחר כשנה גילו אותי חברי צ"צ בטומשוב, והייתי פעיל בהסברה ציונית בחוגים של צעירים ובהרצאות על הספרות העברית ב„חובבי שפת עבר".

כשנפתח בית החרושת למשי מלאכותי נתקבל בו, בין האומנים הצרפתיים הרבים, החימאי הציוני ד"ר ז'לינסקי (רימון), ואתו יחד תכננו פעולה ציונית מורחבת בסביבה ועמדנו בקשרים עם משהו כמרכז צ"צ בווארשה.

בהשפעתנו עלתה אז מטומשוב קבוצת חברים צעירים לארץ, ואישים מהאינטליגנציה בעיר נספחו לתנועה הציונית. פעולתי זו לא מצאה חן, כנראה, בעיני המתבוללים, שעליהם נמנו גם בניהם של בעלי בית־החרושת שבו עבדתי, ולא יכלו לסבול שנהגתי כלפיהם כשווה בין השווים, ולא לקחתי חלק כאינטליגנט בשעשועיהם או בנשפיות שלהם. התחקו, איפוא, אחרי מעשי בערבים, ופעם בשובם מאוחר בלילה מן העיר אל ארמונם בכפר, התגנבו חרש והציצו לחדרי המואר. הם ראו אותי רכון על ספריי, וגם האיצטבא מלאה ספרים, ויהי בעיניהם לפלא... הדבר היה לשיחה בחברה הגבוהה כולל השלטונות, ומהם הגיעה השמועה לז'אנדרמריה, אשר הואילה לבקרני ולהציץ בספריי שדנו בענייני פילוסופיה וכיו"ב, אבל בעיניה היה הכל חשוד, קיבלתי איפוא התראה חמורה, וכך נאלצתי לצמצם את פעולתי הציונית.

כעבור למעלה משנתיים ימים, בשנת 1913 שבתי ללודז'.

אחרית־דבר

חברי אגודת צ"צ גמלו לי על שנות הסבל, ברושמם אותי בספר הזהב של הקה"ק, ובשמי העברי — עזרוני יקותיאל. ובלודז', על אף הילת המאסר והסבל למען הציונות שעיטרתני, חששו הציונים הכלליים לראותני שוב בין הפעילים, פן שמי „המוכתם" בעיני השלטונות יזיק להסתדרות הציונית בעיר. ובכן, גמלה בלבי ההחלטה להתמסר ללימודים, עברתי לווארשה ונרשמתי לאוניברסיטה. והנה תיקי הז'אנדרמריה על מאסרי, גירושי ועווני הנושן של ניהול קורסים לפועלים, בהיותי תלמיד ביה"ס התיכון, הוגשו לפירעון, ו...נפסלתי — לצערי אני ולצער הוריי.

1914 — עם פרוץ המלחמה העולמית הראשונה — נשרפה ע"י קלגסי צבא גרמניה העיר קאליש שע"י הגבול, ופליטים לאלפיהם פולנים ויהודים הציפו את וווארשה. ואני בכל להט נפשי ומאדי התנדבתי לטפל באחינו היהודים. יחד עם הרבנית אסתר כהנא, אשה אצילת־נפש ועתירת־מעש (אמו של הד"ר ש"ז כהנא), היינו נציגי הוועד היהודי לפליטי קאליש ב„וועד המרכזי הכללי לפליטים", שגדולי פולין היו חבריו.

ועם שחרור פולין, היו רבים מהם בין שרי הממשלה ומנהלי משרדיה. יחסי ידידות נרקמו ביני ובין חברי הוועד הנ"ל.

וכך נתמזל מזלי, ובשנת 1919/1920, בהיותי מנהל חוות ההכשרה „גרוכוב" ומנהל בתי המחסה לפליטי ערי הספר, קרי — קבוצות החלוצים". היה בידי לעמוד לחלוצים למאותיהם, ולהצילם מידי המשטרה והז'אנדרמריה הפולנית גם בשעת האינוואזיה הבול־שביסטית וכן גם לסייע בעלייתם ארצה בכל תחנות המעבר.

זכרונותי על תקופה זו יפורסמו בספר „גרוכוב", בהוצאת קיבוץ „לוחמי הגיטאות".

ובהגיעי עתה לגבורות, ממשיך הנני בפעולותי ב"אחיעם" — האיגוד לקידום אורח חיים ישראלי מקורי, שהייתי יוזמו.

פגישה עם הסופר ד. ברגלסון

אביב מוקדם של שנת 1948. על לב היהודי מעיק אובדן שליש העם מידי הנאצים בשואה. דכאון של עם שלם, איך נתקיים בין הגויים? האוכלוסיה שבתוכה חיינו אנו ואבותינו לקחה חלק פעיל בהשמדת היהודים. מעט מאוד ניצלו — נער יספרם. ומתי זה קרה! במחצית המאה העשרים ומצד העם שנחשב לנאור ביותר באירופה. והעולם שתק כשתאי הגזים עבדו יומם ולילה בלי הפוגות בלב אירופה.

בשלה ההכרה שהיהודי יוכל להתקיים רק אם תהיה קרקע עצמאית מתחת רגליו על אדמת מולדתו העתיקה. והנה מבעד למסך הברזל מגיעות ידיעות שהאנגלים עוזבים, יותר נכון, מגרשים אותם מארץ ישראל ובחמשה עשר במאי תקום מדינת היהודים. זה היה צרי לנפשו הדוויה של היהודי. בעתונים המרכזיים הופיעו מאמרים על הנעשה בפלשתינה, על אצ"ל ולח"י שמראים את זרוע עוזם נגד „האימפריאליזם האנגלי!" אך היהודים ידעו לקרוא בין השיטין, הם הבינו שמתרחש שם משהו גורלי לעם היהודי.

מעריצי השפה העברית חלמו על קיומה גם בבריה"מ וגם נקטו אמצעים בנידון זה. אחדים גם העיזו לחשוב להוציא חוברת בעברית ובעלי דמיון מופרז גם נתנו שם לילד שלא נולד עוד — „ליכוד". חיילים יהודים שחזרו זה לא כבר מהחזית רצו להתקבל כמתנדבים לצבא היהודי, אך לא ידעו איך להגשים זאת ואיך תתיחס לזה הממשלה. דברו על מגבית לטובת המדינה היהודית העתידה, אך כל זה בלחש ובחרדה.

ה„יבסקים" שנשארו אחרי התבוסה שלהם בשנות 38—1937 השמיצו את הציונות ואת מדינת ישראל העומדת לקום. בזמן כזה ובאוירה כזאת הופיע ד. ברגלסון בקייב. הוא הרצה באולם הגדול של האקדמיה למדעים האוקראינית על הנושא „מצב הספרות ביידיש בבריה"מ".

רבים הביעו את התמרמרותם שהוא מדבר על ספרות יידיש בו בזמן שהעתון היחידי ביידיש „אייניקייט" הוא גוסס ובקרוב יפסיקו את הוצאתו ולא אמר אף מלה על מה שהסעיר כל לב יהודי, על הקמת מדינה יהודית, על מצב הספרות העברית בארץ־ישראל. אם כי ידענו היטב שזה בגלל הפחד שכבל את הכל...

אותו יום פגשתי את ג. זה היה יהודי פשוט עם לב חם לכל הנוגע לחיי היהודים בבריה"מ ובכל העולם. אוהב היה לספר בדיחות יהודיות עסיסיות שרבות מהן יצר בעצמו לאלתר. הוא רק חזר מהחזית, קטוע רגל, והלך על קביים.

ג. אמר לי שהוא שמח שפגש אותי, שהוא מארגן בנקט מוגבל לכבוד ד. ברגלסון, בן עירו. בבנקט יהיו רק ארבעה אנשים, ד. ברגלסון, ד. הופשטין, הוא עצמו, ומזמין הוא גם אותי לקחת חלק בפגישה זאת. מחר בשעה חמש בדיוק נתאסף במסעדה התיאטרלית מול האופירה, נתפוס שולחן מיוחד, הוא מקווה שזה יהיה מענין, נסיח מעט את דעתנו מן הדאגות של יום יום ונדבר בחוג מצומצם על ענייני כלל ישראל.

למחרת באתי בזמן הקבוע. כעבור רבע שעה הופיע ברגלסון בהליכתו הנמרצה, עשה במסרק את רעמת שערו, הביט מסביב עם הבעת חרדה ומבוכה בפניו. נתודענו, שתינו לחיים והתחלנו לשוחח בשקט מקודם על שאלות כלליות, על מצב בריאותו, איך הסתדר עם דירה במוסקבה, על מכרים כלליים. אחרי כן

השתררה איזה מתיחות לא נעימה והשיחה לא התקדמה. ניסינו לדבר מעניני דיומא, מה שהיה בפי כל היהודים אז, על המצב בארץ־ישראל, אך ראינו שברגלסון אינו נוטה להמשיך את השיחה בנושא זה.

בקשתי מברגלסון שיספר לנו על וארשה היהודית בימי פרץ וה„זמיר", „היינט" ו„מאַמענט".

הוא התאושש, עיניו התנוצצו והתחיל לספר בענין רב על החיים התרבותיים בוארשה היהודית של אז. על נשפי מוסיקה וספרות ב„הזמיר", על שיחותיו עם פרץ. על ריב לא לשם שמים בין „היינט" ו„מאַמענט", בין יאַצקן והלל צייטלין, על נומברג, שהשתדל להשלים בין המריבים, ואמר שזה חילול השם. הוא גם סיפר על גלויות שארז' שנפוצו אז בשם „משיח איז שוין געקומען" על הנושא — וגר זאב עם כבש ושם מצויר אריה — י. ל. פרץ, כבש — הלל צייטלין, זאב — יאצקן, עגל — דוקטור מוקדוני, פתן — שלום אַש, כשהוא רוכב על דוד פרישמן ונער קטן נוהג בם — נומברג עם שוט בידו. הוא גמר את השיחה, פניו קדרו, עיניו דעכו והבעת פחד ומבוכה שוב הופיעה על פניו. הוא הביט בשעון ואמר שהוא חייב לנסוע בלילה זה לביתו למוסקבה.

ג. שאל אותו, „זה לא כבר חזרת מביקורך בבירובידז'ן. אולי תספר לנו על מצב היהודים שם, על החיים התרבותיים שלהם".

ברגלסון קימט את מצחו, חשב הרבה זמן ואמר: „על זה לא אאריך, אספר לכם רק עובדה אחת ומזה תדונו על השאר.

לבירובידז'ן חזר מהחזית קצין יהודי מעוטר בתואר „גבור ברית המועצות" ועם עוד הרבה אותות הצטינות קרביים. זמן רב הלך בטל, לא נתנו לו עבודה. אחרי הפצרות רבות לא מצאו לו עבודה אחרת, אלא שומר בגדים של מבקרי בית המרחץ העירוני".

הוא סיים בחיוך אירוני: — „אגב, לפי המנהג ברוסיה מבקרי בית־המרחץ נותנים לשומר דמי־תה וזאת היתה תמיכה הגונה למשכורתו הזעירה שהספיקה לו לחיים צנועים ביותר רק לימים אחדים".

הבנקט נגמר. ליווינו אותו עד מקום מגוריו ומאז לא ראינו אותו עוד. הוא נרצח בשנת 1952 עם שאר הסופרים היהודים בבריה"מ ובתוכם גם ד. הופשטין.

ניסן באבאליקאשווילי

כתובות עבריות בעיר אחאלציך*

א.

ישוביהם של אותם היהודים, שנודעו ברבות הימים כיהודים גרוזים, היסטוריה ארוכה להם. במשך דורות נשתמרו והתגבשו בין יהודי גרוזיה מסורות מסוימות. בזמננו מעניינות אותנו מסורות הלשון של היהודים, שאפשר לחלקן לשנים: מסורת שבכתב ומסורת שבעל־פה.

לחקר המסורות שבכתב יש לחקור את כל מה שנוצר בגרוזיה בשפה העברית, או נרשם באותיות גרוזיניות, בין כיצירות מקוריות ובין כטכסטים גרוזיניים ותרגומים, חיבורים דתיים וכתבות קצרות, ובתוך אלה מצבות זכרון של האפיגרפיקה היהודית.

במאמרי זה הנני מוסר סקירה של כתבות עבריות שנאספו בעת המשלחת לעיר אחאלציך [1] בסתיו 1969, רובן של כתבות אלה העתקו ממצבות בבית העלמין היהודי בעיר.

מסורת זה הנני מוסר סקירה של כתבות עבריות שנאספו על־ידינו במשלחת לעיר הי״ט ובשנות השלושים למאה העשרים נמצאו לא רחוק מבירתה העתיקה של גרוזיה מצבת שתי מצבות ועליהן כתבות עבריות. החוקרים שגילו כתבות אלה מיחסים אותן למאות מהשניה עד החמישית לסה״נ [2]. כתבות עבריות על גבי קברים חוברו גם לאחר מכן ונכתבות גם כיום. בחלקים שונים של גרוזיה נמצאים בתי־עלמין רבים ובהם מצבות זכרון יהודיות. שמחקרן יכול לספק חומר מעניין הן לתולדות היהודים בגרוזיה והן לתולדות האפיגרפיקה העברית בכלל.

בעיר אחאלציך התגלו בבית העלמין היהודי למעלה מארבעים מצבות מן המאות הי״ח—י״ט (העתיקה בהן היא משנת 1756 [3]). ידיעות על כמה כתבות־זיכרון באות בספרו של הנוסע י. י. טשארני [4]) וכן ב„דו״ח על מסע בגרוזיה וארמניה״ של מ. ברוסה [5], אולם

---

* מאמר זה נדפס (ברוסית) בקובץ האקדמיה למדעים של הקהיליה הסובייטית הגרוזינית לשנת 1970 (גל׳ 6, עמ׳ 271—282) תדפיס המאמר, וכן חוברת של המחבר „כתובות יהודיות בגרוזיה״ (תביליסי 1971) נשלחו אלי כשי מהמחבר. המחבר, ידידי מרחוק, ניסן באבאליקאשווילי, הוא מזרחן, שהתמחה בחקר תולדות היהודים בגרוזיה. היה חברו של דב גאפונוב ז״ל. לפירסום המחקר שם יש משמעות, ולתרגומו העברי ע״י פרופ׳ י. סלוצקי, — משמעות מיוחדת עם עליית גולת גרוזיה. הערותי והערות המתרגם — בסוגריים מרובעות. הרב ד״ר צבי הרכבי.

1) [אחאלציך — עיר בגרוזיה, מערבית־דרומית מתביליסי, על גבול תורכיה, ובה קהילה יהודית עתיקה וחשובה].

2) ד. חוולסון, קובץ כתובות עבריות מקרים ומקומות אחרים (רוסית), פטרבורג 1884, עמ׳ 130 ואילך; ג. ו. צרטלי, כתובת חדשה ממצחט, ידיעות המכון ללשון, היסטוריה ותרבות חמרית (גרוזית) תביליסי 1940, גל׳ 5—6, עמ׳ 419—425; א. קריחלי, מצבה עם כתובת עברית שנמצאה במצחט, „מחקרי המוזיאון ההיסטורי־אתנוגראפי של יהודי גרוזיה״, תביליסי 1941, כרך ב׳, עמ׳ 111—133.

3) הנני מודה בזה לתושב המקום יוסף לוישווילי שסייע בגילוי הכתבות העבריות בעיר אחאלציך.

4) יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני, ספר המסעות בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז וקצת מדינות אחרות בנגב רוסיא, ס״ט פטרבורג תרמ״ד, עמ׳ 162.

5) M. Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans le Géorgie et dans l'Arménie en 1847-1848, St. Petersbourg, 1850, 2e livraison, pp. 145-147.

מכל אלה גילינו לעת עתה רק אחת. אגב, באותו בית־עלמין נמצאות מצבות מאוחרות יותר, אולם באלה אין מחקרנו עוסק.

מאחר שכתבות הזכרון שנחרתו על מצבות אלה הן אחידות במידה מסוימת, נראה לנו כי טוב נעשה אם נביא כדוגמא אחת מהן, תוך הבאת מקבילות מכתבות אחרות.

כדוגמא ניקח את כתובת־הזכרון דלקמן, שנוסחתה מוסרת את הסטיריאוטיפ שלפיו נוסחו שאר כתבות־הזכרון בעיר אחאלציך, כמובן בשינוי־נוסח.

1. וזה	8. ביום רביעי
2. המצבה	9. טו לחודש
3. על קבורת	10. טבת בשנת
4. הבחור הנעים	11. התקצה לפק
5. אברהם בן	12. וליצירה או
6. דוד שנפטר	13. תנצבה
7. בקיציר[6] שנים	14. ומך

ב א ו ר: בשורות 1—2 (וזה המצבה) — אי התאמה במין. סטיות כאלה אינן נדירות במצבות הזכרון היהודיות[7].

בשורה הרביעית: הבחור הנעים. במקום זה באים בכתבות זכרון אחרות ביטויים אחרים, בהתאם לאיש שעליו מספרת הכתובת. כמו למשל, התם הישר הנבון החכם אליהו (כתובת משנת 1756) ועוד. בהזכרת שם אשה מוצאים אנו את הביטויים האשה הכבודה והצנועה מרת... (כתובת מ־1819); הנער(ה)[8] (שנת 1769 ו־1841); הבתולה (1866).

חוץ מביטויים אלה שהם לפי תכנם תארי שבח המאפיינים את הנפטרים, מוצאים אנו גם מלים המציינות את עמדתם החברתית של הנפטרים בחייהם. כך באה לפני שם של אשה הביטוי מרת כמו: האשה הכבודה מרת מרים בת מרדכי אשת דוד[9].

בבית הקברות באחאלציך באות בכתבות המוקדשות לגברים חוץ מתארי הכבוד הכינוים כהן ו־חכם המציינים את מעמדו של הנפטר בקהילה. חכם הוא כינוי של המנהיג הרוחני של הקהילה, הרב. אולם הוא יכול גם להינתן לאנשים אחרים הבקיאים בתורת ישראל. חוץ מזה פונים היהודים הגרוזיים בתואר חכם גם לאנשים באים בימים, ביחוד לאלה מהם המגדלים זקן, גם אם אינם בקיאים בתורה.

המונח לוי יכול לציין גם שם פרטי (כמו בכתובת משנת 1842) וגם את השתייכותו של הנפטר ללויים או למשפחת לוי (שווילי). כן למשל בכתובת משנת 1858 (שתבוא להלן) נזכר יעקב הלוי בן אפרים.

בשורות 5—6: אברהם בן דוד. השמות כאן מקראיים. בכמה כתבות באים שמות פרטיים שאינם מצויים במקרא, או שבאים בו כשמות עצם פרטיים. למשל השמות שלום, שמחה וכד'. שמות לא־יהודים באים בכתבות אלה לעתים רחוקות ביותר. כך למשל שומעים אנו על השם הגרוזיני גוּרְק בכתובת זכרון ממצחט[10]). שם אשה גרוזיני טורפה מצאנו

---

6) צ"ל בקיצור.

7) ר' חיבורו הנ"ל של חוולסון, עמ' 442 [אבל במקרא, וגם בספרות החדשה, מצויה הצורה זה בלשון נקבה, ר' מלכים ב' ו, יט; יחזקאל מ, מה, קוהלת ה, טו ועוד. (הערת המתרגם)].

8) ראוי לציין כי המדובר במצבה משנת 1841 באשה נשואה. שימוש זה במילה נערה הוא נדיר, אם כי מצוי הוא כבר במקרא (ר' רות ד, יב).

9) ר' למשל חיברו הנ"ל של חוולסון, עמ' 235 ועוד; טשארני, עמ' 45.

10) חוולסון, חיבורו הנ"ל, עמ' 130 ואילך.

בכתובת זכרון בכפר לאילאשי (מחוז צאגר)[11]. שם לא־עברי נזכר גם בכתובת אחת מאחאלציך מ־1874: הנערה יגונדי בת דוד. יאגונדי, שם אבן יקרה בלשון הגרוזינית, נמצא כשם פרטי בין הגרוזינים.

במקום המלה בן באות המלים בכר (בן כבוד רבי) בסימון גרשיים ובלי סימון זה, כמו למשל בכתובת משנת 1765: אליה בכר אברהם. ציון שמותיהן של נשים בא בצורה המקובלת תוך ציון שם אביה ולאחר מכן — שם בעלה, כמו: מרת תמר בת אברהם אשת יעקב (כתובת מ־1853).

בשורה 6 באה המלה שנפטר. בכמה מצבות באחאלציך נוספות המלים לבית עולמו (לפי קהלת י"ב, ה': „כי הולך האדם אל בית עולמו"). ביטוי זה מצוי במצבות הזכרון בקוקז הצפונית[12], בספרד[13] ועוד. בכתובות אחאלציך הוא בא לעתים בראשי תיבות לבע כמו למשל שנפטר לבע (שנת 1842), או שנפטרה לבע (שנת 1828) ועוד. בחלק זה של כתובת הזכרון באים לעתים גם הביטוים: שנפטר לעולמו, שהלך לעולמו, ואף הם לפרקים בראשי תיבות.

בשורה 7 באה המלה בקיצור בכתיב מלא. ביטוי זה אינו מצוי במקרא ונקבע בעברית המאוחרת. נוסף לנוסח בקיצור שנים הבא כאן, מוצאים אנו בכתובות אחאלציך גם את הנוסח בקיצור ימים, הכוונה כמובן שהאיש נפטר בגיל צעיר. אולם במצבה משנת 1860, שבה מדובר על הזקן מישאל שנפטר בקיצור ימים, הכוונה היא שמיתתו היתה חטופה.

בשורה 8 בכתובת נמסר יום השבוע במלואו יום רביעי, לעתים מסומנים ימי השבוע (חוץ מיום השבת) באותיות, כמו בכתובת מ־1768: ביום א'.

קביעת התאריך במלואו בשורות 8—11 מתאימה לתאריך 16 בינואר 1835. יום זה היה יום ה', ולא יום רביעי, אי התאמות כאלה מצויות במצבות רבות בעיר אחאלציך, אולם אין לגלות בהן חוקיות כל־שהיא וקשה להסבירן.

בכמה מצבות צוין התאריך לא במישרין אלא בעקיפין, כמו בכתובת מ־1853: שנפטר בשנת התרי"ג לפ"ק, ביום שבת הגדול הזה לחודש ניסן. ז. א. בשבת שלפני חג הפסח. ראשי התיבות לפק פירושן כידוע לפרט קטן, ז. א. הזכרת השנה בלי ציון האלפים. אולם כפי שמתברר מהכתובת באה בהן האות ה המציינת את האלפים. אי התאמה זו מצויה במרבית הכתובות באחאלציך. אולם באחת מכתובות הזכרון מוצאים אנו שנפטר ... שנת התקפו לפק.

בשורה 12 הביטוי וליצירה משובש, והנכון — ליצירת או והכוונה — ליצירת אדם וחוה. בכתובות אחרות באחאלציך בא במקום ביטוי זה הביטוי לבריאת העולם (כמו למשל בכתובת מ־1857).

לכל האמור לעיל יש להוסיף כי במצבות צויין רק התאריך העברי. רק בכתובת אחת צויין התאריך הנוצרי — שנת 1896, כשהוא בא בנוסף לתאריך העברי.

הביטוי תנצבה או תהי נפשו צרורה בצרור החיים, שמקורו בשמואל א', כ"ה, כ"ט, מצוי כידוע בכתובות זכרון יהודיות בעולם כולו. בכתובת אחת באחאלציך משנת 1860 נוסח ביטוי זה בתוספת כדלקמן: „תהי נשמ(ת)ו צרורה בצרור החיים לגע עם צדיקים ועם חסידים" (לגע — פירושו „לגן עדן").

---

11) נ. באבאליקאשווילי, „כתבות עבריות בכפר לאילאשי, תזיסים להרצאות הכינוס המדעי הכ"ו של תלמידי האוניברסיטה בתביליסי, הסקציה המזרחנית, תביליסי 1964, עמ' 4 (רוסית).

12) ר' טשארני, ספרו הנ"ל, עמ' 45.

13) F. Cantera y I. Millas, Las inscriptiones Hebraicas de Espana, Madrid. 1956, עמ' 236—239.

בכתבות הזכרון באחאלציך בא לעתים קרובות הביטוי והיתה מנוחתו כבוד בראשי תיבות ומך או במלואו אף הוא מקורו במקרא (ישעיה י"א, ו). בכמה מצבות נוספו המלים: עם צדיקים וחסידים (ר' כתובת זכרון מ־1857 ואחרות). ביטוי זה בא במצבות לא רק בגרוזיה אלא גם בארצות אחרות [14].

בכתבות הזכרון באחאלציך נמצאים גם ראשי התיבות נע, שפירושם נשמתו עדן או נוחו עדן. אף היא נפוצה בפינות שונות של גרוזיה ומחוצה לה.

במצבה משנת 1865 צורפו לביטוי זה המלים: לחיה עולם הבא (אז) [15].

במצבת זכרון מ־1853 בא הביטוי: מנוחת(ם) בגן עדן וישיבתם בישיבה של מעלה. בכתבות זכרון, במקומות אחרים אפשר למצוא לרוב את המחצית הראשונה או השניה של ביטוי זה בלבד. למשל (בצורה שונה מעט) בקוקז הצפוני [16] ובאפגניסטן [17].

ב.

בבית העלמין באחאלציך נמצאת מצבת זכרון מ־1858 ועליה כתובת זכרון העולה בהקיפה על כל כתבות הזכרון של יהודים גרוזינים הידועות לנו בדורות הקודמים, אם כי בתכנה אין היא שונה מהכתבות שהזכרנו לעיל. ידיעה על מצבה זו והכתובת עליה באה בספרו של י. טשארני [18]. מאחר ובכתובת זו באו יחד כמה ענינים האופייניים לכתבות הזכרון העבריות באחאלציך, שלא צוינו על ידינו, נביא את הנוסח במלואו ונברר כמה ענינים המעניינים אותנו בו.

הכתובת חרוטה מארבעת צדדיה של המצבה. את רציפות הטכסט קשה לקבוע, ואנו מכבדים להביא את הקטעים בסדר הבא:

א) 1. טוב
2. שם מש[מן]
3. טוב ויום
4. המות
5. מיום
6. הולדו

ב) 1. יעלזו
2. חסידים
3. בכבוד
4. ירננו על משכבות[ם].

ג) 1. וההכמה מאין תמצא ואי־זה מקום
2. בינה עם רב ושמואל יזכה ל[ר]אות ב[נו?]
3. ועם אביי ורבא וזה המצבה על
4. התם הישר הכבוד
5. יעקב הלוי בן אפרים שנפטר
6. בקיצור ימים בן שלשים שנה
7. בלא בן תנצבה ומך

ד. 1. ונפטר לב"ע בארבעה
2. ימים לחודש אייר ביום

---

14) ר' חיבורו הנ"ל של חוולסון, עמ' 277, 412.

15) השווה קאנטרה ומילאס, חיבורם הנ"ל בהערה 13, עמ' 13—16, וכן חוולסון, שם, עמ' 423, 452.

16) טשארני, ספרו הנ"ל עמ' 103.

17) E. L. Rapp, Die jüdisch-persisch-hebräischen Inschriften, München 1965, p. 39

18) טשארני, ספרו הנ"ל, עמ' 162.

[18א) לי[ר]אות ב[גע] — צ. ה.]

3. ראשון בשנת תרי"ח לפ"ק
4. תנצב"ה: הוצאה של המצבה
5. נשלם סך הכל מאה מנאת.

בבאור לכתובת זכרון זו נציין כמה ענינים.

בכתובת זו נזכרת בציון מחיר המצבה המלה מנאת, מלה לא עברית ממוצא מקומי, ללמוד כי היא מוסרת את הביטוי העממי המקומי „מאַנאת" ולא מאָנָת.

כתובת זכרון זו גדושה במובאות מהמקרא. קטע ב' — פסוק מתהלים קמט, ה; המציינת יחידה כספית המתאימה לרובל הרוסי. נציין גם כי לפי כתיבה של המלה אפשר בקטע ג' שורה 1—2, פסוק מאיוב כח, יב. אולם ביחוד ברצוננו לציין את קטע א', שהוא פסוק מקוהלת ז, א. פסוק זה בא לעתים קרובות בכתבות זכרון בגרוזיה, ובייחוד באחאלציך. הוא בא תמיד לפני נוסח זכרון לגבר. אם הנפטרת היא אשה הרי באחאלציך ובאזורים אחרים בגרוזיה בא הפסוק „אשת חיל מי ימצא ורחוק מפנינים מכרה" (משלי לא, יא). או הפסוק „אשת חיל עטרת בעלה" (שם, יב, ד). את הפסוקים מקהלת ז' א' ומשלי לא, יא לא פגשנו בכתבות עבריות מחוץ לגרוזיה[19].

ג.

חוץ מכתבות על מצבות מצאנו בעיר אחאלציך עוד שלוש כתבות עבריות. אחת מהן חרותה על „יד" לקריאה בספר תורה עשויה יפה מכסף. על „היד" חרותה מארבעת צדדיה הכתובת דלקמן:

א) 1. סנאר יצחק בכר יעקב יצ"ו
2. אסתר חסידוי
ב) 1. שנה חמשה אלפים ושש
ג) 1. מאות שנים וארבעים
ד) 1. לבריאת עולם י"ט לחודש אדר.

בנוסח הכתובת ראוי לציין כמה עובדות מעניינות. בראשיתה באה המלה סנאר. מלה זו בכתיב מדויק יותר באה בשלוש כתבות אחרות באחאלציך: בכתבות זכרון המוקדשות להנערה והבתולה חנה בת סניור יעקב (1866), אסתר בת סניור יוסף (1877), צפורה בת סניור יצחק, אשת אברהם (1891). המלה „סניור" במובן „אדון" נהוגה בדיבורם של היהודים הגרוזינים באחאלציך גם היום. מאחר שמלה זו אינה מצויה בדיבורם של יהודים בשאר חלקי גרוזיה, יש להניח כי הגיעה ליהודי אחאלציך מיהודי תורכיה, ממוצא ספרדי, שעמהם נמצאו יהודי אחאלציך בקשרים הדוקים למדי[20]. בכתבות זכרון בספרד עצמה נפוצה המילה „סיניור"[21]. אגב, הכתיב הגרוזיני של מלה זו, כפי שבא בכתובת הדור לשונית היחידה שאנו דנים בה, משנת 1890 (?), וגם הביטוי הנוכחי של מלה זו בפי יהודי אחאלציך, מוכיח כי בכתובת שלנו נמסרה המילה בביטוי האיטלקי או הצרפתי סיניור, ולא בביטוי הספרדי סניור, אולם עובדה זו יש להסביר בכך, שבשפת היהודים הספרדים, ז. א. בלאדינו, באה מילה זו בכתיב סיניור[22].

---

19) הפסוק השלישי, משלי יב, ד, נזכר בקובץ של חוולסון, עמ' 452.
20) הסבר זה שמענו מפי העובד המדעי של המכון המזרחני של האקדמיה למדעים הסובייטיים פרופ' מ. זאנד [בינתיים עלה. — צ. ה.].
21) ר' ספרם הנ"ל של קאנטרה ומילאס, עמ' 367: שניאור בן הרב דון שמואל.
22) ר' מ. אטיאש, ה„קומפלאש די פורים" בלאדינו, ספונות, כרך ב' ירושלים תשי"ח, עמ' 135, 154.

הרי זה עוד מקרה של שימוש במילים לא עבריות בכתבות העבריות של גרוזיה. לכך ראוי להוסיף גם כי בכתובת בא שם המשפחה חסידי, אם כי עד המאה העשרים נדירה מאד הזכרת שם משפחה בכתבות העבריות של גרוזיה[23].

בעיר אחאלציך נשתמרו גם שתי כתבות על בניינים. האחת מצויה על בנין בית הכנסת במקום. בחזית הבנין בגובה הגג מצויה דמות מובלטת של מגן דוד, ובו חרותה הכתובת בית אל, למטה מזה, מעל לפתח בית הכנסת חרותה הכתובת דלקמן בשתי שורות:

1. בשם ה' נעשה ונצליח בנין בית
2. הכנסת הק אכלציך: שנת התרכג לפק.

התאריך הוא 1863, יש להניח אם כן כי הכתובת היתה קיימת בעת ביקורו של י. טשארני בעיר, אולם אין הוא מזכיר אותה. לעומת זאת מזכיר הוא נוסח של כתובת בנין, שראה על קיר בית הכנסת הישן באחאלציך, משנת התק"א (ז"א 1741)[24]. לדאבוננו לא מצאנו כתובת זו.

כתובת עברית אחרת מצאנו על לוח בזלת, הסמוך לגדר בית פרטי ברח' מאיאקובסקי 21 (הלוח הובא לשם ממקום אחר בלתי־ידוע). גודל הלוח, שעליו חרותה הכתובת — 70 × 80 ס"מ. הטכסט תופס 60 × 18 ס"מ, וזה לשונו:

1. בשנת התרכח
2. בסמן טוב שלום
3. הלוי בכר משה הלוי.

במאמרי זה היה בדעתי לברר רק את תוכן הכתבות העבריות, מבלי להיכנס לאיפיונן מבחינה פאליאוגרפית, ומבלי לתאר את המצבות עצמן. נגענו רק בצדדים היסודיים האופייניים לכתבות היהודיות מהמאות הי"ח—י"ט, שהשתמרו בעיר הגרוזינית אחאלציך. הבעיה כולה תתברר בהיקפה המלא יותר עם פרסומם של מצבות זכרון אלה.

---

23) ר' רשימתי הנזכרת בהערה 11, עמ' 4.

24) י. טשארני, ספרו הנ"ל, עמ' 154.

זאב איגרת

אוסטרופוליה באספקלריה של דורות

— א —

ספק גדול אם רבות הן העיירות ברחבי אוקראינה, שזכו לפירסום כה רב בעולם היהודי כעיירה קטנה זו — אוסטרופוליה — היושבת על גדות הנהר סלוטש בדרומו של פלך ווהלין. ובמה יש להסביר תופעה זו? הווה אומר בזכותם של שני יהודים גדולים, בעלי שם עולמי, שנולדו ופעלו בעיירה זו אף שחיו בתקופות שונות.

האחד הוא רבי שמשון מאוסטרופוליה — מקובל ומגיד, מחבר ספרים בעלי תוכן מיסטי, חי במאה הי"ז, בימי בוגדן חמלניצקי י"ש. המסורת ראתה ביהודי אגדי זה חוזה עתידות ומשום כך הצמידה לראשו עטרה של אגדות.

מספריו ידועים: א) „דן ידין" — פירוש לספר קרנים; ב) ליקוטים — ז'ולקובה תקכ"ז. בהקדמה לספרו „דן ידין" הוא כותב, שחיבר פירוש ל„זוהר הקדוש" בשם „מחנה דן"*, אולם הספר אבד כנראה במרוצת הזמן. בחוגי החסידים ובעלי הקבלה ראו באבדן הספר אצבע אלוהים, הואיל ורשום היה בו קץ הימין וכן נבואה על מלחמת רוסיה ויפן — מלחמה שפרצה כמאתיים וחמישים שנה לאחר פטירתו של הצדיק.

ולא רק חייו של ר' שמשון בלבד מעוטרים אגדות, אלא גם מותו הטראגי. ר' נטע הנובר, בן דורו של ר' שמשון, כותב בספרו „יוון המצולה", שר' שמשון הומת בידי גייסות חמלניצקי, וכה הם דבריו: „והיה שם איש אחד, חכם ונבון, מקובל ואיש אלוהים, ושמו ר' שמשון. כאשר באו האויבים וצרו על העיר נכנס המקובל לבית־הכנסת ועמו 300 בעלי בתים, כולם חכמים גדולים וכולם מלובשים בתכריכים ובטליתות על ראשיהם ועסקו בתפילה גדולה עד שבאו הרוצחים ושחטו את כולם על קידוש השם".

לפי מסורת אחרת בא ר' שמשון אל שר הגייסות ונתן את נפשו כופר בעד עדתו. עד כאן דברי ר' נתן הנובר.

אולם יש עוד גירסה שלישית, והיא: ר' שמשון גר בבית קטן, שעמד במקום אחת החנויות, שנבנו במרוצת הזמן. עם כניסת הקוזקים לאוסטרופוליה ברחו כל היהודים מבתיהם והתחבאו מפני הרוצחים, אך ר' שמשון נשאר בביתו. לאור הנר ישב עטוף בטליתו ועסק בתורה. העיירה כולה היתה שרויה באפלה ואך מביתו של הצדיק בקע אור חלש. אור זה משך את עיניהם של הרוצחים, פרצו פנימה ומצאו את הצדיק יושב על הקרקע ועורך חצות ורצחוהו במקום.

גירסה נוספת אומרת: כאשר הגיעה השמועה לאוסטרופוליה, שגייסות חמלניצקי מתקרבים אל העיר, התעטף ר' שמשון בטליתו ובתכריכיו ועמד בתפילה לפני ארון הקודש הפתוח. וכה אמר: ריבונו של עולם, אם גזרת על קהילתנו שתחרב, הרי אני מקבל על עצמי להיות קרבן הציבור כולו. וממשיכה האגדה: כשנשמעו צעדי הקלגסים יצא הצדיק לקראת הרוצחים. בהלמות פטיש רוצץ מוחו של הצדיק, והוא נפל מת. ברגע זה הגיעה פקודה דחופה לראש הגדוד לנטות לדרך צדדית. באורח כזה נמנעה כניסתם של הרוצחים אל העיר פנימה. ויהודי העיר ניצלו. היהודים ראו בכך נס מן השמים ובטוחים היו, שבמותו הציל הצדיק את הקהילה כולה. את גוויתו של הצדיק קברו במקום הרצח ואת הקבר הקיפו בגדר, אך

---

* כנראה נתכוון המחבר לציין בשמות הספרים „דן ידין" ו„מחנה דן" את הקשר שבין „דן" לבין „שמשון", שיצא משבט דן.

כעבור שנים קם בעל האחוזה הפולני, הרס את הגדר ואת המצבה ובמקום ההוא הקים שורה של חנויות. אמנם הגדר נהרסה, מקום המצבה ניטשטש, אבל היהודים ידעו שמתחת לחנויות נמצא קברו של הצדיק ועל כן תיקנו בכל הזדמנות לפקוד את מקום מנוחתו של הצדיק. הן בעת צרה והן בשעת שמחה. ומכאן נולד המנהג, שבליל חופה של כל זוג צעיר, לפני הנץ כוכב השחר, לבקר את מקום הקבר ובלווי תזמורת להקיף את שורת החנויות שלוש פעמים מתוך ריקוד ושתית לחיים לעילוי נשמתו של הצדיק. מנהג זה זכור לי היטב מימי ילדותי וקיים היה עד ימי מלחמת העולם הראשונה.

— ב —

היהודי השני שבשמו תלוי היה פרסום עירתנו הוא הבדחן והליצן הידוע ר' הרשילה מאוסטרופוליה. הוא חי בסוף המחצית השניה של המאה השמונה עשרה וזמן מסוים מילא את התפקיד של בדחן החצר אצל הצדיק ר' ברוכ'ל — נכדו של הבעש"ט. צדיק זה היה מטבעו קפדן ושקוע כל ימיו בעצבות ולפי אמונתם של החסידים נשלח הרשילה מן השמים לבדח את דעתו של הצדיק. הלצותיו השנונות של הרשילה נתחבבו על החסידים והיו מרבים להפוך בהן בכל הזדמנות. אולם, יותר ממה שהיה מבדח בהלצותיו לשם לגלוג בלבד, היה ממלא באמצעותן מטרה מסוימת, שהרי בכך היה מניח את דעתו של הצדיק. לדוגמה תשמש מעשיה זו.

מעשה ברבי צעיר, שבא לבלות יום שבת אחד בחצרו של ר' ברוכ'ל כדי ללמוד את דרכו של ר' ברוכ'ל בחסידות ולהתחקות על מנהגיו. טירון עוד היה ולא ידע כיצד להתנהג בנוכחותו של צדיק מכובד זה, שהיה מקפיד על מרווח מסוים בינו לבין צדיקים צעירים, שטרם קנו להם שם בעולם החסידות. בליל שבת בא לבית הכנסת של ר' ברוכ'ל והתיישב לצדו כשווה לו. ראה הרשילה שהצדיק אינו מרוצה מחוצפתו של צעיר זה, והחליט להעבירו למקום אחר. מה עשה? עמד על יד שניהם והתחיל לקרוא בקול את המשנה: במה מדליקין, כנהוג אצל החסידים בליל השבת לפני התפילה. כשהגיע לפיסקה נחום המדי אומר: הסמיך את השם נחום לפיסקה שלפניו וקרא בנשימה אחת: „אין מדליקין לא באליה ולא בחלב... נחום... גער בו ר' ברוכיל: נו, נחום אראפ"... כלומר המלה „נחום" נמשכת לפיסקה דלמטה. הפנה הרשילה את דברי הצדיק כלפי הרבי האורח — שמו היה נחום — ואמר: השמע ר' נחום את דברי הצדיק? נחום למטה! הבין האורח את הרמז ועבר למקום אחר.

נחה דעתו של ר' ברוכ'ל וחייך.

כדמות עממית חביבה נשאר שמו של הרשילה חי בזכרון העם עד זמננו, ובדיחותיו השנונות היו רווחות בפי יהודי ווהלין, פודוליה וגליציה. אין ספק, שלא כולן היו פרי רוחו. במרוצת הזמן ייחסו לו כאלה שלא הוא הולידן כשם שברור, כי רבות משלו אבדו במשך הזמן. דוגמה לכך תשמש הבדיחה על נחום, זו שהזכרתי ולא מצאתיה בשום מקום בכתב. אכן, מספר פעמים, ניסו לקבץ את בדיחותיו בקונטרסים שונים ובמחזות. למרבה הצער לא הצליחו. מחזה אחד מאת משה ליפשיץ הועלה ע"י הלהקה הווילנאית, מחזה אחר של הסופר היהודי הסובייטי גרשנזון הוצג ב„האוהל".

אגב, עם כל ההוכחות על הרשילה כעל מציאות ודאית, כאיש שחי ופעל בתפקידו המיוחד, יש עוד מהססים המטילים ספק בקיומו של איש כזה. יש החושבים עוד, שהרשילה אינו אלא דמות אגדית, שנולדה בדמיונו של העם בבחינת לא היה ולא נברא אלא משל היה. ולא זאת בלבד, אלא גם את השם אוסטרופוליה רצו לראות כשם בדוי או שם שאול מאיטליה. ב„דבר השבוע" מספר 2 משנת 1966 באה הסופרת רחל אורן וקובעת מתוך

הסתמכות על דברי הפר׳ דב סדן, כי השם אוסטרופוליה לקוח מאיטלקית וכי הדמות הרשילה מושאלת מאיטליה.

איני יודע מה הם המקורות, שמהם נשאבו הנחות או השערות אלה, אולם אני, כיליד עיירה זאת, יכול להעיד, כי אכן השם הזה אינו איטלקי ועיירה זו קיימת. לפי כל הסימנים בא השם לא מאיטלקית אלא מרוסית או מאוקראינית. על כל פנים נמצאת העיירה בין העיר פולנאה (עירו של בעל התולדות — תלמידו המובהק של הבעש״ט) ובין קונסטנטין ישן (עיר מגוריו של הסופר אברהם גוטלובר) ושייכת למחוז נובוגרוד־וווהלינסק (היא זווהיל). בסביבה היתה שורה של כפרים ועיירות, ששמותיהם נסתיימו במלה „פוליה״. משמעותה של המלה ברוסית ובאוקראינית היא שדה — כנראה על שום השדות הפוריים, שהיו בסביבה. מן הכפרים ידועים היו: וישניפוליה, טרושפוליה, ינושפוליה. ומן הערים: אנופוליה, זלטופוליה (עיירתו של הסבא משפולה) טומשפוליה, מיריפוליה (שם גר הצדיק ר׳ דוד ממיריפוליה). נראה שלסוג זה של שמות שייך גם השם אוסטרופוליה. אין זאת כי אם הסיומת פוליה באה כתוספת, ככינוי לוואי לשם ציון טיב הקרקע שבסביבה.

ואשר להרשילה עצמו — היו מנהגים בעיירה, שהיו קשורים בזכרו של האיש, ואלה מעידים כמאה עדים שאמנם חי וקיים היה איש כזה בעיירה ואף נולד בה, אלא שברבות הימים נלקח האיש אחר כבוד למדו״יבוש ונמסר לו התפקיד לבדח את דעתו של הצדיק ר׳ ברוכ׳ל, כפי שציינתי לעיל.

וכשם שמנהג היה בעיירה להקיף את שורת החנויות בליל החופה לכבודו ולזכרו של ר׳ שמשון — כך נהוג היה לכבד את זכרו של הרשילה בכגון זה למחרת היום של ההופה, וכיצד? למחרת יום החופה, לאחר סעודת הצהריים החגיגית, היו יוצאים המחותנים בליווי תזמורת אל אחת החנויות ושם היו יוצאים בריקודים ושתו לחיים. היו נוהגים אפילו לשפוך מן הי״ש על הקרקע. הפעם לא הקיפו את כל החנויות, אלא נעמדו על יד חנות אחת מסומנת. כל הטכס הזה נקרא בשם „הוליאשצינה״.

על מה נוסד המנהג הזה? חלוקות היו הדעות בין זקני הקהילה. לפי גירסה אחת היתה לפנים במקום אותה החנות, המיועדת לריקודים על ידה, דירתו של הרשילה והוא דר בה עד שנקרא אחר כבוד לחצרו של ר׳ ברוכ׳ל. לאחר פטירתו של הרשילה הרגיש הצדיק בחסרונו של משמשו האהוב ופעם, כשביקר באוסטרופוליה, ביקש מחסידיו להוליכו אל הבית, אשר בו נולד הרשילה ודר בו בנעוריו. הבית עמד כבר בחורבנו ללא דלתות וחלונות. התייצב הצדיק בפתח הבית, נשען על מטהו, כולו שקוע במחשבות ואחרי דקות של דומיה אמר: הרשילה, הרשילה! גם ביתך נחרב, ודאי ניחר גרונך בקבר, יבשו שפתיך, כי צמא אתה לטיפת י״ש (בחייו אהב את הטיפה המרה). ציווה למזוג לו כוס י״ש, ברך על היין, לגם מעט מן הכוס ואת השאר שפך אל פתח הבית. שתו גם החסידים „לחיים״ ויצאו בריקודים. מאז נשאר המנהג לבקר את ביתו של הרשילה בכל יום שמחה ולצאת בריקודים, לאמור: שמחה תחת שמחה, כשם ששימח בחייו את הצדיק, כך נשמח את נשמתו לאחר פטירתו.

ובאוסטרופוליה רווחה אגדה נוספת שבחלקה נוצלה יפה ע״י המשורר שמשון מלצר לבלדה שלו הרשילה בבית דין של מעלה.

ומספרים: כאשר קרבו ימיו למות שקע הרשילה בעצבות וגברה עליו הקדרות שלא כדרכו. תמהו החסידים ושאלוהו: עצבות זו מה היא עושה? השיב הרשילה ואמר: הרי קרב ובא היום, שעלי יהיה לעמוד לפני בית דין של מעלה, ומה אשיב על השאלה: „מה תיקנת בחייך״? צחקו החסידים ואמרו: „אתה, שפיקח אתה ואף פעם לא התקשית להשיב חכמים אחור — אתה הוא דואג פן לא תעמוד לך פקחותך כדי למצוא תשובה על שאלתו של המלאך״?

ענה הרשילה ואמר: „אמנם כן, בטוח אני, שאדע להשיב על כל שאלותיו, אבל מה אעשה אם יעמידו לי מלאך חרש, ולא ישמע את תשובותי".

ומספרים שוב החסידים בשמו של הצדיק ר' ברוכ'ל, שבסופו של דבר לא המלאך היה חרש אלא הרשילה עצמו התחרש והעמיד פנים כאילו אינו שומע את שאלות המלאך השואל ואך דבר אחד ביקש מן המלאך, שיביאהו לפני כיסא הכבוד, ושם בודאי ייטיב לשמוע וישיב על השאלות. ואכן- סיים הצדיק, שבעיני רוחו ראה, כי גם שם בישיבה של מעלה בידח הרשילה והצהיל את כל הפמליה וניצח.

על כל פנים באוסטרופוליה עצמה לא היה כל ספק שאדם כזה היה קיים, וכל מה שמייחסים לו וכל מה שמספר עליו אמת ויציב.

מצבה הגיאוגרפי והחיסטורי של העיירה

אוסטרופוליה היא אחת העיירות העתיקות בסביבה ובנויה על מדרון רמה גבוהה, ורחובותיה מסודרים רבדים־רבדים לרוחב הרמה ממערב למזרח ויורדים בשיפוע עד גדות הנהר סלוטש, העובר בעיירה ומפריד בין החלק העליון לבין החלק התחתון, שפוגה כשם „עבר הנהר" או „מעבר לגשר". משמאלם של הרחובות הראשיים נמצא רחוב בתי הכנסת, והוא בצורת מעגל. במרכזו בית־הכנסת הגדול ועל־ידו בית־המדרש הגדול ועוד בתי־תפילה קטנים. בית־כנסת זה נחשב לערך היסטורי בעיירה. והוא הבניין הגבוה ביותר. גבהו כגובה בניין של 5 קומות אף שהוא עצמו היה אך בן קומה אחת. בגוי היה כולו עץ. יותר נכון קרשים עבים, וגגו מכוסה גבים. תקרתו היתה קמורה ועגולה כשם שהבניין כולו היה מעוגל. במרכזו אלמימר — בימה גבוהה — מקום בשביל החזן ומקהלתו וממולו — בכותל המזרחי — ארון קודש רחב וגבוה, אף הוא עשוי עץ ללא כל צבע, כולו מלאכת מחשבת, מעשה חיטוב ועיטור, ואמנות — עין לא ראתה! מפי הסופר ש. אנסקי שביקר בשנת 1913 באוסטרופוליה מטעם החברה לפולקלור ולחקירת עתיקות של קהילות ישראל, שמענו, כי ארון קודש זה הוא יחיד במינו. ואכן, לפי המסורת שבפי זקני העדה היה בית כנסת זה אחד ואין שני לו. הוקם לפני מאות בשנים ויחד אתו ארון הקודש שנבנה בידי אמן גדול, אך עם כלותו את המלאכה כולה נפל האיש מן הפיגום הגבוה ונהרג. ומוטיפה האגדה טעם למקרה טראגי זה: למען לא יבנה ארון קודש דומה לזה, ויהיה ארון זה בבחינת „אחד ואין שני לו".

בימי היתה השכבה העליונה של הגג כמעט כולה רקובה. אף שהשכבה התחתונה המופנית כלפי פנים היא התקרה, — היתה עוד חזקה. בכל זאת, כשנבחר גבאי חדש — איש מודרני — החליט שיש להחליף את השכבה העליונה בריקועי פחים. את הסכום הדרוש לכך היה גביר העיירה ר' אברהמצ'י מוכן לתרום. אולם התוכנית נתקלה בהתנגדות נמרצת. וכשניגשו אל המלאכה פרצה מחלוקת בין הדור הצעיר לבין הזקנים, שטענו כי אסור לעשות שינוי כלשהו בדבר שבקדושה. וכל עוד שאין דלף בפנים אין לנגוע בו. שנים היתה העיירה כמרקחה. התערבו בכך צדיקי הדור, והעניין הגיע עד לחלונות הגבוהים שבבירת הפלך. ופעם הגיעו הדברים לידי התכתשות ודווקא בשעת התפילה. בסופו של דבר ניצחו הצעירים והגג חודש. יש להודות, כי בפנים הבית לא העזו אפילו הצעירים לעשות כל שינוי.

אף על פי כן, עם כל הקדושה שראו בבית־כנסת זה התרחקו מכובדי העדה, בעיקר החסידים, מהתפלל בו. להם היו בתי־כנסת אחרים. החסידים התפללו בבתי הכנסת שנקראו על שם צדיקיהם, וסתם יהודים מכובדים — התפללו בבית־המדרש, שנחשב כניטרלי מבחינה חסידית. בבית הכנסת הגדול התפללו פשוטי העם, בעלי מלאכה וסתם נחותי דרגה.

באותם הימים כשסערת המחלוקת היתה בעיצומה פניתי בשאלה ליהודי למדן וירא שמים: אם כן, אם מייחסים אתם קדושה יתירה לביה"כ הזה, מדוע אתם עצמכם אינכם

מתפללים בו? תשובתו היתה: דווקא משום כך, דווקא בשל קדושתו של המקום יש לנהוג בו זהירות רבה, שמא ביקור תמידי בו יביא לידי זלזול וקלות דעת ובסופו של דבר גם לידי חילול הקודש.

תולדות העיירה

מתי נוסדה העיירה ובאיזה תאריך נעוצה ראשיתה — אין איש יודע. קהילה מסודרת לא היתה באוסטרופוליה אף פעם, שכן לא פנקס ולא סימן אחר נמצא עד היום. אולם אם אין ראיה לדבר זכר לדבר, וזכר לדבר יש למצוא בספרים, במוסדות ציבור ואף במוצגים עתיקים, כגון בית־הכנסת וארון הקודש שלו. עדות נאמנה לכך ישמש בית־הקברות הישן. לפי התאריכים על המצבות ניתן היה לקבוע בודאות מלאה, שהן שייכות לראשית המאה ה־17. נמצא כי בסוף המאה ה־16 היתה קיימת באוסטרופוליה מעין קהילה יהודית.

אגב, לבית קברות זה יש היסטוריה מעניינת. ידוע היה, כי במגרש הריק שמאחורי חצרו של הפריץ הפולני — אדון העיירה — נמצא בית־קברות יהודי ישן, ומצבותיו שקועות עמוק באדמה. גישה חפשית אל בית־הקברות לא היתה, אלא בערב יום הכיפורים ניתנה הרשות לרב העיר לעלות לקבר אבות ולבקר בבית־קברות זה עם מניין יהודים כדי להתפלל שם, לקרוא פרקי תהילים ולשתות לחיים.

מספר ד"ר מתתיהו קניז'ניק ז"ל בזכרונותיו, כי סבו היה רשום במניין זה ומדי שובו משם היה כולו קורן מאושר. בטוח היה, שתפילתם נתקבלה והשנה הבאה תהיה טובה לכלל ולפרט כאחד. משם היה מביא פרוסות דובשן, שהרב היה מחלק עם שתיית „לחיים", והבטיח שבדובשן זה יש סגולה לרפואה ולאריכות ימים.

והנה קרה (אם איני טועה היה זה בשנת 1911) ומת מנהל האחוזה, ומנהל חדש בא במקומו. וכרגיל — מנהל חדש סדרים חדשים. התחשק למנהל זה להקים אורווה לסוסיו ומצא את המקום המתאים לכך דווקא במגרש הריק, אשר בו היה בית הקברות היהודי. וכדי שלא יוודע הדבר ליהודי המקום הביא פועלים רוסיים — קאצאפים בלע"ז — מן העיר הסמוכה ליובאר — על מנת להתחיל בעבודה. ליתר זהירות חסם את הפרצות בגדר מפני עיגא בישא ומדאגה מדבר פן תהיה גישה חפשית למקום, ויהודים יבואו ויפריעו.

אולם עוף השמים הוליך את הקול, והסוד נודע ליהודי המקום. באו וסיפרו, כי בעת חפירת הגומות ליסודות הבניין הוצאו המצבות ונתגלו עצמות בני אדם, והן מתגוללות במגרש.

רצו נכבדי העדה עם הרב בראש אל המנהל — לא קיבל, נסע. פנו אליו במכתב — לא ענה, הגישו קובלנה אל השלטונות — יד המנהל היתה על העליונה, והתשובה היתה: יכול אדם לעשות ברכושו ככל העולה על רוחו. ביניתיים הגיע היום של ערב יום הכיפורים. ניסו לגשת אל המקום כמימים ימימה — עמדו פועלים ואַלות בידיהם וחסמו את הדרך. ועל הכול — כלביו הזועמים של הפריץ.

ביום הכיפורים היו בתי הכנסת כמרקחה, הייתכן, חילול בית הקברות בפרהסיה, ולית דין ולית דיין! אבל מה יש לעשות ביום הקדוש מלבד צום ותפילה.

בא יום השבת שלאחר מכן. בפקודת נכבדי העדה הפסיקו את התפילה. בכל בתי הכנסת רגשו הרוחות, והמתפללים יצאו בהפגנה אל ארמון הפריץ. הצעירים הזדיינו במקלות ובאַלות, ומחנה גדול של מאות יהודים בבגדי השבת זרמו אל הארמון. למראה המחנה הגדול ברחו הפועלים ונסוגו גם הכלבים. הגדר נפרצה. יסודות הבניין וחלקי הקירות שהוקמו נהרסו. המנהל הסתתר בביתו ולא העז אפילו להזמין את המשטרה. העצמות הפזורות נאספו בשקים והועברו אל בית־הקברות שבעיירה ולמחרת היום נקברו.

אולם מנהל זה לא נרתע כלל מן התגובה הספונטנית של היהודים. למחרת היום

העמיד שוטרים מזוינים בנשק והמשיך ביתר שאת במלאכתו. ועיני היהודים רואות וכלות. בשבת של חול המועד עלה הרב על הבמה בבית־המדרש והכריז: כל מה שיכולנו לעשות — עשינו ועתה עינינו ליה! לו לבדו עינינו תלויות.

ובינתיים — העבודה נמשכת. הקירות של האורווה הולכים ומתרוממים. והנה גם הגג הולך ומוקם. ולפתע פתאום קרה נס. באו והודיעו, כי בלילה אחד התמוטט הבניין והתפורר כולו כבית קלפים. המנהל נפל מרוב צער למשכב וכעבור ימים אחדים מת משבץ לב.

אצבע אלוהים! אמרו היהודים והשמחה היתה רבה. על כל פנים מחשבתו הרעה של המנהל בוטלה והאורווה לא הוקמה.

מצב התרבות והחינוך בעיירה

אם המצב הכלכלי של אוסטרופוליה לא היה טוב מזה שביתר העיירות שבסביבה הרי ברוח היתה אוסטרופוליה העשירה בהן. בעוד החושך של ימי הביניים כיסה עיירות אחרות, והשערים היו סגורים בפני ההשכלה, היו חלונות אוסטרופוליה פתוחים לרווחה לרווחה וקרני אורה חדרו פנימה, והמדובר הוא לא בהשכלה של פריקת עול בלבד ובעיטה בעינייניה הרוחניים של האומה, אלא במיזוג המבורך של השכלה כללית ויהדית כאחד. הישן והחדש נשקו.

יהודי שנזדמן לאוסטרופוליה בראשית המאה הנוכחית וסר במקרה בערבי החורף הקר לבית המדרש הגדול או לבית הכנסת ה„טריסקי" — ספק אם היה מוצא לו מקום פנוי לשבת בו, שכן כל המקומות בספסלים הארוכים נמצאו תפוסים ע"י יהודים בגילים שונים, לרבות בחורים ונערים, שישבו ועסקו בתורה. אור התורה ושל גרות החלב, שבקע מצד הלומדים, והחום הצח ששפע מן התנורים המוסקים, חיממו את הנפש ואת הגוף כאחד. בעיקר רבה הצפיפות באור ליום השישי בשבוע. בערב זה נוספו מבקרים, שבאו לעיין מי בפרשת השבוע, ומי בפירוש אבן־עזרא ואור החיים. בערב זה הפכו גם הקתדראות (שטענדער בלע"ז) למקומות ישיבה מחוסר מקום אחר. ההמיה השקטה והנוגה של הלומדים ביחידות וקולות המתווכחים בציבור לשם יישוב מקום ממוקש באבן־עזרא המתמזגו למגנינה נעימה, לוקחת לב ונפש.

מול בית־המדרש בריחוק של עשרות מטרים בלבד נשקף מעל גבעה בית מואר, אשר גם מחלונותיו הגבוהים והרחבים בקע אור גדול, ואור באור נפגשו. זה היה אולם הספריה והקריאה, אשר גם בו היו מתאספים ערב־ערב משכילי העיר ובראשם צעירי הציונים. בחורים ובחורות, שהציצו ונפגעו, תלמידי גמנסיות וסטודנטים, שבאו לימי החופשה מן הערים הגדולות, אקסטרנים ובעלי מקצועות חפשיים — אלה היו באי הבית הזה. הנה היו באים כדי להתאוורר קצת, להפיג את השיעמום, לקרוא עתון ולהתווכח בענייני היום שעומדים ברומו של עולם. גם מבית זה נשמעו לעתים קרובות הדי הויכוחים הסוערים.

יש לציין, כי שנים היתה הבנה הדדית בין שני בתים אלה ולא בגלל קרבת מקום ושכנות טובה בלבד, אלא בגלל קרבת רוח החכמים, שהיתה פועמת בלב ראשי הבתים — ראש לומדי בית־המדרש מזה וראש בית הקריאה והספריה מזה. שניהם למדו לפנים בחדר אחד, שניהם למדו אחר כך בבית המדרש, אלא שהאחד נשאר בביתו והשני הלך לבית אחר. זה האחרון נסע לז'יטומיר להשתלם בלימודי־חול וכשחזר משם ייסד את הבית השני. עם כל זאת נשארו שני החברים מנוער ידידים בלב ונפש ונאמנים לדעה אחת, והיא אהבת תרבות ישראל וארץ ישראל. השינוי היה אך כלפי חוץ ולא כלפי פנים. מכאן היתה הזיקה של שניהם לבית המדרש אלא בדרכים שונות.

ואכן, לא פעם בדרך מאולם הספריה הביתה היה ש. קוטולינסקי — ראש בית

זה — סר עם חבריו אל בית־המדרש או לשיחה עם חברו אברהם דויד או לעיון בספר. לפעמים באו בדברים עם הבחורים הלומדים או לשם שיחה סתם או לשם הסבר וויכוח בענייני השכלה כללית כתוספת להשכלה יהודית.

זוכר אני, כי בימים הראשונים לבואי ללמוד בבית־המדרש, ואני אז בן שלוש־עשרה קרוב לבר־מצווה שלי, נטפל אלי אחד מפעילי הספריה והתחיל לתהות על קנקני: מה אני לומד ואם אני מתעניין בלימוד דקדוק הלשון, אם אני קורא ספרי השכלה ואם אני מעוניין בכך. ביישן הייתי מטבעי ולא השבתי על שאלותיו. מלבד זאת הזהירני סבי ז״ל, שהיה חסיד טריסק ומן הקנאים לדת, מבוא בדברים עם האפיקורסים, שעיקר כוונתם הוא להדיח את האדם מן הדרך הישרה. משלחץ זה עלי פעם־פעמיים ולא הרפה ממני התאמצתי להתחמק מפניו, וכל פעם שבא לביה״מ עזבתי את מקומי וברחתי. אחר כך נודע לי, שציוני זה נתכוון בתום לב לעזור לחובשי ביה״מ בכול. לאחדים מחברי ניתנו שיעורים ללימוד דקדוק הלשון, תנ״ך והשכלה כללית.

טעם נוסף לקרבה בין שני הבתים הוא, שכל האספות הציוניות, לרבות חגיגות כגון זו של חנוכה או של פורים, נתקיימו בביה״מ, שכן מקום אחר לאספות לא היה באוסטרופוליה. מטעם זה קינאו יתר המפלגות בציונים, שלהן לא ניתנה דריסת רגל בביה״מ, והיו מוכרחים לקיים את אספותיהם מחוץ לעיר בקיץ ובבית המרחץ בחורף.

אין להסיק מכך, שציבור המתפללים בבית זה לא גילה כל התנגדות לשימוש במקום הקדוש לענייני חול. לא חסרו ביניהם מתנגדים לעצם הרעיון הציוני. ועיקר הפעולה הציונית היה פסול מאחר שראו בה כפירה בביאת המשיח, אלא שיד החסידים הקיצוניים היתה על התחתונה בבית זה. יש לציין, שדעתו של הרב הזקן ר׳ שמחה שטינפרס ז״ל היתה יכולה להיות מכרעת בעניין זה, אך הוא גילה סובלנות מאופקת ולא התערב כלל בדבר.

השפעת הגומלין בין שני הבתים נתנה פרי הילולים, שכן עד מהרה הביאה לחיזוק הפעולה הציונית בעיירה. בעצם נטמנו הזרעים הטובים עוד מאז ביקורו של המטיף הנודע הרב יוסף לנדו — שליחו המיוחד של ד״ר הרצל. בשנת 1902 ישב שליח זה באוסטרופוליה שבוע שלם והכשיר יפה את הקרקע לקראת פעולה מאורגנת. מפי הציונים הותיקים בעיירה שמעתי, שערב־ערב היה שליח זה עורך אספות, מטיף לציונות ועומד בויכוחים נוקבים עם מתנגדים מימין ומשמאל. הויכוחים התנהלו לא באספות בלבד אלא גם ברחוב. והוא, השליח, לא נרתע גם מחרפות וגידופים ועמד כסלע מוצק. לא זז מן המקום עד שביצע את אשר התחיל בהדרכה לקראת פעולה מעשית. בעיקר בענייני תרבות וחינוך. כתוצאה מפעולה זו הונח יסוד לבי״ס מתוקן מאושר ונכבשה הספריה העירונית. בכך נתכוונו הציונים לשני דברים חשובים בבת אחת: א) לתת לילד היהודי חינוך לאומי־עברי; ב) לתת לו גם השכלה כללית ותעודה ממשלתית ולא יצטרך לפנות לבי״ס לא־יהודי.

מן המורים ששימשו בביה״ס הנ״ל יש לציין את אחיו של הסופר מ. ז. פייארברג, מורה ומחנך בחסד עליון, איש מודרני ועם זאת איש המסורת, והעיקר נוח לבריות. אחר כך שימש כמורה למקצועות עבריים אברהם של הסופרים־המשוררים, האחים גינצבורג — יקותיאל, שמעון ופסח. ברור, שמורים אלה מצד אחד והאחים גינצבורג מצד אחר תרמו רבות לרמה התרבותית של הנוער המקומי. צלילי הלשון העברית והשירה העברית נשמעו ברחובות העיר.

ביה״ס הלך והתפתח, והציונים קטפו את פרי הצלחתם, ואף המלאך הרע שמבין המתנגדים מוכרח היה לענות אמן, שכן רבים מהם התחילו בעצמם לשלוח את בניהם לבי״ס זה, שנוא נפשם. ומכמה טעמים:

א) ביה״ס כלל יחד עם מקצועות עבריים גם כלליים;

ב) העניק זכויות, כלומר תעודה רשמית ככל בי״ס ממשלתי;

ג) התלמידים היו חפשיים מלימוד בשבת בעוד שבבי"ס ממשלתי היה מן ההכרח לבקר ולחלל את השבת.

למרבה הצער לא האריך בית הספר ימים. לאחר 4 שנות קיום נסגר מטעם השלטון הצארי והסיבה לכך היא: בשנת 1903 התחילו להתארגן בעיירה אגודות של פועלים יהודיים בשמות שונים „בונד", „איסקרה" ועוד. בראש הפעולה עמדו צעירים משכילים וביניהם הצעיר מכולם משק"ה גולדשטין, שנתפרסם במרוצת הזמן בשם וולודרסקי (בפרקים הבאים עליו). השלטון המקומי התחיל לעקוב אחריהם. בעיקר גברה הפעולה של האגודות המהפכניות לאחר שנרצח בפטרבורג השר התקיף פון־פליווה.

המהפכה הרימה ראש והדיה הגיעו גם לערי השדה וממילא — גם לאוסטרופוליה. התחילה סדרה של חיפושים. חיפשו בכל מקום ששמץ של חשד היה בו. גם בי"ס והספריה העירונית לא נוקו הפעם. אמנם בכל החיפושים העלו חרס, אבל עיני המשטרה היו פקוחות כל הזמן. באחד במאי 1906 נערך חיפוש מדוקדק אצל אחד מחברי „איסקרה" ונמצא אצלו חומר תעמולה. אותו לילה נאסרו 17 בחורים — חברי „איסקרה" ו„בונד". ביניהם, כמובן, מי שנתפרסם אחרי זמן בשם וולודרסקי. בעקבות המאסר נסגרה ה„ספריה", הואיל ובהנהלת המוסד היו אחדים מן הנאסרים. גם בבי"ס נמצא פגם פוליטי, שכן אחד מן המורים לרוסית נחשד בהשתייכות ל„בונד". אולם הספריה נפתחה מחדש במרוצת הזמן. התערב בכך הסופר הרוסי מקסים גורקי, אשר נחשב לסנדק הספריה עוד מאז. ומעשה שהיה — כך היה:

כשגולד הרעיון של יסוד ספריה באוסטרופוליה נתקלו היוזמים בשלושה דברים: רשיון, ספרים ומקום. משום־מה החליטו לפנות אל הסופר הדגול, שגילה עניין בהפצת השכלה בין ההמונים. כנראה, נגעו הדברים של הבחורים הקרתניים ללבו של הסופר וקיבל את הספריה תחת חסותו. שלח להם רשיון, ספרים וגם 600 רובל במזומנים. מאז היה שולח כל שנה את תרומתו השנתית בכסף ובספרים. במרוצת הזמן נמנתה הספריה באוסטרופוליה בין הספריות העשירות במחוז. ועתה כשנסגרה הספריה פנו לסופר, והוא השתדל בבירה למען פתיחתה מחדש.

זוכר אני, כי לפני מלחמת העולם הראשונה התכונן הסופר לבקר באוסטרופוליה, אלא, כנראה, בשל המלחמה שפרצה בינתיים לא נתקיים הביקור.

תחת זאת, ניטל הרשיון מבית־הספר לשנת הלימודים הבאה, ונפתח מחדש אך בשנת 1917 תחת השם „תרבות", ואני זכיתי להיות אז מנהלו.

כשם שאוסטרופוליה היתה מפורסמת בגדוליה בעבר, אם בתחום התורה והקבלה ואם בתחום חכמת החיים המעשית, כן הצטיינה באישיה גם בדורות הבאים. אמנם לא בקנה מידה עולמי אלא בהיקף יותר מצומצם, בבחינת דור־דור ואישיו, פרנס לפי הדור, הזמן וצרכיו.

גם בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הנוכחית, לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה ולפני המהפכה הרוסית, שהפכה סדרים ובלבלה את העולם היהודי באירופה, נתגלו באוסטרו־סוליה יהודים טובים, שעשו רושם בל יימחה על בני דורם, ולא בעולם היהודי בלבד אלא גם בעולם הכללי. אולם מי ימנה מספר לכולם. משום כך אסתפק בהצבת ציונים לגבי יחידים, מי בתחום המעשה הטוב ומי בתחום התורה והרוח, וכן מי לחיוב ומי לשלילה.

אחד מאנשי סגולה אלה — איש המעשה — היה ר' אברהמק"ה נחומזון והמכונה בפי הבריות בשם אברהמק"ה מהובן. הובן זה שם כפר בסביבת אוסטרופוליה, שם נולד האיש בשנת 1805 ושם התחיל את דרך חיי המסחר שלו ע"י חכירת טחנת הקמח מידי בעל האחוזה. על שם הכפר הזה נקרא האיש כל ימיו, גם לאחר שהגיע למעמד של אחד האנשים העשירים ברוסיה. עשירותו המופלגת שבאה לו בקפיצה פתאומית היתה לחידה בעיני תושבי העיירה ילא נפתרה עד היום. יש אומרים, כי מצא בטחנה אוצר טמון במעמקי הקרקע — אוצר

שנטמן עוד מימי חמלניצקי בידי אדוני הכפר הפולני, שברח מפני הקלגסים האוקראינים. ויש אומרים, שהצליח האיש בעסקיו שהרחיבם במהירות נפלאה ובמרץ רב. העיקר, שהאיש היה עשיר גדול ולא כדוגמת עשירים אחרים, שאך הם עצמם נהנים מכספם, אלא מכספו של ר' אברהמ'קה נהנו רבים ובעיקר יהודי אוסטרופוליה.

בעצם היה איש פשוט, מוגבל בתורה וכמעט מחוסר כל השכלה כללית. גם יחוס אבות לא היה לו. בכל זאת יצא שמו לתהילה בכל הסביבה ומעבר לה ועד למרחקים הגיע. ולא בשל עשירותו בא פירסומו אלא בשל מעשיו הטובים, טוב לב היה ודורש טוב לאחיו. ולא רק להם בלבד אלא לכל מבקשי עזרתו ללא הבדל עם וגזע, ומאז שהגיע לצרורות ועבר לדור באוסטרופוליה שם לו לקו את ביצוע רעיון השויון לכל הנברא בצלם. יותר מכול היה מוקיר רבנן וידו הנדיבה היתה פתוחה לקבל פני תלמידי חכמים נצרכים. היו כאלה שפרנסתם היתה עליו כל הימים. על יד ביתו בנה בית כנסת מיוחד על שמו, ובו ישבו תלמידי חכמים ועסקו בתורה והוא היה מפרנסם, אותם ובני משפחתם. שכר חודשי קיבלו ממנו יהודי המניין הקבוע בבית־הכנסת שלו למען תתקיים כל יום תפילה בציבור ולא תתבטל מחוסר אנשים למניין כבבתי־כנסת אחרים. על חשבונו בנה את בית־המדרש במרכז העיירה למען ישבו בחורי ישראל וילמדו תורה. בכספו הקים גדר גבוהה, עשויה לבנים, לבית העלמין שמחוץ לעיירה למען לא יהיה פרוץ למדרס בהמה. ועל הכול היה מקיים באמונה את המצווה של מתן בסתר ובדרך המיוחדת לו. בימים של ערב פסח היה נוהג לשלוח לעת ערב עגלה עמוסה קמח־פסח אל מרכז העיירה, כלומר אל השוק. כאן נפתחו השקים ונשארו פתוחים למשך כל הלילה, וכל נצרך יכול היה לבוא ולקחת בחשכת הלילה באין רואה קמח למצות כל צרכו. וכל זה כדי שלא לבייש.

כן היה נוהג ביטות החורף הקרים. היה שולח אחד ממשרתיו ומצווה עליו, שיעבור בחוצות העיר וגם בפרוור של הגויים ויכריז: כל נצרך שאין לו חומר להסקת התנורים יבוא אל אחוזתו של ר' אברהמ'קה ויקח לו קש להסקה ככל אשר יוכל שאת.

על כל פנים בימיו לא היה איש באוסטרופוליה אשר ירעב ללחם או יקפא בחורף מקור. במעשיו אלה שימש הוא־האחד מעין תחליף למוסדות ציבוריים רבים. ואת חסדו זה זכרו לו כל תושבי העיירה לרבות התושבים הנוצריים. ושלום היה בין היהודים והלא־יהודים כל הימים שחי ר' אברהמ'קה וגם לאחר מכן. בימים הקודרים של שנות 1903, 1905 ו־1906 כשגל הפרעות עבר על פני תחום המושב שברוסיה ובכל עיר ועיירה נפל פחד הפוגרום על היהודים ישבה אוסטרופוליה לבטח. האוכלוסיה הנוצרית היתה מגן לה.

זכור לי יום אחד — א' בשבוע בשנת 1906 בשעה שיצאו הנוצרים לאחר התפילה מן הכנסיה הופיע תעמולן מטעם המאה השחורה והתחיל להסית ביהודים, הקהיל מסביבו בחורים צעירים וקרא לפרוע ביהודים כדוגמת הפרעות באודיסה, ז'טומיר ועוד... מי יודע מה היה גורל הקהילה לולא נוצרים מבוגרים, שיצאו במעדרים ובכילפים ואיימו, שירוצצו את גולגלותיהם של אלה, אשר ינסו לפגוע ביהודי המקום. הצעירים התפזרו והתועמלן אנוס היה לברוח בחרפה ובושה כל עוד נפשו בו.

גם בימי שלטונו של פטליורה, עת שרצו פורעים בכל הסביבה, לא העזו אלה לבוא לאוסטרופוליה, שכן ידעו שיתקלו בהתנגדותה הנמרצת של האוכלוסיה הנוצרית.

זקן ושבע ימים בגיל 97 הלך האיש ר' אברהמ'קה לעולמו. אבל כבד ירד על העיירה ועל הסביבה כולה. ממקומות רחוקים באו אנשים להלוויה, וקשה היה לקבוע על מי התאבלו יותר: על האיש שהלך ואיננו או על המעשים הטובים, שהלכו אתו.

צאצאיו לא הלכו בדרכיו. כל ימיהם היו סמוכים על שולחנו. בצלו חסו, ועסקים עצמאיים היו מהם והלאה. עד מהרה בוזבזה הירושה הגדולה. בנו היחיד התאבד עוד בחיי

האב ולעיניו. אחד מנכדיו, בן־ציון צולין נתפס כאילו לדעות מהפכניות, וברבות הימים הגיע לצמרת התנועה הסוציאליסטית ברוסיה, אולם כשנפתחו בימי המהפכה הארכיונים הוברר, שעבד בבולשת הרוסית, בסופו של דבר התאבד ביריה.

משה וולדרסקי

גם את זה לעומת זה עשה האלוהים. לעומת איש החסד ר׳ אברהמ׳קה, אשר במעשיו הטובים הביא ברכה ליהודי העיירה וחיי שלום ושלווה לביניהם ולבין האוכלוסיה הלא־יהודית, הביא בן־עיר אחר, כעבור עשרים שנה בערך, הרס וחורבן לעיירה. על כל פנים בגללו נמחה שם אוסטרופוליה מתחת שמי ד׳.

מעטים אולי יודעים, שמ. וולודרסקי — זה הקומיסר לענייני תעמולה ועתונות בממשלה הבולשביסטית הראשונה בראשותם של לנין־טרוצקי — אינו אלא משה׳לה גולדשטין, בנו של מרדכי הצולע — הוא ולא אחר. הוא נולד בשנת 1891 לאביו העני, שהתפרנס כל ימיו בדוחק מכתיבת בקשות ותלונות לשלטונות. מילדותו גילה הילד משה׳לה כשרונות בלתי־רגילים. בהיותו עוד תלמיד כיתה ב׳ בבית־הספר היסודי הפתיע את המורים בשאלותיו העמוקות ובתשובותיו הקולעות. מספר עליו חברו לספסל הלימודים הד״ר מתתיהו קניז׳ניק ז״ל, שבכיתה היה משקה׳לה הצעיר שבחבורה, אבל עם זאת המוכשר בכל המקצועות והאמיץ ביותר בדרכי הביקורת שלו כלפי המורים והמוסד. כבר אז נתגלו בו סימני מרדנות. ופעם כאשר הוכיחו המורה על שלא הקשיב לסיפור, שנקרא ע״י אחד התלמידים בכיתה, קם משקה׳לה על רגליו ואמר, שהוא מוכן להתערב: מי מהם, כלומר הוא והמורה, ייטיב לחזור על הקרוא ככתבו וכלשונו. וכשהמורה הסכים אך בתנאי, שהוא משקה׳לה יהיה הראשון, פתח הוא וקרא בעל־פה את כל הסיפור כמי שקורא מן הספר — אף מלה לא החסיר. נענה לו המורה ומתוך כעס עצור שיבחהו בפני הכיתה ואמר: אכן, בן חיל אתה, אך גם חוצפן ממדרגה ראשונה.

כוחו הרטורי נתגלה בו בגיל צעיר מאוד. לא מלאו לו עוד 15 שנה כשהופיע בפעם הראשונה באספה רבת־עם והפתיע את הקהל בכושר דיבורו, בעמידתו החפשית על הבמה ללא צל של „אימתא דציבורא״ והעיקר בסגנונו הבשל והמלוטש. בימים ההם, בשנת 1905 עמדה בעיצומה המחלוקת שפרצה בעיירה בשל זכות הבחירה להנהלת הספריה העירונית. ומעשה שהיה כך היה. עד הימים ההם היתה ההנהלה בידי הציונים. הם ייסדו את הספריה, טיפחוה, וגידלוה, אבל בשנת 1905 גברה יד השמאל, וה״בונד״ וגרוריו ניסו להוציא את ההנהלה מידי הציונים. לשם כך גייסו אנשים מן הצבא ובעיקר את שוליות האומנים למיניהם וחייבום לתבוע לעצמם את זכות הבחירה, הואיל ואף הם רשומים בספריה כקוראים. וכיצד? כחודש ימים לפני אספת הבחירות שלחו את אנשיהם להירשם כקוראים כדי שיוכלו לקבל את זכות הבחירה ובדרך של ערמה כזו חשבו ליצור את הרוב באספה וזכו ברוב מכריע. אש המחלוקת אחזה בכל השכבות של האוכלוסיה היהודית בעיירה, והאספות שלפני הבחירות היו סוערות. באחת האספות הופיע בין דורשי הזכויות גם הנער משקה׳לי בן ה־15. בנאום בנוי יפה, הן מבחינת צחות הלשון וגמישות הסגנון והן מבחינת ההיגיון שבדבריו, הקסים את הקהל ואף נציגי הציונים שכחו כי הנואם הוא בר־פלוגתם, ומחאו לו כף.

מאז התחילו להתעניין בנער זה ואכן עד מהרה נודע, כי זה הקטן גמנה עם המהפכנים הקיצוניים ביותר ובתנועת ה״איסקרה״ תופס הוא מקום מרכזי — ממש איש הצמרת.

באחד במאי של 1906 נערכו מאסרים המוניים בעיירה. רבים שוחררו למחרת היום, ואך 17 נערים, וביניהם משקה׳לה נשלחו לקונסטנטין ישן והושמו בבית הסוהר. חמישה חודשים רצו הנערים את עוונם. אך הודות להשתדלותם של גדולי עורכי־הדין במחוז שוחררו הנערים

בנימוק, שכל הנאסרים הם למטה מגיל העונשין. זכורה לי עוד המסיבה הגדולה שנערכה לרגל שחרור האסירים בביתו של משקה׳לה.

אמנם הנערים שוחררו, אבל אולם הקריאה נסגר בידי השלטונות. והנימוק? שהמקום הזה הוא המקור לדעות נפסדות ויש חשד שהנוער ידבק בהן. ובכן, בנים אכלו בוסר ושיני האבות תקהינה.

כעבור כמה שנים, בשנת 1911 נאסר משקה׳לה שוב. נראה, שהנער לא ישב כל הזמן בחיבוק ידיים. עינה הצופיה של המשטרה הצארית עקבה אחריו כל הזמן ומצאה אותו כאישיות בלתי רצויה מבחינת בטחון המדינה ושלחה אותו לארץ גזירה שבארחנגלסק לשלוש שנים רצופות. גם שם, כנראה, לא ישב באפס מעשה. למד והשתלם ולאחר ששוחרר ממאסרו, יצא לארצות הברית ושם התבלט כלוחם אמיץ בשורה הראשונה של התנועה הסוציאליסטית. עם פרוץ המהפכה ברוסיה בראשית שנת 1917 חזר תחת השם וולודרסקי יחד עם טרוצקי ולנין לרוסיה ועבר במהרה להיות יד ימינם של שני המנהיגים. בים הסוער של המהפכה הרגיש את עצמו כדג במים עמוקים ושחה בה לאורך, לרוחב ולעומק של ים גדול זה והיה לאחד מן העושים והמעשים. הוא היה זה, שפיזר בעזרת עושי רצונו את האספה המכוננת בפטרוגרד וטיפס בסולם המהפכה מעלה־מעלה, שלב אחר שלב. הוא ערך את העתון „קראסנאיה גאזעטא" („העתון האדום"). מתגדי המשטר ראו בצעיר זה את האויב המסוכן ביותר והחליטו לסלקו בטרם יגיע לראש הפיסגה, וביוני 1918 נרצח ע״י חבר מפלגת ס״ר.

מן הנקרולוגים, שנכתבו עליו בעיתונים ובחוזרים לתנועה ומן הדברים שנשמעו מפי המנהיגים בימים ההם, אפשר היה להסיק איזו עמדה חשובה תפס האיש בצמרת המפלגה ומהי ההשיבות שייחסו לעבודתו הנמרצת, והוא אז בס״ה בן 27 שנים בלבד.

אגב, אפיזודה מעניינת אירעה חודשים אחדים לפני מותו. והיא עשויה להפיץ אור על תכונותיו הנפשיות של האיש וולודרסקי. אמנם, רגשני וסנטימנטלי לא היה מעולם. עוד בילדותו גילה סימנים של נוקשות וקשיחות. אף פעם לא ראינוהו בוכה או מתרגש ואף ברגעים הטראגיים ביותר, אולם איש מאתנו לא פיללו, שגם לאנשים הקרובים לו ביותר, כגון אמו ואחיותיו האומללות, יגלה יחס של התנכרות אכזרית בעת צרה בעוד יש לאל ידו לעזור להן.

סיפר חברו לספסל הלימודים דויד זברסקי ז״ל, כי כחודש לפני הירצחו פגש אותו בתחנת בירזולה — תחנה מרכזית בקו קיוב־אודיסה. וולודרסקי חזר אז מן הקונגרס הכל־רוסי של מועצת הפועלים והחיילים, שנתקיים באודיסה בראשותו, בתחנה בירזולה ירד לחטוף טעימה קלה במזנון התחנה ושם נתקל במפתיע בחברו הנ״ל, שלא ראהו הרבה שנים. שמח מאוד על הפגישה ותוך אכילה מהירה שאל לשלום חבריו מנוער, התעניין בכל הנעשה בעיירה ועל אמו ואחיותיו — אף מלה. בשעת הפרידה אמר לו חברו: משקה׳לה, אינך רוצה כלל לדעת מה שלום אמך? — לא ענה על השאלה, אך הניף בידו לאות פרידה ומיהר אל הרכבת. נתן אות לתנועה, והרכבת המיוחדת, שעמדה לרשותו, זזה.

ואמו, הלא היתה מוכנה להקריב את עצמה למען בנה זה! בימי המלחמה, כשהיתה מנותקת 4 שנים רצופות מבעלה ושני בניה, שיצאו לאמריקה לפני פרוץ המלחמה, רעבה היא ושתי בנותיה ללחם. אישה חלשה ולא מנוסה בעבודה היתה אנוסה לעבוד במשק בית כדי לפרנס את עצמה ובנותיה, והוא, הבן שרכב על במתי ארץ גדולה, ששמה רוסיה, התעלם מבשרו ואף במכתב לא פקד את אמו כל הזמן. זאת ועוד, לאחר שנודע לאם, כי בנה חזר מאמריקה ונמצא אי־שם בפטרוגרד או במוסקבה, פנתה למוסדות השלטון המרכזי בבקשה שיודיעוה על בנה — לא קיבלה כל תשובה. כאילו כל נתיבות התקשורת נחסמו בפניה. בעתונים קראה על נאומיו, על הרצאותיו ועל רוב גדולתו וכלפיה נאלם הוא דומיה.

אנשים טובים המלו עליה. הלוו לה כסף להוצאות הדרך למען תסע לחפש אותו. נסעה ושיבושי הדרך של הימים ההם לא עצרו בעדה ולשוא. שכן, מקום קבוע לא היה לו. כל הזמן היה בתנועה ולכל מקום שהגיעה קיבלה את התשובה: אכן, היה ונסע.

אך לאחר מותו קיבלה האם מכתב תנחומין מראקובסקי — יו"ר מועצת הרפובליקה האוקראינית. ניצלה האם את ההזדמנות ונסעה לקיוב — בירת הרפובליקה, כדי לבקש ראיון אצל ראקובסקי. הלז קיבלה בסבר פנים יפות, והיא שפכה לפניו את לבה האמהי. ראקובסקי הבין לרוח האם השכולה וכעין פיצוי־מה מסר לה מענק כספי חד־פעמי וכן קבע לה הקצבה חודשית הגונה ונוסף על כך הבטיח את החזקת שתי בנותיה הצעירות במוסד חינוכי בקיוב.

מן הביקור אצל ראקובסקי סרה האם אל העיירה מאקארוב, מקום מושבו של הצדיק. בימים כתיקנם היתה נוהגת לשלוח לו שנה־שנה פדיון. הפעם החליטה להגות את הצדיק בפדיון ואגב ליטול ממנו עצה מה עליה לעשות לתיקון נשמתו של בנה הנרצח?

בתשובה הביתה הפרישה האם מן המענק שקיבלה תרומה לביה"כ, אשר בו התפללה בשבתות ובחגים, וכן הזמינה את המתפללים לקידוש בשבת־מברכים, וכשאלה שתו לחיים ואיחלו תיקון לנשמת הבן בעולם האמת — תיקון על הפגמים שפגמה בעולם הזה — התנחמה האם.

ואמרו אחר כך הבריות: זהו צחוקו של הגורל: ראקובסקי והצדיק ממקרוב! כספי האוצר הסובייטי ופדיון לרבי! הקומוניסט הכופר בכול ותפילה לעילוי נשמתו! לו קם וולודרסקי מקברו ורואה כל זאת, היה מת מחדש.

התנהגותו זו של הבן כלפי אמו יולדתו אופיינית מאוד למתקני העולם במלכות אהבה ואחווה. במרוצת הזמן באה פעולת הבן לידי ביטוי מלא במעשיהם האכזריים של חבריו לדעה באוסטרופוליה עצמה. בהושענא רבה של 1919 עבר גדוד של הצבא האדום בפיקודו של קוטובסקי, יד ימינו של הגנרל בודיוני דרך העיירה. נשאר ללון אך לילה אחד והספיק לזכות את יהודי המקום בפוגרום לפי השיטה הרוסית של ימי הצארים. 30 יהודים מנכבדי העדה נרצחו באותו לילה ורכושם היה לבז. לפי ידיעה אחת היתה בין הנרצחים גם אמו של וולודרסקי. מה שלא עשו הכנופיות של פטליורה עשו נושאי הסיסמה המשולשת: אהבה, אחווה ושוויון. למחרת היום עזב הגדוד את העיירה, והתחילה בריחה מבוהלת של יהודי המקום. הנהירה היתה אל הערים הגדולות, מתוך הנחה, ששם החיים יותר בטוחים. משלושת אלפים שלוש מאות נפש בשנת 1918 נשארו לפי הספירה בשנת 1926 אך אלף ושלוש מאות נפש מיהודי המקום. למרבה הצער אין כל ידיעה עד היום על שארית הפליטה הזאת. כנראה, לא הרבה נשאר ממנה, שכן לאחר השחיטה הנוראה, שערכו הנאצים בשנת 1941 אין באוסטרופוליה כל סימן של חיים יהודיים. על כל הפניות, הבקשות והמכתבים, שאנשי אוסטרופוליה בתפוצות וביניהם גם כותב הטורים הללו שלחו לפי המען של הנהלת העיריה והמוסדות הרשמיים האחרים באוסטרופוליה — אין כל עונה.

לאחרונה נודע, כי השלטון הסובייטי הציב ציון לזכרו של „הקדוש" וולודרסקי והסב את שם העיירה לוולודרסקי־וולינסק. כך אושרה ההשערה של המפקפקים בקיומה של אוסטרופוליה, כאילו נבואה נזרקה מפיהם עוד מאז. מסתבר, שבזכותו של אותו בן סורר ומורה — יליד אוסטרופוליה — נמחה שם אוסטרופוליה מעל המפה הגיאוגרפית של אוקראינה הסובייטית. בחייו התעלם הבן מאמו יולדתו ובמותו גרם למחיקת השם של עיר מולדתו.

סיום

כאשר שר משוררנו הלאומי — איש וואהלין: עוד יש ערים נכחדות בתפוצות הגולה, זהן יעשן במסתר נרנו הישן — כוונתו היתה בלי ספק לערים כאוסטרופוליה ודומיה.

אכן, הגר הישן עשן, אך אורו לא דעך. יהודי אוסטרופוליה לא גרסו את הכלל וישן מפני חדש תוציאו, אלא ניסחוהו בצורה אחרת: וישן מפני חדש אל תוציאו, שכן אור ההשכלה לא בלע את אור התורה. מיזוג הערכים נקלט יפה באדמה הדשנה של אוסטרופוליה ועשה פרי הילולים ונתן לו כוח ועצמה לשאת את העמל והדוחק, שחיי הגלות המרה העניקו ליהודי ביד רחבה. על כל פנים לא פגע שר ההתבוללות בערכים הלאומיים עד הרגע האחרון.

החידה שאין לה פתרון הוא בכך, שעיירה ציונית זו, אשר בשנות 18—1917 תסס בה נוער ציוני, לא תקעה יתד נאמנה בקרקע המולדת. אך שיבלים בודדות ניצלו. הרוב המכריע אבד כנראה בשדה הקרב והשמד או שקע במעמקי האבדון כאותו עלם פלאי במגילת האש לביאליק.

ומי יודע אולי תועים הם עוד אי־שם כאותו כוכב נידח בחלל עולם התוהו ובמעמקי לבב נושאים הם עוד את האש הגדולה וברוח פיהם מציתים הם לבבות. מי יודע?

יוסף לב כוכב

ברצלב בימי הריבולוציה

לזכר בני חנוך ז"ל (תרפ"ח—תש"ל), שנספה באסון מטוס "סויסאיר" בט"ו אדר ב' תש"ל, 21.2.1970, והובא לקבורה בהר המנוחות בירושלים.

את ימי הריבולוציה הפברוארית הרגישו גם בברצלב. המניפסטציות והתהלוכות עוררו תקווה, שהגיע הקץ לשנאת־ישראל. יהודים ונוצרים, אזרחים וחיילים, צעדו שלובי זרוע לכיכר הגדולה שעל יד בית העם העירוני. תושבי העיר היהודים ללא הבדל מעמד, ובראשם „הגביר" ר' ישראל אורבך, נושאי ספרי תורה, בעלי מלאכה, איכרי הסביבה — הכל צהלו ושמחו — הגענו לחופש ולשוויון!

ויכוחים סוערים התנהלו ברחוב היהודי עד שעות הלילה הקטנות. נפתחו מועדונים ציוניים, שמשכו את היהודים לשמיעת „לקציות" על שאלת עתיד היהודים ועל הציונות.

כל אלה זרעו תקוות רבות לעתיד טוב יותר. זכור לי, במיוחד, אולם ההרצאות של צ'צ'לניצקי ברחוב המוביל לטולצ'ין (אם זכרוני אינו מטעה אותי — נהפך מחסן, בין־לילה, לאולם אספות). כן זכורות לי הרצאותיו של עקיבא גלובמן (גוברין).

ימי הזוהר של הריבולוציה, ימי קרנסקי, עברו־חלפו, והתחילו להגיע אלינו שמועות קודרות על אי־שקט וחרדה מערים ועיירות, ואף על פרעות ביהודים.

יש לציין, כי בדרך כלל, בכל השנים עד למהפכה, שררו יחסי שכנות הגונים ביותר בין האוכלוסיה היהודית והנוצרית. אולם התוהו ובוהו שהשתררו באוקראינה, טרם התבצר המשטר, חוסר היציבות בשלטון, התחיל לתת אותותיו, וגם תורה של ברצלב הגיע.

בבית הספר המקצועי, בו למדתי, היה היחס לתלמידים היהודים המעטים תקין ואף ידידותי. היינו מבקרים בבתים איש את רעהו. אך פתאום השתנה הכל.

פעם בחזרי הביתה הרגשתי בדרכי תנועה חשודה בלתי רגילה ובהתקרבי לרחוב מגורי, הנמצא ע"י השוק — ראיתי מהומה בו והחנות של גלצקי — סוחר מוצרי יריה — עולה באש!

ורק הודות לשני בחורים מזויינים באקדחים: אחד יהודי — יוצא צבא והשני מהאינטליגנציה הנוצרית — ניצלה העיר מקרבנות בנפש.

בו ביום התארגנה הגנה יהודית עצמית וכן מיליציה עירונית. במשך תקופה מסוימת זכתה האוכלוסיה היהודית לשקט יחסי הודות להגנה.

כדאי לציין, כי בתקופה הראשונה של שלטון פטליורה, למרות הפרעות הראשונות שעברו על ברצלב, חיו היהודים בתקווה שהשלטון יתבסס וישרור סדר.

כהוכחה להשליה זו שימשה העובדה שמשלחת בת 3 אנשים יצאה לקמינץ־פודולסק, לבקש מהשלטון המרכזי, עזרה חמרית לנזקקים שנפגעו בשעת הפרעות. בינתיים התדרדר המצב במידה כזאת, שעברו הרבה חדשים, עד שזכינו לראות את חברי המשלחת חוזרים חיים ושלמים.

עם קום „האיספולקום" המקומי והעברת השלטון לידי הבולשביקים, פורקה ההגנה בטענה, שאין מקום לכוח מזויין, פרט לצבא האדום.

קדמה להתחלת הפרעות ההסתה שהתנהלה נגד היהודים בקשר עם מקרה מעציב. קומיסר יהודי צעיר נאשם בביצוע שוד בבית הכומר הזקן בכפר העשיר „מצ'יחה" הקרוב לברצלב.

לאחר „חקירה" הועמד הצעיר למשפט צבאי של „האיספולקום" העירוני. המשפט

היה פומבי, ועל הצעיר נגזר דין מוות ביריה. הוצאת גזר הדין לפועל — מיד עם גמר המשפט ע"י הבית (בית־העם), בו התנהל המשפט.

בשעות אחה"צ, עם גמר המשפט, הועמד הגדון ע"י הקיר של בית העם, וטרם הספיקה כיתת היורים לירות בו, קפץ אחד הקומיסרים מתושבי ברצלב, פדייב, וכדי להוכיח את גבורתו ונאמנותו למשטר — ירה מאקדחו יריות אחדות בגדון.

מתבוסס בדמו נפל האיש ארצה. החברה־קדישא אספה מיד את ההרוג והעבירוהו לבית הקברות. אך מה נבהלו נושאי הבר־מינן, בשמעם בדרך, כי ההרוג חי ונאנח! מיד הובהל אליו רופא יהודי, ובאותו לילה הועבר לבית פרטי ע"י בית המדרש. אחר שטיפלו בו במסירות רבה, השתפר מצבו והוא הועבר כעבור זמן־מה (בשעות הלילה) למשפחתו לויניצה, בלי עין אחת וביד נגועה.

במרוצת הזמן התברר כי חלק משופטיו של הבחור היהודי השתייכו למחתרת האוקראינית. ואשר לאותו „חבר" פדייב (חברי לספסל הלימודים בביה"ס המקצועי) — נהרג אח"כ בידי מנהיג הכנופיה — לחובין — בבי"ח בפצ'רה (לפנים אחוזתו ההיסטורית של גרף פוטוצקי).

ככה הותרה הרצועה, וניתן האות לרציחת יהודים ולשדידת רכושם.

לא עבר זמן רב, ובבוקר אחד עם שחר התעוררנו לקול יריות. עברנו לעלית הגג של שכננו ר' שמואל קרסנושטין והסתתרנו עד עבור הזעם. כבר באותו יום היו קרבנות בנפש, שוד ואונס. חיינו נהפכו לחיי גיהנום. לא היה יום שעבר בלי שמועות על התקרבות הכנופיות.

בדרך כלל נערכו ההתנפלויות עם זריחת השמש או בזמן שקיעתה. ברגע שנשמעו יריות, היינו מתפזרים לכל הרוחות לחפש מחסה ב„סקרטים" — מרתפים, בעליות גג ואצל הנוצרים השכנים.

נוצרים רבים, ביחוד מתוך האינטליגנציה וכן תושבי הכפר „אוצ'אסטוק" שנקראו „קצפים" — סיכנו לא פעם חייהם בהגינם על יהודים. מצאנו מקלט — כמה משפחות — אצל אחד „הקצפים" וכשהופיעו אנשי כנופיה ודרשו להוציאנו אליהם — התייצב ראש המשפחה עם בניו והודיע, כי רק על גופותיהם יגיעו אלינו, ואמנם ניצלנו!

זכור לי מקרה אחר, כאשר עם דמדומי הערב התקרבה לעיר כנופית אנשי גריגורייב, ואני מצאתי מקלט ב„סקרט" של ר' משה חסיד — סוחר בסיד. הכניסה למרתף היתה מוסתרת בחביות הארוכות הריקות, בהן הביאו את הסיד. כתוצאה מהלשנת ילדים נוצרים שכנים, חדרו אנשי הכנופיה אלנו וירו בנו. היו בינינו הרוגים ופצועים. למזלנו הופיעו פתאום מספר קציני הכנופיה, ומסיבות בלתי מובנות לנו הצילנו.

כולי מכוסה דם, הצלחתי לברוח ולהגיע לשער חצרו של סגן־מנהל המכס מר קלשניקוב, בידעי, כי בחצרו מסתתרים יהודים. הוכנסתי מיד לעלית הגג של מחסן תבואה ומצאתי שם את משפחת קרסנושטין ואחרים.

מצאתי מקלט בטוח ויחס אנושי, טיפול ודאגה. והנה למחרת היום הוחרדתי לשמוע את קול אבי יצחק ז"ל, ואת קולו של ר' אהרן „השוחט" ז"ל, שהובאו לחצר, הועמדו לקיר ונדרשו להמציא כופר־נפש. ורק הודות להתערבותה של משפחת קלשניקוב ובעזרת ידידיהם האחרים — ניצלו השניים!

התנפלויות הכנופיות על תושבי ברצלב נמשכו תקופה ארוכה. מאות רבות מתושביה היהודים נהרגו, נפצעו והרבה נשים נאנסו.

נדמה לי שאף כנופיה לא פסחה על ברצלב. מקומה הגיאוגרפי של העיר איפשר לכנופיות לנהוג בחפשיות מסוימת במשך שעות ארוכות, היות ותגבורת צבאית המצופה מהשלטון המרכזי יכלה להגיע לברצלב מויניצה בלבד, הרחוקה כ־60 וירסטאות. מצב זה

היה נוח לכנופיות ונטע בליבן בטחון, והן יכלו להתיר לעצמן להופיע, לרצוח, לשדוד – ולהסתלק ללא התנגדות רצינית.

חיינו בתקופה ההיא היו הפקר, והעיר התרוקנה מתושביה. ההורים עצמם היו בין המעודדים את בניהם הצעירים לעזבה, היות והיו מבוקשים במיוחד ע"י הכנופיות: הן כל היהודים בולשביקים, והצעירים — על אחת כמה וכמה!

לפי דרישתם והשפעתם של הורי עזבתי גם אני את ברצלב וברחתי לאודיסה. אגב, לאחר מכן התארגנה בברצלב קבוצת החלוצים הראשונה שיצאה לארץ ישראל.

הורי נשארו בברצלב ויחד עם כל יתר היהודים שנשארו, הושמדו בשנת 1941—1942 ע"י הנאצים בסיועם הפעיל של הרוצחים האוקראינים המקומיים. מקום השמדתם — פצ'רה.

ראוי לציין, כי לפני בוא הנאצים, הספיק חלק ניכר מתושבי ברצלב לברוח לאוזבקיס־טאן ולשוב אחרי המלחמה לברצלב ולויניצה. בין הניצולים היו גם שני אחי ומשפחותיהם.

ברצוני להוסיף פרט אחד בקשר עם משפחת קלשניקוב. בתקופת לימודי באודיסה הייתי נוהג לעתים לבקר את הורי ובני משפחתי בברצלב.

בתחילת שנות העשרים, היתה תנועת הרכבות באוקראינה בשפל המדרגה, ולאזרחים כמעט ולא היתה אפשרות להשתמש בהן. זכותי בתור לומד בכימי־טכניקום ע"ש חוינה (לשעבר), איפשרה לי לנצל הזדמנות כזאת.

מעולם לא שכחתי את חסדה של משפחת קלשניקוב, היא היתה תמיד שותפת ליהנות ממוצרי התעשיה שהייתי מביא הביתה מאודיסה, ושאי אפשר היה להשיגם בפרובינציה.

באחד הבקורים, נשאלתי ע"י הגב' קלשניקוב, אם אסכים לקחת עמי לאודיסה חבילת קמח בשביל ידידים. היתה זאת תקופת הרעב באודיסה. שמחתי להיענות לבקשתה, ובבואי לאודיסה, מהרתי לרחוב דריבסובסקיה למסור את החבילה.

דפקתי על הדלת — והיא נפתחה. ומה גדולה היתה תדהמתי ואפתעתי לראות לפני גיבצת אשה יהודיה טיפוסית, עטופת צעיף — דמותה של הגב' קלשניקוב — אם ובת — כשתי טיפות!..

תעשית סת"ם בדוברובנה *

בעלים שונים היו לה לדוברובנה. תחילה היתה נחלה לרוזן פוטוצקי, אח"כ עברה לידי הנסיך פוטיומקין, מצביא רוסי מימי יקטרינה, כובש קרים. לבסוף עברה דוברובנה לידי הנסיך לובומירסקי. פוטיומקין העלה תכנית לפתח את דוברובנה, למזגה עם עיירות הסביבה ולעשותה לכרך גדול. הוא בנה בכר־שוק גדולה בעיירה, חנויות לסוחרים, ועזר להקים בית דפוס יהודי בדוברובנה.

פוטיומקין עודד משלחת יהודית אל הצארית יקטרינה, נתן כתב־המלצה ויעץ לאנשי המשלחת לבקש עזרה בצורת הלואה גדולה לפיתוח המקום. אך יהודי דוברובנה חששו מטובותיהם של גויים. לדחות את הצעותיו של פוטיומקין לא העיזו. לכן שקלו וטרו בדבר, כיצד למלא את רצונו וגם להפטר מהתחייבויות הנובעות מחסדם של גויים. סבו של מנחם אוסישקין (כפי שספרו זקני דוברובנה לפנים) יעץ לא ללכת בגדולות, ולא לבקש אלא סכום פעוט: תחשוב לה הצארית, כי פוטיומקין מצא לו ענין בבטלנים ותתעלם מכל הענין.

היה קיים בדוברובנה זמן מה בית־דפוס יהודי וגם בית־חרושת לשעונים, אבל אלה לא החזיקו מעמד זמן רב. לעומת זה התפתחה תעשית טליתות ותפילין שהתקיימה גם בתקופת הבולשביקים. עד שנת 1929.

בדפוס היהודי של דוברובנה נדפס החומש עם פירוש הגאון מוילנה „אדרת אליהו" עם החבורים „מגורת שלמה" ו„מנחת שלמה" על המסורה הגדולה והמסורה הקטנה של הרב שלמה־זלמן בן אחי הגאון. כן נדפסו בדוברובנה המקראות הגדולות.

היתה ישיבה בדוברובנה. מזכיר אותה הסופר גרשון שופמן. לישיבה זו שלחה אותו אמו מאורשה לדוברובנה, מרחק 20 ק"מ, בלויתו ובחסותו של עני חוזר על הפתחים בעירות שונות „ר' אברהם וואָס גייט איבער דער וועלט" („חוזר על העולם") להבדיל מעני „וואָס גייט איבער די הייזער" („החוזר על הפתחים", במקום אחד בלבד). ראש הישיבה האחרון בישיבה שבדוברובנה היה ר' שלמה־בר פבזנר. בניו זכו לעלות ארצה ויש לו בארץ נכדים.

וזאת לציין: עשית תפילין, כתיבת הפרשיות לתפילין ולמזוזות וספרי תורה, היתה קיימת בכל ישוב יהודי, רק הודות להתפתחות המסחר בטליתות, שנעשו בדוברובנה, והודות לזה שהמשולחים, שהפיצו את הסחורה, היו לוקחים אתם נוסף לטליתות גם תפילין ומזוזות, התפתחה תעשית סת"ם בדוברובנה בממדים גדולים.

הסוחרים בטליתות בדוברובנה, שברובם היו גם מחזיקים בבתיהם מספר נולים לאריגת טליתות והעסיקו פועלים, היו המשפחות של נחום־יצחק שחור ומאיר שחור (את שם המשפחה היו מבטאים בשי"ן שמאל כמנהג יהודי ליטא „סחר"), זיסקינד אורינסון, שניאור־זלמן רובשוב (דודו של הנשיא שלנו), חיים שלום חנוך, אפרים קדנר ובנו זלמן.

היו גם כאלה שהקפידו הקפדה יתרה שלא יהיה חשש של שעטנז בטלית, כמו רבי נחמיה מדוברובנה, ידידו ואיש סודו של ה„צמח־צדק", ששמו בגלל

---

* תודתי נתונה לעו"ד דוד כהן על עזרתו בהעלאת זכרונותי אלה על הספר.

„הטליתות הכשרות" שלו ובעיקר הודות לספרו „שאלות ותשובות" הלך למרחקים. האחרון שהיה מיצר טליתות כאלה היה ר' ישראל־יצחק מייטין.

היו אורגים, שעשו להם נול אחד או שניים וקיימו את בית־המלאכה בבתיהם. הרבה בחורות ונשים עסקו במלאכות־עזר, כגון ה„קניפרקעס" שקשרו קשרים מסביב לטלית, ומצאו מזה את מקור מחיתן ועוד.

העוסקים בתעשית התפילין בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 היו: ר' פרץ הסופר, אשר העסיק הרבה פועלים בבית המלאכה שלו, עיבדו בו קלף לספרי־תורה, עשו תפילין וכתבו את הפרשיות ומזוזות וגם ספרי־תורה ומגילות. ר' אליהו־אהרן גרין החזיק גם הוא בית־מלאכה גדול של סת"ם. המשיכו אחריהם ר' בן־ציון קירזון, שפתח עסק גדול בו עבדו 25 עושי בתים לתפילין ו־20 סופרים כותבי פרשיות; ר' פייביש קרפצ'בסקי, שהחזיק 15 פועלים; ר' זלמן שמרקין — 10 פועלים.

היו פועלים שעבדו בבית־המלאכה של מעסיקיהם, והיו כאלה שעבדו בבתיהם ואת התוצרת מכרו למעסיקיהם או לסוחרים. המעסיקים והסוחרים היו גם מיבאים פרשיות, מזוזות ומגילות, שנכתבו על ידי סופרי סת"ם בחיסלביץ', במסטיסלב, בסלונים ובעיירות אחרות.

באותן השנים הגרו יהודים רבים מדוברובנה לאמריקה, ואחדים מהם התחילו ליבא טליתות ותפילין מן המובחר לאמריקה מדוברובנה. זה שיפר את מצבם של האורגים והעובדים בתוצרת סת"ם. פועל אריגה מדוברובנה מאיר וולוזין פתח בניו־יורק בית מסחר גדול לתשמישי קדושה. בעקבותיו הלך קלמן פסטון, ועוד אחרים. הסוחרים העיקריים בדוברובנה שפיתחו את המסחר עם חוץ־לארץ היו בן־ציון קירזון וחיים שלום חנוך.

פרצה מלחמת העולם הראשונה. פולין נכבשה על ידי הגרמנים. סלונים, העיר היהודית בפולין, שהיתה סוחרת מזה שנים בתפילין וטליתות עם אמריקה, לא יכלה לשלוח את תוצרתה. יהודי אמריקה מצאו את דרכם לדוברובנה. המקשר היה הסוחר יעקימובסקי, שברח מסלונים והגיע לדוברובנה. המשלוחים של סחורות סת"ם הלכו לאמריקה דרך אַרכנגלסק, וגם התמורה בכסף חזרה והגיעה לדוברובנה.

בימי מלחמת העולם הראשונה גורשו היהודים מאזור הגבול והחזית, כלומר מגבולות ליטה ופולין וגרמניה. עם זרם הפליטים הגיע לדוברובנה המגיד מ־מיישאַגולה (שעל יד וילנה), סופר סת"ם מומחה, עם בניו, סופרי סת"ם מאומנים אף הם. הם פיתחו בדוברובנה ביתר שאת את מלאכת כתיבת הפרשיות והמגילות וספרי־תורה.

עם המהפכה הקומוניסטית נפסקו הקשרים עם אמריקה, ולא היה יותר שוק לסחורה ולתוצרת של תעשית סת"ם.

כדי לא לפטר את העובדים, אספו כסף מסוחרים עשירים והמשיכו להעסיק את הפועלים להכנת מלאי. בכך פעל בעיקר אבי, ר' בן־ציון קירזון. אחד הסוחרים ספק עורות מעובדים לממשלה הסובייטית, דב ריבלטובר ואחיו שלמה ריבלטובר, שהיה חבר פעיל בתנועה הציונית וגזבר הועד הציוני בדוברובנה, עזרו הרבה בגיוס הכסף הדרוש לתשלום הפצויים לפועלים המתפטרים ולתשלום לפועלים שהמשיכו לעבוד; אבל הסכום שנאסף בין הסוחרים המקומיים לא הספיק. לחוץ ע"י דרישות הפיצויים נסע בן־ציון קירזון למוסקבה. היתה בידו כתובת אשה בת דוברובנה, גיטל פורטוגול, שנישאה לסוחר בדים במוסקבה, דויד ספקטורוב, איש חב"ד. קירזון בא לבית ספקטורוב וסיפר על מצב העניינים והדחק. שאל ספקטורוב:

— כמה אתה צריך כסף?

קירזון תוך היסוס נקב איזה סכום, אשר נראה לספקטורוב מצומצם מדי. הוא הוציא מכיסו סכום־כסף גדול והוסיף ושאל:

— וכמה אתה צריך בשבילך עד לכשירחיב? ואת החשבון, וכיצד ומתי תחזיר את הכסף, תעשה אתה בעצמך!

כך ללא כל התחייבות והבטחה הוא נתן לו סכום כסף שהספיק לשלם את הפיצויים למתפטרים וגם להמשך עבודתם של הפועלים שנשארו.

נצטבר קרון שלם של תפילין. אי אפשר היה יותר להמשיך. הפועלים, שנשארו לעבוד במפעל, התארגנו באיגוד פועלי סת"ם בשם „סוֹפְרִים"; בן־ציון קירזון נבחר ליושב־ראש האגוד המקצועי הזה; על סמך התארגנות חוקית זו יכלו לקבל עור וחומר אחר לתעשית התפילין, הרצועות וכו'.

בן־ציון קירזון היה רושם לזכות מלווי הכסף את זוגות התפילין כדי לשמור על ערך כספם. כדי לשמור את המלאי של תפילין נתן הרב מזא"ה מקום באחד החדרים בבית הכנסת במוסקבה.

בעזרתו של פרופסור צבי בלקובסקי קבל בן־ציון קירזון במוסקבה את הרשיון להוציא את המלאי של התפילין לחוץ־לארץ, ויצא בעצמו עם הקרון מלא תפילין לברלין. משם הודיע לסוחריו שבניו־יורק והם הזמינוהו לאמריקה. שם מכרו את הסחורה והחזירו את הכסף לתשלום החובות לסוחרים שהלוו כסף. אבל בזה כמעט ונגמר המסחר וגם התעשיה.

אבי, ר' בן־ציון קירזון, נסע עם קרון התפילין לחוץ־לארץ בשנת 1922.

העברת קרון תפילין ממוסקבה לברלין בתנאי שבוש הדרכים באותה תקופה לא חסרה תקלות והרפתקאות. בן־ציון קירזון ידע את התנאים ועל כן לא זז בעצמו מהרכבת שכללה את קרון התפילין. בכל תחנה היה יוצא להיווכח אם הקרון עדיין קשור לרכבת. בהגיע הרכבת לקובנה — אז בירת ליטה העצמאית — ירד בלילה לבדוק את הענין וראה כי הקרון איננו. אבי נשאר ללון בקובנה. מכיון שבפספורט שלו היה רק רשיון מעבר בלבד בליטה לא יכול היה ללכת למלון, והלך ללון אצל הרב המקומי. הרב הפנה אותו אל המיניסטר היהודי שבממשלת ליטה בקובנה ד"ר סולובייצ'יק, אשר שנים מספר לפני כן הכיר את אבי בהפגשו אתו במינסק בביתו של הד"ר שמואל שלוסברג. המיניסטר סולובייצ'יק קיבל את אבי בסבר פנים יפות ואיפשר לו להשאר בקובנה באופן חוקי מספר ימים עד שהגיע קרון התפילין. כך הגיע אבי עם הקרון לברלין.

גם בברלין עזר לו הרבה הד"ר שמואל שלוסברג בקשריו. כידוע לא נתנו אז ליהודים מרוסיה להכנס לארצות הברית שבאמריקה. הנמוק הרשמי היה, כי כל נתין רוסיה חשוד ברגול מטעם הסובייטים.

בכיסו של אבי היה מכתב מאשתו של שלמה־יעקב קורזינר מדוברובנה אל קרוב שלה הבנקאי לנדאו בברלין. מר לנדאו הפגיש את אבי עם הרב הכללי של לונדון, אשר שהה אז בברלין. הרב של לונדון הלך עם אבי אל הקונסול האמריקאי. בהצביעו על אבי העטור זקן ופיאות הדגיש הרב לפני הקונסול, שאין דמותו של יהודי ירא שמים המוציא תפילין מרוסיה לאמריקה הולמת מרגל סובייטי. שניהם פרצו בצחוק, והקונסול נתן בו במקום לאבי את הויזה לאמריקה, ובזה איפשר לאבי לנסוע לאמריקה יחד עם משלוח התפילין.

באמריקה נתקבל ר' בן־ציון קירזון בכבוד ואהדה רבה על ידי יוצאי

דוברובנה, ערכו לו מסיבות, ולקראת עליתו ארצה ערכו לו פרידה נלהבת והצטלמו אתו כדי להשאיר זכר ליהדות הסביבה ההיא ומפעליה.

בתקופת הזמן שבין 1919 עד 1930 הייתי אני היחידי שניהל את מסחר הסופרות בשתוף פעולה עם הפועלים האחרונים שנתאספו בדוברובנה אחר המלחמה עם פולין.

את הסחורה הייתי שולח על ידי „אַמטורג" לסוחרים באמריקה, כי ברוסיה כמעט לא היתה דרישה לתפילין. אני הייתי היחידי שקבלתי רשיון לשלוח סחורה זו. עבדו כששה פועלים: שלושה עשו בתים לתפילין ושלושה כתבו את הפרשיות וקצת מזוזות.

מי שמכיר את רוסיה ואת הקומוניסטים יכול להבין מה גדולים היו הקשיים לקבל את הרשיון, להסתדר עם ה„פרופסויוז" ולשלם את המסים.

רק פעם אחת קיבל הסוחר ממינסק משכיל־לאיתן רשיון להדפיס סדורים בבוברויסק גם זה בהגבלת מספר הטפסים. אבי בן־ציון קירזון ז"ל, בהיותו בברלין בשנת 1922 התקשר עם מר ציילינגולד (שאח"כ עלה ארצה ופתח חנות ספרי קודש בתל־אביב) בעזרת הרופא ד"ר שמואל שלוסברג (נכדו של נחום־יצחק שחור מדוברובנה) וקיבלתי שלושה משלוחים של סדורים „כל פה", „שפה ברורה", חומשים, תחינות ותנ"כים. המשלוחים היו בצורת „בנדרולים" בתור דוגמאות שלא נדרשו רשיונות להוציאם מהדואר בדוברובנה. בכל משלוח היו כמה מאות סדורים שמכרתי ליהודים בעיקר מאלה שבאו מסביבות מינסק וליטה, אצלם היה רעב לספרי קודש. במשלוח הרביעי שהגיע על שמי דרשו כבר ממני בדואר רשיון לפדותו. ויתרתי על קבלת המשלוח, והספרים חזרו לברלין.

אבי שלח לי את כל משלוחי הספרים האלה כדי שיהיה בידי במה לשלם לפועלים שעשו את התפילין אצלי. את ספרי התנ"ך שנשארו בידי מסרתי לבית־הכנסת הגדול שבמוסקבה. השתדלתי להעסיק את הפועלים עד שכל אחד מהם מצא לו איזו עבודה אחרת להתפרנס בה, כי ברובם היו בעלי משפחות.

בשנת 1930 קיבלתי רשיון לעלות ארצה, ועלינו יחד עם אמי ואחיותי.

להחזיק מפעל של יוזמה פרטית, ועוד מפעל יהודי דתי, במשטר הקומוניסטי ברוסיה אפשר היה רק הודות למסירות נפש ולאמון הדדי ללא גבול, שהתבלט בהתנהגות היהודים שעסקו בדבר או שעזרו לענין מבלי להיות שותפים במפעל.

אמון הדדי ללא גבול זה השתלם בבוא הזמן: גם דב ריבלטובר וגם ר' דוד ספקטורוב קיבלו לאחר זמן את הכסף, ששלח להם אבי — ר' בן־ציון קירזון בשעה שהם אפילו לא ציפו לכך, כי בהתאם למסיבות ולתנאי החיים שיצרה המהפכה ברוסיה הם התיאשו מראש מכספם.

א. ד. ליכטמן

בפרוע פרעות בישראל

יזכרו מאות קדושי ליטין בין רבבות הרוגי מלכות
אוקראינה ובתוכם ש"ב דוד ב"ר אהרון ברוברניק הי"ד.

העיר ליטין בגולת רוסיה כמעט לעיר ואם בישראל נחשבה אלמלא עלו עליה בהודן שתי הערים הגדולות שמשני צידיה: ויניצה וחמלניק. כארבעת אלפים יהודים גרו בה, כמחצית תשובי העיר. היו בה כמה בתי־ספר ממשלתיים, גם גימנסיה, אבל ליהודים קשתה הכניסה אליהם. אך ראשי העדה בעיר הראו פעילות רבה ונוסף על „החדרים" המרובים שהיו בה יסדו גם „חדר מתוקן", שתוכנית הלימודים בו היתה של בי"ס תיכוני. אמנם גם לכך דרוש היה רשיון של מושל העיר, אך השם „חדר" כחלק משמו הכולל של בי"ס זה שימש אמתלה מספקת גם לראשי העדה וגם למושל העיר שמסיבות מובנות מצא לו אליבי לאישורו של בי"ס זה. גם אגודות ציוניות לא חסרו בה, החל ב„בני ציון", הסתדרות תלמידי הגימנסיה, וכלה בציונים כלליים. יחסי השכנות שבין היהודים והגויים לא היו מהגרועים ביותר. להיפך, אפשר היה לכנות אותם אף יחסים טובים, אך לאט לאט קנתה לה מקום בליבות התושבים הלא־יהודים. השנאה לכל מה שהיה יהודי. במיוחד השפיעו על כך תושבי הכפרים בסביבה בשנות מלחמת העולם הראשונה. כל צרה שבאה על הסביבה, אם זה מחסור במצרכים אם זה יוקר מחירים, בכל ראו את האשמה ביהודים.

אף במפלה בשדה הקרב ראו התושבים הלא־יהודים את האשמה ביהודים. בעיקר ניתן מהלך להשמצה באשמות בגידה, מסירת ידיעות לגרמנים, העברת כסף וזהב מרוסיה לגרמניה דרך אוסטריה בביטני אוזים. מקורן של עלילות אלו היה אמנם בערים הגדולות, אך ע"י יד נעלמה הועברו לערי השדה וכאן מצאו להם קהל נרחב. כתוצאה מכך, נשמעו פה ושם איומים שונים בהתנפלויות על יהודים. העיקרי שבהם היה כי בשוב החיילים מהמערכה יעבירו באש ובחרב את כל הישוב היהודי.

עם פרוץ המהפכה, בירחי הדבש של תקופת קרנסקי, נדמה היה כי האנטישמיות עברה וכלתה מן הארץ ויחסי שלום ושלוה שררו כמעט בין כל התושבים, ממש שלוה ורעות ללא פדות בין איש לאיש ובין גוע לגוע. היתה זו אחת הסיבות שכמעט כל הישוב היהודי בערי אוקראינה וליטין בתוכם צידדו כמעט כולם במהפכה ובהרכב השלטון, אך לא לעולם חוסן. לא עברו ימים רבים והמלאך הטוב שפרש את כנפי השלום על הבריות חלף. התחיל ריב מפלגות שהפך במהרה למלחמת אזרחים. השלטונות התחלפו לעיתים תכופות. לא חסרו „צדדים" ואף אחד מהם לא החזיק בשלטון זמן רב. האנטישמיות יצאה ממחבואיה. וההסתה כלפי היהודים בעיקר בין ההמון האוקראיני מצאה לה הד בערים שונות ובעקבות אלה באו גם התוצאות שהתבטאו במאות יהודים שנהרגו בראש כל חוצות ללא פשע וללא דין. הלאומנות האוקראינית אף היא היתה צד בלתי מבוטל בהלכי הדעות ורבים מבין תושבי הכפרים ובעיקר פרברי הערים נהו לצבאות פטלורה. אמנם החילות האדומים התגברו על פלוגות הפרשים של פטלורה („סיצ'יביקי"). האחרונים ברחו מפני החיל האדום שכבש חלק חשוב מאוקראינה. אך דא עקא. משלא עצרו כוח לעמוד בפני החיל האדום ביצעו את זממם ונקמתם ביהודי הערים והעיירות אליהן ברחו מפני הצבאות האדומים. הגויים דברו בגלוי כי בבוא חיל ה„סיצ'יביקים" לליטין לא ישאירו אף יהודי אחד בחיים ואכן עם כניסת פלוגת חיילים לליטין פגשו ביהודי בודד אחד שבש מלוויה. שר הפרשים בכבודו ובעצמו הניף חרבו עליו והרגו. היה זה הקורבן הראשון שהעיד על „טיב" החיילים שנכנסו לעיר. כשנודע דבר ההריגה בעיר גדל הפחד שבעתיים. הלילה המתקרב הכביד מאוד על הלב. נפוצו שמועות, כי „הסיצ'יביקים" מבטיחים לעשות הלילה כליה ביהודים,

אך למרות ה„הבטחות" הללו עבר הלילה ב„שלום", אם לא להביא בחשבון מספר יהודים שנהרגו ונפצעו בבתיהם. בעיקר גדלה המהומה בראות אנשי עירנו שה„סיצ'יביקים" מתאספים בבוקר על מגרש העיר. מורגש היה שאיזה דבר נורא מאוד מתקרב ובא. לפתע נשמעו יריות תותח. אנשי העיר הסתתרו בחורי חורים, כל יהודי והמפלט המיוחד לו ולבני ביתו. אך הנה נשמעה בתוך המהומה לאוזני המסתתרים מגניגת ה„מרסליזה": החיל האדום כבש את העיר. אחד אחד יצאו המסתתרים. ובעיר, שנתמלאה צבאות החיל האדום, החלו להראות קבוצות יהודים המספרים איש לרעהו את קורותיהם.

לא עבר זמן רב וכתוצאה מההחרמות המרובות שביצעו שלטונות החיל האדום אזלה הסחורה בחנויות ובבית אזל הלחם. אולם לא זמן רב היתה שאלת הלחם, היחידה שהעסיקה את תושבי עירנו. פלוגות החיל האדום עזבו את עירנו והמשיכו דרכם לערי הסביבה. קבוצת הפורעים שנקראה בשם „פלוגת שפל" חדרה העירה ב־1 למאי 1919 ובעזרת איכרי הסביבה שנגררו אחריהם ערכו טבח נורא ביהודי העיר במשך 3 ימים רצופים. 212 יהודים נפלו אז ונוסף עליהם הרבה פצועים. בתי החולים וגם הבתים הפרטיים היו מלאים פצועים שלא היה להם כל טיפול, כי המעט שהיה בבתי־החולים נשדד ע"י החיילים מכל הסוגים. בתום היום השלישי לפרעות שבו הבולשביקים העירה והרוצחים ברחו מפניהם.

טרם הספיקו להביא את כל המתים לקבר ישראל, והמתקוממים התפרצו שוב העירה. היהודים התחבאו בין המצבות בבתי־הקברות, התפזרו אל בין המחבואים ועל כולם נפלה חרדה שאין לתאריה. לאשרנו, פקד ראש המתקוממים שפל לא להרוג ולא לשדוד. „רק" יהודי אחד, כבן 65, נהרג. ביום השני נמנה מטעם „ועד המתקוממים" ראש העיר, לשמור על ה„סדר". זה הבטיח להגן על היהודים בתנאי שימלאו את שתי הדרישות הבאות:

א) לשלם „קונטריבוציה" (היהודים קראו לה „דמי שחיטה").

ב) שישלחו לעיר הפלך — ויניצה — באי כוח להודיע שם, כי המתקוממים מתנהגים יפה ולבקש לשחרר את המתקוממים האסורים. והוא התרה ביהודים, שבאם לא תעלה בידי המשלחת להשפיע ולשחרר את האסירים שלהם וכן אם הקונטריבוציה לא תסולק בזמנה ישחטו כל יהודי ליטין מקטן ועד גדול יום אחד. כל בקשותינו וכל טענותינו שאין ליהודים כל השפעה על הבולשיביקים וכי לא יוכלו לשלם את אשר הוטל עליהם מפני שכספם נשדד לא הואילו. ארבעה יהודים יצאו לעיר הפלך ויניצה. פרש אחד נשלח ללוותם עד מעבר לגבול המתקוממים: כערבות למלוי הדרישות נאסרו 30 מבני עירנו ולא הורשה להביא להם אוכל.

בעיניים דומעות ובלבות מלאי יאוש לוו היהודים את מרכבת המשלחת המתרחקת... מי ינחש את גורלם? לא עברה שעה קלה והמרכבה שבה העירה: הפרש נהרג, יהודי אחד נפצע, אחד לא ניזוק ושנים לא שבו. קבוצת בולשביקים רוכבים נפגשה אתם בדרכם וירו בהם. השנים קפצו ונעלמו. אין הוא יכול להגיד בבטחון, אם היהודים קפצו מעל העגלה מתוך שרצו לברוח או שנהרגו ביריה ונפלו מתוך העגלה. המתקוממים, שחכו לכאיזו תואנה כדי לתת ידם בשוד ובהרג, הפיצו שמועה, כי שני היהודים הנעלמים התנפלו על הפרש ויהרגוהו, והיהודי נפצע על ידי הפרש בטרם כלתה אליו הרעה. השמועה נפוצה במהירות הברק והרוצחים עמדו כבר הכן. התחילה בהלה נוראה. המרתף, העליה, לולי התרנגולים נהפכו שוב למקום מחבוא.

אך הנה הגיעה הידיעה כי יהודי מהשנים נמצא הרוג בשדה. עובדה זאת הוכיחה לכל, כי האמת עם היהודי שניצל. העיר ליטין צהלה ושמחה. מצאו יהודי הרוג ובגללו ניצלה העיר. עברו ימים נוראים אחדים והמתקוממים נהדפו שוב אחור ע"י החיל האדום והעיר באה תחת שלטונם וכנראה התקנאו אלה באלה ויחלו גם הם לשדוד, אמנם ניתן לומר בשבחם — לא באופן רשמי: בלילות, בבתים מחוץ לעיר וכו'. בכל זאת היו היהודים תחת שלטונם

כמתנחמים: מילא, בשוד הורגלו כבר, לפחות משאירים הנפש לפליטה.

השלטונות בעירנו התחלפו במשך זמן קצר מאוד כמה וכמה פעמים. בהשתלט הבולשביקים על העיר, לא היה פחד: סחורות להחרמה לא היו כבר ובנפש היהודים לא נגעו. אך השתלטות המתקוממים עלתה לעירנו בכל פעם בכבוד בנות מחוללות ובקרבנות אדם. המצב הורע מיום ליום. הפחד מפני התנפלויות מצד אחד, והרעב מצד שני גרשו מהעיר תחילה יחידים ולאחר כך — משפחות שלמות. לאן? לאשר ישאו הרגלים. חלק גדול מאלה מצאו את קברם באשר בקשו את הצלתם. יתר הפליטה, ששבה לאט לאט מערי המקלט על עיר מגורם — ליטין — מצאו את בתיהם הרוסים ואת שרידי נכסיהם שדודים. עוד הם תוהים על החורבן, והנה הגיעה השמועה על חיילותיו של דיניקין ההולכים ומתקרבים, לעיר.

תחילה ציפו אנשי עירנו לבואו של כוח זה, אך בהתקרבו מפאסטוב שמעו, כי עם כניסתו נשארו שלמים רק אותם הבתים שעליהם התנוססה הכתובת: „כאן אין יהודים גרים!" באחרים נעשה הרג רב, שוד ואונס. הזיק האחרון של תקות החיים הלך ודעך גם הוא. הם הלכו והתקרבו, הידיעות הולכות ומתבהרות: במקום פלוני כך וכך יהודים שחוטים, כך וכך הרוגים ונשים אנוסות ובפלוני כך וכך! אין רחמים לפניו. וחיילי פטליורה הנסוגים אחור מאשימים אותנו כי אנו הגנו המביאים את דיניקין, כדי לגרש אותם מארצם הם. אזלה שארית התקוה אך הנה — התשועה. מסיבות אסטרטגיות פסחו חיילי דיניקין על עירנו, אם כי חיילי פטליורה עזבוה. העיר נשארה בלי שלטון. במשך ימים אחדים לא נראה אף איש ברחובות. מרחוק הגיע קול יריות תותחים. מדי פעם בפעם נראו דרך סדקי התריסים המוגפים אנשים עוברים כצללים. פחדו ולא ידוע ממי. וכך עברו ימים אחדים עד שבאחד הלילות נשמעו מקרוב יריות דחופות. עם בוקר נודע כי הבולשביקים חזרו העירה. אך עוד באותו יום נהדפו ע"י מתקוממי שפל שחדר העירה בעזרת כנופיות נוספות שאורגנו מבין איכרי הסביבה. לאשרם של בני עירנו לא ארך שלטונם של הכנופיות אלא יום אחד בלבד. החיל האדום חזר וכבש את העיר בכוחות מוגברים. הכובשים החדשים שוב התחילו בלחץ כלכלי הן על בני העיר והן על איכרי הסביבה שלא התירו כניסתם ולא הכנסתם של צרכי אוכל כל שהם. בני העיר התנחמו בזאת שחדלו הרציחות. כך נמשך המצב כ־3 חודשים. והנה הופיע „כח חדש" — הפולנים בגדודיהם חדרו לעיירות אוקראינה וכמובן שלא פסחו על עירנו. אך גם אלה לא החזיקו מעמד אלא כ־3 חדשים. הבולשיביקים הדפו אותם. תוך כדי חניית הפולנים היה המצב פחות או יותר שקט, ברם, משעה שהותקפו ע"י הבולשביקים הראו אלה את טלפיהם ותוך כדי נסיגה היתה ידם בביזה ובהרג. מזלה היחיד של העיר היה בזה שהחיל האדום הדף את הפולנים במהירות כזו שלא הספיקו לגרום רעה רבה בה. חשבנו כי בזאת יצאנו ידי חובתנו כלפי בולמוס הרציחות, אך הנה הגיעו שמועות כי קם כוח חדש הדוחק עצמו לגבולינו. הלא הם כוחות הכנופיות בסביבה שנקטו פעולה משותפת עם כל הכוחות שהתנגדו לבולשביקים. ואכן באחת השבתות לאחר קרב של שעות מספר התפרצו העירה ערב רב של כוחות פטליורה, דניקין, וורנגל וכנופיות מאוחדות בראשותו של בולאק־בלחוביץ. ועוד באותו לילה החלו פרעות מחודשות, שנסתיימו בהרג ובשוד. ביניהם יהודי אחד ש„העיז" להגן על כבוד בתו.

למזלם של בני עירנו לא ארך שלטונם אלא שעות ספורות והעירה התפרצו שוב הבולשביקים, אך בעוד שעד כה היה דגלם אדום מבחינת צבעו הרי הפעם, בניגוד לפעמים הקודמות, הושפע גם מדם יהודים.

האשמה הפורמלית היתה כאילו אנשי העיר הרציפו את רחובות העיר במרבדים „לכבוד סוסי פטליורה"...

אלה הם קיצור קורות קהילת ליטין בתקופת מאי 1919 — פברואר 1920.

מוקראיה־קאליגורקה

העיירה מוקראיה־קאליגורקה * יושבת סמוך לשפולה בפלך קיוב באוקראינה. כ־150 בתי יהודים היו בה. מסביב השתטח כחגורה רחבה הכפר בגודל פי חמישה. בעיירה גופה לא היו בתי גויים, גם לא בתי־עסק. אבל בכל־זאת היה בית תפילה נוצרי בקצה של העיירה וכן, היה בעיירה המונופול — כלומר: בית המסחר לייי"ש — מטעם השלטונות. גם הצרכניה של הגויים היתה באמצע העיירה ודוקא בצידן של חנויות יהודיות. בקרבת העיירה היו הרבה מאוד כפרים מאוכלסים, והאיכרים היו מובילים יבולם לקליגורקה. הימים א', ה' היו ימי יריד. במרכזה של העיירה היה השוק, כל החנויות היו מרוכזות בו: מכולת, מנפקטורה, ברזל, גלנטריה, אטליזים וכל מיני סדקית וכן כל מיני נקניקיות בשביל האכרים. בימי היריד היו הכפריים מהסביבה באים למכור תוצרתם ולקנות מצרכיהם. היו גם כמה משפחות יהודיות, שהיו מוכרים יין־שרף (כלומר: וודקה) — לגויים, אם כי דבר זה היה נגד החוק, למרות שה„אוריאדניק" לקח שוחד וידע על זה. אבל לא פעם היה קורה מקרה של אי־נעימות, האכרים היו משתכרים והיו משתוללים.

מסחר ותעשיה

חוץ מהשוק היתה פינה של סוחרי תבואה. המחסנים של התבואה היו במקצת רחוקים מהשוק, אבל בקירבת מקום לשוק היה גם שוק הפרות והסוסים. היו גם יתרונות לכך שסוחרי התבואה היו ברובע מיוחד. הסוחר יכול היה להשיג מוכרים קבועים מן האכרים וכן יכול היה לנהוג חופשיות יתרה בקביעת מחירים וכן בהפחתת המשקל ובהערמה על האכרים שקנה תבואתם. גנבה מעין זו לא נחשבה בעיני הסוחר מעולם כחטא מחפיר, מעולם לא הובא סוחר תבואה לדין ולא כל שכן שלא נאסר יהודי על גנבת המשקלות. אכן, אם נתפס לפרקים רחוקים יהודי בגנבה מסוג זה, היו חייו ממש בסכנה, לפחות היו מנת חלקו הלקאות באגרופים ובשוטים. אבל יש להדגיש, שרק בודדים מסוחרי התבואה היו כאלה.

אל שוק הבהמות היו באים גם האכרים שהיו זקוקים לבהמות־עבודה, במסחר זה נחשבו הצוענים כמומחים במכירת סוסים, וכמובן שידם היתה בכל מיני תרמיות. בשוק זה היו מרובות המריבות וההכאות. הסתובבו כאן גונבי סוסים, השוטרים ששוטטו בשוק זה לא בחלו בשוחד.

ליד העיירה היו שלושה בתי־חרושת לסוכר שהיו שייכים ליהודי בשם זקס. בתי חרושת אלה ייצרו מיליוני פוד סוכר בשנה. לייצור הסוכר הובאו פועלים ממרחקים — מרוסיה הלבנה. תקופת ייצור הסוכר נמשכה מספר חודשים בשנה, בעת הייצור היתה העבודה קדחתנית וללא הפסקה. כל הפועלים הללו היו זקוקים לטבק זול (כלומר: למחורקה) ולבקבוק יי"ש, והצעירות — למטפחות צבעוניות. ביום א' היו באים לעיירה. המרחק מבית החרושת היה רק 6 וורסט. היו קונים את הנחוץ להם מהיהודים וכן נזקקו לבעלי־המלאכה כגון: סנדלרים, חייטים וכו'. בעלי המלאכה ראו ברכה והרוויחו יפה, הפועלים היו גורם חשוב בפרנסת העיירה.

בתי תפילה

היו בעיירה שלושה בתי כנסת. רוב באיו של בית הכנסת הגדול, היו בעלי מלאכה. בית כנסת זה המה תמיד ממתפללים גם בימות החול ועל אחת כמה וכמה — בשבתות.

---

* ב־1897 נמנו בעיירה מוקראיה־קאליגורקה 3199 תושבים, מהם 1677 יהודים (למעלה מ־52%).

התפלל בו חזן עם משוררים. החזן היה מתפאר שהוא היה משורר אצל ניסי בלזר — החזן המפורסם מברדיצ'ב. הוא היה איש גבוה רזה וחולני במקצת, אך בתפילה הכניס את כל כוחו. בית התפילה היה משמש לדרשנים, ולפעמים הופיעו בו חזנים בעלי שם.

היה גם בית תפילה נוסף הקרוי הקלויז הישן. אם כי שררה בו רוח שמרנית, בכל זאת היה בא לעתים דרשן בעל תורה, אם כי היה צפוי להתקפה ולקושיות של תלמידי חכמים.

בית כנסת שלישי היה הקלויז החדש, שבו התפללו המשכילים והציונים וגם הנגידים. מפעם לפעם היו דורשים על ארץ־ישראל. סופר בו על הקונגרסים הציוניים, על הרצל ואוסישקין. גם מטיפים מהחוץ היו מגיעים. מהדוברים המקומיים יש לציין את משה שפירא, חתנו של הנגיד בעיירה, איש משכיל, עקשן וציוני נאמן.

ה„חדרים" בעיירה היו ירודים, מעין אותם ה„חדרים" המתוארים בספורי ח. נ. ביאליק „ספיח" ו„מאחורי הגדר". המלמדים לא היו חסרי ידיעה בתנ"ך ובמפרשיו, אולם ההכנסה מן ה„חדר" היתה זעומה ומעייניהם של המלמדים היו נתונים לחנות העטרן והנפט וכדומה, ומשום כך לא עצרו כוח להתמסר כראוי לעבודת ההוראה והחינוך, אף לא היתה להם הכשרה טבעית לתפקידם, כי נאחזו בו רק לשם פרנסה.

בשנת מלחמת העולם הראשונה הגיעו לעיירה מלמדים חדשים, שהנהיגו „חדרים מתוקנים", אחד מהם היה מורה צעיר מווארשה, פטרסיליה שמו. הוא לימד את תלמידיו דקדוק וספרות עברית, אף הקפיד על הדיבור העברי בעת הלימודים. תלמידיו לא היו רבים, כי ההורים לא נטו ברובם אחרי שיטתו, שיטת „עברית בעברית". עם זאת הביא החדר המתוקן לשם תסיסה בעיירה. קמה תנועת נוער ציונית במחתרת וגם בגלוי שימש הנושא הארצישראלי לשיחה ערה בפגישות הצעירים והצעירות בעיירה. בהשפעתו של „חדר" זה חדר הספר העברי החדש — פרוזה ושירה — לבית היהודי.

אותו זמן נפתח בעיירה „חדר מתוקן" שני בהנהלתו של דוד כהן (כיום עו"ד בחיפה). דוד כהן חזר אז מארץ־ישראל לביקור אצל הוריו ולא יכול היה לחזור ארצה מפני המלחמה. והוא היה בן העיר הסמוכה שפולה ונראה שלא מצא בשפולה שדה מחיה. הרוח הלאומית הקנאית שלה הטיף דוד כהן פעלה הרבה על הנוער. הוא ידע לקרוא בטוב טעם ובהתלהבות שירים ופרקים בתנ"ך. עם התלהבות לא"י גדלה גם החיבה ללשון העברית.

בהשתדלותו של פטרסיליה הגיע לעיירה מווארשה משורר צעיר, שקנה לו שם לאחר מכן, יוסף ליכטנבוים. היו לו מהלכים בקרב הנוער שבעיירה, והתפיסה הציונית גברה והלכה ויחד עם זאת העמיק גם היחס הנפשי לספר לעברי.

עם המהפכה הרוסית קמו כמה מפלגות בעיירה הגידחת: הבונד, פוע"צ ועוד; סניף פעיל היה לפועלי ציון בעיירתנו, ימים ולילות בילו צעירי העיירה בדברי תעמולה. נערכו אסיפות ובהן נשתלהבו הוויכוחים של המפלגות למיניהן. מהמרכזים הגיעו תועמלנים מהבונד לעשות לעשות נפשות לרעיונם. השליחים הבונדאים עוררו את החוגים העממיים נגד העשירים, והיו תגרות ידים קשות בבית הכנסת הגדול של בעלי המלאכה. נושא המרירות היה ריב השפות, עברית או אידיש.

בשנה הראשונה למהפכה, אם כי פקדו את העיירה פרעות איומות, רבתה התסיסה התרבותית בקרב הנוער; נערים שחלמו על עליה לא"י למדו מלאכות ועבדו עבודות הקלאיות ארעיות.

שבעה עשר פוגרומים פקדו את העיירה. רבים ניספו, רבים נטשו את העיירה ועברו לערים סמוכות.

חלק מהנוער נספח לתנועת „החלוץ" ועלה ארצה והפכו לאזרחים משורשים בארץ ויעילים בעבודות: פקידות, הוראה, קבלנות, חקלאות במושב או בקיבוץ.

משה קליוטש

מזכרונות איש מינסק

א. המנין "דורשי ציון"

אבי ואמי התפללו ב„מנין" של „דורשי ציון". בית תפילה זה (רק לשבתות ומועדים), שאבי, כמדומני, היה בין מיסדיו ואחד מגבאיו הקבועים, היה, כנראה, שריד מימי „אגודת דורשי ציון" מיסודה של „אגודת האלף" בשנות התשעים (האגודה שייסדה את המושבה „עין זיתים" ליד צפת). ה„מנין" היה מקדש מעט ל„חיבת ציון" ול„השכלה" במובן ההיסטורי המקובל. מהבריו בהתחלתו היה ה„בדחן" ר' אליקים צונזר וכן ר' יהושע סירקין בעל „חזיונות לילה". הימים שאני התפללתי בו היו ימי ירידה ל„חיבת ציון" ו„גדולים" לא נראו במנין. נשארו רק מעטים, נאמנים וישרים. כל באי המנין היו פחות או יותר יודעי ספר, הן עברי והן לועזי, והיו בעיקר מחבבים את התנ"ך. הרבה חיזק את קיום המנין דבר המצאו בבית מוכר הספרים הידוע ר' מאיר הלפרין („המלמד הפרוז'אני") שהתפרסם אחר כך ב„ספר הנוטריקון" שלו. הוא היה בר אורין, צנא מלא ספרא, איש ישר בכל הליכותיו, ענו וצנוע אין דוגמתו. בדירתו, בשני חדרים מרווחים, היו מתפללים בשבת ומועד; החדר הגדול, הראשון מהמבוא, מלא לאורך כל כתליו מדפים גדושי ספרים עד התיקרה, שימש כאולם ריקריאציוני למביני דבר בשעת קריאת התורה. שם היה אבי מוצא בכל שבת איזה חומש או תנ"ך המצטיין בפירושים. שם למדתי גם אני להתאבק בארון ספרים ולהריח באבק זה בריח־ניחוח של מחשבה ודמיון.

בחדר הגדול משני חדרי התפילה עמד שולחן (כנראה, שולחן האוכל של המשפחה) מכוסה מפה לבנה שזורה עם גדילים בקצית. עליו היו גוללים את הספר לקריאה בתורה. מסביב לשולחן ולאורך הכתלים עמדו כסאות ובאחת הפנות עמדו העמוד לתפילת הש"ץ וארון הקודש. ויזכרו לטובה המתפללים הותיקים והגבאים, והם חברי אבי ואמי ובאי ביתנו בימי שבת ומועד, ומהם גם בימי חול — אנשים פשוטים וישרים היו, אנשים בינוניים לפי מצבם החברתי, אולם בכל אחד מהם חי ניצוץ של האש הקדושה הקדומה, מכל אחד מהם קרנה אלי, הילד, בימי שבת ומועד קרן אור ברה שחומה שמור בנפשי עד היום וגגהה לא הועם בקרבי כל ימי חיי.

ראשון להם — ר' זכריה קאַרפּ. קרוב היה לאבי מכל הגבאים, אם מפני ששניהם עסקו בענייני בטוח — הוא היה סוכן בטוח בחברת בטוח אחרת — ואם מפני שהיה גם בו ניצוץ אמנותי חי. היה בדרך כלל ער ופזיז ואבי, קטן קומה ממנו, בעל פנים מאורכים מעוטרים זקן קטן ומחודד; אבי לעומתו היה גבה קומה, בעל פנים רחבים מגודלי זקן מעוגל שהיה גוזז בו קמעה כעין שקע עגול בסנטר (זאת היתה אפנת שנת השבעים — אַ לה אלכסנדר השני הטוב ומיטיב ליהודים בראשית מלכותו). קארפּ היה נופל בהשכלתו העברית והכללית מאבי, אולם הוא היה ראש הגבאים, מסדר הכל ודואג לכל; הוא היה גם המכריז על מכירת העליות ויתר הכיבודים ו„עושה" „מי שברך", הוא היה המשמח את הקהל, מחלק את הי"ש עם ה„לעקעך" (עוגת הדבש), מזמר את ה„רקודים", ובהיותו בעל אוזן מוסיקאלית טובה גם ממציא נ גונים משלו. הוא היה מחבר מתחרה באבי — שניהם. כנראה, מתלמידיו של אליקום צונזר. במוצאי שבת בחורף היה בא אלינו תכופות, סועד אצלנו (חוג משפחתו לא היה כנראה, חביב עליו ביותר), ומזמר יחד עם אבי משירי צונזר, וביחוד שיר מיוחד למוצאי שבת לכבוד „שבת מלכה" ההולכת. תוכן השיר היה בערך: כל השבוע אנו חיים כמטורפים וחוטאים מתוך בהלה ורדיפה אחר הפרנסה, בא יום

השבת, יום מנוחה לגוף ולנפש — אבל הגיעה השעה והשבת הטובה ומיטיבה הולכת מאתנו וקול נשמע באזנינו המחזירנו מחרות לעבדות, מגן העדן של הנשמה היתרה לגיהינום של החול — קול קורא: „שובו רשעים שאולה". היו הקולות בשיר ספוגים געגועים כנים ותפיסת אמת של מרירות החיים בהשמיעם את הפזמון החוזר: „רשעים אין גיהנום אריין"... אני הילד, אהבתי את מסיבתו של מר קארפ והייתי נהנה ומתפלא ביחוד לאמנות אצבעותיו בהיותו מראה נפלאות לפסול מתוך לישה מבצק הרך של הלחם, פסלי חיות שונות, מלאכת מחשבת. אהבתיו גם כן בהיותו הפותח ברקוד ה„דריידיל" („רקוד הסבוב" שבו כל אחד הרוקדים בצוותא מחזיקים איש את ידו על שכם רעהו העומד לפניו). בשמחת תורה, מחדש כמה שיבושי־הלצה בקריאת המתפללים לפסוקי „אתה הראית" וכד'.

שני לו — ידיד ביתנו, כמוהו כאשתו ובני ביתו — משפחת אצילי לב, סמל אהבת האדם — ר' ישראל טולטשין ורעיתו בוניה. הוא היה, לכאורה, העשיר שבחבורה — „נאמן פרטי בערכאות", בעל בית־חומה גדול במעלה הרחוב הפריאובראז׳אנסקי (בואכה מבצר בית הסוהר). לא היה בקי בדברי תורה, מדבר אידיש מרוססת ומעדיף אפילו את הדיבור הרוסי על האידיש, אבל חבה מיוחדת היתה שמורה לו לחזנות — בנעוריו שר בקהל „משוררים" של דודו החזן בעיר־המחוז סלוצק — ועל בקיאותו בכמה נגונים מסורתיים גאוותו, ואל התפילה בצבור תשוקתו. היו מעניקים לו לפעמים נחת־רוח זו, ובשעה שהיה חוזר על „מה אשיב" שלו הידוע לכולם, היו יושבים וקורצים איש לרעהו ומצטחקים בחיוך של טוב־לב על חולשתו של איש מצוין זה. כי היו האיש ואשתו משען לכל מך, מרבים צדקה יותר מכפי יכלתם, וביתם פתוח לרווחה לכל אורח מהחוץ. זכורני שפעם הלך למסעיו והיה ביאקאטערינוסלאב אשר בדרום רוסיה, ומשם הביא נגון ל„בוא יבוא צמח" וכן פזמון „לחיים, לחיים למען זה וזה" (וכל הקהל עונה אחריו, „לחיים טובים ולשלום"), ומאז היה הוא הפותח ב„טוסטים" אלה בכל קבלת אורחים „במנין" וכן בביתנו בימי חג ומועד.

שלישי — איש אציל ובעל נפש עדינה. יפה קומה ופנים, מתהלך בנחת ובהכרת ערך עצמו — הרי הוא מר ליאנדראס, בעל חנות ל„סחורות קולוניאליות" ערוכה בטוב טעם ברחוב הגובֶארנאטורי הראשי. היה האיש יושב בחנותו ולפניו התנ"ך, שהיה מעיין בו כל ימיו. וזכורני שבילדותי, ואני נכנס לפעמים עם אבי לשעה קלה לחנותו, היו משוחחים שניהם על איזו מלה קשה או פסוק יפה שבתנ"ך — אז היה מראה הסחורות האכזוטיות הריחניות מעלה בלבי את זכר המנחה אשר שלח יעקב אבינו למושל מצרים והיו שפתי דובבות מאליהן: „מעט צרי ומעט דבש נכאת ולט בטנים ושקדים". והיה הפסוק הזה מקדש ומוקיר בעיני את משלח ידו של בעל התנ"ך זה — כי ידע האיש את התנ"ך ידיעה בלתי מצויה ואהב את ספר הספרים כאהבת חתן את הכלה. ב„מנין" היה הוא בראש המפרשים את פרשת השבוע ואת ההפטרה.

כמדומני רק ליאנדראס היה יכול לעמוד בפני הארי שב„מפרשי התורה" במנין, הזקן ר' ישראל מאיר וואהלמאן* — גם הוא מבאי המנין. הוא היה מזקני „המשכילים" שבעיר. בנעוריו נחשב ל„בארלינאי", למד גרמנית ושבע רדיפות ומהלומות במלחמתו עם הקנאים החשוכים. בשנות השבעים הדפיס אי־אלה חבורים בדקדוק, כתב מאמרים וגם ערך כתב־עת בשם „הכוכבים". בשעה שהכרתיו במנין היה כבר זקן מופלג, למעלה משבעים, קטן־קומה, מרכיב משקפים בעלי זגוגיות עבות. מתפרנס משעורים ומתמיכת ה„מנין". אולם דבריו ומשפטיו בעניני לשון ופרשנות היו נשמעים וכבודו גדול בעיני „פני" המנין. בניו עזבוהו והלכו להתבוללות. הוא חי לבדו בחדר והוגה בספריו הנושנים. זמן מה גר בעלית

---

* י. מ. וולמן (1828—1913) ר' במאמרו של ג. אלקושי, „העבר" כרך י"ד, עמ' 142—152.

ביתו של מורה אחיותי (לעברית וכן לכתיבה תמה) מר אֶפשטיין. בהיותי כבר תלמיד המחלקה החמישית הלכתי אליו זמן מה ללמוד דקדוק מפיו — היתה זאת תמיכה נסתרת מצד אבי. הוא היה מקרואי שולחננו בכל מועד.

נוסף עליהם ר׳ אידל לוריא „בעל הקריאה״ של המנין. הוא היה סוחר בדגן בשוק העיר הישן. היה קורא מצוין בתורה, בעל קול חזק, בעל טאַמפּאַראַמאַנט חם — אמן בקריאתו, ביחוד במקרי מעבר מקריאה רגילה לקריאה בכינית. היה משכיל „לעשות מי שברך״ לכל אחד ואחד בנימה מיוחדת בהדגישו בכל פעם את החיבה, הכבוד או היחס הרשמי גרידא שרחש באותה שעה לעומד על הברכה. עטרת הכסף של טליתו שקצוותיה היו תחובים באבנטו, ופניו העגולים, הסמוקים והרעננים עומדים עדיין לנגד עיני, ונזכר אני היטב בצביטות החבה שהיה צובט בלחיי...

צביטת לחי כזו הייתי בילדותי מקבל גם מידי ר׳ חיים הניך מַבשוביטש, איש קצר־קומה ביותר, שהיה נראה בעיני גבור כשמשון בהיותו מגביה את ספר התורה אחרי הקריאה בכל שבת ומועד. הוא היה בעל מלאכה, צורף כסף וזהב. היה איש עדין ויודע ספר, גידל בנים טובים ומשכילים, שהיו עוזרים לאביהם בבית־מלאכתו ומכינים את עצמם לבחינות בגרות, ובת פסנתרנית ידועה, והיא חברת אחותי הבכירה לגמנסיה. ר׳ חיים הניך צרף והגיש שי ל„מנין״ „יד״ של כסף להצביע לקורא בספר התורה. משרה זו של „מראה בחוטרא״ היתה חזקה בידו כל ימי המנין — וזאת היתה השלישיה המנצחת בשעת הקריאה בתורה: ר׳ זכריה קארפ, מוכר עליות וקורא לעלות לתורה, ר׳ אידל עונה אמן רועמת אחרי ברכת העולה וקורא בתורה, ור׳ חיים הניך מעביר באצבע הכסף הנתונה בתוך יד עץ על פני טורי הפסוקים של האותיות המרובעות. ורביעי להם אבא, היושב במקומו ומכניס לתוך הפנקס הגדול המשובץ מעטפות מסומנות בשמות המתפללים את הכרטיסים המתאימים לתשלומים בעד העליות וב„עבור שנדב״ — כרטיסים שהכתבות עליהם רשומות באותיות יפות כיד אבא הקאליגראף האמן.

חוץ מ„פני״ המנין התפללו בו בקביעות עוד 10—15 אנשים: ליפשיץ, בעל חנות הסיגארות הגדולה בככר הקאתאַדראלה; אחיו הצעיר של מובשוביץ — גם הוא צורף, יאנובסקי — איש גבה קומה וחזק, ופניו המגושמים כפני נכרי, בעל חנות לכביסה ולצביעה, עושה בעצמו בעבודה — איש ישר ממגורשי מוסקבה; שפירא — מסגר ואומן אינסטאלאטור, שהיה ידוע כאחד מראשי מכבי־האש המתנדבים שבעיר; שני האחים באַרקוביץ, פקידי באַנק, שאחד מהם היה מיטיב מאין כמוהו לתקוע בשופר וגאוות המנין על תקיעותיו בימי ראש השנה ומוצאי יום־כיפור.

אנשי המנין היו באים להתפלל עם בניהם, ואני הייתי הצעיר שבחבורה, אדוק ושומר יותר את פי אבי; ידוע היה גם כן שאני „לומד טוב״ בחדר, ואבי היה בגנוני חבה ויד חזקה כאחד עוצרני על ידו להתפלל כשורה ולהקשיב לקריאת התורה; „בעלי התנ״ך היו בוחנים אותי לעתים קרובות. אפשר שדוקא מפני כך הייתי נמשך ומקנא ביתר הבנים שהיו גדולים ממני בשנים, מקלים בתפילה ומרבים בשיחה וגם במשחקים בחצר. הגדולים בהם היו: בנו של ליאנדראס, תלמיד בית הספר הריאלי ובנו של ליפשיץ הגימנזיסט, שקנאתי בסרטי הזהב והכסף שעל מדיהם. הקטנים מהם היו: בנו של שפירא, בנו של יאנובסקי (יאשא), בניו של קארפ, שהיו מצטיינים בעיקר בשובבותם. עם הקטנים האלה, בני גילי כמעט, נפגשתי לא פעם אחרי גדלנו, ולמרות שדרכינו בחיים נפרדו לגמרי, שמרנו תמיד חבה וידידות איש לרעהו, ידידות שלא פג טעמה מימי הילדות, ימי „המנין״.

כמעט ושכחתי את השמש שלנו ר׳ זלמן שהיה נכה רגלו וידו השמאלית יבשה, אולם בן־טובים, בן רב, וזכות זו וכן המלצת ר׳ ישראל טולטשין ורעיתו עמדה לו להחזיק מעמד זה. היה מטופל בבנים ובצרות, ידוע חולי וכבד פה. פחות מכל התאים לתפקיד

שמש — סבלוהו מפני הרחמנות, ולפעמים היה קארפ נוזף בו ולבי היה מתכווץ לראותו בעלבונו, כמו שהייתי תמה לשמוע איך קוראים לו לעלות לתורה (בקריאת ה„תוכחה") בשם „בן הרב בצלאל וכו'", והיתה יראת הכבוד והרחמנות — שתי הרגשות סותרות אלה — מתרוצצות בקרבי. נשי המנין שהיו מתפללות בחדר הסמוך — הוא חדר המיטות של הזוג הזקן הלפרין — היו במיוחד סוככות עליו: לפניהן היה שופך את לבו המר, והן היו מגינות עליו בפני הגבאים לבל יקפחו את שכרו הדל. וביחוד, כמובן, היתה חומה לו ומסייעת למשפחתו האשה טולטשין. וזכורני שבשעת ה„טוסטים" שהזכרתי, בשמחת תורה, כשהיו אנשי המנין באים לביתנו וגם הוא היה בין הבאים והיו שותים ומשמחים את עצמם בשיר, „לחיים, לחיים, לחיי זה וזה" וכו' הגביה פעם את קולו שלא כדרכו ובדמעות מתרגשות בעיניו הכריז: „לחיים, לחיים, „פון בוניקעס וועגען" (לחיים לחיי בוניה הטובה!) וכל אחד מהמסובים ענה לעומתו ברצון: לחיים טובים ולשלום!

„המנין" זרע בי את זרע הדאמוקראטיות, רגש העממיות הכנה והאמתית שאינה מכירה ביתרון אחר, חוץ מיתרון הדעת ששכרו בו בעצמו. המתפללים, חברי אבי, היו מהמעמד הבינוני: בעלי חנויות, סוכני בטוח, נאמנים פרטיים. ובעלי מלאכה — אומנים מומחים ומכובדים — המעמד הבינוני של התקופה ההיא, והיו נוהגים איש ברעהו חבה וכבוד. איזה דבר כללי ועליון היה מאַחד — יחס חבה למסורת, למנהגים, ולתנ"ך. כל זה הוטבע בלבי ולא היה כוח בכל הסביבות הזרות ונוסחאות החיים האחרות שהתגלגלתי אליהן בימי חיי לגבור על רגשות אלה ולהמירם באחרים, באיזו מדה שהיא. הרגשות האלה בתוספת השאיפה הנצחית לתחיה בארץ האבות — הם, כנראה, מהווים את הציר האמוציונאלי של המוני היהודים. המסורת הצטמצמה מפני מסבות הזמן למעין קטן מפכה באפיק צר ושממימיו שלא הכזיבו שתיתי בילדותי ב„מנין" שלנו.

„המנין" שהחליף את משכנו ערב מלחמת העולם הראשונה ועבר מדירתו של ר' מאיר הלפרין לדירת „החדר המתוקן" בהנהלתו של המורה רוזנשטיין *, החזיק מעמד עד השנים הראשונות של המהפכה האוקטוברית ברוסיה. הוא נתחסל ב־1919.

ב.

המורים לדת יהודית

הסבל של „המורה לדת" עבר בכתה ה־5 מידי הרב מטעם חנה'לש, לידי המורה בורשטין. מנת חלקם של מורי „החוק הדתי" Закон Божий לתלמידים היהודיים בבתי ספר התיכוניים היתה לרוב קשה ביותר. לא היה מעז מורה כזה להציב ציון רע לתלמידיו, כי זה לא היה גורם כל קושי בהעברת התלמיד לכתה גבוהה יותר — ומובן, שזה היה גורם לזלזול מצד התלמידים. ומצב המורה לדת היהודית היה גרוע עוד יותר ממצב המורים לציור והתעמלות שגם בציונים שלהם לא היו מתחשבים ביותר. והנני חושב שאפילו חלקם של מורי הדת הנוצריים שפר מחלקם, כי סו"ס היו רוב התלמידים הנוצריים רגילים ביחס כבוד לכמריהם. אולם התלמידים היהודיים, שעצם כניסתם לבית ספר כללי בלתי־יהודי היה בה כבר מצעד ראשון „להתפקרות" דתית, לא מצאו ענין ביותר בלמוד זה. אמנם, בזמני התחילו למעשה מלמדים במקום עניני דת את תולדות ישראל (לפי ספר מקוצר של דובנוב), אולם לא היה די בזה כדי להעמיד את הלמוד הזה במדרגה אחת עם למוד ההסטוריה הכללית.

---

* חיים דוד רוזנשטיין (1871—1934), מורה וסופר, ייסד ב־1903 את „החדר המתוקן" הראשון במינסק, כתב ספרי לימוד וספרי קריאה לילדים. אביהם של צבי אבן־שושן ויבדלו לחיים אברהם ושלמה אבן־שושן.

המורים ברובם היו מחוגי המשכילים שטעמו טעם התרבות הרוסית ויחד עם זה שמרו על זיקה ליהדות — הרב מטעם, מנהל בית־ספר רוסי לילדים יהודים בדרגת בית ספר יסודי וכד'. גם המדים הכחולים — המקטורן הארוך על כפתוריו המתנוצצים — לא היו מספיקים להטיל אימה על קהל התלמידים המשתובבים. חנה'ליש הזקן היה מתרוצץ בכתה, אוטם אזניו מלשמוע את הרעש השורר במקום, ומתחנן לפני התלמידים שיפסיקו, שינמיכו את קולותיהם... ואף השיבה המעטירה ותחנוניו לא הספיקו להשפיע על הפרחחים. במקומו בא בורשטין, טפוס של מנהל ומורה בית ספר „קאזיוני" שעל מעילו הרשמי עם הכפתורים ועל דבורו בלשון רוסית מדוקדקת גאוותו; היה לו בית מלא בנות שלא ידעו מהיהדות ולא כלום, והתנכרו לכל דבר יהודי. דרכו היתה להתרוצץ בין הספסלים ולהתחנן בפני התלמידים לבל ירעשו, בנוסח כזה: „רבותי, רבותי, מה יגידו הנוצרים?!" במחלקה השביעית בא במקומו הסופר והמורה העברי הידוע בעיר (גם בספרות העברית של שנות התשעים) מר אבא סירוטקין. בחושם הנפלא של צעירים ובמקצת גם בהשפעתי הרגישו התלמידים בערך האיש שלימד אותנו היסטוריה עברית. היו, אמנם, לועגים למבטא הרע שלו ברוסית: איתרע מזלו ובדברו על אדות המרכז בספרד ביטא בהברה אידישית בולטת: „הצאָנטאָר התרבותי" במקום „צאָנטער" ברוסית — ומאז לא פסק הלעג, והיו מכנים אותו בשיחות בכיתה בשם „צאָנטאָר"... בהפרדו מאתנו בסיום הכתה, בשעור האחרון, נאמתי לכבודו וכדרך הנואמים — כי הוטל עלי — הבעתי לו את רגשות הערכתנו ותודתנו על „היטיבו ללמדנו את דברי ימי עמנו" — על זה ענה ולא כסה: „הדברים נעימים, אם כי בודאי לא מלב כולכם יצאו..." צדק ולא צדק — היתה אדישות גדולה מצד רוב התלמידים לנושאי דבריו, אולם לא היה זלזול, — היו כאלה שזכו ליחס יותר אדיב, אם מפני הופעתם היותר מרשימה או נסיונם הפדגוגי, אם מפני שהורו בגימנסיות של בנות, שהן פחות שובבות: כזה היה גאָראסים אבראמוביץ' זרחין, אחד מטובי המורים שבעיר, מנהל בית־ספר ידוע לנערים יהודים. אשתי, שלמדה בגימנסיה לבנות המניסטאָריאַלית, ספרה לי שכולן היו מתיחסות אליו בכבוד — ובכל זאת במסרן את דבריו בתרגומו את דברי הלל: „אם אין אני לי מי לי וכו' היו חוזרות באירוניה על הגימה התלמודית שנשמעה בדבריו. — שני לו, המורה לדת בגימנסיה לבנות על שם מאריה (מאריינסקאיה גימנסיה) המיוחסת יותר אוסיפ יעקבליאָביטש גורוויטש היה ידוע כמתבולל מדעת ורוסיפיקאטור חנפן מסור לשלטונות. אי־התאמתו להליכות הרווחות בתוך הצבור היהודי בעיר התבלטה בתקרית בתקופת החורף של שנת הלמודים 1907/8, כאשר עצר בכעסו וגנה את אחדות מתלמידותיו הגימנאזיסטיות היהודיות במונה: „יהודוניות" жидовки — כנוי הגנאי הצורר ברוסית. התלמידות, מכירותינו, ספרו לנו ופרצה סערת מחאות נגד האיש. הייתי היוזם את הדבר — ומדי יום יום התחילו להופיע בעתון הרוסי העירוני Северо-Западный Край מכתבי מחאה חתומים ע"י תלמידים יהודים בבתי הספר התיכוניים בעיר נגד המורה הבלתי רצוי, מלווי חוות דעת שאין מקומו מכירו כמורה בעיר יהודית כעירנו. נראה לי, שזה נתן לו את הדחיפה לפרסם באותה השנה את מחברתו הרוסית בת 28 עמ' Еврей, языки и культура народов среди которых они жили и живут („היהודים, הלשונות והתרבות העמים שבתוכם ישבו וישובים") שהדפיס באודאסה (כנראה, לא התרצו לו מדפיסים יהודים במינסק). המחברת נמצאה שמורה אצלי. בה הרצה את דעותיו „הדתיות" ברוח ההתבוללות היהודית שבמערב, ובהסתמכותו על חכמי ישראל שם, וכן את יחסו השלילי ל„זיארגון" היהודי...

אגרות מ. חיוג

(המשך)*

ט.

ליל שמיני עצרת התשכ"א

אברהם יקר וחביב!

חדשים הרבה, ובתנאי קיומנו אנו עכשיו כל יום נחשב לפעמים ליותר משנה, עברו מיום שקיבלתי את מכתבך הבלתי צפוי. לא עלתה בידי לענות לך למרות כל מאמצי, כי אינם דומים מסיבות החיים שלנו עכשיו לאותן שאתה זוכר עוד ודאי מאותן השנים. משום כך תשלוט במידה ידועה אנדרלמוסיה של הרבה דברים ושל מועט דמועט סדר הגיוני במכתבי זה, שאני נאלץ למהר לכתבו למען שיגיע לידיך. ואתך הסליחה!

ראשית כל — קבל את תודתי העמוקה מלב ונפש בעד דבריך במאמר הפתיחה לספר הצנום[1]. אם אמנם קיים בעולמו של הקב"ה מושג של אח, של אחוה — הרי הרגשתי את תוכו ונשימתו של מושג זה עולים מתוך שורות מאמרך, שלפעמים קלעו דבריהם עד עומק נפשי ואולי עוד עמוק מזה. להבנה כזו ולתשובת מענה כזו לא פללתי אפילו בכתבי את דפי "הלוויה" הדלים. רב תודות לך, אברהם, שא את ברכתי, ברכת רע ואח רחוק לגורלות.

אולם גם הערות ושאלות לי אליך. למה שונה השם הספרותי "זעיר אנפין", שיש לו סמיכות בקבלה הספרותית העברית ושיש לו המעלה הנחוצה לכל שם ספרותי — הוא מגלה טפח ומכסה טפחיים, והוא בעל תוכן רב המשמעות וקולע אל עיקר כוונת המחבר — לשם צעקני ורווי יוהרה של פרסומת? למה? הן אתה היודע עד כמה רחוק אני מתעלולי הפרסום של שוק הספרים ומכוונותיו המסחריות והפוליטיות גם יחד. אם שינוי השם היה התנאי המחויב לפרסום הרשימות היה אולי כדאי לבלתי פרסמן כלל וכלל.

ומה הוא גורל שתי הרשימות "בבא מציאה" ו"עם הספר"? אם יש סיכוי לפרסומם באיזה ירחון ספרותי, נא לבלתי שכח שאת הרשימה הראשונה יש לפרסם רק עם ההערה שבאה בראשיתה בשם האדם המפרסם אותה כביכול, משום שטופס ראשון של הרשימה נמצא ביד הסטרא אחרא[2]. הוא שימש אחד מפרטי האשמתי (כאילו התכוונתי ברשימה זו לצייר קריקטורה על סטאלין בעצמו) בשנת תש"ח, לכשדנוני למאסר ט"ו שנים ולהחרמת כל רכושי. להשלים עם הרעיון שרשימות אלו נדונו לגניזה, משום שבהם חסר היסוד המדיני־תעמולתי, שנחוץ ודאי למו"לים — הסוחרים מהמין הידוע — קשה לי ממש כמעבר יבוק. האומנם זה כך, אברהם, ואפילו ספוק נפשי קלוקל זה (פרסום הדברים בדפוס כצורתם בלי שום ניצול דימגוגי את כוונתם) הוא אי־אפשרי בשבילנו אחרי עמל כה קשה

---

* שמונת המכתבים הראשונים באו בכרך י"ח. המכתבים הבאים בכרך זה נכתבו, לאחר הפסקה ארוכה, עם שובו של מ. חיוג ממחנה ההסגר.

1. הכוונה לפתיחה שכתב קריב לספר "מעבר משם". ר' הערה 9 למכתב י'.
2. הנ.ק.ו.ד. — הבולשת הסובייטית.

ומייגע, באשר עצם קיומנו (קיום בתנאי קוממיות של שתיקה) הוא בגדר עמל נפשי מאין כמוהו!

ושוב קבל את רגשי תודתי בעד הטרחה שטרחת לרגלי נטיעת העצים ביער לזכרה של אהבה[3], אולי אפשר להודיעני אי־אלה הם העצים שנטעו, ואולי אפשר לשלוח לי גם צלום של חורשה קטנה זו. אם זה אפשר ומקובל אצלכם הייתי מאוד רוצה שבחורשה תוקם גם איזו מצבה קטנה או טבלא של אבן עם כתובת עליה: „אהבה בת שלמה למשפחת אנדרס, תרנ"ח—תשי"ט. האהובה, בלבותינו לא העיז המות לנגוע בך וגם לא יעיז לנצח". כתובת זו חקוקה על המצבה על קברה בבית העלמין העברי בווֹסטריקובה, סמוך לעירנו. הייתי מאוד רוצה שהמצבה האמיתית תוקם סמוך לעצים שנטעו על שמה. היא היתה צעירה ממני ובריאה ממני, אולם שנות מאסרי (למעלה משמונה שנים) הרסו את כל ישותה, מאחר שעל שכמה נפלו בבת אחת כל הקשיים הכרוכים עם חיי אשה של אסיר פוליטי בארצנו. היא היתה צריכה לעבוד (בתור פועלת בבית־חרושת קטן של חייטות) לשם פרנסת משפחתי, מאחר שגם אורי וגם תמר עוד למדו אז, לדאוג למשלוח חבילות ומכתבים לי (לי היתה הרשות לכתוב רק פעמיים בשנה, מאחר ששלחוני ל„מחסגר"[4] מיוחד", אשר בו שלטו סדרים קשים ביחוד) ועוד בשנים האחרונות לטפל בעניני בכל הערכאות לסוגיהם. היא גם נסעה אלי פעם אחת להתארח, לכשהגזירות רפו במקצת וגם לנו ניתנה הרשות לראיון. והנה איננה כבר. אני גר עוד באותו חדר, אשר אתה זוכר עוד ודאי אותו. כל היום אני עובד בתא הקריאה של הספריה הלנינית. עובד אני מעט בכל יום גם בבית, אולם רק מעט, מאחר שמצב בריאותי הוא גרוע. מהמחסגר הבאתי אתי בשובי סטנוקרדיה בצורה קשה. ידי ורגלי רועדות כל היום וגם בלילה על מטתי. מתקיים אני רק על הקצבה הממלכתית שהוקצבה לי, מאחר שלמצוא עבודה כל־שהי קשה לבן אדם שכמותי, וישן אני לא יותר מג' שעות בלילה.

בהרבה עבודות ספרותיות התחלתי וממשיך אותן לפי מידת כוחותי יום יום, אולם מתי אבוא לידי סיום בסימן טוב — אלהים היודע.

את הכרטיסים ואת ה„התנצלות" אני שולח לך למען שתתודע אל טיב עבודה זו[5] ואל מהותה. עד הנה ישנם בתיקי כי"ב אלפים כרטיסים כאלה. אולם עבודה זו גם כן עוד טרם נשלמה כל צרכה אצלי. לא אכסה ממך — עז רצוני שעבודה זו לא תהיה עבודה לבטלה. אם תודיעני שיש סיכויים בלתי מסופקים להדפסת הערוך ושצריך רק להחליף את פרושי וביאורי המלים מרוסית לעברית — אגש תיכף ומיד לעבודה זו ואשקיע בה את כל מרצי. ואולי אפשר לפרסם את הספר בצורתו זו שנתתי לו עכשיו, ואם לא בא"י, אז אולי באמריקה? נא ונא ברר ולבן את הענין עד מדת האפשר וההצלחה. קשה מאוד להשלים עם הרעיון שהגניזה והטמיון הם השכר היחידי לעבודותינו הספרותיות פה ואיזו שלא תהיינה עבודות הללו.

אולי יש גם בנמצא איזה הדים של בקורת (ואם גם לגנאי) על הספר הצנום, נא ונא להמציאם לידי.

בעל „בנימין הרביעי"[6] עוסק עכשיו בחלק השני של רומן נחמד ומלבב

---

3. הכוונה לליובה אשתו, שנפטרה בשנת 1959.
4. „מחסגר" — מחנה הסגר.
5. חיוג עסק בחיבור מלון עזר לספרות העברית.
6. בנימין הרביעי — צבי פרייגרזון.

„בדעוך המנורה"[7] (למנורה על קברו של הרב שניאור זלמן בעירה הדַיטש מתכוון המחבר). רוב הנפשות הפועלות ברומן הנן גם כן בהדיטש ובבירה. ביניהן תמצא בבוא הזמן גם הרבה ממכריך ומכרותיך. גם בריאותו רופפת עד למאד, אשתקד היתה לו התקפה של שבץ הלב (אינפרקט). גם הוא נאסר בעת ובעונה אחת אתי ונידון לעשר שנים, הוא ישב במחסגר כשש שנים. השליח דסטרא אחרא שהביאנו אל עברי פי פחת הוא אותו סשה גורדון, שהשארת לנו בירושה. הוא הביא למחסגרים עשיריות של יהודים ויהודיות מכל הגילים ומכל הסוגים. בזמן חקירתי אני הרבו מאוד לחקרני עליך. הם האשימוני שאני הנני ממלא מקומך. ע"ד חיים ואברהם[9] אינני יודע כלום, חושבני ששניהם אינם כבר בחיים. כמו כן הרצל באזוב[10], שנאסר עוד בשנת תרצ"ח בעזרתו של סשה, גם כן הוצא להורג.

רציתי מתחילה לפנות אליך גם במספר הערות כלליות לפי מהותן וששייכות לשידור של „קול ישראל". הלהיטות אחרי תרגומים מהשפה הרוסית, מבלי שההוצאות תתחשבנה עם מהות הדברים המתורגמים (מלצב, לידין, גלדקוב וכו'), וגם אל התנהגותם ומעשיהם של קברניטי האניה המדינית שלנו, אולם השעה כבר מאוד מאוחרת. אני עייף עד למאוד ואני גומר בתקוה שעוד תהיינה לי הזדמנות והאפשרות להחליף אתך דברים.

ידעתי אמנם גם ידעתי שלא אתה הוא האיש, שיש לו נגיעה אל כל הדברים הנקובים לעיל, אולם בשבילנו אדם מ„התם" הוא בגדר „אותו האיש"...

קשה לי גם להסכים עם גורלם של תרגומי י. בבל, ב. פסטרנק ול. פרנק אם באמת הקולר תלוי בחסרונות סגנוניים גרידא, אז הרי אפשר למסור אותם לשם עריכה לאיזה מתרגם מנוסה ומקובל על ההוצאות כגון א. קריב, ח.ש. בן־אברם, מ. ז. וולפובסקי וכו'. אני התראיתי עם י. בבל חדשים אחדים לפני מאסרו, וכשספרתי לו שתרגמתי את כל כתביו לעברית, שהם נמצאים בא"י ואפשר גם שיצאו לאור, אמר לי שהוא מאוד מצטער על שלא הספיק להמציא לי את זכרונותיו ע"ד מנדלי וע"ד ביאליק, אולם כשיכתוב אותם על הנקי ויערוך אותם עריכה אחרונה, ישתדל להמציאם אל ידי. אולם כל ירושתו שבכתבי יד נשארה בידי אותו המוסד[11] וודאי שהועלו מכבר על המוקד.

אם לא תחשוב את זה למותר ורוח המכתב הארוך תצלח עליך, תודיע לי גם מעט חדשות ספרותיות. מה דעתך על ספרי ח. הזז? מה הוא מצבה של המשוררת י. בת מרים? אני התענגתי הרבה על שיריו של אלתרמן ועל הרומן „מלך בשר ודם" של שמיר (אחי שולח לי לפעמים ספרים). מה דעתך על הסופר הזה ועל הספר הזה? עד סוף כוונתו של מחבר ה„מלך" לא ירדתי. הוא לא חבר לכנופית מק"י?

והיה שלום! תהא דרכך צלחה בחיים גם להבא. הוסיפה נא מעט גם על חייך ומעשיך הפרטיים.

שלך משה

---

7. הוא הספר „אש התמיד", שיצא לאור בהוצאת „עם עובד" בשנת 1966 בחתימת א. צפוני.
9. חיים ואברהם — חיים לנסקי ואברהם פרימן.
10. הרצל באזוב (1904—1945), סופר יהודי בשפה הג'ורג'ית. בנו של הרב דוד בועזוב מראשי הציונים בגרוזיה (שקרא את בנו על שם הרצל). נאסר ב־1937 ומת בגלותו בצפון סיביר (ר' מ. ניישטט, יהודי גרוזיה, ת"א 1970, עמ' 111—113). לפי ידיעה אחרת הוצא להורג בעיר מגוריו טיפליס.
11. הנ.ק.ו.ד.

חבר קרוב מאה, ידיד יקר!

בשל מסיבות הגורל בא מכתבך מכסליו לידי רק במוצאי יום הכפורים ש.ז. בו בערב קראתי ברוב ענין ובכל העיון את מחברתך „ליטא מכורתי"[1]. מה אומר! כפי הנראה כדאי וכדאי למשוררים למשוך את ידם מהשורות הקצרות ולטפל לעתים מזומנות יותר בארוכות ובדברים דמתקרי פרוזה. הדבר בלי שום ספק עלה לך בהצלחה פורתא והמצבה על קברה של תפוצת ישראל זו העמדה על ידך. מובן, שלמערערים השארת מקצת מקום לבוא עליך בטענות, ואפשר שגם אני חלקי הפעם בין מערערים אלה. שהמצבה נפסלה (מלשון פסל ולא מלשון פסולת) ברוח האלגיה האידיאלית מובן וכשר, מאחר שדברים אלה וצדדים אלה באופיו ובתפקידו של הקיבוץ היהודי בליטא — קרובים ונהירים לך ביותר. בכל אופן מימיו של „בגבולות ליטא"[2] — לא זכתה נפה צנועה ורבת החשיבות בדברי ימי עמנו זו לאנדרטא ספרותית עד „מכורתך" זו, ובאמת — אם אפשרית בספרות המועצתית „טרגדיה אופטימיסטית", למה לא תרכוש לה זכות קיום יציב ונאמן בספרות העברית גם אלגיה אידילית? אולם... הרשה נא גם לי לערער במקצת ולהטיח לעומתך דברי בקורת מעטים. העמודים המוקדשים לתנועת המוסר ומחולליה — הם, יחד עם השורות המוקדשות ללימוד התורה, לאשה העבריה ולהדלקת הנרות בערב שבת, בלי ספק הכי מוצלחים ומשאירים רושם תמונתי ותכני רב בזכרון הקורא. אולם מדוע הסירות את עיניך מהופעות אחרות בחיי הקבוץ היהודי בליטא? למה המעטת כה לספר על תנועת־המשכילים בליטא, על האגף המוחני הרציונליסטי בין משכילי ישראל, על אלה המשכילים ה„חילוניים" כביכול — שהכניסו מתרבות העמים לתוך צריפי העניות של היהדות הליטאית ושהעשירו ברב מאוד את החיים החברותיים והתרבותיים של תפוצת ישראל בליטא. אותם אשר מתוכם יצאו לא רק הראובן־ברייניגים[3] ודומיהם, כ"א גם אולי הרבה מאותם שהעשירו את תרבות העמים והאנושות כולה. (אגב — אייגשטיין אינגו בן יוצאי ליטא? אני אינני יודע).

וגם מעט — או אפילו לא כלום —הקדשת לוילנה העיר, „ירושלים דליטא", על קיומה ותפקידה התרבותי לא רק בעבר, כי אם גם בהוה, כלו' בשנות קיומה האחרונות, על פרצוף האפיקורוס הליטאי, שהיה אוכל בהנאה חלב של נרות בפרהסיה בליל כל־נדרי אך ורק למען הצהיר את התנגדותו לריאקציה הדתית?! גלגול גלגולו של הניהליסט הרוסי ברחוב של תחום ליטא היהודי. הרי היה בו לא רק משום שקוץ ותועבה, כ"א גם לא מעט מהרומנטיות של באזארוב[4] ומסירות הנפש (שהוא הראה אותה אחר כך, לדאבוננו בעיקר בשדות זרים, לא לנו) של קנאים למשאת־נפש עילאית. והעסקנות העממית והלאומית שבין אישי היהדות

---

1. „ליטא מכורתי" — מסתו של א. קריב נכתבה כמבוא לאלבום „יהדות ליטא", ירושלים תשי"ט, ויצאה גם בחוברת מיוחדת.
2. „בגבולות ליטא" ליצחק קצנלסון, קודם ב„השילוח" ואח"כ כספר בפני עצמו, ורשה תרס"ט.
3. ראובן ברייניז (1862—1940) ב־1926 ביקר ברייניז בברית המועצות ובשובו שיבח את המשטר הסובייטי תוך התעלמות מהרדיפות על דת ישראל, השפה העברית והציונות. הדבר העלה קצפם של הסופרים והקוראים העברים.
4. באזארוב — גיבור הרומאן של אי. טורגניב „אבות ובנים", שהפך לדמות המסמלת את ה„ניהיליסט" הרוסי בן שנות הששים.

הליטאית?! היכן היא בארץ מכורתך? כלום לא פגשת אף פעם בחייך ביהודים אלה, ברי הלב, נקיי הכפים והנשמות הבוערות כלפידים! הן כשהגיעה שעתו של מלאך המות המחפירה והכליה החרוצה על קבוץ ישראלי זה — נאספו כולם בתוך גיטאות אחידים ומחסגרי[5] השמדה אחידים. יד הגורל לא הפלתה ביניהם ובין שאר היהודים! ולמה נגזר גורלם לשכחה (האכזרית בצורות הכליון!) במכורתך אתה? כולם יהודים כד"ר דבורזשצקי[6], (מחבר הספר ע"ד גיטו וילנה, שכדאי היה לו להיעשות ספר מחויב בכל משפחה יהודית ובכל בית יהודי) והדומים לו (ביניהם גם אותו קומונאי מאמין באמיתות תורתו, למען הבדיל מהמיקוניסים[7] אצלכם העובדים את "עבודתם" אך ורק בשל המשכורת שהם מקבלים וה"הוראות" שמראים להם אין להתנהג על כל צעד ושעל), אשר עמד בראש הסתדרות־ההגנה בגיטו וילנה ומסר את עצמו לידי הגסטפו למען הציל את קבוץ הגיטו כולו![8] כלום קרבן זה על קדוש השם וכן יתר הקדושים שעמדו בראש ההגנה ומסרו את נפשם בעד כלל ישראל — כלום אינם צריכים גם להזכר במצבה ספרותית, שנכתבה בידי משורר? אני איני חושב את השלמות של כל דבר להופעה כמותית גרידא, ומשום כך חושבני שלמען שלמות התמונה היית צריך להוסיף עוד מספר עמודים על אופן כלותה של יהדות ליטא ולצרף אותם אל המהדורה השניה של „מכורתך" לכשתופיע לאור.

ועכשיו ארשה לי קצת להתפלמס אתך גם באי אלה דברים הנוגעים לעצמי ולבשרי. השם „זעיר אנפין"[9] של מחברתי לא נתכון לצורת הרשימות ולסגנונן. כי אם אך ורק לתכנן. הקטנות, הפעוטות שבחיים, הן שהן מופיעות בפרצופן המאובק כמו ב„אוצר" וב„עם הספר" והן בצורתן הלירית העגומה — כמו ביתר הרשימות — זהו התוכן של הדברים, זה ולא אחר. השם „הלליה" של הרשימה האחרונה הוא כעין צעקה, נסיון לחרוג מתוך מחיצת הד' אמות של זעיר־אנפין אלה בחיים. והשם שניתן למחברת בדפוס — מובן שהוא צעקני ביותר ומתכוון לפרסומת, לתשומת לבם של הקוראים, המבקשים רק מיני „גילויי מסכות" מעל פני הארץ שאני גר בה. אולם דווקא שם צעקני זה ממעט את כח „הסרת המסוה" מעל פני הממשות הממשית... מובן מאליו שבצד הספרותי של הדברים איני נוגע כאן, למרות שהוא הנהו בשבילי עיקר העיקרים, העיקר היחידי. אם העמודים אינם על הגובה הספרותי הדרוש מובן שצריך לדונם לגניזה. אך אם לא זה (ואני לא אהסס ולא אעלב אם דוקא זו היא הסיבה לאי־הופעתם עד הנה) אז מה הוא פירוש הדברים „עד עת מצוא"? מה היא עת זו ומי או מה צריך למצוא אותה?

התחלתי לעסוק שוב באי־אלה דברים מהסוג של „ספרות יפה", אולם עתותי

---

5. מחסגר — קיצור של מחנה הסגר.
6. ד"ר דבורזשצקי, מ. ספרו „ירושלים דליטא אין קאמפף און אומקום" נכתב חלקו עברית ורובו תורגם ע"י ח.ש. בן־אברם (ת"א 1951).
7. שמואל מיקוניס, מנהיג הפ.ק.פ. (לאחר מכן מק"י) „נקלע לארץ־ישראל ב־1920" (לפי עדות האנציקלופדיה ההיסטורית הסובייטית). בשעתו שונא מובהק של העליה וההתישבות היהודית.
8. הכונה ליצחק ויטנברג, ראש הפפ"א בוילנה.
9. „בשנת תש"ט הופיע ב.מוסד ביאליק' ספרו של מ. חיוג (בשם בדוי — ש. ש. רון) — „מעבר משם", שם זה ניתן לספר מטעם ההוצאה, ואילו המחבר קרא לו „בזעיר אנפין". דברים אחדים שלא הצטרפו לתוכן הכללי לא נכללו בו, ועל זה מדובר להלן במכתב" (הערת א. קריב).

וכוחותי הם כל כך מעטים (אני החי רק על הקצבה הממלכתית מחויב לי לבקש מפקידה לפקידה גם איזו מעיינות פרנסה נוספים ובשל מחלת הלב — סטנוקרדיה —לשבועות שלמים קשה עלי אפילו ההליכה והאחיזה של העט ביד) עד שאינני יכול אפילו לשער לי מתי אגיע עד הסוף המשלים את הדבר ומחייב את קיומו בשבילי ובשביל הזולת.

ולמרות כל אלה אני מקדיש גם מעט זמן (הרבה פחות ממה שהייתי מקדיש לעבודה זו טרם שחרצת עליה את גזר דינך המבטל לגמרי) „לערוך" שלי. אני מרגיש (הזוכר אתה איך הרגשתי בזמנה את הנחיצות ואת החיוב בהופעתו של הקובץ „בראשית" למרות כל החתחתים והמעצורים מבחוץ ומבפנים... התזכור?) משהו ממין זה גם הפעם. צווי פנימי חרוץ וכופה הר כגיגית מפעם את רוחי גם הפעם. אינני יודע אם שמת לב ל„דברי ההתנצלות" שלי. הלא עיקר מעיני הוא באותו „קורא משוער", אשר עצם קיומו מוטל בספק גדול, אולם את פרצופו, את דפקו, את מאוויו, הסתומים בחלקם הרב גם בשביל עצמו, אני מרגיש יפה יפה, באשר בתוך עמי אני יושב ומצב הרוחות ומזיגת התנאים בארצנו נשתנה הרבה שינויים ביחס לאותו הזמן, שאתה חיית כאן אתנו.

את יוסף־ליב[10] ראיתי במשך עשרים ושבע השנים האחרונות רק כשלוש ארבע פעמים. הוא נשא לו בראשונה איזו שקצה אורלית לאשה, בחורה מכוערת ויחסרת כל ענין. היא ילדה לו כמדומני שני בנים. אחר כך נתגרש ממנה (לכשנאסר לפני כעשרים וחמש שנים לפני זה) ובמחנה ארש לו לאשה צעירה יהודית מהחלוצות והוא חי אתה גם עכשיו.

עוסק הוא בפסיחוטכניקה של בני־הנעורים, שבע רצון מעבודתו ומקבל ממנה את כל ההנאה המוסרית האפשרית וכמדומני שהוא גם עושה חיל בעבודה זו. באחרונה פגשתיו לפני כחצי שנה בנשף לזכרו של פרץ מרקיש. שערו כלו הפך לבן, אולם בכלל הוא כמקודם בעל בעמיו. מהספרות מובן שנזור לגמרי, מאחר שאין זו יכולה לרוותו סיכויים מוחשיים בחיים, אשר בלעדיהם אם אינני טועה (אתה מכיר אותו יותר יפה ממני) לא נהג מעולם לצעוד אף צעד כל שהוא בדרך חייו.

הנה כי כן התחלתי בדברים ערטילאים וגמרתי בשיחת חולין שגובלת כמעט בדברי רכילות, אתך הסליחה.

הוסף להלעיטני בחדשות ספרותיות מכל הבא אל היד. כיצד מתקיימת בת־מרים[11]? היכן ומה היא בתה? השב כבר הזז[12] לאיתנו?

ומה הם חייך אתה? איזו שמועה הגיעה אלי — איני זוכר כבר מתי ומהיכן, שאב לשני בנים מצוינים אתה. הרחב קצת בפרטים על אופן חייך.

ואם למרות ריחוקך מהעתונות שלכם תשמע לאי־אלה הדים לעומת החוברת שלי — נא ונא שלחם לי. אם יש אי־אלה הדי נפש כדבריך אצל אנשים בודדים ממספר הקוראים, מה מאד הייתי רוצה שהדים הללו יגיעו עדי.

ושלום רב לך! וכן שלום לכל הקרובים הקרובים והרחוקים הקרובים, לכל אנשיא, בעלי לב נבון ומוח לוהט.

שלך צבי[13]

---

10. המשורר צפתמן, ממשתתפי הקובץ „בראשית".
11. בת־מרים — המשוררת יוכבד בת־מרים. יצאה את ברית המועצות ב־1928.
12. הזז — הסופר חיים הזז.
13. צבי — שמו הרשמי.

יא

נר ראשון לחנוכה התשכ"ו

רעי היקר, חברי הטוב!

חילוף המכתבים בינינו נפסק שוב לשנים. והפעם לוחש לי על אזני קול מצפוני, מצפון היהודי הזקן — כי רק בעטיי. כפי הנראה העלבתיך וצערתיך במכתבי האחרון לפני מספר שנים, בו השיגותי אי אלו השגות בנוגע לספרך „ליטא מכורתי" וגם בנוגע לספר „מעבר משם". מכיון ששני הענינים גם יחד ניתקו כבר מעל ממשיותם שבפועל ונעשו בעיקר קנין העבר — סבורני שאם אבאר לך את כונותי, שהיו את היסוד להשגותי הללו, שנעשו ודאי בנעימה חריפה יותר מדי ומשוללת מידת הנימוס די צרכה, ביחוד בזמנה, ותבין לי, ואולי גם תסלח.

אם זכרוני אינו מטעה אותי, היתה הערתי העיקרית בנוגע ל„ליטא" העדר טיפוס אחד יהודי חשוב עד למאוד בתוך טור דיוקניהם של יהודי הדורות שחלפו והדור שנרצח ואשר תיארת אותו בלבביות כה משכנעת ובאופן כה בולט ונחרת בזכרון. התכוונתי לטיפוס העסקן הציבורי הדגול, אשר ליטא, יחד עם שכנתה הכי קרובה, רוסיה הלבנה (רייסין), הרבתה להעמיד לתוך מערכת העסקנים הפעילים הצנועים, הענוותנים, ברי הכפים, טהורי הלב ואצילי הכוונה לתוך חיי הציבור הישראלי הן בליטא גופה והן מחוץ לגבולותיה. האחרון מטיפוס זה, והלואי שיאריך ימים, שנתקלתי בו בדמיוני אותה שעה שקראתי את ספרך הוא הד"ר דבורזשצקי איש וילנה, אשר ספרו ע"ד כליונה של ירושלים דליטא רשאי לפי עניות דעתי להיות „ספר המחויב" בתוך כל בית ישראלי בכל אתר ואתר. למען יזכרו ולא ישכחו. דפי הספר נכתבו ברגש של מידת הדברים (המגונים והנאצלים, משפילי הרוח והמחשיפים את רוח הגבורה, אשר אין לה שם, הצודקים והפושעים) כה עדינה ונוקבת, שהוא רשאי ליהפך לספר של עדות לדורות. והן דבורזשצקי איננו יחיד במינו!! למה אם כן נפגעת קשות מהשגתי זו? הן עד כמה שאני זוכר אותך גם אתה היית רוחש, ללא הסתיגות, רגשי כבוד ואהדה לטיפוס ולמין זה של ראשי הציבור היהודי (במקום ובזמן, שהם קיימים וישנם, כמובן)[1].

לפני זמן ראיתי כאן באחת הספריות גם את ההוצאה הדו־לשונית של ספר זה. עברית ויהודית. לא אכסה ממך, כי לי לא מובן די צרכו „דו־קיום בשלום" זה של שתי השפות. לאיזה סוג של קורא הוא מכוון? לזה, שאינו יודע את העברית אלא רק במידה זעומה? ולמען שקורא זה יסתייע בעמוד היהודי בדרך דומה קצת לזו, שאמותינו היו מסתייעות בה בטופס העברי־טייטש? או לאותו קורא משכיל שהיה בא לימים הנוראים אל בית־הכנסת, פותח את סידורו המכורך מהודר, אינו מעיף אפילו עין על העמוד העברי וקורא את התרגום הרוסי שבעמוד השמאלי. והן הספר „ליטא מכורתי" הוא אולי המצבה הכי נפשית, בשל היסוד התאורי שנתמזג בה מזיגה כה שלמה עם היסוד השירי שבלב, אשר הוצבה בספרות העכשוית למרכז היהודי הכי חשוב שבגולה. או שצורה דו־לשונית זו היא מעין ובמקום מין

---

1. „בתשובה על מכתבו זה נזפתי בו על השערתו חסרת השחר, שמשום הערתו הביקורתית על ספרי „ליטא מכורתי" הפסקתי את חליפת המכתבים בינינו. ההפסקה הזמנית באה בשל נסיבות שהיו משתנות חליפות. ולעצם ההערות הסברתי, שבספרי הלז מדובר על יהודים שגדלתי ביניהם וחקוקים הם בנפשי. סוגים אחרים של יהודים לא הספקתי להכיר, כי עזבתי את ליטא בשחר נעורי" (הערת א. קריב).

הצהרה לא רק על השלום הגמור שבין שתי השפות ושוויונן המוחלט בחיי הספרות, ואולי אפילו בחיים התרבותיים בכלל? אנכי לא הייתי מעולם ממתנגדיה החריפים ומרעישי העולם של השפה היהודית, לא המדוברת ולא הספרותית. איני משתייך גם עכשיו אל כת השוללים אותה ואת ערכה החיובי הרב בחיי העם, אולם...

לי, מרחוק, נראה שאין לך דבר הנחוץ כה לעם ישראל עכשיו בכל מקום המצאו, וביחוד כמובן אצלכם, כמו יסוד האחדות, האחידות ולא ההתפצלות, ההתפוררות לשבטים, חלקים, רגבי עפר, אשר ערכם במלחמת החיים הוא כה נפסד. והמלים העתיקות, שכוסו מכבר שכבה די עבותה של אבק השיגרה: עם אחד, ארץ (ארץ מרכזת, ארץ־מכורה) אחת ושפה אחת, נראות לי עכשיו צודקות והכרחיות בכל משמעותן התולדתית הקשה. שתי התורות העיקריות, ששלטו במחנה הבונים אצלנו במשך מספר הדורות האחרונים, זו של בנימין זאב[2] וזו של רבנו אשר[3] על דבר מרכז מדיני ומרכז רוחני גרידא, מצאו להן דומני את תיקונן ואת פתרונן בחיים הממשיים של שנים־שלושת הדורות האחרונים. אמנם כן, מרכז רוחני, אולם מרכז רוחני לעם ישראל לא ישוער עכשיו, הוא לא יהיה ממשי, כי אם בתוך ובשל המרכז המדיני.

ובזה אני מתכוון גם לשאלת השפות. זקוקים אנו לאיחוד ולאחדות השפה למרות הכל. לו היתה היהודית רשאית לאַחד את עמנו לכל שבטיו הנשארים, וכן לאחות את חיי ההווה של עם ישראל עם עברו לכל תקופותיו ועם חייו הלאומיים העתידים, לכל גילוייהם הבלתי קלים, הייתי מצדד ללא כל פקפוקים בשפה היהודית בתור „הלאומית היחידה" והייתי מסכים, ולו יהא מתוך עצימת עינים וחריקת שנים, שהעברית תשכח ותבטל מן החיים כמין שריד של לשון קודש או תרגום לשון. אך דא עקא שאפשרות כזו אינה קיימת בכוחותיה של הלשון היהודית, בה בשעה שטענותיהם וביחוד יומרותיהם של היידישיסטים לכל מיניהם, לרבות גם אלה הנמצאים בתוככם, גדולות הן עד לאין שיעור. ולא כל כך טענותיהם הגלויות, המנוסחות בפרהסיא, כמו יומרותיהם המוסוות והמכוסות בצעיף של הצנע לכת.

לכלל דעה זו באתי ביחוד אחרי קריאת הקובץ „אלמאנאך פון די יידישע שרייבער אין ישראל". אמנם היומרה הזאת מנוסחת בתוך דפי הקובץ רק בסגנון ה„קרעכץ" היהודי הוותיק. אולם, אם שעה תשעו לאנחה זו ובמרוצת הימים והתמורות תרבינה תביעותיהם של היידישיסטים בארץ כהנה וכהנה — לא יהיה לדבר סוף. הן גם בימיהם של אליקום צונזער ויואל לינצקי לא דרשו עדיין חסידי ה„מאמע לשון" לוותר לגמרי על „העברית". הכוונה לדחוק לגמרי את השפה העברית מתוך החיים ובעיקר מתוך הספרות באה אחר כך. הליטבקובים והמרושינים[4] הנם תמיד בין מאספי המחנה ולא בין חלוציו. אני מבין שלסופרים היהודיים שבאו ובאים לארץ קשה במידה ידועה להקנות להם שפת־יצירה חדשה. תהליך הוא והוא דורש זמן. כל זה מובן לי. אך למה לא יתבוללו חובבי היהודית שבארץ מדעת בין רוב העם המדבר ויוצר עברית, כמו שהם מתבוללים מתוך רצון גמור ואפילו מתוך התרוממות רוח ידועה של חסידים מובהקים (חסידים אם לא

---

2. בנימין זאב — הרצל.
3. אשר — אחד העם.
4. ליטבאקוב ומרושין — מן החשובים שבאנשי היבסקציה בברית המועצות. הוצאו להורג בסוף שנות השלושים.

לעשתורת ולבעל, אז לבעל הבית הממונה על כל מיני הפרנסה) למה? מתוך עצלות הרוח? בשל העקשנות המסורתית של עם קשה־עורף? או אולי אפילו מתוך כוונות פרטיות וקטנוניות יותר — פלגניות, מפלגתיות, הרסניות?

אפשר שאני מגדיש בזה את הענינים ומפריז על המידה. אין בדעתי לפגוע בכבודם או להטיל ספק בכוונותיהם הטהורות של אלה מבעלי „שרשרת הזהב", אשר נפשם כנה עם ההכרח לבנות ולא להרוס. אולם אני מרחיק בזה לראות ורואה אולי את מה שכל הסופרים היהודיים בארץ בעצמם אינם רואים עדיין בשל צניעות דרכם...

וברצוני גם לחזור עוד פעם על טענתי העיקרית נגד שינוי השם „זעיר אנפין" לשם „מעבר משם" (אגב, שם זה חוזר במידה ידועה על שם הפואימה של יצחק כהן בקובץ „בראשית", אותה פואימה נקראת, דומני, „מעבר מקצה"[5]. אגב, לא לי ולא לבעל בנימין הרביעי לא נשאר אחר צוק העתים אף העתק אחד של הקובץ. אצלכם אי אפשר להשיגו ולשלוח לי?). הן כוונת מחבר הספר[6] היתה בלי ספק לחיים באשר הם, לחיים, אשר אין שניים להם, כמות שהם משתקפים בתוך אספקלריא זו, הבלתי כשרונית ונעדרת השלהבת של המזג הפנימי של תוכן הפרקים דלי הערך. המחבר רצה, כפי הנראה, לאמור, שהחיים הללו אמנם קטנונים הם עד למאוד, דלי מעש ועניי מחשבה, חיים הנמדדים בממד של זעיר אנפין. הרעיון, שכה יפה תפשת אותו ובנפשיות כה חברית ניסחת אותו במבוא לספר, היה צריך והיה כדאי להופיע בדמיונו של הקורא האפשרי מעצמו, בדרך ספונטנית, ולא שהוא יוגש לו „מוכן ומזומן" מעל שער הספר. והן יש עוד כמה וכמה גונים, גווני התוכן והמחשבה, סגנון הציורים ובנינם, המלמדים זכות דוקא על השם „זעיר אנפין"! או שאתה (גם אתה?! אפילו אתה?!) אינך מכיר ברשותו הבלעדית של המחבר לקרוא בשם הכי מתאים את ילד טיפוחו? אך נניח גם את זה, באשר גם הוא הנהו כבר דבר המשתייך כולו אל העבר. לתוך נבכי העבר האטום רק לא ישקע לעולם רגש הכרת הטובה, אשר מחבר הספר הוגה לגביך בעד כל היגיעות והטרחות (טרחות עורך וטרחות בן־אדם, הבא בדברים עם המו"לים), שטרחת למען שהספר יראה אור.

לפני כשלוש שנים בא לתוך ידי ספרו של ס. יזהר „ימי צקלג". אני התקשיתי מאוד בקריאת עשרים־שלושים העמודים הראשונים של הסיפור. היתה לי קריאה זו ממש כקריעת ים סוף. אולם לאחר הפרקים הראשונים של הסיפור נהפכה לי קריאת הספר לדבר של תענוג רוחני מאין כמוהו, של התרוממות הנשמה ושל טעימת מזון אינטלקטואלי ואסתטי, אשר זה הרבה הרבה שנים לא היה לי כמוהו. אסתר, אשתו של אחי בן־אברם, כתבה לי אז שדבר הכרתו של הספר ע"י „הציבוריות הספרותית" אצלכם וביחוד ע"י הרבה מהעומדים בראשה — לא התגשם אלא בקושי רב, באחור זמן ומתוך התנגדות עקשנית של המתנגדים. ואני לא הבנתי את זה. מדוע ואיך מתרקמים יחסים כמו אלה בעולם הספרותי גם אצלכם, בעולם הספרותי, אשר אנשים בעלי טעם ספרותי הגון, בעלי פרספקטיבה לאומית ואמנותית נמצאים בתוכו ובראשו (או שבכל אופן הם מחויבים להיות בעלי טעם ופרספקטיבה)? באיזה אופן? לשם איזו כוונה? כלום גם אצלכם שוררים יחסי

---

5. בקובץ „בראשית" (1926) באו „קטעים" של יצחק כהן, שהראשון בהם מתחיל במלים „מעבר מקצה" (ר' בקובץ הנ"ל, עמ' 135).

6. הוא מ. חיוג עצמו.

צרות עין, קנאת הסופרים המשוללת כל חכמה? כלום גם אצלכם קיים העיקרון של Homo Homini Lupus Est? ואני לא קראתי מימי ספר כה כשרוני ובו בזמן גם כה „ציוני", במובן הכי ישראלי והכי אנושי של המושג הזה. לא פעם זלגו מעיני דמעות למקרא עמודים ותיאורי מצב שב„ימי צקלג", ואני, אם יכול אתה להזכר בי, אינני מאניני הנפש, והסנטימנטליות והרגשנות המופרזה הן ממני והלאה.

אך לא בשל ומשום כל אלה אני כותב לך הפעם, רעי הטוב. הרעה הכי גדולה, האסון הכי מערער מהאפשריים בהוויתו של האדם, הדביקתני הפעם. לפני שבוע ימים קיבלתי מאלמנתו השכולה והעיורת של אחי חיים שלום בן אברם[7] את הידיעה על מותו הנמהר. זהו בחיי אסון חמור ואכזרי, הרבה גדול מזה שעברנו בימי המלחמה והפינוי לסיביריה ואחר כך בחזית הקרבות. גדול מחוויותי בשנות המצאי בבית האסורים ובמחסגר „המיוחד".

אני יודע שפגישתכם (ודאי היחידה?) בשנת תרצ"ד לא הביאה לידי מגע קרוב וקשר תדירי של סופרים, יחסים אשר בשבילי היו יותר מרצויים מכל הצדדים. יודע אני גם כן שהאשם הוא לא בך. חיים שלום היה בו לא מעט מתכונת הניהיליסטן בדפוסו העברי המשועבד לדרכי ההגיון הישר ואינו עלול להביא בחשבון את נחיצות הגמישות והסבלנות לכל הופעות החיים.

אך בשבילי היה חיים שלום יותר מאח, והרבה יותר מסופר, אשר יצירותיו מצאו חן בעיני (אני מעולם לא אמרתי לו את זה, וגם לשום בן אדם מן הזולת לא רמזתי אף חצי רמז בנושא זה). הוא היה אהובו של אבא שלי, עלם שעשועים הרחוק של יוסף חיים ברנר, ואל כשרונו הספרותי התייחס בחיוב מוצהר דוד פרישמן. חיים נחמן ביאליק הציע לו להוציא במהדורה מיוחדת בהוצאת „דביר" (זה היה במוסקבה בשנת ה־21, ערב צאתו של המשורר לא"י) כרך של כתבים שלו, אולם חיים שלום מרוב צניעותו עבר על ההצעה בשתיקה (אני הייתי עד לשיחה זו בדירתו של הרב מוא"ה). כמדומני ששני השמות הראשונים שבראש העמוד הזה אינם מעוררים בך שום הדים של אהדה והכרה. וגם לא לזה אני מתכוון. אין ברצוני לרמז לך על איזה „יחוס" ספרותי של ח. ש. בן אברהם, וביחוד שהוא אינו זקוק לו כבר (וגם בחייו לא נזקק לו לעולם). אני רק חפצתי להגיד שלא רק היסוד הביולוגי של יחס הצעיר אל אחיו הבכור מדבר בזה מתוך גרוני.

הידיעה המרה היתה בשבילי כה בלתי צפויה, כה מהממת, עד שעדיין אני מהלך על רגלי כיצור חי, אשר השלך לפתע מתוך ד' אמות החיים השיגרתיים שלו אל עולם התוהו. בעיני עצמי אני דומה עכשיו למת הממשיך לחיות, או לבגד עליון בעל שרוולים גזורים כהלכה, אשר נתרוקן לפתע מתכנו האנושי והוא ממשיך להתהלך בתוך הבתים והרחובות.

אך כנגד מה כל הדברים המיותרים הללו? ביחוד שהם כה זרים לתכונות נפשו, העקשנית אולי, צרת האופק לעתים, אולם הטהורה מכל שמץ דופי — של המנוח. רק כנגד הכאב, שאין לו שחר, ואשר לא פיללתי כי קיים כאב ממין זה בעולמו של הקב"ה. תמיד הסבה לי צער חריף העובדה שבן־אברם נצרך וזקוק לעבודת מתרגם ורק לעתים רחוקות הוא מקבל אותה. ולא יכולתי להבין, ולאמיתו של דבר איני מבין גם עכשיו, איכה נהיה כדבר הזה? מערכת הירחון

---

7. ח.ש. בן־אברם נפטר בג' בכסלו תשכ"ו (1965).

המוסקבאי הרוסי „עולם חדש"[8], אשר אינה מכירה כלל את בן־אברם הסופר, העריכה בחיוב את עבודתו התרגומית מיצירות הסופרים הרוסיים, והיתה שולחת לו חינם ובלי כל בקשה מצדו, מדי חודש בחדשו את הירחון ליפו. וביפו גופא היה בעל ה„קוממיות"[9] (שנתפרסם אגב ככ"ד שנים לפני קום המדינה), כאיש שנשכח כליל מלבותיהם של כל בעלי היכולת ושנעזב לגמרי בידי שתי מחלותיו האנושות — החלשת הזכרון ומחלת הכפיון. למה זה כך? כלום בן אברם איבד את כשרון עבודתו בתור מתרגם? (הכשרון היחידי, דומני, שנשאר לו עד יומו האחרון) כלום הוא חטא נגד הספרות העברית וחדל לשלוט בשפתה? כלום טעמו הספרותי נמצא פגום? האמינה לי, חברי הטוב, שאין לי במכתבי זה שום פניה מעשית ושום כוונה תועלתית. ואיככה תהיה וחיים שלום כבר מונח בקברו בבית הקברות אשר בחולון. רשות הדיבור בנוגע לענינים הספרותיים האדמיניסטרטיביים שבארץ אין לי כמובן, וגם אי אפשר לי שתהיה, מאחר שאינני יודע ואיני מכיר את התנאים, בהם אתם נתונים. רשות הצעקה ניטלה ממני זה כבר, עידן ועידנים. איני קובל ואיני מתרעם. וגם הרשות לקבול ולהתרעם אינה אצלי.

אולם רשות התמהון וההשתאות הן יש לי! איני מתכוון לבקש אחרי כבוד לזכרו של הסופר המנוח, או הנחת זר של עלי ירק על קברו. כל אלה היו זרים ומאוסים לחיים שלום בחייו ומה גם עכשיו אחרי מותו. ולי זרים פרטים אלה פי שבעים ושבעה. ובפרט שאני נמצא בריחוק מקום כה גדול ממקום חייו במשך יותר משלושים השנים האחרונות וגם ממקום מנוחתו האחרון בחולון.

אך התמהון, ההשתאות הישירה, הרצון הבלתי אמצעי להבין, לדעת, ואולי גם לרמז בלבב גלוי ובדברים בלתי מתעלמים — לאשר לא מובן ולא ישר בעיני כאן, בתוך צומת המרחקים הכי מסוכנים גם מיפו וגם מחולון — רשאי אני?!

תמהוני הוא לפי דעתי תמהון חוקי, חברי הטוב, תמהון, אשר חס וחלילה לו שיסולא בדחיה בקש המקובלה, או בשה"י ופה"י, כלומר היו עסוקים בדברים חשובים לאין ערוך מאלה, אשר אתה מתכוון בזה להסב את תשומת לבנו אליהם. וגם עכשיו דברי הטרוניא שלך הם רק דברים טרחניים ובלתי נעימים וחסר לנו הזמן אפילו לעיין בהם. ודוקא משום שאין כמוני בזה היודע מה גדול הערך וחשובים לאין ערוך הם הדברים, בהם ידיכם עסוקות, אני מנסח בזה את תמהוני, שחוקי הוא. עסוקים אתם במאוד בדברים, שאני מקנא בכם על שאיני יכול לתת את שכמי תחת משאכם, ואין לכם פנאי ולא היה לכם זמן לשים עין על חייו של בן אדם אחד או לתת אוזן קשובה לצערו של בן אדם אחר המצטער על מות אחיו היחיד.

כותב אני לך, חברי הטוב, את השורות הללו ומתבייש לשגרם לך וכי למה לי לצער אותך שוב, כמו שעשיתי את זה במכתבי האחרון לפני שנים! אבל מוכרח אני פעם לפצות את פי ולתת פורקן לתמהון אשר תקפני. ואל מי אפנה אם לא אליך, שטעם משך הרבה שנים את טעם ההוויה בכאן, שזוכר ודאי הרבה יותר משטבע הדברים הכריחהו לשכוח, שיודע מעט את מסיבות חיי ומכיר קמעא את אופיי?

---

8. „נובי מיר", ירחון ספרותי חשוב, בטאונה של אגודת הסופרים הסובייטית, נוסד 1925. בין המשתתפים בו גורקי, אלכסי טולסטוי, י. באבל, יסנין, מאיקובסקי, ב. פסטרנק, שולוחוב, גלאדקוב ורבים אחרים.
9. „הקוממיות" — סיפור אוטופי על א"י מאת ח. ש. בן־אברם, שנדפס ב„התקופה" כרכים יג, יד, טו.

לפני מספר ימים נפגשתי באגודת הסופרים המקומית בנשף המוקדש ליום הולדת השבעים של פרץ מרקיש במנוחה[10]. היא התארחה משך חדשים אצל אחיה השחקן אצלכם. ברוב התפעלות ספרה לי על דירתך המפוארת, על חדר עבודתך השלו והמלא ארונות ספרים מקיר אל קיר. אך דבר לא יכולתי להציל מפיה על פרטי חייך ועבודתך. היא רק הגידה לי אגב אורחא, שהרבה ספרים שלך יצאו לאור. אפילו פרישת שלום ממך, הבינותי מתוך ספורה, אינה רשאית למסור לי בשמך.

אולי יש בכחך לשלח לי מספריך? אני הנני קורא ותיק וצמא להרבה דברים. שלח לי מכל מיני ספריך, את ספרי השירה ואת ספרי הפרוזה הסיפורית, את ספרי הבקורת והעיון. אולי יש גם להשיג את ספר השירים של לנסקי ואת ספרו של אלישע[11]? אם כמובן השגת הספרים ומשלוחם לא ישלול ממך זמן רב יותר מדי, אינו כרוך בטרחות יתירות ולא יעלה לך בדמים מרובים, בכל אופן אני מוכן תמיד לשלם לך ספרים כנגד כל ספר שתשלח לי (על ידי אסתר בן אברם ובשמה צריכים הספרים להשלח, פן יבולע) מכל מיני הספרות הרוסית או היהודית שאתה צריך וזקוק להם.

וסלח לי, סלח את רבוי הדברים הזה, אשר אפשר מאוד ויראה בעיניך כדבר המיותר לגמרי, דברי טרחן ואיש נרגן על לא דבר. וודאי שכל הצדק הוא אתך. סלח לי. לא אעלב גם אם תענה לי על מכתב זה בשתיקה הגמורה.

ברגשות הכי לבביים, צבי

יב

4.3.66

י"ב טבת תשכ"ו.

אברהם קריב הנכבד, היום קבלתי את שתי חבילות הספרים ששלחת: 1) גליון ירחון עם נקרולוג לח. ש. בן־אברם, 2) „עטרה ליושנה", 3) „גרתק את השלשלת", ו־4) מלון ראשי תיבות של ש. אשכנזי וב. ירדן. הנני מודה לך מעומקא דליבא עבור הספרים. אולם זה מעורר את התאבון לספרים... אולי זקוק אתה למשהו מספרותנו הסובייטית? הייתי שולח לך ברצון. הנני לוחץ ידך בכל עוז.

צ. פלוטקין[1].

יג

7.4.66

אברהם היקר!

מסכים אני כמעט במלואה לסברתך ע"ד עשירותה של הספרות היהודית (והלא שניהו מתכוונים לפרוזה שלה) ועליונותה היחסית על אחותה העברית. אולם צריך אני בזה גם לדייק דיוק נמרץ את הגרעין העיקרי שבהופעה. היתה עליונות (ובמשך זמן רב עד מאוד), אולם היא חלפה כבר וחדלה מהיות. שתי כנפי השואה הישראלית, זו של היטלר וזו של סטאלין, פגעו במרכזי היהדות, אשר שם שגשגה, אם ברב או במעט, הספרות היהודית. ואחרי מותם של דוד ברגלסון, הנסתר, אופאטושו, ווייסנברג, יצחק קצנלסון (שבשנים האחרונות היה יותר סופר יהודי

---

10. מכרה משותפת.
11. אלישע — רודין.
1. המקור — גלויה כתובה רוסית. פלוטקין — שמו „הרשמי" של מ. חיוג.

מאשר עברי), זלמן שניאור (וגם הוא כך), שלום אש, רבאי, ל. שפירא ועוד אחדים מסופרי אמריקה היהודיים, ירדה ספרות זו פלאים, ומלואים של דור חדש כמעט שלא הופיעו (עד כמה שזה נראה לי, הניזון מתוך ידיעות מרוסקות ע"ד מצב היהודים בכל אתר).

בארצנו אנו ישנם עכשיו רק שני פרוזאיקונים כשרוניים הראויים לשמם — איציק קיפניס[1] ועליע שכטמן[2]. את שניהם יש ליחס אם לא אל „הדור הישן", אז אל הדור הקודם לזה של ימינו אלה. קיפניס הוא כשרון שקוף בטהרתו, ליריקון בריא ועדין (מזיגה נדירה עד למאד) וזרם הספורת שלו נובע מתוך מבוע חי ורענן. מתוך עמקי נשמתו ומחייו של המחבר בפשטות משכנעת ובלי כל להטוטים סגנוניים. עם בן אדם זה שהיתי במשך שנתים כמעט במחסגר אחד ולדאבוני קשה מנשוא היה השעמום העיירתי והטרחנות הקרתנית. הקטנוניות של השגותיו והליכותיו של האדם.

„איציק" הוא במגעים היום־יומים אתו למרות זקנו הארוך ושיבתו המופלגה, יהודי קטנון וצר העיין, מחוסר כל תרבות ונעדר לגמרי חוש המידה בשיח ושיג שלו. אולם כוחו הספרותי, שאינו פרי חינוך, השפעה תרבותית ואף סביבה של אינטלגנטים, כי אם מקורי בהחלט, הוא אולי ראשוני ופורה במידה גדולה יותר מאשר אצל הרבה סופרים־אמנים, המוכרים בתור מנהיגי אסכולות ושליטי האפנה הספרותית. בראשונה התודעתי התודעות מקוטעה אל דרכי יצירתו מתוך ספור הרצאה מקוצר שלו את תוכן ספורו הידוע „חדשים און טעג" — בשעת טיול בשנים במחסגר, באחד הערבים בין „סעודת הערב" במסעדת המחנה ובדיקת הערב לפני השנה. ורק אשתקד קבלתי את עונג־הקוראים הרב מתוך קריאה בפרקי זכרונותיו אשר באחד מגליונות האביב של „סאוועטיש היימלאנד". בינתים, בין שני תאריכים אלה, קראתי אי־אלה ספורים שלו בעתון היהודי, שיוצא לאור בוארשה. הם לא עשו עלי שום רושם, אף על פי שהרגשתי בהם את סגנון הרצאתו הנמרץ של המחבר. אולם גם מתוך הרצאת־ספורו „חאוטי" וגם מתוך פרקי זכרונותיו הרגשתי את הקרבה התמוהה מאוד של קיפניס והמספר הצרפתי, אביר הנטורליזם הפיוטי (סלח לי תרכובת מונחים בלתי מקובלה זו), זשיול רנוֹאר. ברי לכל ששני הסופרים (הצרפתי מת זה כבר, להבדיל — עד מאה ועשרים ויותר מאיציק קיפניס) לא שמעו אפילו מעולם איש על רעהו. אולם עובדה היא, ממש כמו שעובדה, עובדה מעוררת תמהון רב, הוא דבר הקירבה הרבה שבין ספורי אורי־ניסן גנסין והרומן „אוליס" של ג'מס ג'ויס. כמה דומה מבנה שמותיהם של הנפשות הפועלות ביצירת שני הסופרים! וגם הארכיטקטוניקה בהרצאת „אוליס" הזכירה לי לעתים מאוד קרובות פרקים מ„בטרם". אגב, ליאון פויכטונגר שח לי (כשהייתי עתונאי במערכת העתון „אמנות מועצתית" שומה היה עלי לראיין כשלש פעמים את הסופר בשנת תרצ"ז), שיש מרננים, שג'ויס הוא ממוצא יהודי, וכי לא תמוה הוא הדבר, שגבורו של „אוליס" הוא יהודי דובליני, בזמן שמספר היהודים באירלנדיה הוא כאין וכאפס.

עליע שכטמן, נראה לי, יודע גם את השפה העברית. בכל אופן ברומניו,

---

1. קיפניס איציק (יצחק) נולד ב־1896 בסלובשנה (ווהלין).
2. שכטמן עליע (אליהו), מסופרי „סאוועטיש היימלאנד", אחיה של המשוררת העברית בת־חמה.
3. ג'ויס ג'מס, הסופר האנגלי־אירי הנודע, מחברו של „אוליסס".

הכשרוניים והמעניינים (וביחוד זה מורגש ברומן שלו „ערב", שנתפרסם לפני ארבע שנים ב„היימלנד") הוא ממשיך לא רק את המסורת של ברגלסון, כי אם גם את זו של אורי ניסן גנסין, רבו ומקורו הראשוני של ברגלסון, בכל אופן — של תכונותיו האמנותיות העיקריות. דומני שברגלסון בעצמו היה זועם לכשהיו מזכירים לו את תלותו מאנ"ג וגם דודנו ה„מבקר", נחמן מייזל, שלל את זה בכל עת מצוא. אולם השפעתו של גנסין על ברגלסון היא כה מוחשית לעיני כל קורא מקשיב וכה בולטת עד אשר להתכחש לה אפשר רק מתוך קוצר ראות או מתוך כוונה זרה.

גם את קיפניס וגם את שכטמן יש לתפוש במידה ידועה כ„אחרונים", שמסיימים את מסורת הדורות של ספרות יהודית בארצנו, באשר יתר עם המושכים בשבט הפרוזה היהודית אצלנו, כל הפולינקרים [4] פליקמנים [5] נאטע לוריא [6], ראבין [7] וכו' כאילו ממשיכים לא את מסורת הספרות היהודית, כי אם זו של שמ"ר (בצורה עכשווית, כמובן) או של „המרתפים" הרומניים של „היינט" מלפני שנות המלחמה הראשונה.

מה שאין כן בשדה הפרוזה העברית. עדיין בחיים הם (וכן יוסיף להם אדון החיים עד מאה ועשרים ועד בכלל) גרשון שופמן, ש"י עגנון, אליעזר שטיינמן, י. ד. ברקוביץ. ודרך אגב — ברצוני להעיר, שלגבי א. שטיינמן חטאו לא מעט, גם הביקורת וגם קהל הקוראים וכל האווירה הספרותית השוררת בעולם העתונות והספרים, שאינם מעריכים כהוגן את חשיבות פעולתו הספרותית. כוח שגיא הוא סופר אמן זה, הוגה דעות, מציב תאורי אנדרטות ומצבות לדורו (דוגמת טורגניב ב„רשימות הצייד" שלו, שהעמיד אנדרטה לעם הרוסי בן דורו. ואין בזה כוונתי לגמרי להשוות את ש. לטורגנייב, לא ולא, כלל וכלל לא, כי אם רק לפרט אחד של דמותו האמנותית של אליעזר שטיינמן התכוונתי ולא יותר מזה) וכשרונו מתעדן והולך, מתעשר מיצירה ליצירה ומתחלף בריבוי גונים מגונים בלתי צפויים ומרהיבים את דמיון הקורא הקשוב. אפילו לגבי הרומן הראשון, והבלתי מוצלח אולי ביותר, „סחור סחור" [8], חטאה דעת הקהל הספרותית. חשוב הוא הרומן הזה, אם אפילו יחשבו מעריכי הערכים שהמחבר הפריז בנעימתו הסטירית לכשתיאר את גדולי הדור. וחושבני שציון חשוב לתולדות אותו הדור ישאר הספור לזמן כביר בתוך הספרות הישראלית לשתי שפתותיה. הנה כעבור למעלה מארבעים וחמש שנים לאחר הופעתו של הרומן (שלא זכה כמדומני להוצאה מיוחדת ונשאר קבור בתוך כרכי „התקופה") אני נזכר בו ומרגיש כמה מן ה„יש" הבר־קיימא צפון בתוך פרקיו הארוכים.

אינני מכניס לתוך רשימת השמות שלי את י. בורלא, משום שעליו רק שמעתי וקראתי במאמרים שונים, אך לדאבוני לא עלה לי עדיין להשיג אף ספר אחד משלו למען הקריאה בעיון.

והן בו בזמן צמחו בתוך שדה הפרוזה העברית גידולים חדשים צעירים, חיוניים במובן הכי מלא של המושג, עסיסיים ומרנינים. לתוך מושג זה „צעירים" אני מכניס הפעם את כל מה שהופיע בספרות העברית אחר

---

4. פוליאנקער הירש (נולד ב־1911 באומאן), מסופרי ה„סאוועטיש היימלאנד".
5. פאליקמאן יחיאל (נולד ב־1911 בלובאר), מסופרי „סאוועטיש היימלאנד".
6. לוריא נאטע (נולד ב־1906 בכפר המחוז נייי־זלאטופול), כנ"ל.
7. ראבין יוסף (נולד ב־1900 בגרודנה), כנ"ל.
8. „סחור סחור" רומאן של א. שטיינמאן שבא ב„התקופה", כרכים א—ב.

דור „השלח" הנקובים למעלה, בלי הבדל גדל וותק ספרותי. כוחות, הדומים, ולו יהיה אך חלקית, לאלה של חיים הזז (אפילו שאת י. קיפניס אפשר לחשוב לבן גילו הספרותי), הורוויץ, שחם, תמוז, ס. יזהר — חסרים עכשיו לגמרי בספרות היהודית, ואיני חושש וסובר סברה שבספרים דוגמת „בקולר אחד", „ימי צקלג", „אבן על פי הבאר", „חיי אליקום"[9] קיימת הסגולה להמשיך ולהוסיף נוי של קיום ארוך הדורות לכל ספרות שבעולם, וזו המועצתית, האמריקנית ושל ארצות המערב האירופי בכלל.

גם אני יש לי זיקה בלתי מסופקת ל„מאמע־לאשן" שלנו. שולט אני חפשית בשפה זו וגם הרביתי לקרוא בה. אלא שיחס זה אינו עובר לעולם את גבולותיו של יחס הלב והזכרון (יותר נכון, של חלק מן הלב ומן הזכרון), ובשום אופן איני עלול ליהפך לחסידה של היהודית. עשרות השנים האחרונות אילצונו לשקול כל דבר, כל הופעה וגם כל פרט שנראה מתוך הסתכלות ראשונה בלתי חשוב, ולהעריכו מתוך אספקלריית כוונת החיים הכללית, התפתחותם, האמת והשקר שבהם. השפה היהודית, על אף כל „הפיטשעווקעס"[10] העממיות והיפות שלה, למרות כל השרשיות שהיתה בה ואיננה כבר, אינה יכולה, וכנראה גם לא תוכל לעולם, להשתחרר מרוח הגיטו הישראלי, החיצוני והפנימי, שהוא צד שני של הגיטו החיצוני, ושחיי עמנו היו שקועים בו במשך הרבה מאות בשנים. זו הסיסמה של אנשי השפה היהודית „מיר זיינען דאאיקע", אינה רק סיסמה מדינית של הבונד, כי אם אמונה — בגלוי או בסתר — של כל המאמינים באפשרותה של השפה היהודית לייצג את חרבות ישראל בתפוצותיו. היהודית אין בכוחה להמשיך את הקשר של העבר, וגם זה הכי רחוק, עם ההוה והעתיד של עם ישראל. אי אפשר לשכוח זה. כל זה אינו עלול לעורר בלב כל נפש ישראלית, החותרת להשתחרר עד גמירא מ„קומפלקס הגיטו" (אך לא מכל החשוב, היקר והאנושי ישראלי שבכל דורות העבר שלנו, ואשר אינו קשור בשפה היהודית, אלא החל ממחצית השניה של המאה הי"ט), אלא יחס שולל, שולל בהחלט וללא כל הסתכלות אחורנית. יש כמובן להריק מהספרות היהודית את כל הקיים והחשוב שיש בה (ויש בה ויש!) אל הנאדות העבריים, אולם צריך לעשות את זה בשום שכל ודעת ולבלתי ערבב את התחומים ולבלתי טשטש את מושגי ה„יש" וה„אין". כי שכח תישכח השפה הזאת וכל הכרוך בה באופן יותר מוחלט ומהיר, מאשר אנו משערים לנו ומאשר נשכחה מזכרונו הפעיל של עמנו השפה הארמית.

אגב, אשר לתרגומים מאידיש. ראיתי את „המשפחה משביר"[12] בצורתה העברית. למה מצא המתרגם, יחד עם עורכי ההוצאה, ל„תרגם" גם את שם המחבר ובאופן כה מגושם. דער נסתר! הן נסתר הוא גם מלה, גם מושג עברי ו„דער נסתר" הוראתו בעברית כמדומני „הנסתר" או אפילו נסתר, פשוט בלי ה"א הידיעה.

והנה אשר לחילוקי הדעות שבינינו לעוד שמות של ספרים. אפשר ש„חמד"[13] הולם, בכל אופן לפי דעת הרבים, את הסיפור Bel Ami של מופסן יותר מ„רחימאי" (אפשר! אני בפרט איני בטוח בזה). לפי דעות בעלי המלונים התמונה איננה

---

9. „חיי אליקום" לב. תמוז (1965).
10. „פיטשעווקעס" — קשוטים זעירים.
11. „דאאיקע", „אנשי הכאן", מחייבי הגלות ושפת אידיש.
12. יצא בתרגום עברי בשם „בית משבר" בשנות 1947—1951.
13. הרומן Belami של מופאסאן יצא לאור בשם העברי „חמד" בתרגומו של ח. ש. בן־אברם בשנת 1957.

די ברורה וכלל וכלל בלתי „נאותה" לאנשי ה„חמד", אבן שושן סובר: חמד — חן, יופי, דבר המעורר חמדה בלב: כרמי חמד (עמוס ה' י"א) בחורי חמד (יחזקאל כ"ג א'). דוד קסל שהוציא מלון עברי גרמני בשנת 1891 מתרגם חמד: Kostbar-keit, Lieblichkeit; אלמליח במלונו העברי־צרפתי סובר חמד Gentillesse; Миловидность, Любезность „עכשווית" — גורס חמד — Прелесть, Симпатичность המונח „רחימאי" נמצא רק אצל שפירא והוא מתרגם Мой любимый, мой дорогой והמלון הצרפתי־רוסי הקלסי מתרגם Bel Ami Любовник וכלום „חמד" בלי התוספת „בחור" מתרגם מושג זה של „מאהב זול"? לי נראה אפילו שלמונח „חמד" יש הוראה יותר מדויקת Миленок ושהיא אינה מקבילה בשום אופן למושג Bel Ami למה אם כן רגשו עורכים ומו"לים?! אתה מעיר עוד שבמונח „רחימאי" אין נוהגים עכשיו להשתמש בספרות, אך מה שייך „לא נוהגים"? כלום מעטים הם המונחים שנתישנו וכעבור זמן נתחדשו וחזרו אל מקומם הקודם? כלום לא לסופר בעל הטעם והחוש הלשוני ניתנת הזכות לשפוט מתי ואיך לחדש את המיושן או לותר על מונח מצלצל ובעל אסוציציות, שנמצא רק יליד האופנה ובלתי שלם במשמעותו הסימנטית והאטימולוגית?

כל הענין כלו אינו אלא פרט זעיר, שאינו שווה אפילו רבע אסימון, אך מצער ביותר הוא כל הכרוך בתקרית פעוטה זו!!

ההוצאה שפסלה את המונח „רחימאי" (ואישית היה זה מנחם זלמן וולפובסקי בכבודו ובעצמו, חברו הקרוב מאיד של ח. ש. בן אברם. בזמנו כתב לי ח"ש בפרטיות ובכאב לב על כל הענין הזה). ויהא אפילו שמז"ו היה משוכנע בכל עוצם הבטחון ש„חמד" עולה על „רחימאי" ושחיים שלום מתעקש גרידא. אך כלום מז"ו לא ידע את מצב בריאותו של ח. ש. וכלום הוא שכח את טוב טעמו הספרותי ואת חושו הלשוני של בן אברם בתור סופר ומתרגם כלום לא אחריותו של המתרגם חשב"א, אשר שמו נדפס בשער הספר, על כנות שם הרומן ולא של מז"ו, אשר תפקידו בתור עורך נשאר רק ענין אדמיניסטרטיבי־פנימי של ההוצאה, ולא היה ידוע כלל לקהל הקוראים. וכלום מז"ו לא ידע עד כמה ח. ש. בן־אברם לחם על אחריותו הספרותית? כלום יש למישהו הרשות לכוף על סופר, שאינו בן בלי שם ושאינו מחוסר רגש אחריות חריף, הר כגיגית: קבל דעתו ולא — לא נוציא את הספר ונבטל את כל עמלך לריק? זהו הצדק וזו היא החברות?

אני יודע עד כמה קשה, בלתי גמיש נעשה אופיו של חיים שלום בשל מחלותיו האכזריות, וביחוד כשהוא הרגיש שכוח זכרונו מתבטל והולך. אולם הוא היה בן אדם בעל נפש ומוח טהורים עד למאוד, נקיים מכל שמץ של קנאה, או של יחס עוין את זולתו. בהתערבותו זו, העקשנית והנמרצה, של מז"ו בנוגע ל„חמד־רחימאי", ודאי שח"ש הרגיש מעין כוונה של אפוטרופסות, של שלילת טעמו הספרותי וחושו הלשוני ולדרוש בזה את הסכמתו של ח"ש גופא היה אכזרי מאוד ובלתי נכון לכל הדעות. הן מונח השם של ספר אינו דומה לשום מונח אחר בגוף הטכסט של הספר, כי שם הוא ומשמעותו רבה.

ואל תסיק, אברהם יקר, מזה שאיני מעריך כראוי את כוונותיו הטובות והלבביות של מנחם זלמן בנוגע לח.ש. ודאי וודאי שהוא ראוי בשביל זה לרגשי ההוקרה, התודה והברכה. אלא שכוונותיו העדינות היו צריכות להיות הדרגתיות עד הסוף ולחשוך מחיים שלום כל שמץ של עלבון והרגשה של התבטלות ועובר

בטל, ואם זה היה חסר בכוונות הטובות, חסר בהן העיקר. בכל מקום ובכל פעם שהיחסים בין סופר ועורך מגיעים עד משבר, אנוכי מצדד תמיד בצד הסופר. זו היא ודאי תוצאה מעבודתי במשך עשרים שנה ויותר במערכות של עתונים וירחונים שונים. כי הן אם לא לפרנסת כבוד, הנה לרשות להתנהג בעבודתו לפי טעמו הספרותי וחושו הלשוני ודאי שהיתה לח. ש. בן אברם הזכות, אלא שכפי הנראה לא היתה לו זכות זו.

ואני יודע עד כמה השתדל מנחם זלמן שחיים שלום יקבל מפקידה לפקידה איזו עבודה תרגומית. אולם גם עלי מרחוק עשה הדבר רושם שכל מיני ספרים שהאחרים מסרבים מטעם זה או אחר לעסוק בהם מוסרים לח.ש. — רומן־סמרטוט של מלצב, ספר איקונומי של וורגה, מונוגרפיה היסטורית של סמיונוב וכו'. דאגה לפרנסתו של ח.ש. היתה כאן, יחס אוהד, לפנים משורת כל הדינים של חבר קרוב אל בן־אדם הנמצא בין־המצרים לא היה בזה. או אולי חלש גם כוחו הספרותי בתור מתרגם משפה לשפה של ח. ש. ואני איני יודע! העמידני אז על טעותי וכל השגותי על מנחם זלמן, שאיני חדל מכבדו ולהתיחס אליו באותם רגשות החבר שמלפני יובל שנים, תתבטלנה מאליהן, ותהיינה כאין וכאפס. הרביתי כה לפרט בענין זה משום שעד היום אני זוכר כהלכה (זה היה לפני חמשים ושתים שנה) את מנחם זלמן וזוכר באי אלה עבותות ידידות חברית הוא היה קשור אל ח"ש ועד כמה הוא בעצמו היה בר לבב ואמיץ בדעתו בכל הליכותיו.

המעציב, המעציב בהחלט במקרים כמו זה הוא שבבוא עונת הנסיון והיודעים שוכחים את אשר הם יודעים, הזוכרים נעשים שכחנים והקרובים מתרחקים, מתרחקים.

אני רשאי רק לשער, לנחש בשל מה לא נתקיימה הוצאת קובץ יצירותיו המקוריות של ח"ש אשר בה טיפלת אתה עם דוד שמעונוביץ ומז"וו. ודאי בשל תוכן הענינים שבספר! המחבר רצה להכניס לתוך הספר את מה שהוא מצא לראוי ומסודר, ומו"לי הספר רצו דוקא בדברים אחרים ובסדר אחר. ושוב נפלה „טעות קשה". ולי, מתוך מרחק הזמן והמקום, נראה שכוונתם הטובה של המשתדלים בדבר היתה מתממשת באופן הכי שלם ורצוי לו היו לכתחילה מסכימים לכל מה שרוצה (בנוגע לתוכן הקובץ) בעל הספר עצמו.

אך כל אלה הם דברים שבעבר ולא כדאי יותר להזכר בהם. מקווני שלתוך קובץ כתביו של ח"ש, לכשיצא לאור, יכנס כל מה שהוא בעצמו רצה להכניס לתוכו ובסדר שהיה רצוי לו לעצמו.

ואשר ל„אנפין" שם מחזור הפרקים היה לא „בזעיר אנפין" כי אם „זעיר אנפין" — בניגוד לארוך אנפין, כלומר — „האדם בארץ" היצור הקלוקל והבלתי מאושר, הצועד עלי אדמות — על רגשותיו, השתפכות הנפש שלו, חויותיו הנשמתיות, זכרונותיו ותנודות גורלו שהן קטנות, קטנות עד למאוד ביחוד על רקע התקופה שלנו, שהיא כולה דכי משבריו של אוקינוס הזמנים והמאורעות. בקיצור „עולם הקטן" בניגוד ל„עולם הגדול", Микромир ולא Макромир ואולי רק לאחר קריאת כל פרקי הספר הדל, לכשלבטיו הקטנונים ועדינות מזגו (שבזמננו אנו גם היא הנה בגדר קטנות) של הנפש הפועלת בתוך עמודי הספרון, במלה אחת לכשמהותו החיונית במלואה תתגלם לעיני הקורא, אז רק אז אולי אפשר יהיה להרגיש שגם בתוך ד' אמות עולם קטן זה, זעיר אנפין, יש מעין בבואה או אולי

---

14. מיקרוקוסמוס ולא מאקרוקוסמוס.

רק צל של בבואה של העולם הגדול והבלתי נתפש בגדלותו, כלומר שב„זעיר אנפין" (הן כך נקרא האדם בספרות הקבלה שלנו), שנולד מתוך טיפה סרוחה וקורץ מחומר גס ואטום כאבן, ישנו וקיים ניצוץ הנצח של „ארוך אנפין" (הקב"ה בספרות הקבלה). וגם הכוונה כנגד משטר החיים שלנו, בו אני חי ולא חי, קיים ולא קיים, היתה, כך נראה לי, יותר חריפה ומרשימה לולא היתה מסתופפת עלי שער הספר, כי אם נתפשת ע"י הקורא לאחר עיון בכל פרקי הספרון.

אך הן גם זה הוא דבר שבעבר שאין לו אפילו חלק של רבבה מערך הדברים, הכרוכים בשמו ובגורלו של ח.ש. בן־אברם. איני חוזר אל ענין זה של ה„אנפין" רק משום שרצוני הוא שאתה תביננני, משום שאיני יכול להסכים שכוונתי אני תשאר סתומה גם בשביל כשרון התפישה שלך. ועוד שממך אני מרגיש את עצמי רשאי לדרוש שאתה תביננני.

העובד אנוכי? אתה שואל. עובד ועובד, בשתי ידי בבת אחת. רוב זמני אני שקוע בכל הכרוך ב„גנסקר"[15]. אולם עוסק אני לא רק בו, כי אם גם בדברים שונים בהחלט ממהותו של המלון וחוץ מזה תכניות שונות וראשי פרקים של עבודות מסוגים וממינים שונים מתרוצצים בחובי. לוּ היו לי ארבע או אפילו שש ידים הייתי מוצא „עיסוק" בשביל כל השש ולמשך כל כ"ד שעות היממה. אך ברשותי רק ידים שתים ושתיהן רועדות כל הזמן.

אורי שלי הוא מהנדס הררי בשדה ה„העשרה" Обогащение של פחם. הוא זכה כבר לתואר מועמד למדעים טכניים ועובד במכון של חקירות מדעיות. בסוף ספטמבר העבר נדפס בשבועון Неделя בעמודו השמיני מאמר על אחת מעבודותיו המדעיות. את השבועון אני מצרף למכתב זה. העבודה עוררה התענינות מרובה בתוך ענפי תעשיה שונים הקשורים בדבר, אולם עצם הופעתו של המאמר הטיל רעש של קנאה צרחנית, צרות לב וזעם עוין של מתחרים בעולם ה„מעשירים". שמו של אורי ידוע כבר גם בחוגי מדענים שבחו"ל. הרצאתו בכתב נתקבלה — היחידה מקבוצת הרצאות של מדעני ברית המועצות — לפרסום בעל פה מעל דוכן איזו כנסיה בין לאומית של מעשירי פחמים שבאו"ם. המכון ההררי בפרייבורג, אשר בדד"ר[16] הזמין אותו להקריא מחזור של הרצאות, אולם אנשי המנהל החליטו לשלוח במקומו של אורי בן־אדם אחר שאמנם המכון לא הזמינהו, אולם הוא אינו יהודי ואינו בן של אב בעל ביוגרפיה מוכתמה.

תמר היא גם כן מהנדסת־הררית וגם כן מסוג „המעשירים" והיא עובדת ב„מכון של תכניות".

אולם בחייהם המשפחתיים לא הצליחו השנים, ובזה הוסיפו רק מעין על מעיני המרובים של מרירות בלתי פוסקת ואשליות בחיי שלי. לאורי שתי בנות מאשתו הראשונה (יהודיה גרגשית, ז.א גרוזינית) והשניה (חציה יהודיה וחציה רוסית). אולם אף עם אחת מהשתים לא ראה נחת ושלות נפש הרצויה.

תמר נשואה לבחור רוסי, פועל בבית החרושת וסטודנט, אשר לרוחי אני הוא נצר זר לגמרי, אם לא למעלה מזה. היא ילדה בן, סשה, אלכסנדר, שהוא הנהו דוקא הכי נחמד בעיני וקשור אל לבי אני (איינגעבאקן אין הארצן). הוא בחור נבון עד מאוד (בראשון לחודש זה מלאו לו שלש שנים). אך בריאותו וביחוד עצביו רופפים הם. עד כמה שיספיקו לי כוחותי וזמן, הנשאר לי עוד מטעם הגורל, אני

---

15. לא ברור. הכוונה כנראה למלון־העזר הנזכר במכתב י.
16. דד"ר — גרמניה המזרחית.

מלמד אותו. הוא יודע מספר אותיות ומלים עבריות, הרבה סיפורים ע"ד שמשון הגבור ודוד המלך. אפילו את שמה של דלילה אינו שוכח. וכוח זכרונו בכלל הוא כפי שנראה לי בלתי רגיל ולפעמים הוא ממש מדהים אותי בחריפותו. כל מעיניו כבר נתונים בעולם הטכניקה. על עצמו הוא מכריז שהוא בלדר וקוסמונבט (אורי בגילו התעתד להיות מנקה ארובות, שוטר ומנהיג של שבט הדבי). ברחוב הוא נוקב לי בשם סוגה ומינה של כל מכונית, בה בשעה, שאני איני מוצא בשדה זה את ידי ורגלי.

עד הראשון לחדש זה גרתי יחד עם תמר באותו חדר קטנטן, אשר אולי אתה נזכר בו. בזמנו היה ישן בו אורי. החדר דמה לצינוק יותר מאשר למקום משכן נורמלי. אולם בראשית החודש הזה עברתי אל חדר יותר נוח עם חלון, אור יומי, אויר לנשימה וכו'. ועכשיו אני גר ביחידות הגמורה והנני השורר המחויב והיחידי בכל סדרי החיים שלי. מתקים אני על הקצבה הממשלתית הקבועה. עבודה של פרנסה אי אפשר לי למצוא.

הרבה זמן שוללות ממני דאגות ההווי וטרחותיו — הווי שלי ושל תמר וסשה (אנו גרים בשכנות של רחובות), מאחר שתמר עובדת ביום ואינה פנויה לדברים של משק הבית.

ומעט הזמן ביום, שנשאר לי לפליטה, אני מבלה את כולו בספריה הלנינית. שם אני מחטט בחומר הנחוץ לי בשביל „גנסקר", ובלילה עד 3—2 שעות אחר חצות, אני יושב סמוך לשולחן עבודתי בחדרי. בספריה הלנינית, שנקראת בפינו אנו, פי שארית הפליטה: „ירושלים דמוסקבה" — יש ויש מהספרות העברית והיהדות וכן מהספרות הישראלית שבלשונות לע"ז. אמנם לא הכל ניתן לרשות הקוראים, אולם גם מה שניתן לא פחות ערך ולא קטן הכמות הוא. יש בין הספרים גם משהו מספריך אתה. ספרים עבריים ישנם כאן עוד בשלוש ספריות מרכזיות, וברוכות, שבעתיים ברוכות הידים החרוצות, העוסקות באספקת עירנו בספרות עברית.

בנימין[17] הוא היחידי, שאני נפגש אתו לעתים קרובות וקשורים אנו באותם היחסים, שזכורים לך ודאי מאותן השנים. גם הוא, או יותר נכון בעיקר הוא, עובד ועובד בשתי ידיו. הוא גמר ספור גדול מענין „בדעוך המנורה"[18] (למנורת הרב מליאַדי אשר בהדיץ' יתכוון), ועכשיו הוא עוסק בסיפור גדול „רופאים", אשר בו תשחק גם עלילת הרופאים היהודים בשנת תשי"ג הידועה לשמצה והנדונה מטעם הרשמי לשכחה גמורה.

קבל את ברכותי וסלח לי את אריכות הדברים. מכתבך אתה מה־21 לינואר הגיע לידי רק בחמישי לחודש זה. הדרך של מכתבי אני אליך הנה כפי הנראה הרבה קצרה מזו החוזרת ממך אלי.

את שלושת ספריך קיבלתי ואשרתי את קבלתם בו ביום בגלויה רוסית. הקיבלת אותה?

מעני למשלוח ספרים (ורק ספרים) נשאר אותו שהיה.

אולי בכוחך לעזור לי בהשגת שני ספרים 1) מלון ארמי הגון. אלה של דלמן ושל ב. קרופניק ידועים לי ואינם מספיקים לי בהחלט. 2) מלון הראשי־תיבות של ב. קרופניק.

אולי תתאר לי קצת את חייך אתה? ברשימת העובדים האחראיים שבשנתון הא"י בשפה האנגלית מצאתי את שמו של איזה צעיר קריב. זה הוא לא בנך?

17. צבי פרייגרזון.
18. ר' הערה 7 למכתב י.

דרוש בשמי לשלומו של מנחם זלמן וולפובסקי אם אתה גר בעיר אחת אתו ואתם נפגשים.

צ ב י

יד

שמחת תורה התשכ"ז

אברם יקר וחביב!

את שני ספריך [1] קראתי בענין יוצא מגדר הרגיל כאילו לא קובץ פובליציסטי היה לפני, כי אם רומן מרתק. והרבה מחשבות עוררו בי סברות הפרקים שבשניהם, מחשבות שריחוק הזמן והמקום, אשר בינינו, יהיה אולי כפרתי, ורעיונות, אשר אינם אלא כמין גלים והדים שניעורים ע"י דכי שטף משברים כביר באוקינוס הדעות של עולמנו ואשר מצא את גלויו החדש בתוך מאמריך. אלא שלהתחיל אני רשאי מהערה פרטית יותר, אולם מחויבת בתכלית. גדלת לאין ערוך במשך שלושים השנים, שמפ־רידות ביניכו. איני יודע אם זנחת לגמרי את ערוגות השירה, אולם על רקע מאמריך אלה אני נוטה לתפוס תפיסה חדשה באופן ריטרוספקטיבי גם את היסוד הרעיוני, ההגותי אשר בשיריך (עד כמה ובמידה שהם ידועים לי). וכן אפכא מסתברא, מרגיש אני במאוד, מרגיש ותופש את היסוד השירי אשר בעבודותיך אלו, הפובליציסטיות בצורה מובהקת. ואיני מתכוון בזה אלא לפובליציסטיקה במובן הכי נאצל ופורה של המלה, לזן שדומה למאמרי הוגי הדעות הכי נאצלים שלנו, דוגמת אחד־העם, ז'בוטינסקי, ז'יטלובסקי וכיוצא באלה. תסלח לי על שאני מכניס תחת איצטלה אחת את דברי עמנו מאסכולות כה שונות ובהרבה נוגדות אחת לרעותה. כוונתי אינה אלא לדופק של אחריות היסטורית, של אומץ רוח ושל שכנוע בכנות המחשבה והדעות, שמפעם ביצירותיהם של אלה. כשרון הפולמוס החריף והמשכנע, זו השאיפה להעמיד הרבה דברים, אם לא את עיקר הדברים כולם, על צד האמת החשופה והטהורה מכל ניוול ומשא פנים, אשר אותם הרגשתי בספריך אלה, גילו לי פנים חדשות שלך, אשר לא ידעתי אותם עד הנה. ובדרך של מסקנה — לא רק הגיונית צרופה — אני בא לידי כלל דעה, שרק בתנאי הגידול הטבעי של הארץ בה אתה חי אפשרי הוא תהליך איתן זה של התפתחות כשרונותיך הספרותיים. תהליך, אשר הפך אותך ממשורר כשרוני וחביב, להוגה דעות, אשר קולו מהדהד גם באזני אלה, אשר אינם נוטים כלל חיבה להלך רוחו ורעיונותיו.

ועוד דבר אחד. במשלוח ספריך אלה כאילו השיבות לי מספר שאלות ע"ד מצבך ומעשיך בחיים עכשיו, אשר שאלתי אותך במכתבי ואשר אני הייתי עוד רשאי לשאלך גם להבא.

ואחר הערותי אלו שהנן מעין פתיחה להערותי בגוף הענינים, אשר בהם אתה עוסק במאמריך, הנני ניגש לגוף דברי, אשר אחדים מהם ודאי שהנם בגדר השגות, ואולי גם טענות סותרות ופירכות של סברותיך אתה. אלא שהערותי אלו אינן ערוכות לפי סדר מאמריך והדעות, שאתה מרצה ומנסח אותם לפי טבעם ההגיוני. הריני מעלה את השגותי בסדר שהן הופיעו בהכרתי (בתודעתי), מבלי שאדקדק במוקדם ומאוחר ואתך הסליחה.

אני מעולם לא הייתי מחסידיו של „הסבא מנדלי", למרות שהרגשתי עד למאוד בכוחו הספרותי, האמנותי, הכשרוני לתאר את החיים ואת האנשים. ביחסו

---

1. „עטרה ליושנה" ו„נרתק את השלשלת". ר' המכתב הקודם.

אל גבורי סיפוריו הרגשתי תמיד מעין יחס מגבוה, סאטירה של ביטול במעמדם של משכילי אומות העולם כביכול, (אשר לגבי דידיה לא היו אלא משכילי רוסיה הצארית בתחום המושב לבני ישראל), ויחס זה לא עורר בי מעולם הדים של הערצה ושל כבוד מיוחד. לא לחנם כפי הנראה תרגם אותו לפולנית הסופר האנטישמי יונושה־שאניאבסקי[2], אשר למד למען תרגום זה את השפה היהודית. משלושת ה„קלסיקים" שלנו קסם לי תמיד ובמיוחד י. ל. פרץ. עצם „קפדנותו" של הסבא לא נראה בעיני אלא כמין קפדנות של צרות עין ואהבה עצמית מופרזת. והילת ההערצה, אשר חסידי מנדלי העטו בה את שמו עוררה בי תמ"ד התנגדות אינסטינקטיבית ויחס של שלילה כמעט גלויה. הוי החסידים שלנו! בעלי הבית, אשר בעצם ההערצה שלהם, לכשהם מעריצים את מישהו או את משהו, אין למצוא יותר מאחת הצורות של „שישו ושמחו בני מעי". אוירה דומה לזו יצרו החסידים מבעלי הבית שלנו גם מסביב לשמו של ביאליק ובאוירה זו היה יותר מהחנקן מאשר מיסוד היחס החיובי והיוצר. זכורני שמשה נאדיר הביע באופן מוצלח את היחס של מעריכי המשורר ביאליק הכנים עם נפשם, אל זו האוירה של הערצה מחניקה ורגשנות סרק, של מעריצי ביאליק.

מאד מאד צדקת בהוקעתך אל עמוד הממשות החשופה את זה היחס של סרוילזם הגובל עם אנטישמיות יהודית (הצורה הכי ארסית וקשה של בוז ליהודים) של „זיידע" ספרותנו. ויש בסברותיך אלו אפילו הרבה יותר מצדק, משום שנוסף לאמת ההגיונית העובדתית שלהן, ספוגות סברותיך גם אותו החרון הצרוף והתלהבות הרוח שהם לפעמים מוכיחים ומשכנעים יותר מההגיון הכי בהיר. צדקת והצלחת!

כאמור, משלושת ה„קלסיקנים" היהודיים נהה לבי תמיד יותר אחרי יצחק לייבוש פרץ. אם כי גם לגבי דידיה לא עצמתי מעולם את עיני הפקוחות ובזה היתה דוקא האמת בפי דוד פרישמן. פרץ באמת רדף בנהיה נפשית רבה יותר מדי אחרי הפופולריות היתרה. זה ידוע, אברהם, הוא היה רגיל למשוך לתוך חדר משכיתו כל פועל מבני הנעורים (מה„יוגנטלעכע"), כל זבן עול ימים, למען הקריא לפניו ממחזותיו ובלבד שהלה יודה בפה מלא בגדלותו ובגאוניותו. אולם הן לא בסרחתו זו הקטנונית ולא במחזותיו, אשר ברובם (ולא בכל הנמצא בתוכם) הנם מלמול של דקלום ושל ערפליות, המורה באצבע ואין בכוחה לתאר ולהחיות באמצעים אמנותיים, נשאר לנו פרץ בתור כוכב מוהיר בשמי חיינו הספרותיים הדלים, בתוך נכסי צאן ברזל של חיינו הרוחניים, כי אם בכוח שירתו ואמנותו הגדולה, אשר בהן הנציח את יסוד הדבקות החסידית והתלהבות הנשמה היתרה שבמהות האדם מישראל.

לא בכל צדקת ביחסך אל יוסף חיים ברנר. צדקת בבקרתך החריפה והשוללת שלילה זועמת את כל „הערכותיו" של זה הסופר הבינוני, הן אלו אשר „בהערכת עצמנו בשלשת הכרכים" והן זו המפוזרת כמעט בכל אשר יצא מתחת עטו של זה הסופר הבינוני. וטעית טעות חמורה, ואולי גם מסוכנה, בהערכתך את זו האישיות הישרה והטהורה מאין כמוה, אשר שמה היה בחיינו הרוחניים וגם החמריים — יוסף חיים ברנר. כאן אני מוכרח להתוודות קצת בצורת הודאה אישית פרטית שלי, מעין חטאות נעורים. בימי נעורותי (בן י"ג הייתי אז) הכרתי את ברנר בימי שהותו

---

2. יונושה קלמנס שמו הספרותי של הסופר הפולני קלמנס שאניאבסקי (1849—1898), תרגם לפולנית את „מסעות בנימין השלישי" ויצירות אחרות של מנדלי מוכר ספרים.

בגליציה (הוא היה מידידיו של אבי מורי ז"ל) ומספר חדשים לקח את אחי חיים שלום ואותי לגור יחד אתו בחדר אחד, לכשעברנו מטרנופול ללבוב ללמוד בגימנסיה דשם. ברנר עסק אז בהוצאת „רביבים", קובץ שני, ובכתיבת סיפורו הגדול „שנה אחת", ומני אז וכמעט עד השנים האחרונות, הייתי כמו הלום בכח השפעתו המוסרית הטהורה, הישרה, הכבירה והחדורה כולה הקרבה עצמית לזולת, „לרעך", לאינטרס הספרותי, לעם. הלך רעיונותיו שבכתביו היה מעיק ומשפיע עלי בגזר דין לבטיו הכאובים, ואולי גם ההגיוניים. ורק כעבור הרבה שנים הבינותי שהגיון זה מסורס ומזויף הוא בשרשיו, ושהלבטים שלו, עם כל הכאב האנושי והיהודי הצרוף, אשר בקרקעיתם, אינם אלא לבטים־שוא של רפיון רוח ו„אובד עצות" מעיקרו. ללבטיו אלה הייתי גם לא פעם אחת עד־חוויה, והם השאירו רושם עמוק בלבי. אני האמנתי אמונת נער לכל מוצא פיו, מאחר שראיתי את טוהר כוונותיו תמיד, את נאמנותו, את שנאתו לכל „פוזה".

כאמור לעיל, עד הזמן האחרון המשכתי עוד להרגיש את השפעת לבטיו ורוחו הנאמן והנאצל של יוסף חיים ברנר, אולם „בזמן האחרון", לכשלמדתי להבין ולהשיג הרבה דברים ועניינים (אולי באיחור זמן), שלא הבינותי אותם כראוי קודם לכן בחיים הממשיים ובמחשבה העברית להרבה גילוייה, למדתי גם את אומנות (לא טעות היא בידי ולא פליטת הקולמוס, אומנות ולא אמנות) שידוד המערכות. ולמדתי גם להעריך הרבה דברים והופעות הערכה חדשה, יותר נכון למדתי לראות אותם ראיה חדשה, יותר נכונה ויותר כנה. יח"ב נראה לי עכשיו לא רק כתלמיד מובהק של הניהיליזם הרוסי הקיצוני, כלומר של הרציונליזם הבלתי מוגבל, הן בחיי הפרט הממשיים והן בעולם הבעיות הציבוריות, אם כי כבן ממש של הלך רוחות זה, ואשר ממנו ינק את אונו הציבורי והספרותי. ידיו (הטהורות, הצנועות, החסודות, ידי ישראלי טהור וצרוף) היו כל ימיהן עסוקות רק בזה שהוא היה „מוחה את קורי העכביש" בכל מקום שהם ישנם ואפילו במקומות, אשר מעולם לא נארגו שם.

ועוד, הבינותי שמאוד אפשר שאיזה תסביך מיני קשה ונפסד היה ביסוד נפשו ואפיו של יח"ב, תסביך, אשר בלא יודעים גם נלחם אתו כל ימיו הלא רבים עלי אדמות. כל יאושו, פרכוסיו, לבטיו, עזות פנים ועזות־מצח רעיוניים שלו לא היו אולי אלא סובלימציה של נזיר ישראלי, אשר נשמתו וגורלו נתגלגלו לתקופה שלנו. אולי היה מקומו של יח"ב דוקא בחדר נסיונותיו, מחקריו ורפואותיו של הפרופיסור זיגמונד פרויד (יחד עם אוטו ווייניגר, אשר את קירבתו של ברנר אליו הצלחת במאוד לסמן), מאשר בשדה המחשבה והפעולה העברית של אחת מתקופות המשבר של עם ישראל. יחסי העכשווי אל ירושתו הספרותית והרעיונית של יח"ב הוא כולו שלילי, אם לא למעלה מזה. צדקת אם כן לחלוטין בביקורתך החריפה והמוחלטת את תפישתו של יח"ב את מהותו של עם ישראל ושל האדם בישראל.

אולם... האם שלם הוא די צרכו משפטך על ברנר? מאחר שלא הבאת בחשבון את ברנר האיש ואת השפעתו שהיא כולה חיובית־קיצונית על סביבתו, על בני דורו בא"י (שהוא היה קורא לה „פלשטינה" לא מתוך שנאה, בוז או התנכרות), על דור הבונים, הפועלים הבונים, שיצרו, אם אינני טועה, את כל החיובי והמחויב, שיש לנו עכשיו במדינת ישראל. האם לא הפרזת אם כן על המידה במשפטך השולל שלילה גמורה את זו האישיות בחיינו הרוחניים והתרבותיים? כלומר, האם לא הזנחת באופק ראיתך גם אי אלה צדדים של מהותו, אשר אסור, וביחוד אסור לך, א. ק., לבלתי הביא אותם בחשבון?

המובאות במאמריך מתוך כתבי ברנר כולן אמיתיות הן ומטפחות על אי־הצדק הניהיליסטי שבהלך רעיונותיו של הסופר. ואעפ"כ לא היה ברנר מהמזהמים (למרות הכינויים החריפים שהוא השתמש בהם במאמריו) את היסוד, את העיקר הישראלי. כלום מותר לשכוח שהוא נתן שכם אחד עם הבונים, כשהבונים היו עוד כה מעטים עד שנער יספרם. כאמור, כל המובאות במאמרך על ברנר אמיתיות הן, אולם הן אמיתיים הם גם דבריו של ברנר באחד ממאמריו (כתביו אינם אצלי ואיני יכול לדייק במראה המקום)... "מושבות עובדים, מושבות עובדים, זו היא הריוולויציה היחידה שלנו"[3]. ודבריו אלה נאמרו בשנת תרע"א או תרע"ב, אם זכרוני אינו מטעה אותי. והן הוא טרח גם הרבה, ובידים טהורות, כיהודי העומד על המשמר, בבנין הספרות העברית, מבלי אשר תהיינה לו פניות עצמיות. והוא היה חלוץ עם החלוצים וכמדומני עוד טרם שהתחילה תנועת החלוצים במחנה. ואפשר אפילו שעצם תנועה זו התחילה לא בלי השפעה ישירה או השפעת עקיפין של דברי הערכתו המיואשת והכאובה של יח"ב. ברנר שנא את בעל הבית היהודי השוקט על שמריו ואינו מתכוון בחלומותיו ובמשאות נפשו אלא ל"שישו ושמחו בני מעי" בתוך ד' אמות הצרות שלו. ואפשר שבתוך שנאה זו את חיי הבעל בית היהדי יש לבקש גם את שרשיהם של דיאספורין הבן ואובד־עצות וכל הנלווים אליהם בכתביו של י. ח. ברנר. כי בזה נפלה ברנר מהסבא מנדלי, אשר מידת אמנותו היתה אולי פי אלף גדולה מזו של ברנר, כי בתור אישיות, אשר הטביעה את חותמה בהתפתחות החיובית של שיקום ובנין הריסות ישראל אינו מגיע אפילו עד קרסוליו של ברנר.

כי מה היו באמת חייו האישיים של ממו"ס. חיי משגיח (אינספקטור בלע"ז) בתלמוד תורה מה"מודרניות"[4], חיי שקט וקפאון על שמריו הבעל־ביתיים, אשר לא מעט מצרות העין הקטנונית ומה"שישו ושמחו בני מעי" היו בהם. וחוץ מלעג ארסי אולם לא כאוב (כלבטי כאב זה של יח"ב) לא היה כלום ביחסו של הסבא אל חלום שיבת ציון ואל היסוד החלוצי שבהתעוררות הלאומית של עם ישראל (מנקודת השקפה זו אני מעיז לכנות גם את בנימין זאב הרצל בשם חלוץ). היתה מצדו של הסבא רק שאננות של שביעת־רצון מעצמו ומבשרו, חוסר כל דאגה, כל כאב וכל רגש אחריות.

וברנר לא משורש זה גדל ולא יסוד זה היה יסודו החיוני. עם כל מגרעותיו, עם כל שגיונותיו (כך אקרא לשגיאותיו), עם כל הניהיליזם הרוסי־הבונדאי, שטרחתו עצומה היא, אשר הכה גלים בכל יצירותיו הפובליציסטיות ולא מעט גם בכתביו מסוג הספרות היפה (שאצל ברנר אינה כלל "יפה", כי אם גם כן כמעט כולה פובליציסטית), הלא לא נטש אף ליום אחד את מחנה הבונים ואת עמדותיהם הבלתי חזקות ומבטיחות נצחון ויהי מה — באותן השנים אשר עמידה זו על המשמר דרשה מרץ נפשי ורוחני לא מעט. ברנר היה תמיד עם בוני הספרות העברית (לפי טעמו ויכלתו), עם בוני הרוח החלוצית והמעשים החלוציים בא"י. ועוד, שעם כל מה שאמרתי למעלה לגנותו, הרי אי אפשר לי לשכוח שהוא היה נקי כפים ובר לבב, הוא היה עם הנודדים והסובלים, מתלבטים ומצפים, ולא עם אלה הקופאים על שמריהם מתוך אהבה עצמית ויחס של ביטול אל העם ואל

---

3. המלים במקורן: "מושבי פועלים — זוהי הריבולוציה שלנו האחת והיחידה" ("רביבים", קובץ ה', תרע"ד, וכן "כל כתבי ברנר" כרך ג', 1967, עמ' 78).
4. מנדלי מו"ס היה מאז 1881 מנהל תלמוד־תורה מתוקן באודיסה.

קניניו וכמעט לא יותר מזה. ולכשאתה חושב על דרך חייו של ברנר, הרי אסור לך להסיח את דעתך ממותו על קידוש השם. הוא נרצח רצח אכזרי ומבזה משום שהוא לא רצה לעזוב זוג יהודים זקנים בודדים לנפשם מול סכנת הפורעים. כלום ממיתת קדושים ישראלית טהורה אין לנו כלום ללמוד כשאנו מהרהרים בסגנון ואופן החינוך של דורותינו הצעירים?

מובן לי, שאתה נגעת במאמריך רק בכתביו של יח"ב, ובאישיותו. בפעולות ובסבלות חייו לא נגעת. אך כלום יש בזה ממידת הדברים המחויבת, כשאתה בא להעריך את הופעות חיינו במשך מאת השנים האחרונה וגם במשך כל תקופות קיומו של עם ישראל? כלום מנקודת השקפה שלך אפשר להפריד בין אלה — בין תורת הסופר בכתב ובין תורתו בפועל ובמעשה? צדקת, אלף פעמים צדקת: אסור בשום אופן להפוך את מאמריו של יח"ב ואת יצירותיו בדפיהם האנטי־יהודיים לחומר של חינוך בבתי הספר של ישראל. אולם אישיותו! כלום חייו ומותו של יוסף חיים ברנר אינם עלולים לשמש חומר מופתי לטיפוח הרוח החלוצי האנושי־ישראלי של דורותינו הצעירים?! כלום כדאי לנו לזרוק מתוך האמבטיה יחד עם המים הדלוחים גם את הילד החי? כלום מתוך אונאה עצמית, יוקרה ספרותית מדומה, שוחד מוסרי או אי אלו פניות פרטיות אחרות השתייכו אל אוהביו ומכבדיו אנשים כא. ד. גורדון, ברל כצנלסון, ג. שופמן, דוד שמעונוביץ, דוד בן־גוריון, בן־צבי וכו' ממחנה השומרים והחלוצים, אשר הניחו אריח על גבי אריח בבנין הארץ והעם, לא במלים שדופות ונאומי דקלום, כי אם בכל און חייהם? הם חשבו את ברנר לאחד משלהם ואנו נוציאנו מתוך כלל המחנה ונזרקנו כפיגול אין חפץ בו? משער אני, שהם צדקו בלי שום ספק ביחסם אל יח"ב. יחס זה לא היה בשום אופן יחס של כבוד אל „כוכב ספרותי". ראשית כל משום שערכו הספרותי של יח"ב לא היה בימיהם של שופמן, ברדיצ'בסקי, ביאליק, יעקב כהן, שניאור, קבק גדול ביותר. והשנית, כפי הנראה, משום שהם הרגישו בחושם השישי, בנפשם ובלבם כי לא מהמהרסים והשוטנים הוא ברנר, כי אם משבט הבונים טהורי הכפים וזכי הנפש. ואתה, שיודע את כל אלה לא פחות ממני (שאיני יכול עכשיו אלא להשען ולהסמך על זכרונות קרועים מספרים, שקראתי אותם לפני הרבה הרבה שנים) וידיעה ממשית מתוך ודאות הסביבה והעובדות, בהם נתונים עכשיו כל חייך והגיונותיך — האתה תרצה להקשיח את לבך מכל אלה ולדון את יוסף חיים ברנר לארץ הגזירה של שכחה מוחלטת וביטול גמור?

אם אמת היא בפי מורי ההלכה הכי ותיקים ונבונים, אשר ראשית חכמה היא מידת הדברים, הרי נראה לי שאי בזה חטאת נגד כלל זה. שבעתיים תבורכנה ידיך על שהורית על הקלוקל ועל הפסולת שבכתבי יח"ב, והורית עליהם בכוח הגיון משכנע ובעוז נפשי לא מעט. אך אין לשלם בעד „מחית קורי עכביש" אלה (שהם בלי ספק בזמנם ובמקומם) מחיר רב יותר מדי, מחיר השמצתו ושכחתו המוחלטת של קדוש ישראל יוסף חיים ברנר.

יוסף חיים ברנר נכנס לתוך חיי דור הבונים של הארץ ושל הספרות העברית בתור חוליה בלתי מסופקת של האגדה Легенда אי אפשר לה כפי הנראה לשום ספרות בעולם להתקיים בלי „אגדה" מעין זו. מ. ז. פייארברג, יהודה שטיינברג, סיקו ואותם סיפורי דרויאנוב אשר אתם מרימם על נס (לדאבוני, לא קראתי אותם), לא יספיקו להתהוות „אגדה" זו אצלנו (ואני דוקא מעריך כערכם את כתבי פייארברג ואת סיפוריו הגדולים של יהודה שטיינברג וגם לא מעט נחת רוח קיבלתי בזמנו מספורי סיקו). וחייו פעולותיו ומותו של יוסף חיים ברנר הנם כבר

אחת מחוליות זו האגדה. אל לנו, אל לך להרוס ולהשמיץ חוליה זו! האגדה הספרותית העברית היא הרבה יותר תורה (במשמעות שלך של המושג) מאשר ספרות גרידא. ואי אפשר לחיי דור בונה בלי אגדה, שהוא מאמין בה ושהיא כשרה וכדאית לאמונתו. את כתביו האנטישמיים של ברנר ודאי וודאי שיש להוציא מתוך תכנית הלימודים של בתי הספר, אולם את יח"ב הסופר והחלוץ הישראלי יש להכניס לתוך תכנית החינוך של דורותינו הצעירים.

אגב כשקראתי בפעם האחרונה את „פישקע דער קרומער"[5] (זה היה במחסגר לאחר מותו של המנהיג המשופם[6]) הרגשתי ביחסו ובאופן תיאורו של מנדלי את זה הקבצן החיגר גם את העיקר האנושי מאוד במהותו של אותו דור ההקדש האומלל. האם לא הגדשת קצת גם כאן את הסאה?

איני יכול להסכים אתך במלוא המידה גם לכשאתה מתפלמס עם ח. הזז בנושא תורה־ספרות. כלום אתה מתכוון דוקא לתורת כהנים פשוטה כמשמעה, תורה של הלכה צרופה, מצוות של עשה ואל תעשה, פקודות ואיסורים למכביר? תורה מעין זו קיימת עכשיו בארץ, שאני חי בה. ומה עלובים ודלים הם פירות השפעתה של תורה זו על החיים לכל גילוייהם! כלום אינו נכנס לתוך המושג שלנו „תורה" במידה ידועה גם התנ"ך כולו? ויחד אתו גם יסודות האגדה, השירה והחזון, שהם הנם גם כן בכלל תורת חיים ענפה ומבורכה? כלום עם חליפות הזמנים ותמורות הדורות לא חל כל שינוי ממשי במושג שלנו „תורה"? תורת חיים ישראלית — אם לתורה זו אתה מתכוון יש גם ביצירותיו השיריות של ב'אליק וגם ב„ימי צקלג"[7], בקולר אחד"[8], „עלילות עקביא"[9], בהרבה מסיפוריו של עגנון, ב„אבן על פי הבאר"[10], „שש כופים לאחד"[11]. בבקשה ממך, אברהם, רק אל תחשוד בי, שאני מתכוון להכניס יצירות ספרותיות אלו שנקבתי בשמן לתוך שולחן ערוך חדש. כוונתי היא רק זו שכוח מוסרי ישראלי רב, כוח חיובי, בונה, חדור הלכה וחזון כאחד, חדורים ספרים אלה ותבורכנה ידי מחבריהם! בתפיסתך אתה את הניגוד „תורה־ספרות עכשווית, בת דורנו" ישנה עם כל השלמות הרעיונית מוסרית שבסברותיך, גם מידה גדולה יותר מדי של הערצת העבר הרחוק. שהרי אותו אי אפשר להחיות וליצור אותו מחדש בימינו אנו. והעתיד, בין אם נרצה אותו ובין שלא נרצה, בוא יבוא ואנו מחויבים לעצב את דמותו מתוך ההסתגלות אליו ולא לקרוא עליו תגר מתוך חיבה צודקת אל העבר הרחוק עד מאוד.

אתה מעיר רק דרך אגב שאי אפשר (או קשה — איני זוכר) ל„תרגם" את רעיונותיך וסברותיך לשפת הממשות והמעש. מבין אני שגם בלי „תרגום" מפורט יש בכוחן של סברות צודקות שלך להשפיע על מהלך התפתחותם של החיים הרוחניים של הדור, ואולי גם הדורות. אבל הן „תרגום" הוא הכרחי ואם לא אתה בעצמך, אזי יבואו האחרים למיניהם ויתחילו לתרגם את דברי החזון. החרון הצודק והכמיהה הקוסמת לענינים נעלים ומצוינים שבדבריך לשפת הנחיות, פקודות ומצוות מפורטות, מעשים של „עשה" ו„אל תהין". חוששני, שנפשך אתה

---

5. „ספר הקבצנים" למ. מוכר ספרים.
6. המנהיג המשופם — סטאלין.
7. „ימי צקלג" לס. יזהר (1958).
8. „בקולר אחד" לח. הזז (1963).
9. „עלילות עקביא" לי. ברולא (1939).
10. „אבן על פי הבאר" לנתן שחם (1956).
11. „שש כנפים לאחד" לח. ברטוב (1954).

תהיה סולדת הראשונה ממלאכת יד של „מתרגמים" אלה. אינני טועה?

יש בדבריך המוכיחים את ההווה ואת העבר הקרוב של ספרות עם ישראל הרבה מאוד מהצדק הבלתי מסופק, אך נראה לי ששלילת השגיאות עולה בהן על תחושה ממשית של העתיד הרצוי והמקווה, הלא אל משכילי העם אתה פונה בדבריך ראשית כל וקודם כל. והמשכילים הלא רוחם תמיד נוטה לפרשנות ולסגנון של דרוש!

בעיקר אתה עוסק, ובהצלחה ובכוח מוסרי וספרותי רב, בשלילת השוללים. ערכת לבעל „תוהו ובוהו" תוהו ובוהו ממין זה, אשר אחריו כבר לא יוכל דוד פרישמן המספר והמבקר לקום תחית המתים. ולא ישאר לנו רק פרישמן המתרגם ומעט מזעיר מפרישמן המשורר. ואגב יש להעיר באזניך, שגם זה הוא לא מעט...

מאוד קלעת אל המטרה בהרימך על נס את א. א. קבק, וביחוד את הטרילוגיה שלו על שלמה מלכו. זה הוא אחד הפרטים, הבלתי מעטים בתוך שני ספריך, ואחת הסברות שהן מקבילות לסברותי והשערותי אני, אחדות מהן בכתב והשאר בשתיקה שבעל פה. אך כמובן שאצלי הנן מנוסחות בלי סגולות שפתך המדויקת והעסיסית, בלי כשרונך הספרותי ובלי שלהבתך המוכיחה והמשכנעת. במשך שלושים השנה כמה גדל שיעור קומתך! כמה בשלו ונתנו פאר נבטי כשרונותיך! ואיני יכול לשער לי שהיית מגדיל כה להתפתח באוירה אחרת ועלי קרקע אחר מאלה, אשר בא"י. אותם הכוחות העממיים הפנימיים אשר חישלו את הישוב הא"י והפכוהו למדינה ישראלית, הם הם, חש אנכי, אשר הוסיפו תוקף לכוחותיך הרוחניים והפכוך ממשורר גרידא, מאחד המשוררים של הדור, להוגה דעות חשוב עד למאוד, חדשן בהלך רוחו, צודק במשימותיו ומשדד מערכות נחוץ וזורע טובה.

עוד מוכרח אני להעיר דברים מספר בקשר עם קריאות הבינים של הקהל במשך אחד נאומיך, על הציניות של הנפשות הפועלות ב„ימי צקלג". איזה משגה הבנה, איזה קוצר ראות! קוראי הקריאות הללו ודאי שהתכוונו להרהורי החשק והתאוה, התשוקה של הבחורים, גבורי צקלג. והלא בחורים אלה, גלגוליהם של קנאי ישראל מתקופת החורבן ומימיהם של בר גיורא ובר כוכבא, בחורים של בשר ודם פשוטים הם, לא נזירים, לא מחברים של מאמרים ראשיים בעתונים! משער אני לי שגם החיילים הישראליים בצבאותיהם של הלוחמים עם רומא הרהרו בהרהורים על יעלות חן ונערות חמד ולא על יעוד העם ועל תעודה בישראל. וזה לא הפריע להם להיות מגיני ומגשימי יעודיהם של עם ישראל ותעודותיו עלי אדמות. האומנם לא הבינו בעלי קריאות הבינים, שלא הרהורי חלוף אלה של אחדים מנערי צקלג ע"ד הילדות החמודות, כי אם פעולת חייהם היא העיקר, עיקר העיקרים. בחורי צקלג, אשר מסירת הנפש שלהם, ספיקותיהם (וכיצד אפשר בלי ספיקות?), והעיקר — התגברותם על ספיקותיהם, אורך רוחם, עקשנותם הקדושה הוסיפו להם לוויית הידמות אל קנאי ישראל, בני אותם תקופה, הנם קנאי ישראל בני דורם הם, אנשים חיים ולא „פרסונזשים", אשר אפשר ליצור אותם על הנייר מתוך כוונת תחילה ספרותית גרידא. כל הכבוד והיקר וכל הגדולה להוריהם ולמוריהם, אשר חינכו וגידלו דור זה של צעירי צקלג, שהם בוני הארץ ומגיניה בשנות מלחמת הקוממיות. את מדינת ישראל הקימו הם, בחורי צקלג, ברוחם ובחרבם. הגודל והכבוד להם ולמחנכיהם! המורים וההורים הם שחינכו דור זה, למרות שבחורי צקלג נזכרים בלי כל תענוג ב„שעמום", ששרר בבית־הספר שלהם ולמרות יחסם מגבוה אל האבות, אשר „לא ידעו לחיות", ורק עבדו, עבדו כל היום, והם, הבחורים בצקלג רק נלחמים, נלחמים, כל היום. ובאיזה תנאים קשים

וחמורים! והכבוד עם כל ההוקרה לסופר העברי, אשר ראה את הבחורים בצקלג, העמיק להבין לרוחם והכניסם לזכרון נצח לתוך גוילי תורתנו החדשה, הספרות העברית בת הדור, שנוצרת והולכת לא בדמות מלאכת ידים מאומנת, כי אם בלב ונפש, במוח וברגש ובתחושת האחריות קבל העם, האנושות ועתידותיהם.

שמתי גם לב לפרט אחד בספריך. את חוזה „צרת היהודים", את בנימין זאב הרצל ז"ל אתה מזכיר כמה פעמים ובכל ההערצה הראויה לו ואת חוזה „צרת היהדות", את אחד העם אינך מזכיר אלא כלאחר יד ולא ברור אם הוא ראוי ליחס חיובי, או שהוא אחד מאלה אשר לא מצאו את נימת ההערכה הכנה של עם ישראל, אופיו, מהותו וגורלו.

בקורתך את יחסנו אל העבר הגלותי חידוש הוא במידה ידועה בשל חידוש נקודת השקפתך. דוגמת ההנחה המדעית של חוקרי ההיסטוריה, שאפילו העבר „המת" — באשר הוא היה וחדל מהיות — אינו חדל לאמיתו של דבר להתקיים, באשר הוא משתנה והולך בתוך תפישתם של כל דור חדש. הישנה איזו אמת אחת „אוביקטיבית" בתוך זה חילוף ההשקפות? ישנה! ולא אמת אחת אבסולוטית, כי אם הרבה אמיתות יחסיות כל אחת בזמנה ובשביל הדור שלה. מנדלי וחסידו ברנר ראו בעבר (הקרוב, ולפעמים גם הרחוק) שלנו — אחת והם לא בדו אותו מן הלב, מתוך כוונה זרה ושוטמת. אנו רואים אותו אחרת וגם אנו לא בדינו אותו מן הכונה לכתחילה...

תודה רבה לך, אברהם, בעד שני כרכי בורלא. היה בתחילה בדעתי לכתוב לך מספר הערות של קורא בשולי כל ספר עברי שבא בדרך זו או אחרת לידי, אך הן עיניך הרואות עד כמה ארכו דברי גם בלאו הכי. אסתפק רק במספר מלים ע"ד ספרי בורלא. „עקביה" הרשימני מאוד, אולם רק במחציתו הראשונה. ה„מרגנת" הפליאתני. כאילו הספרות צעדה אחורנית עד ימיו של ברנדשטטר[12] המשכיל. אפילו רוח של סרוילזם לעומת הקוקוטה[13] המצליחה בחייה הרגשתי בספר ולא נשאר בשבילי, הקורא, אלא שפתו הצלולה ועשירת ההבעה של המחבר ועוזוז, מרצו הנרטיבי. לא פעם הייתי צריך להבליג על רוחי שלא לקרוא בקול: „סמרטוט"! ואולי לא הבינותי עד הסוף את כל הטוב העצור בתוך שני הספרים האלה של בורלא?! אנא, העמידני על טעותי הן על ידי משלוח ספריו המוצלחים יותר או על ידי מוסר השכל מוכיח במכתבך.

אנא, אברהם, אַל תשלח לי שום דבר, ואפילו ספר, במעטפה או חבילה, אשר שמך ומענך נקובים בה בתור „השולח", כי בנפשי הוא. את כל מה שיש ברצונך וביכלתך לשגר לי — שלח ע"י חברי נח וולפובסקי בחדרה, או ידידתם של אחי חיים שלום וזוגתו גיטה ברברמן, אזור, ע"י תל־אביב, משק של מרדכי ברברמן. וקודם לכן תלמד את השנים הלכות כתיבת מכתבים לארץ שלנו, כי לעתים, ביחוד הראשון, הם חוטאים נגד מצוות הזהירות המחויבת.

והיה שלם ובריא, תכתב ותחתם לעבודה פוריה, שלוה נפשית והצלחה בכל אשר תפנה לשנה החדשה.

צ ב י

לפני מספר ימים אחדים שלחתי לך מכתב קבלה בשפה הרוסית על שתי

---

12. בראנדשטטר מרדכי דוד (1844—1928) מספר עברי, תיאר ברוח ההשכלה את חיי היהודים בני זמנו בגליציה.

13. קוקוטה — אשת־אהבים.

חבילותיך, ששלחת לי עם בגדים. לדאבוני היו כולם קטנים וקצרים מדי לפי „הגבריטים" [14] שלי. התנהג לפי המידות ומספרי הלבושים, אשר אותם נקבתי באותו מכתב.

טו

כ"ו טבת התשכ"ז

אברהם יקר!

יום אתמול הממני פשוטו כמשמעו. קראתי בקובץ „סיפוריו הנבחרים" של ח. הזז את „הדרשה" והריני מרגיש צורך דחוף לנסח לפניך אי אלו סברות הכרוכות בתוכן זה הפרק וכוונתו. לאמיתו של דבר אין סברותי אלו אלא המשך של דברי מכתבי הקודמים אליך, ותסלח לי על אי אלו חזרות, אשר ודאי שתמצאנה בתוך שורותי. כי מענין לענין כל דברינו, שלי במכתבי ושלך בכתב ובדפוס, מוסבים על ענין אחד.

נזכר אני שבאחד נאומיך בכנס של סופרים מחית נגד הכנסת „הדרשה" לתוך ספרי לימוד בשביל תלמידי בתי־הספר. וכל הצדק הוא אתך! סברותיו של יודקה אינן עלולות אלא להחליש את רוח הדור הצעיר ולא לחנך ולחזק אותו. לי לא מובנה מגמת ח. הזז בפירסום זה הפרק וביחוד בתוך קובץ של מבחר סיפוריו.

עיקר סברתו של יודקה היא שאין הציונות אותו דבר עצמו אשר הוא יכנה אותו בשם „יהדות". חיבת הארץ ובנינה, החיאת השפה וטיפוחה, כל חייכם היום יומיים שלכם, יהודי ארץ ישראל, ושאר היהודים החיים מרחוק את חייכם, חיי ההווי שלכם וחיי הציבור אינם „אותה יהדות" ולא לשוא מתנגדים נושאי היהדות האמיתית „העממית" באמת להלכה ולמעשה, אשר הם אנשי הדור הישן הדתיים המובהקים (אם לא חברי „אגודת ישראל"?), מתנגדים ובצדק לזו הציונות בכל מאודם. הציונות — מנסח יודקה החלוצי בשם מחברו ח. הזז — היא פחות תנועה עממית אפילו מתנועת ההתבוללות, פחות מהבונד ומהקומוניזם. אם כן פעולת החלוצים אינה בגדר תנועה עממית? ודאי וודאי שמספר החלוצים הוא פחות הרבה ממספר חברי הבונד, המפלגה הרביונית [1] וממספר המתבוללים בעמנו. אך היתכן שחשיבותה וערכה של הופעה ציבורית תשקל רק במספר חבריה ולא בסכום פעולותיהם של אנשי „ההופעה", האם מעשיהם של החלוצים אינם ראויים באמת לכינוי תנועה עממית (אם כי לא כבירה בממדיה הכמותיים) של חלוצי העם?

מובנה לי כמיהתו של המחבר לאותה „יהדות" משכבר התקופות והימים. העבר נראה לנו תמיד ובמידה גדושה בעיקר על אורותיו בשעה שצלליו אינם נראים לנו כמעט או שקל מאד לשכוח אותם. ח. הזז מתגעגע על אנשי התקופות הרחוקות מאתנו ומעטר אותם בכל עטרות הכבוד וההערכה הרומנטית. מרחק הזמן הוא הוא שמוליד ומבסס יחס כזה. אני אינני בטוח בזה שיהודי הדורות האחרונים לא העמידו יהודים אשר תוכנם וערכם היהדותי אינו נופל מיהדותם של אותם הרבנים, החסידים, המקובלים, אנשי המוסר ברי־הלבב, נאצלי הרוח, נקיי הכפיים והכוונות, אנשי המעשה והנפש היהודית הצרופה. כלום פרצופם ומהותם

---

14. „גבריטים" — מידות (רוסית־צרפתית).

1. רביונית — כינוי למפלגה הקומוניסטית (רביונים — מלשון אנשי הרוב = בולשביקים).

היהדותיים של אותם היהודים אשר ציון הועמד להם ב„משפחת האדמה" וב„אור אישים", כלום א. ד. גורדון, ברל כצנלסון, יוסף תרומפלדור, דוד בן־גוריון, יצחק בן צבי, יוסף חיים ברנר וכן הרבה הרבה אחרים, אשר אין זכרוני לוחש לי את שמותיהם על האוזן, היו בחייהם, בפעולותיהם, ולא אחד מהם גם במותו מות קדושים — רוויי יהדות במובן הכי נאצל, הכי חיוני, נצחי של זה המושג הסתום — פחות מיחידי סגולה אשר בין אנוסי ספרד, היהודים הדגולים שבגיטאות ימי הביניים ואפילו של העיירה, החביבה כל כך על ליבו של ח. הזז? ואם לאנשים פשוטים, בני בלי שם, יהודי ההמון — אז כלום בוני הקבוצות והקיבוצים, כובשי העבודה והאדמה, לוחמי ההגנה, אצ"ל, לח"י, צה"ל, אותן הנפשות היקרות המונצחות ב„קולר אחד", „ימי צקלג", המתוארות ב„אבן על פי הבאר"[2], „פצעי בגרות" ו„שש כנפים לאחד"[3] הם פחות ספוגי יהדות אמיתית, פורה ומפרה ולא סכולסטית קנאית ועקרה במהותה, זו של אנשי העיירות? כלום יהדות היא רק זו הכרוכה בישיבת הזעה על גבי ספרים קדושים ולימוד בשקידה את העצור והמרוכז ומגובש בתוכם? ובחורים דוגמת אלה אשר ב„קולר אחד" וב„פצעי בגרות" הם לא ילידי היהדות הטהורה, הצרופה ומחוללית?

אך אולי אינה „הדרשה" באמת, כפי סברתך באותו נאום, אלא חוליה אחת מבודדת מתוך סיפור המעשה או רומן, וכללה של היצירה בשלמותה יסתור את עיקר טענותיו של יודקה. כי בדרך כלל לא מובן לי לשם מה פירסם המחבר את „הדרשה", אפילו בלי הערה בצידה שהסיפור אינו אלא קטע מיצירה גדולה יותר. צורת הסיפור ונוסחתו עשו עלי רושם משונה, כאילו זו היא הצהרת אני מאמין של המחבר, שמתפרסמת בתוך קובץ של מבחר יצירותיו. חברי ועד הקיבוץ, לפניהם מערה יודקה את נפשו, דומים למין נשיאות של כבוד או פרזידיום פשוט ומעשי יותר, אולם מחונן בסגולת הסבלנות הליברלית במידה למופת, ונשיאות זו מהווה מעין עטרה של כבוד מתוך חובת הסבלנות לדעותיו של ריעך או אפילו אולי מתוך חצי הסכמה, שהיא הודיה בשתיקה לנאומו של יודקה, אשר שם בפיו מחבר „הדרשה". נאום הצהרה זה, עם כל עמקותו, עם כל לבטיו של מוח דואב ורווי צער, עם כל הצלחותיו הנוקבות של המחבר בניסוח פרטים והופעות בודדות בדברי ימי עם ישראל, חוטא נגד אמת החיים כמות שהם וגם נגד הפרספקטיבה ההיסטורית שלנו, לשתי הפרספקטיבות גם יחד, לזו שכלפי העבר ולזו שמול העתיד.

יודקה בשם ח. הזז שונא, אינו מקבל את ההיסטוריה הישראלית. תיתי לו. חלקית אפשר להסכים עם יודקה. ישנן הופעות ופרקים ותקופות בדברי ימי עמנו אשר אינן לכבוד לו. אך כלום הסטורית כל שאר העמים והלאומים בנויה אך ורק על פרקי הכבוד והתהילה, החיוב והמשמעות האנושית? מי והיכן הוא עם זה באיזה קובץ אגדות הורצו דברי ימי עשייתו עלי אדמות? לא אנו עשינו את ההיסטוריה שלנו, כי אם העמים, אשר בתוכם אנו יושבים, הם שעיצבו ועשוה. במידה ידועה אמת היא. אולם לו היתה אמת זו האמת הגמורה, הבלעדית, כי אז זה כבר שהיינו חדלים להתקיים, כי הן כל כוונת העמים, אשר בתוכם עם ישראל חי במשך כל תקופת גלות אדום, היתה רק אחת: לעשות בנו כלה, למחות את זכרנו מעל פני האדמה. ואנו, לפי גירסתו של יודקה, „רק" התנגדנו, התגוננו. וכלום התנגדות זו אינה בגדר מידה פעילה בחיים? „הם", העמים, רצו להפוך אותנו רק לעם של

---

2. ר' הערות 7 ו־8 ו־10 במכתב י"ד.
3. „פצעי בגרות" לח. ברטוב (1964). וכן „שש כנפים לאחד" (1954).

חלכות, סרסורים וחדלי אישים למען שתחול במהרה ובנקל בנו גם הכליה הגשמית. ואנו התנגדנו ולא נהפכנו. מי אם כן עיצב את דמותנו, את דמות עם ישראל ההיסטורית ואת גורלו? רק העמים? והעמים הפעילים ההיסטוריים במלוא מובן המושג של יודקה והזז, כלום הם רק בידי עצמם חוללו את ההיסטוריה שלהם? ויתר העמים, כל סכום תנאי החיים של סביבתם לא פעלו עליהם? הוואריאגים, הטאטארים והאשכנזים — עיצבו במעט את דמותו ואת גורלו של עם הסלווים ברוסיה? הנורמנים, הקלטים והצרפתים לא השפיעו על גורלו של עם אנגליה וכו'. וכו'.

חטאו של עם ישראל, הגדול בחטאים נגד החיים (ובזה גם נגד ההיסטוריה שלו), הוא אחד: בתוקף הגירוש מעל אדמתו השלה את עצמו וניסה להאמין משך תקופות ארוכות שאפשר יהיה לו להתקיים קיום „יהדותי" מלא מבלי אדמה מוצקה תחת הרגלים. אלפיים שנות קיומו של עם ישראל בגלות אדום הם דסגמה של אמונה חוטאת זו ודוגמה חותכת של הפועל יוצא מאמונה זו. גלות היא! קיום של חיי אויר, חיי התנוונות, אפסות וחדלון. אתם (במידה ידועה, אברהם, אני כולל גם אותך לתוך כלל זה), השוללים בהחלט וללא הסתייגות את „שלילת הגלות" של קלי הדעת ומשוללי האחריות, אשר במחנה הציונים הקיצוניים, טועים טעות אחת חמורה, שהיא גם מסוכנה. וודאי שאתם אינכם מתכוונים אלא לרציפות המסורת של עם ישראל, כלומר לכח הזכרון הביולוגי ההיסטורי שלו ובזה וודאי ר־וודאי שכל הצדק הוא אתכם. כל מיני הכנענים והמתבוללים, המתכחשים לעברנו של אלפיים שנות הגלות, משליכים מתוך הגיגית יחד עם המים העכורים גם את הילד. אך כלום משום זה חדלה הגלות להיות מה שהנה — גלות חמורה? כלום משום זה מותר ואפשר לשכוח אפילו לרגע אחד את התנאים החמריים והרוחניים הבלתי אפשריים בהם הכריחו את עם ישראל להתקיים? ולולא היו תנאי חיים אלה בלתי אפשריים, בלתי אנושיים, כי אז כלום רשאיים היינו לכנות את הגלות בשם גלות ולצפות לגאולה, לגאולה בצורה ממשית וריאלית של שינוי תנאי הקיום של עמנו כנוסח התורה הציונית, כלומר עם הרגשה של אדמה תחת הרגלים, או לביאת המשיח הדמיונית כמשאת נפשם של הדתיים החרדים?

הגלות — גלות היא, כלומר צורת קיום מאונסה, בזויה, בלתי עצמאית ובלתי פוריה. יגידו מחייבי הגלות ה„דאאיקע"[5] מה שיגידו, יראו באצבעותיהם על תקופת ספרד ועל הרמב"ם ועל אדירי הקבלה ועל אחיו של ברוך ממגנצה ועל קדושי ההגנה העצמית ב„רוסלאנד, פולין און ליטע", על איינשטיין ועל זיגמונד פרויד, על קרל מרכס ועל לאסאל, יאמרו מה שיאמרו — גם כל אלה הם ילידי תנאי קיום אפסיים ושליליים. גאוני תקופת ספרד ודאי שהיו הרבה יותר פוריים וגאוניים באמת לו חיו ופעלו לא בתנאי גלות סובלנית, כי אם באוירה של חירות לאומית וחופש רוחני אורגני. פעולת חייו של הרמב"ם היתה בלי שום ספק יותר שלמה, יותר עמוקה ופוריה לדורות לולא היה מוכרח להתאסלם ולו לא חיבר את רוב ספריו בשפה הערבית. גבורתם הרוחנית של רבנינו הקדושים בימי הביניים היתה למעלה מכל ספיקות יותר נהדרה ויותר פוריה לו חיו ופעלו בארץ ישראלית חפשיה ואיתנה, כי אז היתה גבורתם לא גבורת מיתה על קידוש השם, כי אם גבורת פעולה פוריה אין אונס על שדה המוסר והתרבות של העם. וקרושי ההגנה העצמית ברוסיה, פולין וליטא כלום אינם נראים קדושי סרק לעומת בחורי צה"ל

---

4. ה„דאאיקע", ר' הערה 11 א' למכתב י"ג.

הקדושים הרבה יותר, משום שבמלחמתם ובמותם השיגו וביצרו את מה שיש לנו עכשיו, וההגנה העצמית על כל הדר גבורתה הרוחנית לא הצילתנו לא מפרעות תרס"ה ופטליורה ולא משואת אושוויינצים ומידאנק. הציונות הינה ואי אפשר לה לא להיות שלילה גמורה של הגלות, שלילה בפה מלא וללא שום הסתייגות, ובזה יהדותה הכי מסורתית ויציבה, כוחה המוסרי והיוניותה הבלעדית. אולם רק שלילת הגלות בתור תנאי קיום סוציאליים של עם ישראל ולא התכחשות כלשהי לערכי התרבות הלאומית, המוסר הלאומי וקניני החיים, אשר מאות של דורות יהודיים יצרו למרות, למרות ולא הודות, תנאי החיים הפגומים בתנאי הגלות.

ואשר ל„יהדות"! ח. הזז הפליא לתאר בראשון סיפוריו האחרים את שמנת זו „היהדות" ונושאיה בעיירה החביבה כה על ליבו. ובמה ר' ברישל[5] הוא נושא חותם היהדות במידה גדולה מאשר הצעיר, גבור „פצעי בגרות?" בחיי הרעב, המחסור, הנזירות והסבלנות שלו — עצורה תמצית היהדות ומשמעותה. כן, בחיי רדיפות ולחץ כלכלי מכל צד, גם בסבלנות ובקוממיות מתוך התנגדות סבילה, ישנה מעין גבורה, אך כלום לא יותר פוריה ויותר עשירה בפירותיה היא הגבורה לא גבורה של גבור „פצעי בגרות"? ר' ברישל ור' זונדל[6] הם עמודי התווך של היהדות, החרדים המתנגדים לציוניות של מדינה יהודית. הם נציגי הרוח היהודי? הם סמל ומשמעות גבורתו של נצח ישראל לא ישקר? מדוע? מנין לנו תורה זו ולשם מה היא? ורבי זונדלה, זה הגלגול ה„יהדותי"-עיירתי של האיש הפועל ב־Старосветские помещики זו ההתגשמות השלמה של „שישו ושמחו בני מעי" הגשמיים והרוחניים גם יחד, זה הוא מופתה של היהדות האמיתית, אשר הציונות אינה רשאית להגיע עד מדרגתה?! ר' זונדלה עם הווירטוטין והבלינצעס שלו ואפילו עם הראסלפלייש בכבודו ובעצמו כלום הוא אינו מעורר גם בנפשו של הזז רק רגשות של לעג וביטול צודק? והצדקה שלו לגבי בעל המחבר זו היא היהדות של מתן בסתר? בהרבה עמודים של „דורות ראשונים" הפליא ח. הזז לעשות. תיאורו של בעל המחבר כמו חקוק בצפורן זהב עלי לוחות נחושת. עמודים אלה ישארו כאחד הפרקים למופת בכל הספרות העברית. וכלום בעל המחבר, יחד עם המלמד וראש הישיבה ובחורי הישיבה בעיירה הישנה, לא נושאי התרבות היהודית בעם היו? ומצבם הירוד והבזוי כלום לא אחד הסימנים של המצב „הגלותי" של קהילת ישראל בעיירה הגלותית הוא? אולם התיאור המפורט של מאכלי רבי זונדלה, שנעשה ברב בקיאות, הומור וכשרון ציורי, פירוט מאכליו, הן אלה של בשר והן אלה של חלב, אינם קוסמים ללב הקורא (אני כמובן לטעמי אני, טעם של קורא וותיק, מתבונן), למרות כל האמנות הרבה של תיאורם. אגב קריאה בעמודים אלה נזכרתי בתיאורי הצפרים, צפרי ארץ־ישראל, מכורתם של היהודים הקרובים והרחוקים, אשר ח. הזז צייר אותם באמנות ובלאפידריות (חסר לי המונח העברי) מאין כמוהם, בכשרון, שאינו נופל לפי עניות דעתי מזה של המחבר של „רשמי צייד"[8]. עמודי צפרים אלה ישארו לדורות, בהם הרגשתי את נשיבת הרוח החיה של תרבות יהודית, ויחד עם כל המסופר והמתואר ב„בקולר אחד", גולת הכותרת של כל כתבי ח. הזז אם אינני טועה (אני לא את כל ספריו קראתי), עמודים אלה הם רוויי יהדות ולא תיאורי הווירטוטין והראסלפלייש.

5. ר' ברישל מ„גבוריו" של ח. הזז בסיפורו „דורות הראשונים".
6. ר' זינדלה — כנ"ל.
7. „בעלי אחוזה מהדור הישן" — לגוגול.
8. „רשמי צייד" — ספרו הנודע של אי. טורגנייב.

מרגיש אנוכי שהרביתי דברים ולהג גם הפעם. משום שדרשתו של יודקה, אשר עמד לפני חברי ועד הקיבוץ בשם שולחו ומחברו, הכה בלשונו על לבי ועל נפשי. יודע אני שח. הזז העמיק לכאוב ולדרוש במהות ההופעה דמתקרי יהדות ובעיה יהודית, אולי יותר מכל סופרי ישראל אשר בדורו. ואני מכניס לתוך כלל זה את כל סופרי ישראל בני דורנו, החיים והמתים — את אַש ואת אופטשו, את ברגלסון ואת ברנר, את פויכטונגר ומקס ברוד, את באבל ואת ארתור מילר וכו' וכו'. אולם לרגעים תוקפני החשד אולי לא צדקתי לגמרי, אף כמלוא הנימה, ובהלך מחשבותיו של יודקה יש איזו מידה של אמת, אמת למרות הכל, ובשל זה גם כה העמיקה דרשתו לערער את רוחי. ואם יש צדק בדרשה, אז הרי כל עיקר חיי אני לא היה אלא משגה גס, משגה של עקשנות סומאה ונעדרת כל שחר!!

ואולי אינני אלא מפריז על המידה ולא ירדתי עד סוף כוונותיהם של יודקה החלוץ ושל מחברו על בורים. טעיתי ונפשי נכשלה בשל טעות עצמה, כי מיום הוודע לי על דבר מותם של ח. ש. בן אברם ואשתו אסתר לא היו לי ימי עצב חמור ואפלה, ללא סימן אורה בנשמה, כביום קראי את הדרשה. אגב, אם תפגש, אברהם, עם ח. הזז, בקשתי היא שלא תספר לו על מכתבי זה. לא אני הוא האיש שרשאי להתפלמס עם סופר חשוב זה. ודברים בגו.

החיים בישראל, חיי ההווי וחיי הרוח, נראה לי שהם במידה ידועה עדיין בגדר חיים שמתהווים והולכים לעיני העומדים מקרוב או הנמצאים בתוך תוכם של חיים אלה. וודאי שחידושם ו„יהדותם" אינם נראים עדיין לכל סימניהם. אפשר אפילו שעיני הצופים הנמצאים במרחק מיטיבים דווקא לראות ולהעריך את ניצני סגולותיהם. ערכי תרבות ובכלל צורות חיים מקוריות אינן נבראות על פי הנחיותיהם או סברותיהם של מורי הלכה או על פי מתכונים של נבוני דעת. „היהדות", כלומר צורות החיים החמריים והרוחניים, אשר אליה מכוונות נשמותיהם הצמאות של כל יהודי זמננו בתוך הארץ ומעבר לגבולותיה, וודאי שתהיה יהדות בעלת תוכן כל־אנושי ומשמעות לאומית נעלה, נעלה בכוונותיה המוסריות ובצורותיה הסוציאליות. אולם אי אפשר, נדמה לי, להעמיד לפני הדור, או לפני דורות אחדים משימה מנוסחת בצורה כזו. היהדות תהיה אשר תהיה כמו שהיתה לאמיתו של דבר בתקופות התנכיות ובתקופות התהוות התלמוד. כאן תפעל האינרציה והסגולות ההיסטוריות של עם ישראל סבא, „אהיה אשר אהיה" דיברה נשמת עם ישראל מתוך הסנה בתקופת היוולד העם וכמו הד לאחר חמשת אלפים שנה (תסלח לי אם אני טועה בחשבון) נענה לקריאה זו הסופר חנוך ברטוב ב„פצעי בגרות". תבורכנה ידיו, תבורכנה כוונותיו ותבורך רוחו הבלתי עכורה בראסלפלייש, בסתירה ניהליסטית מבית מדרשו של יוסף חיים ברנר טהור הלב. לי נראה שבהרבה חוזר יודקה—הזז על עיקר סברותיו שבירושתו הפובליציסטית של ברנר, אם כי בשינוי צורה ונוסחא.

ועוד אכזבה אחת פגעתני. אורי ניסן גנסין. הוא נחשב בעיני לאביר המספרים העבריים, אבי המהלך האימפרסיוניסטי בשתי הספרויות, העברית והיהודית. את דוד ברגלסון חשבתי לתלמידו. והנה אכזבה! קראתי את „אצל" באלה הימים בהוצאת סידרת הספרים „מבחר ספרותנו לעם" והנה מפח נפש! דוקא „אצל" נשתמר בזכרוני כסיפור יפה ביחוד, כיצירתו הכי שלמה של גנסין, ונתאכזבתי. זה החה־חה או חה־חה־חה שנשנה וחוזר כמעט בכל פרשה של הסיפור צורם את האוזן ואת טעמו של הקורא. זה ריבוי החיטוט בנפשותיהן ובמצבי־רוחן של הנפשות

הפועלות נראה לי יותר פרי של „אנגעשטעלטקייט״ [9] משל כשרון ספרותי אמיתי. הכשרון הספרותי, אולם לא הגדול ביותר, כמובן שכבודו במקומו נשאר, אולם עכשיו אפשר רק להשתעמם למקרא ספרים ממין זה, ולא להתרשם מגודל כשרונו של המספר. אגב, פרט אחד דומני נתחוור לי בשעת קריאה חדשה זו. תמיד השתוקקתי לדעת מי הוא „הסופר העברי״ ב„ככלות הכל״ של ברגלסון, אשר גם כן ניסה את מזלו אצל מירלה הורוויץ. משער אני שזה היה גנסין. וכן אחד הסופרים היהודיים שמתוארים ב„אצל״ הוא כפי הנראה ברגלסון. מובן שפרט זה אין לו שום ערך ספרותי, אלא שאני מתעניין תמיד ברקע הביוגרפי־עובדתי של היצירות הספרותיות הנודעות לשם. ובפרט עכשיו כשאני חי כמעט רק על הלחם הקלוקל של זכרונות והשערות, אני שמח גם לפיענוח חידה זו.

היה שלום, אברהם, אפשר גם שכל „יציאתי מהכלים״ היא יציאת שוא ואני פשוט לא הבנתי ולא ירדתי לסוף דעתו של מחבר הדרשה. אני מרגיש את עצמי עייף מאוד ומדוכדך כלפני שואה חדשה האורבת לי על מפתני ואני קצת מזועזע.

אני לוחץ את ידך.

חיוג

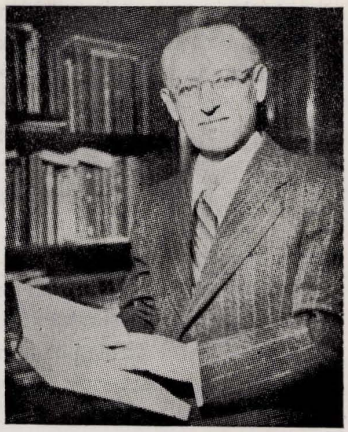
---

9. העמדת פנים.

ביבליוגרפיה

צבי שרפשטיין

למלאות לו פ"ה שנה

צבי שרפשטיין יכול להיקרא בשם הכבוד זקן המורים העברים בזמן, ורב הפעלים שבהם בהיקף ובעומק. כסופר התחיל לכתוב בן שבע־עשרה והוא חוגג איפוא כיובל שנים לפעולתו התרבותית. כמורה התחיל בן עשרים וחוגג איפוא 65 שנה לתפקידו זה. באמריקה הוא פועל כפדגוג עברי משנת 1914 וחוגג איפוא ששים שנה ויותר לפעולתו שם. רבים ספריו בלשון, בספרות ובפדגוגיה עברית ועל נושאים אחרים: אבטוביוגרפיה וקהילות ב־אוקראינה. ספרו הגדול ביותר הוא „אוצר הרעיונות והפתגמים" בשלושה כרכים גדולים, ספר מאין כמוהו הכולל רעיונות ופתגמים מימי המקרא ועד ימינו, ערוכים לפי נושאים בסדר אלפאביתי. הספר כולו מנוקד ומלא תורה שבכתב ובעל־פה והספרות העברית בסידור עניני.

את עבודתו הספרותית עשה והוא עושה עד היום בצד עבודתו הפדגוגית בבית־המדרש למורים, שבו הקים דורות של מורים וספרים. עדיין אין זה אלא חלק מעבודתו. הוא מפרסם זה שנים רבות מאמרים ומחקרים בספרות ובפדגוגיה. רשימת מאמריו ומחקריו עד עכשיו, שנתפרסמה ב„ספר שרפשטיין", שיצא לכבודו על ידי ועד היובל בניו־יורק והסתדרות המורים בישראל, כוללת קרוב לחמש מאות מאמרים וספרים שפרסם עד היום ועוד ידו נטויה.

בין הספרים יצויינו כאן כמה מן החשובים שבהם ואלה שנכתבו לא רק למורים אלא גם לקוראים משכילים.

„אוצר המלים והניבים" (לכסיקון של שמות גרדפים), „ההדר בחיי עמנו", „מלון עברי־אנגלי", „ספר הביטויים", „תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים"; ושני ספריו האוטו־ביוגרפיים: „היה אביב בארץ" ו„ארבעים שנה באמריקה".

שרפשטיין מבקר מזמן לזמן בארץ והוא אחד ממקשרי יהדות אמריקה לארץ־ישראל ורבים הם תלמידיו. בספר היובל שהוצא לכבודו משתתפים רבים מחכמי אמריקה וישראל.

לפני זמן קצר ביקר בארץ ונפגש עם כמה מן הסופרים. יהי רצון שיאריך ימים ושנים בעבודת הקודש.

ב. ק.

עטרת צבי *

לפנינו ספר, הסוקר את כל פעלו הספרותי של ד"ר צבי ווייסלבסקי (1899—1957) כסופר, כעורך וכמתרגם.

צ. ווייסלבסקי נולד בפולין. בימי נעוריו למד בישיבות ליטא, אחרי כן שהה כארבע שנים באודיסה בהישיבה הגדולה, שבין מוריה היו ח. נ. ביאליק וד"ר י. קלוזנר. שלוש שנים למד בקורסים למדעי הרוח מיסודו של הבארון ד. גינצבורג בפטרבורג. ב־1921 נמנה עם חבורת הסופרים העברים, בראשות ביאליק, שזכתה לקבל היתר יציאה מרוסיה הסובייטית. עד שנת 1934 ישב ווייסלבסקי בברלין. למד באוניברסיטה וקיבל תואר ד"ר לפילוסופיה, עם זאת נעשה מראשי המדברים בפובליציסטיקה העברית. בשנות השלושים חל מפנה בפעולתו הספרותית: פחת והלך בה היסוד העתונאי־הפובליציסטי וגבר והלך גם היסוד של ההגות הפילוסופית־הסוציולוגית. ב־1934 עלה לא"י ובה הגיע למיטב הישגיו כסופר וכהוגה־דעות.

במסותיו רבות־העניין על אנשים ובעיות הספרות חתר לתאר את הרקע החברתי, לברר את מגמות הדור ולנתח את רוח הזמן. במסותיו המעמיקות על חיי עם ישראל בדורות האחרונים שיבץ את התמורות הרוחניות־חברתיות שבחיי העם היהודי בתוך מסגרת תרבותית כללית על רקע התמורות הרוחניות־חברתיות באירופה בזמן החדש.

עורך הספר „נחלת צבי" — ד"ר ג. אלקושי מוסר במבוא לספר את הערכים, שווייסלבסקי הגן עליהם במסירות נפש ובעוז רוח:

א. הוא הוקיע במאמריו בחריפות רבה את המגמות המינימאליסטיות ואת הסטיות החסלניות, שפשטו בקרב התנועה הציונית בשנות העשרים.

ב. הוא לא פסק מללחום בעטו את מלחמתה של הלשון העברית הקמה לתחיה ותבע את עלבונה מידי אויבים מבחוץ ומידי פשרנים בקרב המחנה הציוני; הוא התריע רבות על הסכנות הצפויות מהאידישיזם כאידיאולוגיה תרבותית למפעל תחייתנו הרוחנית בא"י.

ג. הוא לחם בלהט ובאומץ על עיקרון החירות, ובמשך עשרות שנים עשה חשבון נועז, יהודי ואנושי, עם המשטר הקומוניסטי בברית־המועצות.

לשונו העשירה של ד"ר צבי ווייסלבסקי, שהיתה כעין מזיגה של לשון חכמים עברית עם השפעת הביטוי ההגותי של חכמי סוציולוגיה ופילוסופיה גרמנים, לא תאמה את הטעם וההשגה של דור הקוראים העברים החדש, שנגמלו מלשון חכמים דשנה; מכאן שווייסלבסקי לא שימש מורה לרבים, אלא ליחידים בלבד. ווייסלבסקי ידע זאת והדבר הכאיב לו, כי הוא נשא את נפשו לשמש מעורר ומוכיח לכל דור התחיה.

הביבליוגראפיה שבספר מסודרת בסדר כרונולוגי, והעורך מבחין בין ספרי ווייסלבסקי לבין מאמריו הבודדים. במדור „ספרי ווייסלבסקי" מובאים שמותיהם של 11 ספרים, ששנים מהם הובאו לדפוס ע"י אלמנתו דבורה ווייסלבסקי. יצויינו כאן הספרים „יחידים ברשות הרבים", מסות על אישים, ביניהן מסות על מ. י. ברדיצ'בסקי, אחד־העם, ח. נ. ביאליק, ש. טשרניחובסקי, יעקב שטיינברג ועל טובי הוגינו: מ. בובר, בר־טוביה ועל ההיסטוריונים: ש. דובנוב, י. קלוזנר, ש. ברנפלד. „הרומאן והנובלה בספרות המאה הי"ט ו„חבלי

---

* „עטרת צבי", ביבליוגראפיה מוערה של כתבי צבי ווייסלבסקי, מאת ד"ר ג. אלקושי, ירושלים, תשכ"ב.

תרבות", מחקר סוציולוגי בבעיות אומה ולשון. בספרו זה כותב ווייסלבסקי: „המעמד הזעיר־בורגני שלנו בגולה הטיל על עצמו את נטל שיבת העם לארצו העניה; התנועה הלאומית הישראלית נתפרנסה לא מן הארמונות הגדולים שבנו היהודים בעמי העולם, ולא מן המעמדות הגמוכים, שהכריזו על ‚משיח' חדש וגאולה חדשה (הסוציאליזם והקומוניזם) אלא מן האמצע, מן המעמד הבינוני; מכאן צביונה המיוחד, חולשתה החברתית".

במדור מאמרי ווייסלבסקי סומנו 291 מאמרים; ליד כל ערך חשוב ניתנה תמציתו ע"י קטעים נבחרים מהמאמר. יצויין ביניהם המאמר על השואה „ערבובו של עולם".

במדור ווייסלבסקי העורך נמנו 14 ערכים. מן התרגומים שנעשו בעריכתו נציין את „פסיכולוגיה אינדיבידואלית בבית הספר" מאת אלפרד אדלר, „תולדות אירופה במאה הי"ט" מאת בנדטה קרוצ'ה; במדור „ווייסלבסקי המתרגם" סומנו כשלושים ערכים, ספרים ומאמרים בודדים, בהם הרמן כהן „דת ומוסר", פרנץ רוזנצווייג — „הרמן כהן", מרטין בובר „אני ואתה". ווייסלבסקי תרגם לעברית 5 ספרים מאת הרמן כהן, שמשנתו היתה קרובה לרוחו.

בסוף הספר באה ביבליוגראפיה מקיפה ומפורטת של הספרות על ווייסלבסקי ועל פעלו.

לפנינו ספר, שעורכו ד"ר ג. אלקושי — השקיע בו הרבה עמל מתוך ידיעתו והבנתו בנושאים הספרותיים, הפילוסופיים והסוציולוגיים הנדונים ביצירות ווייסלבסקי, ספר נושא ברכה לכל משכיל עברי.

יוסף שחר־לבן

זאב אברמוביץ ומורשתו*

א.

לפניו ספר גדול בכמותו ורב־עניין בתכנו ונאה בהבעתו הספרותית על דמותו ועל משנתו של ז. אברמוביץ, אחד מאבות התנועה הפועלי־ציונית שנפטר ב־2 באפריל 1970. המאמרים שבספר נכתבו ע"י ותיקי פועלי ציון מתוך הוקרה להוגה־דעות מעמיק שהטביע את חותמו על התפתחות המחשבה הפועלי־ציונית ועל דרכי פעולתה.

כבן להורים ציונים ספג ז. אברמוביץ את הציונות מילדותו, אך לבו ומוחו היו פתוחים גם לרעיונות סוציאליסטיים: „ביתנו (כן אמר) היה ציוני אך אווירת המהפכה אשר בשנות 5—1904 מילאה את כל רוסיה, הגיעה גם לעירנו מאריופול ומשכה שמאלה". בהיותו בן 14 אירגן שביתה פוליטית בגימנסיה, בה למד בהצטיינות. הוא חיבר והפיץ כרוזים מהפכניים ואף הוציא עתון קטן בהקטוגרף. עוד אז נסתמנה דרכו: ציונות וסוציאליזם.

בהיותו סטודנט באוניברסיטת אודיסה התמכר להסברה סוציאליסטית בין חבריו ללימודים. נתבע לדין ונכלא. בצאתו לחופש נטש את רוסיה והמשיך בבלגיה במקצוע הכימיה. ב־1912 נסע לווינה לפגישה עם ב. ברוכוב, לה נודע ערך מכריע בחייו ובחיי תנועת פועלי־ציון.

כבן עשרים היה ז. אברמוביץ, בהצטרפו ב־1912 לתנועת פועלי־ציון. בספרו האוטו־ביאוגראפי „בשירות התנועה" הוא מספר על מאבקו הפנימי עם עצמו, שקדם להכרעתו על דרכו הפוליטית. עם כל זיקתו הרבה לשדה פעולה של מדען בענף הכימיה נאחז במלוא נפשו בפעילות הפוליטית המפלגתית, כי בפעולה הזו קיים היה מחסור בכוחות אינטליגנטיים. ויפים הם דברי ל. טרנופולר בנקודה הזו: מדו־שיח תמים זה מסתבר לנו טיב החומר האנושי שממנו קורץ אברמוביץ; תום העלומים ורגש המוסר והישר הדריכוהו בקבלת ההכרעה; הוא מודרך, כביכול, ע"י שיקולי ההגיון בלבד, אך מתחת למסווה הראציונאליזם השקוף פעם לב חם ורגיש של אידיאליזם טהור ונכונות נפשית להקרבה עצמית. סגולות אלה איפיינוהו בכל שנות פעילותו הפוליטית ציבורית. כך נטש ז. אברמוביץ את המחקר במעבדה הכימית, חזר ב־1913 לרוסיה והתגייס לפעולה המחתרתית. היתה זו תקופה קודרת בתולדותיה של רוסיה ובמיוחד בחיי היהודים שבמדינה הזו. אברמוביץ נמנה עם המעטים ששירתו את התנועה תוך מסירות נפש ותעוזה אישית, עמד פעם בפעם במיבחנים רבים וקשים, והשיג שיאים בשדה פעילותו.

אחד השיאים בפעילותו היה מאבקו בכפירה בציונות, שחדרה לשורות התנועה עם בואה של מהפכת אוקטובר. התארגנה אז סיעה חסלנית י.ק.פ. (ראשי תיבות של „מפלגה קומוניסטית יהודית"), שתיארה את המהפכה הסוציאליסטית כתהליך העשוי להביא תוך פרק זמן מצומצם את התגשמותו המלאה של הסוציאליזם בכל העולם. הגיוני הוא שבימי המאבק לא יהיו החברים נתונים לפעולות קונסטרוקטיביות, כגון בניין משק לאומי חדש או ישוב טריטוריות חדשות; מכאן שאין מקום גם לכל פעולה ציונית עד נצחון המהפכה; ואחר נצחון הסוציאליזם תיושב ארץ ישראל ע"י יהודים, לא בכוח פעולתם של פועלים יהודים ותנועתם, אלא בכוחותיהם של מוסדות המשק העולמי. אברמוביץ התמודד בעמקות ובעוז רוח בחוברתו „הנחות על עבודתנו הארץ־ישראלית" עם ההנחות המסולפות של ה„חסלנים". הוא הוכיח בשנינות כי המהפכה הסוציאליסטית היא תהליך העתיד להימשך

---

* ל. טרנופולר (עורך) „זאב אברמוביץ ומורשתו", הוצאת י. ל. פרץ, 1971.

שנים רבות, ויהיה רצוף שלבים של עליות וירידות; בתקופה הזו עשויות להתגבר מגמות האירגון והתיכנון המשקי גם בארצות הרכושניות ולא רק בארצות הסוציאליסטיות; יוסיפו להתקיים תנועות הגירה המוניות מארץ לארץ, ובתקופות שלום אף מארצות סוציאליסטיות לארצות רכושניות; ואין ספק, כי בתקופת מעבר זו תתקיים גם עליה יהודית לארץ־ישראל בממדים גדלים והולכים, וגם הפעולה הציונית תתפתח בהיקף רחב.

בפולמוס זה חתר אברמוביץ להעמיק בתפיסה של ב. ברוכוב שנצחון הדיקטטורה הפרולטרית כשלעצמה עדיין אין בו משום פתרון לשאלה היהודית, כי הניגודים הנובעים מייחודה של המציאות הכלכלית היהודית כמעט לאומי מחוסר טריטוריה עשויים להחריף בתקופת המהפכה; האנומליה הכלכלית של העם היהודי, שאינו מיוצג בארצות הגולה בענפי ייצור יסודיים, אינה ניתנת לריפוי אלא ע"י ריכוז טריטוריאלי במולדתנו ההיסטורית; הגשמת הציונות היא הכרח היסטורי אוביקטיבי.

ב.

לאחר עלייתו לא"י ב־1922 הסתער ז. א. בכוחות רעננים להקמת תנועת פועלי־ציוון שמאל בא"י, שתהא נאמנה לתורת ברוכוב. בקרב חוגים רחבים של הפועלים בא"י רווחה אז אשלייה שניתן למנוע התהוות יחסים קאפיטאליסטיים בכלכלה ובחברה ושניתן לכונן את ארגון המשק והחברה על יסודות סוציאליסטיים, ללא מאבק על כיבוש השלטון המדיני, גם בתנאי השלטון האנגלי האימפריאליסטי ובמסגרת מדיניותו הקולוניאלית; בלטה כאן השפעת בני העליה השלישית, שהאמינו שבכוח רצונם הנחוש יוכלו לבנות את הסוציאליזם „כבר מהיום", ללא מלחמת מעמדות ובלי מלחמה מדינית אנטי־אימפריאליסטית. אברמוביץ הסביר אז בסדרת מאמרים, שנכתבו בבהירות אם כי בחריפות, כי המיגזר הפרטי במשק היהודי בא"י יגדל, במידה שיחמיר מצב היהודים בתפוצות, כי המעמד הבינוני יראה אז את הצלתו בעליה; לכן לא תפסח א"י על שלבי הניגודים הסוציאליים ואל המאבק המעמדי הכרוך בהם.

כיום נראה הוויכוח הזה כאילו מיושן, אולם בימים ההם, בראשית העליה השלישית, היה משקל לא יתואר להסברה הפוריה, שבעל־פה ובכתב, שפיתח אברמוביץ; סביבו נתרכזו חוגי פועלים שנתפכחו מהמבוכה הדמיונית ונתגבשו בהכרתם הפועלי־ציונית וגם במפלגות הפועליות הירכבות הביאו דברי אברמוביץ לטיפוח החשיבה העצמאית ולכושר שיפוט עצמי.

מתחילת פעילותו בא"י ראה אברמוביץ את השאלה הערבית בכל חומרתה והתריע נגד הנהגת תנועת הפועלים בא"י, אשר לא הקדישה תשומת לב מספיקה לעניין הזה. אברמוביץ טען כי בא"י תקום תנועה ערבית לאומנית בתוך המעמד השולט בעם הערבי, אשר יפעיל אמצעים רבים כדי להכשיל את ריכוזם של היהודים בא"י, אך קיים סיכוי לזכות באהדתם של הפועל והפלח הערביים, כאשר יוכחו למעשה, כי העליה היהודית עשויה להעלות את רמת חייהם ולחזק את מעמדם במאבקם על ענייניהם הכלכליים והחברתיים. לשם כך שומה על הסתדרות העובדים לחזק את הקשרים עם הפועלים הערביים. אברמוביץ עצמו השקיע מאמצים לטיפוח קשרים עם חוגי פועלים ערביים. מכאן התעניינותו המרובה בהסתדרות פועלי הרכבות. הוא פעל למניעת פיצול ההסתדרות הזו לשתי חטיבות לאומיות. כן פעל הרבה בעל־פה ובכתב, כדי להחדיר לשורות הפועלים העברים בא"י את הרעיון, כי אין לראות באנגליה בעלת־בית, כי אנגליה תערום מוקשים בדרכה של הציונות. לכן תבע אברמוביץ את התגייסותם של המוני היישוב היהודי במערכה המדינית למען פתרון היסטורי של שאלת העליה.

כן יש להנחיל כשלון גמור לכל התוכניות המלאכותיות והאווילית שתרמה בריטניה לפתרון שאלת היהודים. מכאן נבעו התביעות של אברמוביץ: א) עצמאות מלחמתו של

ציבור הפועלים בחזית המדינית ובמערכה האנטי־אימפריאליסטית; ב) הגברת העליה ה„בלתי־חוקית" בכל הדרכים ותוך מיצוי כל האפשרויות; ג) ייזום פעולות ממשיות לשבירת חומת ההתנכרות בין שני העמים.

אכן השיאים בחייו ובפעולותיו של אברמוביץ באו בעיקבות לבטים נפשיים ורעיוניים עזים והיו מלווים בדו־שיח מתמיד עם עצמו. כן לוו השיאים האלה במאבק עקשני ועז עם אישים וחוגים בתנועתו ועם אישים וחוגים במפלגות פועלים יריבות — בגולה ובארץ־ישראל. הנקודות הבאות תבהרנה את האמור כאן: בהפגשו ב־1917 בוועידת המפלגה בקיוב עם ב. ברוכוב מתייצב אברמוביץ נגד מנהיגו כראש סיעה „מרכסיסטית שמאלית" בתוך פועלי ציון, שהיו לה עמדות מהפכניות זהות עם אלה של הבולשביקים. אברמוביץ, אשר היה נתון כבר אז למאבק נגד ה„חסלנים", לא הזדהה עם הנעימה בנאומו של ברוכוב, בו העריך את התפקידים הקונסטרוקטיביים של תנועת הפועלים בתהליך הריכוז הטריטוריאלי בא"י. רק ברבות הימים חייב אברמוביץ את מימרתו של ב. ברוכוב כי פועלי־ציון שמאל נדד: במדבר של תלישות מהמפעל הקונסרוקטיבי בארץ במשך שנים רבות.

עם עליתו לא"י בא אברמוביץ בהתנגשות עם „הברית העולמית" של פועלי־ציון שמאל שהדגישה את „פעולות ההווה" בקרב הפועלים היהודים בתפוצות. הוא רומם עתה על נס את החלוציות, את ההתיישבות הקיבוצית ואת הלשון העברית כלשונם של היישוב ושל מעמד הפועלים המתהווה בא"י. עם זאת תבע הסתייגות מן ההסתדרות הציונית וחיפש דרך לברית עם השמאל הבלתי־תלוי ועם התנועות המהפכניות בקולוניות.

כדי להאיר את אישיותו של אברמוביץ כסופר הוגה דעות, כתעמולן וכפולמוסן בעל־פה, כמנהיג לוחם, וכאדם כשלעצמו, כאינדיבידואום מציינים משתתפי הקובץ את הנקודות כדלהלן: היו לו ידיעות עמוקות במקורות הסוציאליזם המדעי; בוויכוחיו עם אנשי „בונד", בהתמודדויותיו עם גדולי הסוציאליזם הבין־לאומי ועם מנהיגי המהפכה האוקטוברית באו לידי ביטוי בקיאותו הרבה, לכן ידע להשיב את המלחמה שערה.

השכלתו הרחבה לא כבלה את מעוף רוחו; הוא היה בעל מחשבה מקורית, עצמאית. במערכות עם יריביו סמך על כוח הגיונו, ונצחונותיו באו לו בעיקר בזכות כושר ניתוחו הבלתי שגרתי. לכן ראה את חובתו כמנהיג מפלגה ללמד את חבריו ואת תלמידיו לחשוב באופן עצמאי, ובמחיצתו נשתלטה אווירה של חירות הרוח. כפולמוסן וכתעמולן שבעל־פה כבש את שומעיו לא בסימנים של נואם מקצועי, אלא השפיע עליהם בצלילות מחשבתו ובשלימות המבנה של דבריו. הוא השכיל להגיש בפשטות דברים מורכבים, בלי לגרוע מאומה מעמקותם. סמכותו המוסרית בחוגי המפלגה על כל פלגיה היתה גדולה, אם כי במפלגה בכללה לא נתקיימה מחיצה בין ה„צמרת" לבין החבר ה„פשוט", הודו כולם בסמכותו של אברמוביץ כאוטוריטה מוסרית, כי תמיד נשאר צדיק הדור באורח חייו, בפשטותו, בצניעותו ביחסו לחבר. הוא היה מנהיג ללא שררה.

ממאמריו הנבחרים של אברמוביץ נציין שלוש סידרות: מתולדות התנועה; מתקופת המאבק; בשדה עיון.

בסידרה מתולדות התנועה סוקר אברמוביץ את מאבקיה של תנועת פועלי־ציון מראשיתה עד שנות העשרים המוקדמות. במאמר מובלט הקושי הרב בקיומה של התנועה עם ראשית התארגנותה: מצד אחד שומה היה על המפלגה להיאבק קשות עם שלטון הריאקציה הצארית ולפעול בתנאי מחתרת קשים מנשוא, ומצד שני הוטל עליה לפרוץ את חומת ההתנכרות והאיבה, שהקיפה אותה בתוך המחנה הסוציאליסטי הכללי. היא נאבקה על זכותה להקים חטיבה יהודית באיטרנציונל השני, ולאחר מהפכת אוקטובר נלחמה על זכות קיומה של התנועה הציונית הפרולטארית במסגרת המשטר הסובייטי. באחד המאמרים בסידרה הזאת דן אברמוביץ בפרשת ה„חסלנים" שדובר בה לעיל.

בסידרה „בתקופת המאבק" מיוחד הוא המאמר „לתוכן מלחמתנו", שהוא מופתי בתוכנו ובהבעתו בפובליציסטיקה הלוחמת שלנו באותם הימים. המאמר נכתב בעיצומו של המאבק האנטי־בריטי, בימי המערכה נגד מדיניות „הספר הלבן". יש בו חרדה עמוקה לגורל מלחמת תקומתנו. אברמוביץ מוקיע כאן בעמקות ובחריפות את תככי השלטון האימפריא־ליסטי ומזימותיו, מתוך הכרה יסודית בצידקת מלחמתנו ובצידקת רצוננו להתקיים תובע אברמוביץ בתקיפות מראשי היישוב ומראשי תנועת הפועלים בא"י לאמץ כוח, כדי לקלוט עליה, כדי לפתח את המשק, ולהמשיך במאבק העקשני, ללא הבלגה ורתיעה נגד השלטון הבריטי, שגזר חנק על העליה וששיתק את מפעל ההתיישבות. בלהט ובחום נפשי מוכיח אברמוביץ חוגים מסויימים בהנהגת היישוב הנוטים לפשרה, שעלולה להביא את היישוב לידי הידרדרות.

בסידרת המאמרים „בשדה עיון" מתגלה אברמוביץ לא רק כמפרש מובהק של תורת רבו ב. ברוכוב, אלא גם כהוגה דעות מעמיק ומקורי, כי הוא מיישם את משנת ב. ברוכוב להתפתחות בת זמננו ותורם כאן רבות להבהרתה של שלימותה של התנועה הציונית הסוציא־ליסטית בימינו.

אברמוביץ מגיש כאן בירור נוקב ומקיף לשאלה היהודית על רקע השאלה הלאומית בכללה. הוא בודק לאור המציאות החדשה את הנחותיו של ב. ברוכוב בשאלה הלאומית הכללית וגם את הנחותיו בשאלה היהודית המיוחדת. הוא פותח בניתוח התיאוריה הלאומית הבורגנית, שקדמה לתורה הסוציאליסטית ומדגיש בצדק כי תנועת הפועלים קיבלה את שתי הגישות לשאלה הלאומית, את החיובית ואת השלילית, מזרמים בורגניים מדיניים, שקדמו לה. את רעיון חופש העמים קיבלה מן המהפכה הצרפתית ומאביב האומות ואת רעיון התמזגות העמים משיטת הכלכלה הליבראלית בדור המסחר החפשי. בהמשך דבריו דן אברמוביץ בהבדלים העיקריים בין גישתם של מארקס ואנגלס לבין גישתם של לנין וסטאלין. לנין תובע מפועלי העם המשועבד, שיחייבו את זכות עמם להגדרה עצמית אך יחד עם זאת הוא תובע מהם שיסתייגו במפורש מן השוביניזם ומן הלאומנות של הבורגנות, ושיזדהו עם מעמד הפועלים בקרב העם השליט. לא כן טענו מארקס ואנגלס שהצביעו על חובתם של הפועלים בעם המשועבד להלחם ולהיאבק על עצמאות אומתם, ללא הגבלה כלשהי.

אברמוביץ נוגע גם בהבדלים בשאלה הלאומית בין גישתו של לנין לבין גישתו של סטאלין. האחרון מגדיר את האומה לפי ארבעה סימנים: שפה, טריטוריה, חיים כלכליים וייחוד פסיכי המהווים שותפות יציבה. ומכאן יצא סטאלין לשלול את לאומיותם של היהודים. אברמוביץ טוען שאין לקבל את הגדרתו של סטאלין, כי קיום אומה הוא עובדה, ומספיקה הכרת בני האומה על שותפותם. במקום לחפש את סימני ההיכר, יש לעמוד על הגורם הדינאמי המהווה את האומה. את הגורם הזה מצא ב. ברוכוב ב„תנאי הייצור" המיוחדים לכל אומה ואומה. ומכאן עליונותה של הגדרת ברוכוב על הדוקטרינות של סטאלין. מה שנחוץ הוא לא לקבוע „סימנים", כי אם לקבוע גורמים המשפיעים על התפתחות האומה. לברר את דרך השפעתם ולפי זה את סיכויי המאבק הלאומי. וכאן מביא המחבר את דברי ב. ברוכוב בנקודה הזו: כאשר תנאי הייצור הם בסיס האומה יש לכל מעמד באומה אינטרסים לאומיים משלו, הקובעים מתוך יחסם השונה לכוחות הייצור. ממילא יש לאומיות משלו גם לפרולטריון. משפוסקים תנאי הייצור להיות נוחים להתפתחות כוחות הייצור של האומה שואפים כל מעמדות האומה לנורמאליזציה של אותם התנאים, אף כי לכל מעמד ישנה דרך מיוחדת במאבק הזה.

אברמוביץ מדגיש בטעם, ש„אין לראות מקריות בעובדה שדווקא מנהיג הפרולטריון של העם היהודי המפוזר ברחבי העולם הוא שביסס את התורה הלאומית, כי דווקא הסוציא־

ליזם של העם, המדוכא ביותר והחלש ביותר בין כל העמים, הוא אשר היה מסוגל לבנות את התיאוריה המושלמת והמקיפה של הבעיה הלאומית.

אברמוביץ עובר בהמשך דבריו לבירור השאלה היהודית בחזקת שאלה לאומית על יסוד חומר סטאטיסטי מרובה בדבר הרכבה המקצועי של האוכלוסיה בארצות שונות באירופה ובאמריקה מסוף המאה ה־14 עד ימי מלחמת העולם השניה, מוכיח המחבר את אמיתות הנחתו האיתנה של ברוכוב בדבר תנאי הייצור המיוחדים לעם היהודי, הבאים לידי ביטוי בהיר במבנהו הכלכלי המיוחד. בכל תפוצות העם בולטים קווי ייחודו העיקריים: התרחקות מן החקלאות; משקל גבוה של סוחרים; אחוז ניכר של עוסקים בחרושת ובמלאכה ב„מקצועות היהודיים" האופייניים, ביחוד בענף ההלבשה. כן מאשר אברמוביץ את הניתוח של ב. ברוכוב ומוסיף גם סטאטיסטיקה הנוגעת ליישובי היהודים בצפון־אפריקה ובמצרים. אברמוביץ קובע את מגמת הדיפרודוקטיביזאציה בקרב יהודי ארצות אירופה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ומדגיש, כי במגמה הזו משתקפת ראשיתו של תהליך שהקיף לבסוף בתקופה שלאחר מלחמת העולם השניה, את כל תפוצות הגולה.

יש עניין יתר בדברי אברמוביץ על תנאי הייצור המיוחדים לעם היהודי הפועלים בברית־המועצות. עד ראשית החומש הראשון, כל עוד היה קיים המאבק על מקום עבודה, הביעה האנטישמיות את התנגדות האיכרים להתיישבות החקלאית של היהודים, ואת התמרמרותם של הפועלים האוקראינים, הבילורוסים, והרוסים על חדירת היהודים לבתי החרושת. עם התפתחות התיעוש פסקו גילויי האנטישמיות על הרקע ההוא, אולם הופיעו גילויים אחרים משלה על רקע התרכזותם של היהודים במנגנון הפקידות הסובייטית, במעמדות מנהלים ומהנדסים במפעלי־החרושת ובמקצועות האינטליגנציה בכלל.

וכן מסכם אברמוביץ את דבריו: בעיקבות תנאי הייצור המיוחדים קיימת „כלכלה יהודית" מיוחדת, הן בארצות הרכושניות והן בארצות בניין המשק הסוציאליסטי; כתוצאה מהכלכלה המיוחדת שלפנינו קיימת השאלה היהודית, הבאה לידי גילוי בהתחרות לאומית והאנטישמיות. המצב הזה הביא לידי ההגירה היהודית של יהודי מזרח אירופה עד מלחמת העולם הראשונה; המצב הזה הוא שעורר את התנועה הציונית.

מאמריו של אברמוביץ על השאלה הלאומית והיהודית במיוחד משופעים עובדות היסטוריות וסוציולוגיות, המעמיקות את המחשבה ועשויות להביא להעמקת ההסברה הציונית בתפוצות הגולה.

בסוף הספר באה רשימה ביבליוגראפית של כתבי אברמוביץ, שאינה מושלמת, מכיוון שכתביו פזורים על 50 שנות עתונות של התנועה הפועלי־ציונית. כמו כן באה כאן רשימת תאריכים בחייו ובפעולתו הציבורית־מפלגתית. לא ניתנה ביוגראפיה של אברמוביץ מתוך ההנחה, כי בידי הקוראים את הקובץ הזה מצוי ספרו האוטוביוגראפי „בשירות התנועה".

יוסף שהלבן

"ספר ראובן רובינשטיין"

ליום מלאת ארבע שנים לפטירתו של ראובן רובינשטיין ז"ל הופיע לזכרו הספר הנ"ל בהוצאת „אגוד יוצאי ליטא בישראל" ובעריכתו של אברהם ליס, ואני רואה אותו כאחד הספרים הביוגרפיים המעניינים ביותר שיצאו לאור בזמן האחרון בישראל, ושעלול לענין לא רק את ידידיו של ראובן רובינשטיין ולא רק את יוצאי ליטא, שהכירו מקרוב את אישיותו ואת פעלו בליטא בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, כששמו נישא אז על שפתי כל כדוברה המוכר של יהדות ליטא ונקרא „ריש גלותא" של ליטא.

ראוי גם לציין את מאמציה הרבים ומרצה ללא־לאות של רעיתו של המנוח הג' אסתר רובינשטיין, שהיתה הרוח החיה בהוצאתו של הספר הנ"ל.

הספר הוא מצבה חיה לראובן רובינשטיין ויש לקוות שתודות לו לא ישקע שמו בתהום הנשיה, כפי שזה קרה לרבים מגדולי וחשובי הישוב בישראל, כי ארצנו היא ארץ של עליה בלתי פוסקת וכל גל חדש של עולים „לא ידע את יוסף".

*

מר א. ליס — בעזרתם של מר ג. אלימור ושל ר. חסמן ז"ל — הצליח לדובב רבים מידידיו של רובינשטיין וגם לבחור מתוך אלפי המאמרים, שפרסם רובינשטיין בחייו, לתקופותיהם השונות, ולתת לספר מבנה מיוחד במינו. הספר כתוב גם „עברית" וגם „יידיש", שפתו העיקרית של רובינשטיין, ומחולק לשני חלקים — חלק א' מוקדש למאמרים על רובינשטיין, שלמרות גישתם השונה עובר בכולם כחוט השני רגש הכבוד וההערצה למנוח הדגול, וחלק ב' — הם מאמריו של רובינשטיין, הכתובים בדם נפשו ושמהם אפשר ללמד על גישתו לענינים, שעמדו בזמן כתיבתם ברומו של העולם היהודי בכלל והליטאי בפרט.

מבין המאמרים שנכתבו על רובינשטיין עלי לציין במיוחד את מאמריהם של ל. גרפונקל, עמנואל הרוסי, ג. אלימור, ר. חסמן ז"ל, י. גאר.

אינך יכול לקרוא ללא התרגשות על פגישותיו של רובינשטיין עם ל. גרפונקל, על פרידתו האחרונה ממשפחתו האהובה עליו, שלא זכה לראותה שוב, כי הושמדה ע"י האשמדאי הנאצי ביחד עם כל יהדות ליטא; על הופעתו הראשונה של רובינשטיין בפני „שארית הפליטה" בהרצאתו על ח. נ. ביאליק; על כל מה שעבר על רובינשטיין בשנות גלותו ברוסיה; על פגישותיו עם יהודים וכו' וכו', ולפלא יהיה בעינינו איך החזיק אדם זה מעמד, איך לא נשברה בו רוחו ולא טושטש „צלם האלהים" שלו.

ארבע תקופות אפשר לציין בפעולתו הציבורית והעתונאית של רובינשטיין והן:

א) תקופת פטרוגרד, בימי מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית, שבה עשה את צעדיו הראשונים כעתונאי והיה פעיל במרכז ציוני־רוסיה ובמרכז „החבר" ולבסוף — בתפקיד היועץ המשפטי של שגרירות ליטא במוסקבה.

ב) תקופת ליטא, בשנים 1923—1940, בליטא העצמאית, כעורכו הראשי של העתון המרכזי של יהדות ליטא „די אידישע שטימע" וכנשיאם של הרבה איגודים והסתדרויות ציוניות, כלכליות וכד'. בשנים אלה קנה רובינשטיין את פרסומו כעתונאי וכלוחם אמיץ, העשוי לבלי חת, על זכויות היהודים מול הריאקציה והאנטישמיות הגוברות והולכות. תקופה זו נגמרה עם כיבוש ליטא ע"י רוסיה, מאסרו של רובינשטיין וגירושו למחנה רכוז ברוסיה הצפונית.

ג) תקופת גרמניה, בשנים 1945—1948, שנות פעולתו של רובינשטיין בקרב „שארית הפליטה", כשערך את בטאונם „אונזער וועג" וארגן את ההמונים המיואשים והמדוכאים לעליה לארץ.

ד) התקופה הישראלית, בשנים מ־1948 עד מותו בשנת 1967. בישראל היה רובינשטיין

מפרסם מדי שבוע בשבוע בעתון „די לעצטע נייעס" את מאמרו השבועי על הנעשה בארץ ובעולם, אך זו היתה רק התעסקות צדדית לגביו. עיקר תפקידו היה לנהל את „המחלקה לעניני צבור" שע"י משרד הבטחון ומדי שבועים היה מפרסם את ביולטני המחלקה „לקט" בעברית ו„זאמלונג" ביידיש — שכללו את כל המידע החשוב מהנעשה בארץ ונשלחו לכל רחבי הגולה, וכל העתונות היהודית שאבה מהם את הידיעות על הנעשה בארץ.

אך גולת הכותרת של פעולתו בארץ היו שיחותיו בערבי שבתות ברדיו ל„אחיו ואחיותיו" — בישראל (וגם ב„קול ציון בגולה"), שמאות אלפים האזינו להן. השיחות האלה חיזקו את לב ההמונים, מלאו אותם בטחון ותקוה לעתיד יותר טוב, והן הן שהקנו לו את הפופולריות העצומה בקרב המוני בני ישראל — בארץ ובגולה.

עם פטירתו של רובינשטיין לא בא המשך לא לאגרותיו מטעם משרד הבטחון ולא לשיחות „ערב שבת" שלו, ויש מאוד מאוד להצטער על כך.

יהי נא הספר הזה, המוקדש לזכרו, מצבת־זכרון חיה לאישיותו ולפעלו של האדם היקר והדגול, אוהב אדם, עמו וארצות — לראובן רובינשטיין!

מ. אלישיב

מתופת אל תופת

סיפורה של צביה וילדשטיין, מאת לאה צרי,
הוצאת „תרבות וחינוך" 1971, 211 ע', ת"א.

הספרות בת זמננו, על נושאיה השונים, מייחדת מקום נכבד לשני נושאים יהודיים: 1) השואה הנאצית באירופה, 2) השואה הרוחנית של יהודי ברית המועצות, ולא מעט הם הספרים והמחקרים שנכתבו על כל אחד משני אלה הנושאים.

הספר שלפנינו, הוא נסיון, אולי הראשון מסוגו, לכרוך את שני אלה הנושאים גם יחד בספר אחד. ועל כן גם השם: „מתופת אל תופת". אכן, הולמת ביותר האימרה היפה מן האגדה, המתנוססת בראש הספר: „תנא דברי רבי ישמעאל: בשעה שיצאו ישראל ממצרים למה היו דומים? ליונה שברחה מפני הנץ ונכנסה לנקיק הסלע ומצאה שם נחש מקונן..."

*

תוכן הספר סיפור אותנטי מפי מורה בישראל בשם צביה וילדשטיין על כל הזוועות המחרידות שעברו עליה בשבעת מדורי הגיהנום, תחילה בווילנא — ירושלים דליטא, בימי הנאצים הארורים וכלה בכלא הרוסי ובמחנות העבודה הכפויה בירכתי הצפון הקר והשומם בימי סטאלין. אך אם תרצו, הרי זה סיפור ארוך מאוד של קורות האומה הישראלית כולה משך דור שלם! ברם, קשת המוראים האיומים המתוארים על פני 200 דף ומעלה של הספר רחבה מאוד, וכמוהם רב גם סבלה של המספרת כאדם, כיהודיה ואף כאשה בקרב בריות כה שפלות עד היסוד. אכן, אין טעם וגם אין כוח נפשי לחזור ולגולל בפני הקורא את כל אשר עבר עליה. די לצטט משפט אחד, למשל, כדי לעמוד על סבלה הרב כיהודיה, שקיבלה חינוך דתי לאומי „בבית אבא — באוירה של תורה וחכמה שכולה יהדות". „חג הפסחא הקתולי התקרב, הכומר התעתד לבקר באחוזה, (שם מצאה מקלט־מה כמורה לילדי הגויים) ולשמוע וידוי מפי בני הבית". „כיצד תבחינו בבואו? שאלתי את בעלת הבית", הרי אינך בת כפר — ענתה לי הגברת — הפעמונים אשר לצוארי הסוסים מצלצלים ומבשרים לנו שהכומר עומד לבוא, ואנו מזדרזים ויוצאים לקדם את פניו"... המספרת ממשיכה לספר: „יום אחד בשבתי עם הילדים שקועה מאוד בלימודים, הגיע לפתע לאזני צלצול הפעמונים... זינקתי ממקומי ובזריזות בלתי רגילה פרצתי מן החדר והתחלתי לרוץ לעבר היער, כשאני מתרחקת מן הבית. לא חפצתי להתוודות בפני הכומר. מצד אחד פחדתי שמא 'כיר בי שאיני נוצריה, ומאידך פעלו עלי זכרונות מבית אבא והחינוך היהודי שהיה מושרש עמוק בקרבי... היה זה אחד הרגעים הקשים ביותר של חיי" מסיימת המספרת את הקטע הזה.

והנה שוב קטע אחר מפי המספרת לאחר שניצלה בנס ונשארה בחיים וקמה מתחת לעריסות החללים יורדי בור ב„אקציה" נאצית בווילנא ומצאה לפניה סוף־סוף את „המלאך הגואל" בדמות הצבא האדום — המשחרר, והיא מספרת: „במכונית הפתוחה ניצבו חיילים סובייטיים וביניהם אחד בעל דרגה צבאית גבוהה, ואמר אליה: ‚עלי!' מרחוק נראו ענני עשן מתמרים ועולים, וילנא בערה באש... הקצין רם המעלה, אשר הבחין בי ובמבטי אשר נגעץ קדימה, שאלני: ‚לאן את מסתכלת כך, בלי הרף?' — ‚אל עירי אהובתי, וילנא — עניתי לו, עירי ההרוסה והחרבה'... אכן, ענה הקצין — ‚הגרמנים עוללו רעה רבה וביצעו תועבות רבות, אך דבר אחד טוב התחילו לעשות ואותו לא סיימו'... מהו הדבר הטוב, אדוני, אשר אותו עשו הגרמנים? שאלתי. והוא אמר לי: ‚הם התחילו לחסל את היהודים אולם לא הספיקו לגמור עם כולם'. אכן, מה רבה היתה האכזבה המרה בלבה האכול כאב וסבל, כאשר שמעה זאת מפי אלה אשר כל כך ציפתה לראותם...

*

רבים השואלים: מנין הכוחות הנפשיים לעמוד בפני כל־כך הרבה סבל ועינויים? תשובה לשאלה זו אפשר למצוא בסיפור חסידי: מעשה בהרב מאפטא, זכר צדיק לברכה, שפעם נכנסו אליו תלמידיו־חסידיו ומצאוהו יושב ובוכה. כולם ראו כן תמהו, אך לא סיפק להם הכוח הנפשי לשאול לפשר הדבר. רק אחד מהם, הזעירא דחבריא, הרהיב עוז בנפשו ושאל: „למדנו רבנו, בכיה זו על שום מה?" על כך ענה הרב ואמר: „רואה אני בעיני רוחי את כל הסבל הרב, התלאות והצרות בהם יתנסו היהודים על סף הגאולה". חרדה עמוקה אחזה שוב את לב כל התלמידים, אך כמקודם נשארו תקועים במקום מבלי כל יכולת להוציא אף הגה מפיהם, אבל האחד ששאל המשיך לשאול: „היתכן, כי הקב"ה יביא כל־כך הרבה צרות קשות על עמו ישראל, שלא יכלו לעמוד בפניהם? — על כך נאנח הרבי ואמר: „התדע בני, מה הן הצרות הרבות והקשות, שבני ישראל מסוגלים להתנסות בהן ולעמוד בפניהן!" והוא סיים: „על אלה אני בוכיה"...

על המספרת צביה לידשטיין אפשר לומר: אכן, היא התנסתה בכל אלה ועמדה בפניהם! בכל התנאים האכזריים ואלה ידעה לשמור על הצלם האנושי, עמדו לה תכונותיה האישיות: אומץ רוח, לב רחום, מורה בכל נימי נפשה החדורה באהבת הילד, וכן באהבת העם והארץ — ועל הכל החינוך המעולה שקיבלה „בבית אבא". — למרות היותה שבורה ורצוצה, לא עזבה צביה את גיא ההריגה ודאגה לאסוף את ילדי ישראל, הבודדים שנשארו תועים ביערות, בכנסיות, במנזרים ואצל גויים, הקימה בית־יתומים ובית ספר, בו הכניסה בהם רוח חיים, ב„עצמות היבשות" האלה... ולבסוף זכתה גם לעלות לישראל וגם כאן עבדה כמורה־מחנכת ופעילה צבורית — גם יחד.

ברוך בר־תקוה

בגלות סיביר

רבים הם הספרים שכבר נכתבו ועוד יכתבו על מחנות־הכפייה הסובייטיים. ועדיין אין זו אלא התחלה בלבד, כי לסבל אין גבולות ואין גבול לסאדיזם ולאכזריות האנושית. משום כך כל ספר וספר על המיוחד והייחוד שבו אינו בא אלא לגלות טפח ממסכת ההתבהמות האנושית. אך בגשתנו לקרוא ספר מעין זה אנו מחפשים קודם כל מתחת למעטה העלטה את ניצוצות האור שמגלה האדם, כדי לפזר ולקרוע במידת מה את מעבה האופל, ניצוצות אור אותם הוא מלבה ללהבה מאירה ומחממת, הודות לה הוא נשאר בחיים על אף כל מדורי הגיהינום הסובייטי־סיבירי שתפקידו להשחית כליל את צלם האדם. ואותם ניצוצות אור מצויים גם בספר שלפנינו * בו מגולל המחבר שנתנסה בגלות סיביר, קורותיה של משפחה יהודית־ציונית שהוגלתה בתקופת מלחמת העולם השניה לערבותיה המושלגות של סיביר „בעוון" ציונות.

בפרקים הראשונים שבספר מתוארת העיר לידא שבפולין עד לתקופת הכיבוש הרוסי. ראוי להזכיר בפרקים אלה את תיאור כניסתו של המנהל היהודי החדש לבית־הספר העברי לאחר השתלטות הרוסים. תמונה רודפת תמונה וכל אחת עולה במתח הסיפורי־הציורי שלה על זו שקדמה לה.

אך התמונות החזקות ביותר הן אלו הקשורות בגלות סיביר. הנה לפנינו תמונה כיצד הובא לגלות סיבירית משלוח ראשון של צ'צ'נים מהרי קווקז הטרופיים: לבושים בגדי קיץ דקים הגיעו, רועדים מקור. בנעלי הקיץ הקלות שלרגליהם, במטפחות הצבעוניות הגדולות, בשמיכותיהם הבלויות והקרועות שניסו להתעטף ולהסתיר מערומיהם, בסירי הנחושת וכדיהם הגבוהים־צרים, במבטם התוהה, המביע כאב ויגון — דמו לתושבי כוכב לכת אחר ורחוק.

והנה תאור „החוטוֹר" (יישוב זעיר בלב יער) בילופיורובקה. בתים עשויים עפר. תושבי המקום בונים בעצמם בקתותיהם אלה. הם מורידים גושים גושים של שכבת האדמה העליונה של הערבה המגודלת עשב ובאלה הם מקימים את ביתם. יערות ליבנה עבותים וקמאיים מקיפים את הכפר, ודומה שכף רגלו של אדם טרם דרכה בהם...

בלילות היו חוטבי העצים מצטנפים תחת שמיכותיהם הקרועות, מתאמצים להתגונן מפני הקור הפושט והולך. בהשכמת הבוקר, בערפל סמיך, קמים ושמים גזרי עץ על הגחלים הלוחשות כדי להתחמם קצת בטרם יום עבודה מפרך. אחר כך נוטלים כליהם ופורשים לעבודה, כל זוג לעברו.

ונשאלת ומתעוררת במיוחד השאלה, כיצד החזיקו מעמד בתנאים לא־תנאים אלה הגולים היהודים־הציונים. על כך נוכל ללמוד מתאור אחד ממחנות העבודה. בריגדה של גברים שעסקה בעבודות חפירה וסלילה.

עבודת נמלים רוחשת וסואנת, קולות אדם והלומות כלי עבודה מתערבבים יחד להרמוניה של עמל.

בערבי יום ראשון בוקעת מאוהלם שירה עגומה צרודה. זו שירת אסירים נוגה, מתרפקת ומתגעגעת אל אשה וילדים החיים אי־שם או שכבר אינם בחיים. השירה מספרת על קשרי משפחה שנותקו, על אהובה שבגדה, על כפר מולדת רחוק וחמים, על מחנות אסירים הממלאים את הארץ, על סבל האדם המתענה:

---

* יצחק גנוז — במעגלי הדובה, תל־אביב 1971, 202 עמ'.

העבודה היא מעל לכוח.
אין אוכל, אין בגד, אין גג־צל
ואם את המכסה מלאת
שלוש מאות גרם לחם תקבל.

עונה לעומתו קול בעגמת ייאוש:
נשיר על קולימה, אחים לצרה,
נשיר על מחנה עבדים.
לשמש אין חום
לה רשע וחרון,
אין ריח לפרחים ולב לנשים,
נשיר על קולימה, אחים...

לתוך הקולות הנוגים הללו משתרבב מאוהל היהודים צליל נוגה ומתרפק:
על אם הדרך, שמה מתגוללת
שושנה הכלילת עיניים.
נהדפת מסער, עלה נובלת,
שוכבת פה מיומיים...

והיא מתחננת לכל נוסע:
אנא אישים חנוני!
שמרו צעדיכם אותי מנגוע,
פן ברגל תרמסוני!

וכל עוד בוקע ועולה צליל זה מגרונות יהודים, לא כלו כל הקציז ולא פסה עדיין התקווה, המחממת לבבות וידיים שקפאו אי שם בקור ובשלג. בכוחו של ניגון זה החזיקו מעמד רבים מאחינו ובעזרתו עברו את ערבות סיביריה המושלגות, והגיעו עד הלום. ועליהם מסופר בכשרון רב בדפי ספר זה.

אלכסנדר מנור

מוסקבה, רחוב ניקיטסקי 9

לזכרה הברוך של מרים ליין

„יעדער ווייס דאָך, גרויס און קליין,
אַז אויף ניקיטסקע ניין
ווויינען דאָך די שוועסטער ליין
מיט אַ גייסט אַ פרייען.
יעדן אָוונט איז דאָך דאָרט
אַ רענדל פאָר אַ שטיקל אָרט"

— כך כותבת לאה ליין (רפאלי־צנציפר) באחת מהפארודיות שבחוברת שלה „אומלעגאַלע לידער" (שירי מחתרת) שיצאה לאור לא מזמן בתל־אביב. עשרה שירים־פארודיות, באידיש וברוסית, שבחוברת מתארים בפשטות עממית את חיי המחתרת של החברים הפעילים במפלגה העממית הציונית („צעירי־ציון" — „התאחדות") וחברי „החלוץ" (הבלתי־ליגאלי) בשנים 1923—1926.

לאה ואחותה מרים ז"ל באו למוסקבה, במטרה ללמוד, מהעיר נאַבאַל, מחוז ויטבסק (בילורוסיה) — ובמהרה נעשה החדר שלהן מרכז ציוני ידוע בקרב חברי התנועות הללו בערי רוסיה הגדולה, ושמו הגיע עד לקאוקאז וסיביר. השירים נפוצו והיו מושרים רבות, בניגונים של שירי חסידים ושירים עממיים יהודיים ורוסיים, גם בפי ציונים גולים בבתי־סוהר ומחנות אסירים ברחבי סיביר, אסיה התיכונית ובחבל אוראל. היה בשירים אלה משום התגברות על מצבי־רוח קודרים ומשום התפרקות זעם ולעג על הרדיפות והגזירות של השלטון הסובייטי על התנועה הציונית, על הג.פ.או (המשטרה הפוליטית) וה„ייבסקציה" (המחלקה היהודית של המפלגה הקומוניסטית).

„איך בין פון יעווסעקציע געשיקט"

— נאמר בשיר „דאָס לעצטע וואָרט" (פארודיה על שירו של ח. נ. ביאליק) בשמו של טשערטאק, חוקר ה„ג.פ.או." בעניני הציונות במוסקבה —

„זי האָט געזען, איר לעבט געשטיקט,
זי האָט געזען, איר גייט אין בארג
און ווערט פון טאָג צו טאָג מער שטאַרק, —
און אַנגעשטרענגט האָט זי די האַנט,
און אַנגעוועגדעט האָט זי די מאַכט,
און זיך אַן „געפעאו" דערמאַנט —
און מיך, טשערטאק, צו אייך געבראַכט.

און „געפעאו" אַזוי זאָגט מיר:
„נעם אין אַגענטן אַן אַ שיעור
און שטעל אַוועק ביי יעדער טיר,
און גיי זיי נאָך פון טראָט צו טראָט
אין אַלע שטעטלעך און אין שטאָט!"...

און פול געמאַכט די וועג מיט „שפיקן"[1],
וואָס גיכער, גיכער אייך דערשטיקען,
אַרומרינגלען אַזוי ווי שלאנגען...
מיט מיר אַ גאַנצע ריי אַגענטן,

1) „שפיקן" — בלשים.

באַווייזן זיך פון אייך וועט אייגער —
און גלייך אים וועלן מיר פאַרפּנטען.

איך גיי, איך קום, איך טראָג אַן ארדער
ביי אייך צו פאַנגען די נשמה,
איך בין געשענקט פון גאָט מיט שלעכטס,
מיט שלעכטס, אכזריות און נקמה...

טאָ ווייסט־זשע, אומגליקליכע, ווייסט
וואָס „געפּאַאָ"און טשערטאק הייסט!
איך האָב אַ תּפיסה, אַ פאדוואל [2],
וווּ זיצן וועט איר איבעראַל...

נאַרים, טורוכאנסק און אויך אוראַל [3].
כ'האָב איזאליאטאָרן [4] אַ פּאָר,
וווּ זיין וועט איר דריי לאַנגע יאָר, —
דאָס איז אַ קבר, וווּ באַגראָבן
זייט איר לעבעדיקערהייט, —
דאָס איז נישט קיין לעבן
און נישט קיין טויט...

אלה דברי זעם.

ודברי־לעג:

אַז מערזשין [5], דער „יעוסעק"־מלך,
איז געוואָרן לוסטיג, פריילעך,
האָט ער אַנגעטאָן די היטל
און געפּונען זיך אַ מיטל
און געשיקט נאָך דער חברה „געפּאַאָ".
אַז „טשעקיסטן" [6] און אגענטלעך
האָבן געאַרבייט אויף פּיס און הענטלעך,
האָבן זיי געזוכט, געפּארעט...
און געפּאַנגען ציוניסטעלעך אַ סך.

און אַז מערזשין, דער „יעוסעק"־מלך,
איז געוואָרן זייער פריילעך...
האָט ער אַנגעטאָן די ברילען
און געגומען שרייבן, בילען...
און אין שטעטלעך און אין שטעט
אַ בהלה איז געוואָרן מיטאַמאָל,
און „אַבלאַווּעס" [7] מיט אַרעסטן
פון דעם קלענסטן ביזן גרעסטן...
איז געוואָרן לוסטיג, פריילעך
אונדזער ליבער „יעוסעק"־מלך
און געזונגען זיך דעם „אינטערנאַציאָנאַל".

---

2) „פאדוואל" — מרתף.
3) נאַרים, טורוחאנסק, אוראל — מקומות גירוש ברוסיה האסיאתית.
4) „איזאליאטארן" — מחנות בידוד.
5) מערזשין — אברהם מרז'ין, מראשי ה„ייבסקציה", הצטיין בשנאתו הארסית לדת ישראל, לשפה העברית ולציונות. „חוסל" עם רבים מחבריו בסוף שנות השלושים.
6) „טשעקיסטן" — סוכני הג.פ.או.
7) „אַבלאַווּעס" — מאסרים המוניים.

השירים מתארים גם את חיי המחתרת פנימה, בדירתה החשאית:

„וועמען טרעפן וועט איר דאָרט,
וועל איך אייך באַלד זאָגן"...

— והשיר מפרט בהומור את המתמידים בניקיטסקי 9: רופאים, סטודנטים לרפואה, לכימיה, סופר (אַ „אידישער דיעמיאַן", משורר־המהפכה, רוסי, שהיה אז פופולארי), אשר

„אַ לידל צו מאַכן איז אים ניט שווער,
האָב נאָר געדולט און הער",

והעיקר חלוצים „פון גאַנץ ס.ס.ס.ר.", ובראשם „שמוליק מיט די לאַנגע האָר (הוא שמואל שניאורסון ז"ל) און „מיט אים אַ האַלבע טוץ חברים פון מרכז חלוץ".

„דער טיש איז תמיד דאָרט געגרייט
ממש כיד המלך:
קאָרטאָפל, הערינג, וואבלע [8], ברייט, —
מען רייבט די סעודה פריילעך.
מען רעדט, מען שמועסט מיט פאַרגעניגן,
מען כאַפט דערבייַ אויך צו אַ ניגון",

ובניגון כרוכים דברי־נחמה ועידוד לחברים הנמקים בבתי־סוהר ובמקומות גירוש:

„נישט געדאגאט, חבר ליבער,
גלויב, נישט ווייט איז שוין די צייט,
ווען אויך פאַר אונדז די זון וועט שיינען
און מיר וועלן זיין באַפרייט.

טאָ הויב־זשע מוטיק דעם קאָפּ ווידער, —
נישט דורך טערן, נישט דורך שרעק,
נאָך דורך אַרבעט און טיף גלויבן
דערגרייכן וועלן מיר דעם צוועק!"

מי היו באי ניקיטסקי 9?

קודם כל היו באים ומתכנסים כאן צעירים וצעירות מאלה שבאו למוסקבה ללמוד או לעבוד מערים ומעיירות שונות בבילורוסיה ואוקראינה, כ־60—70 במספר, לא כולם בעת ובעונה אחת, שכן היו ביניהם שנאסרו בזמנים שונים ובמקומם באו אחרים. כן היו באים לניקיטסקי 9 „חברים מהפרובינציה", אם שליחים מסניפי „צעירי ציון" ו„החלוץ" מערי רוסיה המרכזית ומערים ועיירות בבילורוסיה ובאוקראינה, ואם חברים שהיו באים למוסקבה בעניני המוסדות והמפעלים בהם עבדו — אלה ואלה היו באים לשם קבלת אינפורמציה על המתהווה במפלגה וב„החלוץ", על המתרחש בתנועה הציונית בחו"ל, ובעיקר לשמוע על הנעשה בארץ־ישראל. לחברים אלה היו מוסרים, לשם העברה לסניפי המפלגה, עתונים וקטעי־עתונים מארץ־ישראל (לרוב „הפועל הצעיר") ומאירופה (לרוב „די אידישע שטימע", שיצא לאור בקובנה (ליטא) ו„ראזסוויט", שבועון ציוני בשפה הרוסית שיצא לאור בברלין ואח"כ בפריס) [9], וכן הביולטין „בשעה זו" וכתב־עת „הארץ והעבודה", בטאונים בלתי־לגליים של מפלגת „צעירי־ציון"־„התאחדות", שיצאו לאור, מדי פעם בפעם, במוסקבה, בשפה הרוסית [10].

---

8) וואבלע — דג מלוח מיובש.

9) כמובן שהיה צורך לארגן קבלת העתונים אלה מחו"ל בדרך־לא־דרך.

10) מערכת בטאוני המפלגה היתה מתכנסת, בדרך כלל, במקום אחר, בדירתו של גבריאל גיברמן ז"ל. מיתקן ההדפסה הפרימיטיבי היה נודד לעתים קרובות ממקום למקום. היו נזהרים מלהביא לניקיטסקי 9 עתוני חו"ל וכתבי־עת של המפלגה. ברם לא תמיד הקפידו על כך. לעתים נערכו פגישות בין העורך, המתרגם, המדפיס והמפיצים גם בניקיטסקי 9.

במה עסקו בניקיטסקי 9?

מדי שבוע בשבוע (ולעיתים גם תדיר יותר) היו מקיימים כאן הרצאות וויכוחים חמים על נושאים ציוניים וארצישראליים. כיום, בפרספקטיבה של הזמן, נראה כי מידת חום הויכוחים עמדה בדיספרופורציה בולטת למידת הידע בנושאים בהם דנו: על ההבדל בין „הפועל הצעיר" לבין „אחדות־העבודה", על „קבוצה גדולה", „קבוצה קטנה" ו„מושב עובדים" (הדיון באלה עמד בסימן „או־או"), על מקומם של הקואופרציה והמשק הפרטי בא"י, על חלוקי־הדעות בין וייצמן לבין ז'בוטינסקי בשאלת הקמת הסוכנות היהודית וביחס למדיניות הבריטית וכו'. והרי כל כך מעט ידענו ועוד פחות יכולנו להבין משהו בעניינים אלה!

הלקח הגדול של המתמידים בניקיטסקי 9 היו, כאמור, רופאים צעירים, סטודנטים בפאקולטות שונות, ובפגישתם הם לא החמיצו אפשרות להעשיר איש את רעהו בחילופי ידע ולעתים קיימו, לפי כך, הרצאות על חידושי המדע (בפיסיקה, כימיה, רפואה וכו').

התקיימו גם מסיבות־חג, הרצאות על נושאים ספרותיים, היסטוריים, כלל־פוליטיים — כל זה סביב „הבורז'ויקה"[11], בלוית הלצות ושירים (לרוב שירי חסידים) כדרכם של צעירים. החדר — שלא כדרכי מחתרת — היה פתוח לכל מי שיבוא בלוית חבר מוכר במקום ולכל שהביא מכתב בחתימה מוכרת או ע"פ ה„פארול" (הסיסמה). בא חבר ממרחקים ואין לו מקום־לינה במוסקבה — סר הוא לניקיטסקי 9 וימצא שם מקום להניח את הראש וכן „סעודה כיד המלך", ורק מי שזכה במוסקבה הקרה והרעבה לכוס תה, פת לחם או תפוח־אדמה צלוי („בבגדי שרד"), ידע להעריך כראוי את טעמם של המטעמים האלה ואת ההוצאות והמאמץ הכרוכים בהשגתם. מוכרח הבר להחליף מיד את מקום מגוריו (אם משום שדירתו הוחרמה או שנתגלה מקום מחבואו) — בניקיטסקי 9 ימצא תמיד מקום לינה, אם על אחת הספות, בצד חבר, אשר גם הוא בא ללון כאן (ויש שאין שניהם מכירים איש את רעהו), ואם על השולחן, על מספר כסאות צמודים או על הרצפה (החדר היה גדול למדי). צעירים היו אנשי ניקיטסקי 9, מלאים מרץ, אמונה, ידידים טובים איש לזולתו, נועזים ואידיאליסטים וכל קושי ואי־נוחיות נתקבלו בלב קל ובהתיחסות פילוסופית.

מחתרת... זה מושג חמור. מחתרת נראית כמשהו סודי מאוד, חשאי ביותר, מתוח ונורא — כל אלה הגם מושגים שלניקיטסקי 9 כלל לא הלמו. גילם ותכונותיהם הרוחניות של הצעירים והצעירות שהיוו את גרעינה של חבורת ניקיטסקי 9, הטילו את רושמם על אופי התנהגותם: זה היה כעין מיזוג של מסירות ואידיאליזם ללא גבול עם קלות־דעת וחוסר זהירות הנדרשת במחתרת. הדיירים בחדרים הסמוכים ואף השכנים בשאר הדירות, ובעיקר השוער והחצרן[12], לא יכלו לא לשים לב על כך שבחדרן של שתי „החברות הסטודנטיות" מתרחש משהו לא רגיל: באים אליהן הרבה אנשים ובוקעים משם קולות־דיבור ושירה.

ואכן לא לעולם חוסן:

---

11) בורג'ויקה" — „בורגנית". בשם זה היו מכנים באותם הימים תנור חימום קטן המוסק בעצים. את העצים, וכל חומר אחר להסקה, היו מביאים לעתים בני המשפחה ואורחים, בסחבם אותם מכל מקום אפשרי: היו עוקרים עמודי גדרות, שוברים ענפי עצים וכדומה. גם באי ניקיטסקי 9 לא היו נקיים מ„חטאים" אלה.

12) השוערים והחצרנים במוסקבה היו, בדרך כלל, כבימי הצאר, סוכני המשטרה הפוליטית. כך היו למשטרה הפוליטית עינים ואוזנים בכל בית, בנוסף לקומוניסטים, שחייבים היו ב„עירנות מהפכנית" לגבי כל מה שסובב אותם.

„ס׳האָט זיך דערוווסט דער דאמקאם[13]
האָט מען אונז געזומען יאָגן...
איך פרעג אייך, ברידער, זאָגט־זשע מיר,
וווּ קען מען קריגן אַ קוואַרטיר"...

לא היה צורך ללאה לחפש דירה, דאג מישהו לשכן אותה תחילה במרתף של ג.פ.או. וב„לוביאנקה", אחר כך בתא־ליחיד בבית־הסוהר בבוטירקי[14], ולבסוף במקום גירושה בכפר בחבל אוראל.

ה„ברידער" לא יוכלו לעזור לה כבקשתה: גם הם שוכנו בדירות דומות ופוזרו לבתי־כלא ומחנות אסירים ברחבי אמא־רוסיה — והמחתרת חוסלה „באופן טבעי", באין מי שיקיימה, והיא נשארה מנגינה נוסטלגית בנפשם של האסירים והמגורשים לערבות סיביר ותורכסטאן, ובזכרונם של רבים מהם שעלו לארץ־ישראל.

עם זאת, במבט מפוקח לאחור, אי אפשר שלא לפסוק כי חוסר זהירות אלמנטרית וקלות־הדעת (אם לא יותר מזה) שגילינו בימי ניקיטסקי 9 סייעו לא במעט (שלא מרצוננו, כמובן) לג.פ.או. במלאכתה נגד התנועה הציונית.

מר להודות בכך, אבל, סבורני, חובה היא הדבר. תיאור בלתי מאוזן של העובדות, גלוריפיקציה כללית, יתכן כי יש להם שורש פסיכולוגי, אך הם לא ישרתו את האמת ההיסטורית.

✶

מה היה גורלם של אנשי ניקיסטקי 9?

שנים־שלושה מהם נשארו ברוסיה, שלושה־ארבעה מתו בבתי־כלא ובמקומות גירושם, אחד היגר לדרום־אפריקה וכעבור שנים רבות הגיע לישראל. לכ־50 איש ניתן לעלות ארצה, אם כתחליף לעונש־מאסר או לגירוש, ואם לאחר שריצו את העונש שהוטל עליהם. אחד עלה ארצה, לא נקלט — וירד לרוסיה.

אחד,שמואל שניאורסון ז״ל, ראש החלוץ הבלתי־ליגלי ברוסיה, עלה ארצה ושב לרוסיה בשליחות התנועה, במטרה להמשיך לפעול בקרב „החלוץ". זמן קצר לאחר שובו נאסר ומת בבית־הכלא (או בגירוש) בנסיבות שאינן ברורות די צרכן.

החברים שעלו ארצה היו פעילים בשטחי חיים שונים וקיימו תפקידים מקצועיים וציבוריים מכובדים וחשובים. כ־25 איש מהם נפטרו, ו־25 עדיין שומרים בלבם את זכר הימים היפים של עלומיהם, עת השקיעו את חייהם במאבק עקשני לשמירת הגחלת הציונית, שכה רבים וחזקים פעלו לכבותה — וניקיסטקי 9 היה אחד ממרכזי המאבק הזה[15]. צר מאוד שרגש נעלה זה מהול בהרגשה שבצד אחריות לאומית וציונית גילינו אז גם לא מעט מחדלים שניתן אולי להצדיקם רק בכך שהיינו צעירים מאוד, בגיל 20—25 שנים. (הקשיש ביניגו ספק אם גילו הגיע ל־30). ברם מאידך ודאי הוא כי רק גילם הצעיר הוא שנתן לאנשי ניקיטסקי 9 כוח ועוז לעמוד על ציונותם ולעשות למענה בתנאים הנוראים של הימים האכזריים ההם — בימי המחצית הראשונה של שנות העשרים ברוסיה הקומוניסטית.

---

13) „דאמקאם" — „ועד הבית", שנבחר להלכה על־ידי דיירי כל בית, אך למעשה נתמנה על־ידי הקומוניסטים, באישור הועד המפלגתי האיזורי של השכונה.

14) „לוביאנקה" ו„בוטירקי" — בתי־סוהר במוסקבה.

15) במוסקבה היו קיימות גם מחתרות ציוניות אחרות: של הציונים הכלליים, של צ. ס. (ציונים־סוציאליסטים), של „החלוץ" הליגאלי, של תנועת הנוער הציוני וכו'. חובה לציין כי שעה שכל התנועה הציונית, על כל זרמיה, הוכרזה לקונטר־מהפכנית ועוינת והשלטונות גזרו על כולם השמד וכרת, היו היחסים בין הזרמים הציוניים השונים מתוחים ושררו ביניהם יחסי זרות וחוסר־אמון, ולא היה קיים ביניהם כל שיתוף־פעולה.

פנקס קרינקי

לכל אחד מספרי הזכרון לקהילות ישראל שחרבו בשואה יש לכאורה מתכונת אחת: סיפור תולדות הקהילה, זכרונות של יוצאי הקהילה על החיים בה לפני מלחמת העולם הראשונה, בין שתי מלחמות עולם, ומדור מיוחד של זכרונות מימי חורבנה של העיירה. גם האספקלריה החברתית היא דומה: חרדים ומשכילים, חסידים ומתנגדים, בונדאים וציונים, תנועות נוער, בתי־ספר וכו'. אין צורך לומר שלמרות אי־דיוקים וטעויות מהווה ספרות היסטורית־עממית זו מקור יחיד במינו לתולדות ישראל באירופה בדור שלפני השואה ובשואה עצמה, מקור שיש לדעת איך לנצלו בבוא העת לערוך את המחקר ההיסטורי של אותה תקופה.

ובכל זאת יש לכל קהילה וקהילה משהו המייחד אותה משאר הקהילות. הנה לפנינו ספר הזכרון לקהילת קרינקי *, עיירה קטנה ששכנה במשולש ביאליסטוק־גרודנא־וולקוביסק, ומספר תושביה עמד — כל אותו יובל השנים שלפני חורבנה — על כ־3500 נפש, שהיוו כ־70% מכלל תושבי העיירה. עמד — משום שכל אותה תקופה נמשכה הגירתם של רבים, וביחוד מבין הצעירים לארצות הברית, לארגנטינה, לאורוגוואי, לאוסטרליה — והעיקר — לארץ־ישראל, שבה מתגוררים כיום כ־250 מיוצאי קרינקי; שוב אותה גלריה של טיפוסים מרבנים, עסקנים, מנהיגי פועלים ועד לאנשי העולם התחתון והמשוגעים הסובבים ברחובות; שוב אותן כיתות ומפלגות, ובכל זאת — משהו מיוחד.

והמיוחד בקרינקי הוא קודם כל היותה עיר של פועלים יהודים, עמלי כפיים ועוסקים במלאכה קשה ומפרכת — מלאכת הבורסקאות. תאור תחילתה של מלאכה זו, התפתחותה לתעשיה גדולה, ירידותיה ועליותיה עד פרוץ מלחמת העולם השניה — כל אלה יש בהם משום תרומה חשובה לתולדות העבודה והמלאכה היהודית, והוכחה נוספת שאין יסוד לאותה התדמית המקובלת על היהודים בגולה כהולכי בטל ורודפי רוח.

ובקשר אמיץ לכך — תנועת הפועלים היהודית בקרינקי, שבראשה עומד, כמובן, ה„בונד", אולם המיוחד שבה — התנועה האנארכיסטית היהודית, שאחד ממרכזיה היה בקרינקי. אף זה פרק שלא נחקר ולא נכתב כראוי. מי לא שמע על הירש לקרט, אותו בונדאי שעלה לגרדום לאחר שהתנקש בשר־הפלך של וילנא? אבל הנה מסופר בספר זה על אותו אנארכיסט בן שבע־עשרה ניומקה (בגימין) פרידמן, שאיבד עצמו לדעת תוך קרב עם השוטרים, לאחר שהרג את מנהל בית־הסוהר בגרודנה, שהתעלל בפועלות יהודיות שובתות (ר' עמ' 201—202). מאחר שלא נמצאה מפלגה שתאמץ את זכרו — נשכח שמו ולא נודע.

עם דיכוי המהפכה הרוסית הראשונה נפסקה התנועה האנארכיסטית, אבל יש לראות את המשכה בתנועה הקומוניסטית. אף חלקם של היהודים בתנועה זו, לא רק בברית־המועצות, אלא בשאר ארצות תבל — לא נחקר, ואין לשער את קרבנות החינם שהעלה מיטב הנוער היהודי על מזבחו של „האל שהכזיב".

אף כאן מתלבטת דמותו של משה סלפאק, חניך בית־ספר „תרבות" בעיר, שהצטרף לתנועת המחתרת הקומוניסטית בן 16 שנה, התענה שש שנים בבית הסוהר הפולני, עמד בראש קבוצת פארטיזנים יהודית בימי השואה, ואיבד עצמו לדעת, כאשר עמד ליפול פצוע בשבי הגרמנים (עמ' 313—315).

ולאחר כל זאת היתה קרינקי עיירה ציונית ועברית. מלא ענין הוא תאור מערכת החינוך העברי ששגשגה בקרינקי בין שתי מלחמות עולם, והיתה יסוד נאמן לתנועות

---

* דוב רבין (עורך), פנקס קרינקי, ת"א 1970, 372 עמודים.

הנוער הציוניות והחלוציות ששגשגו בעיירה והן, ורק הן, שסללו את דרך ההצלה היחידה האמיתית, בהביאן מאות מבני העיירה לחוף המבטחים האחד — לארץ־ישראל.

אם לא נמחה שמה של קרינקי כליל מן העולם — הרי זה בזכות עמלם של אותם מורים עבריים, של אותם בני נוער מסורים, שהמשיכו את קיומה הפיזי והרוחני של קרינקי על אדמת אבות.

וכל זה רק חלק, רק מעט מהרבה מהמצוי בספר זה, מצבת זכרון נוספת ליהדות מזרח־אירופה שנפלה בדם ואש.

יהודה סלוצקי

אבטוביבליאוגרפיה *

הביבליוגרפיה על כל ענפיה הפכה לצורך ראשון במעלה לכל לומד וחוקר. בשדה הספרות העברית נמצאים אנו עדיין בראשית הדרך ומעטים הם לעת עתה העוסקים במקצוע זה הנראה לכאורה יבש ומשעמם. מאידך גורמים גידולה של העתונות וריבויים של כתבי־עת ומאספים לפיזורו של החומר הספרותי. הנה הלך לעולמו השנה יקירנו ברוך קרוא ז״ל, ומי ידע ומי יקיף את אלפי הרשימות, המאמרים, הביקורות שכתב בכל שנות עבודתו הספרותית?

על כן ראוי לברכה ד״ר צבי הרכבי שטרח ורשם את כל אשר כתב בשנות תר״ץ—תש״ל וריכז, בעזרתו של מר ישראל תא־שמע, קרוב ל־1100 ערכים, ובהם ספרים וקבצים שערך, ומאמרים ורשימות, הערות ותיקונים. ומהם רבים שבאו בלא חתימה או בפסבדו־נימים שונים. ראוי הוא ניסיון זה שרבים ילכו בעקבותיו וידאגו הם עצמם לרישום כתביהם בסדר ראוי.

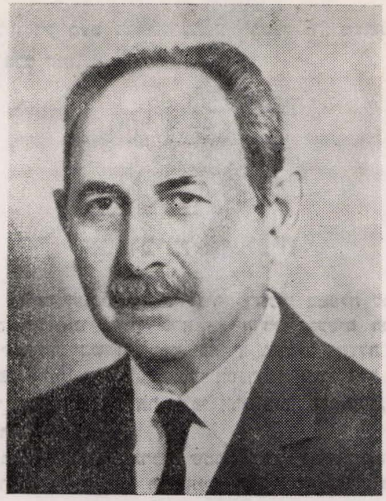
בין הפריטים הרבים הבאים ברשימה ראוי לציין את אלה הנוגעים לחייהם של היהודים ברוסיה בעבר ובהווה. כמו הרשימות על קהילת ״יקאטרינוסלאב (מס׳ 365, 488, 505, 878, 1010), על משפחות הרכבי ומשכיל־לאיתן (346), על אברהם אליהו הרכבי (584, 634), מתתיהו שטראשון (875), יהודה סולודוחה (837), על הסופרים היהודים־סובייטים שנרצחו (290), על „הרב האדום״ פסחוביץ (מס׳ 195) ועוד.

יהודה סלוצקי

---

* צבי הרכבי, אבטוביבליאוגרפיה, ירושלים תש״ל, מ״ט עמודים.

יצחק אייזיק (ויסמן) בר־לוי ז״ל

עם פטירתו של אייזיק (ויסמן) בר־לוי ז״ל הלכה לעולמה דמות נדירה של אינטליגנט יהודי ועסקן ציוני וציבורי במשך עשרות בשנים, החל מהעסקנות ברוסיה הצארית ובשנים הראשונות של שלטון ברית המועצות ועד לסוף ימיו בכ״ו אלול תש״ל.

יליד העיר קמניץ־פודולסק, עיר פלך ברוסיה, בעלת אוכלוסיה יהודית גדולה, ששמרה ברובה על ערכים יהודיים־לאומיים, ובתוכה חטיבת נוער ציוני פעיל, שהטביעה את חותמה על חייה הציבוריים והלאומיים של האוכלוסיה היהודית.

בין קבוצת המנהיגים של הנוער הזה התבלט אייזיק ויסמן, בן למשפחה מסורתית, בעל השכלה יהודית וכללית רחבה, שהצטיין עוד בשנים שלפני פרוץ המהפכה ב־1917 כאחד הפעילים הציוניים הצעירים.

עם פרוץ המהפכה בשנת 1917 והכרזת הרפובליקה הדמוקרטית ברוסיה, קמה התנועה הציונית לתחייה ובעיר קמניץ־פודולסק נוסדו ארגונים ציוניים, ביניהם בלטו ארגון צעירי־ציון, ארגון הציונים התלמידים קדימה״, ארגון „החלוץ״, בתי־ספר יהודיים „ציונית״ וקואופרטיב ראשון „לצרכנו״.

אייזיק (ויסמן) בר־לוי השתתף כמעט בכל הארגונים האלה, אך במיוחד היה פעיל בהקמתה ובפעילותה של תנועת צעירי־ציון. אז נתגלה כעתונאי בעל כשרון כתיבה על נושאים כלל־יהודיים וציוניים, והשתתף בעתונות המקומית, שהופיעה אמנם בשפה הרוסית, אך היתה בבעלותם של יהודים.

ליוצאי קמניץ־פודולסק והסביבה עודם זכורים היום מאמריו הנלהבים בעתונות לרגל הכרזת בלפור והחלטת הכנוס הבין־לאומי בסן־רמו, שאשרה את זכותו של העם היהודי על ארץ־ישראל.

בתור ציוני שאף אייזיק ויסמן לעלות לארץ־ישראל, ועוד ברוסיה הצארית תכנן רכישת מקצוע לעבודה בארץ, ואמנם מיד אחר המהפכה בשנת 1917 — החליט לעשות את הצעד הראשון בכוון זה. הוא נסע לקיוב ללמוד חקלאות בטכניקום המקומי, אולם, בגלל המאורעות של מלחמת האזרחים, נאלץ לשוב לעירו. לאחר השתלטות הבולשביקים על רוסיה כולה, עבר בסוף שנת 1920 לבסרביה שהיתה בשלטון רומניה, והמשיך שם בפעילותו הציונית ובהכנותיו לעלות לארץ־ישראל.

בשנת 1921 הגיע יחד עם אשתו ובתו לחופי הארץ, אולם בשל מדיניות „סטופ אימיגרישן" של ממשלת המנדט הוחזר לחו"ל.

לאחר טילטולים רבים בקושטא שבתורכיה, הוזמן ע"י העסקן הציוני והעתונאי היהודי מר י. קלינוב לבוא שוב לקישיניוב ולהצטרף אליו בעריכת העתון הציוני „אונזר צייט". הזמנה זו היתה פרי מאמר שפורסם באותו עתון על ראיון בקושטא עם ח. נ. ביאליק, דרויאנוב ורבניצקי. ואחר היותו זמן מועט בקישיניוב שוב היה אייזיק ויסמן דמות מוכרת ופעלה בתנועה הציונית ובחיי הציבור. ב־11 למאי שנת 1924 הצליח סוף סוף לעלות עם משפחתו ארצה.

לאחר תלאות לא מעטות, כרגיל בתנאי הקליטה של הארץ באותם הימים, ולאחר תקופה מסוימת של חיים בירושלים, עבר לתל־אביב, ובשנת 1934 נתקבל לעבודה בעירית תל־אביב, שם עבד עד צאתו לגימלאות.

לדאבון לבו לא ניתן לו להגשים את שאיפתו הציונית הראשונה להיות חקלאי בארץ־ישראל. רק בתקופה מאוחרת יותר, כאשר עבר את גיל החמישים, ניסה להגשים את רצונו ולעבוד בחקלאות: הוא היה בין הראשונים שרכש חלקת אדמה בשכונת־בורוכוב, כדי לגהל משק חקלאי זעיר. המשק הזעיר הזה ובביתו הקטן מחוץ לתל־אביב העיר הגדולה, לפי המושגים של הזמן ההוא, היוו התגשמות של האידיאל אותו נשא בלבו שנים רבות מאז הליכתו ללמוד חקלאות ברוסיה בשנת 1917.

במשך כל שנות חייו בארץ התעניין בחיים הציבוריים של הישוב, וגם פרסם מאמרים רבים בעיקר בעתון „דבר" וב„הפועל־הצעיר".

כאדם הנאמן למורשת אבות, לא פסק אייזיק ויסמן — בר־לוי מלהתעניין ולעקוב בחיי היהדות ברוסיה, במיוחד בגורל יהודי עיר מולדתו; הוא היה בין המיסדים והרוח החיה בארגון יוצאי קמניץ־פודולסק ועירי הסביבה. למשימה זאת הקדיש את מיטב פעילותו ומרצו.

גולת הכותרת של פעילותו בארגון היתה יוזמתו להוצאת ספר זכרון לקהילת קמניץ־פודולסק והסביבה בשנת 1965 *. ניתן לומר שההוצאה לאור של ספר זכרון זה, שהינו תעודה בעלת ערך היסטורי ואנושי לתולדות קהילות אלו, בוצעה בעיקר תודות לאייזיק (ויסמן) בר־לוי. בחומר שבספר זה נעזר מר ליאון בלטמן, אחד העסקנים מיוצאי קמניץ־פודולסק בניו־יורק, שהוציא לאור בשנת 1966 את הספר על קמניץ־פודולסק בשפה האנגלית.

ביום כ"ו אלול תש"ל, בן שמונים ושתים לחייו הלך לעולמו.

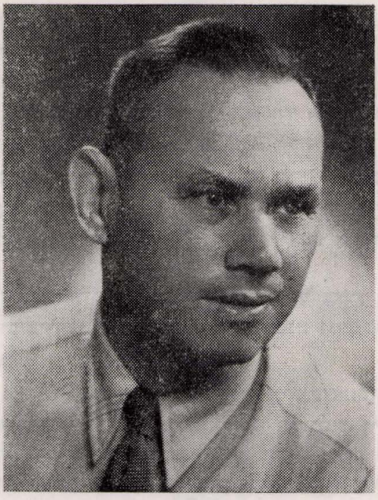
ת. נ. צ. ב. ה.

אורי מיכאלי

---

* הערכה על ספר זכרון זה ב„העבר" — כרך י"ג, אייר תשכ"ו (עמ' 197—199) „קמניץ־פודולסק וסביבתה" מאת יהודה סלוצקי.

אלכסנדר (סשה) כסלו ז"ל

סשה קיסלגוף נולד ב־1901 בכפר פיודורובקה ליד מליטופול שבירכתי קרים. הוריו היו אכרים. ב־1905 בפרוץ המהפכה נשרפו ונשדדו שדותיהם ע"י כנופיות שהשתוללו אז והמשפחה כולה נאלצה לעבור למליטופול.

בהיותו עוד נער צעיר, תלמיד בית־הספר, הצטרף לתנועה הציונית והיה בין מיסדי „החלוץ", „מכבי" ו„צעירי־ציון". ב־1918 נסע סשה לחארקוב ללמוד בפוליטכניקום וגם שם פעל בתנועה הציונית.

באביב שנה זו בא טרומפלדור לקרים ליסד את תנועת „החלוץ".

בשנת 1920 היה חשש גדול לפרעות ביהודים בעיר מליטופול ולפי בקשתו של סשה נענה טרומפלדור לבוא מסימפרופול לעזור בהקמת הגנה יהודית עצמאית בעיר ובראש ההגנה עמד סשה.

בסוף מרץ 1921 התארגנה במליטופול קבוצת חלוצים „האיכר הצעיר". סשה היה המרכז של הקבוצה. קרוב לנסיעתם (2.5.1921) נתקבלו ידיעות מהארץ על התנגשויות בין יהודים וערבים, דבר שזרז את עלייתם ארצה.

סשה גנב את הגבול בקפיצה מרכבת דוהרת מאחר שנודע לו שבתחנה הבאה מחכה לו איש ה„צ'קה" לאסרו. בעזרת זקן רוסי הגיע לבית יהודי בוילנה ומשם המשיך לוינה והתגורר בבית החלוצים. בוינה נקרא סשה לארגן קבוצת בחורים ולאַמן אותם לשורות „ההגנה" בארץ. קבוצה זו מנתה כ־50 בחורים. לפני עליתם קבלו החברים את הצעתו של סשה לקנות, כל אחד בכספו הפרטי, נשק על מנת להעבירו לארץ. בוינה נתבקש סשה למסור לאיש ששמו היה „אליהו" ושהכירו לראשונה אז על פעולת התנועה הציונית בקרים.

בבואו ארצה הצטרף סשה לקבוצת בנאים א' בחיפה. עם זאת המשיך את פעילותיו ב„הגנה". בין התפקידים שהוטלו עליו היה לבקר את מקומות הרכוז לנשק בעיר ובהדרכה.

ב־1928 הטיל ארגון „ההגנה" על סשה תפקיד מרכזי ב„הפועל" על מנת לכוון את פעולות „הפועל" ברוח ובדרך הרצויה ל„הגנה". בהמשך לכך שמש זמן מה כמרכז „הפועל" בעיר. במאורעות 1929 ידע סשה בתור מפקד אחראי לפעולות „ההגנה" בעיר לשלב גם את אנשי „העזרה הראשונה" מ„הפועל" בתפקידי „ההגנה".

אחרי המאורעות נתמנה סשה בתור מפקד הסביבה, משק יגור, נשר, כפר חסידים, כפר אתא, עכו, קרית חיים, עתלית והמחצבות.

לאחר קום מדינת ישראל היה לסשה חלק בהקמת ארגון ותיקי „ההגנה" בארץ ושנים רבות שימש חבר המרכז והועד בחיפה.

ב־1925 נכנס סשה לעבוד בהקמת תחנת הכוח בחיפה. בתחילה עבד בתור פועל. במרצו הרב ובשקידתו בלימודים הגיע לדרגת מהנדס והיה מנהל מעבדת המונים.

סשה לא הסתפק בעבודה שיגרתית בחברת החשמל וחפש תמיד שכלולים. הוא המציא מכשיר לבדיקת נתיכים, ולאחר מכן המציא שכלולים בנתיכים.

ב־1954 קיבל את פרס העבודה ע"ש קפלן על מאמציו המתמידים לשכלול ולחסכון בעבודה ובחומר, שהביאו בשנים האחרונות לשכלולים חשובים בבחינת מונים והרכבתם, בבדיקת נתיכים ועוד.

ב־1965 פרש סשה לפנסיה.

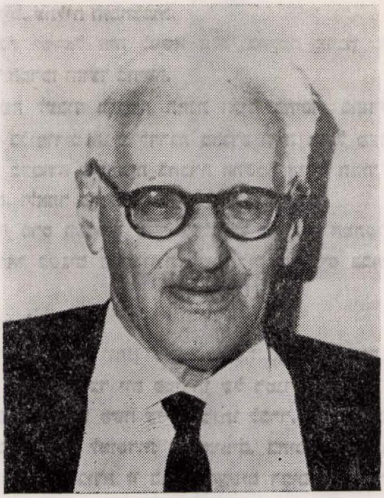
בשנת 1925 הגיע פרופסור יוחנן רטנר לחיפה ואחרי ההיכרות הראשונה התפתחה ביניהם ידידות עמוקה, שנמשכה עד יום פטירתו של רטנר ב־1966.

אחרי שרטנר נפטר נתבקש סשה ע"י אלמנתו לברר, ללקט ולערוך את כל כתבי־היד של בעלה המנוח ולמסור אותם למוסדות המתאימים. בחומר זה ראה סשה חשיבות רבה לדורות הבאים. הוא התמסר לעבודה זו במשך חדשים רבים במרץ רב ובאהבה כנה.

החומר נמסר על ידי סשה, במעמד משפחת רטנר, לארכיון בית ההגנה ע"ש אליהו גולומב ולבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

י. קנב

יוליוס מרגולין

בלי פשרות. בלי וויתורים. בלי „עיסקות" עם המצפון. כל־כולו — מרד, צעקה, נכונות למאבק נגד אותו משטר שאת מהותו הכיר תוך חמש שנות ענויים במחנות כפייה: משטר, בו ראה אוייב מספר אחד לאנושות כולה ובמישרין למיליוני היהודים אזרחי „מדינת הצדק והשוויון".

הוא היה הראשון שחזר מרוסיה הקומוניסטית לישראל ב־1946. ראה מחובתו האנושית והלאומית להזעיק את דעת הקהל במולדת ולספר על תדמיתו האמיתית של הספינקס, מאחורי השערים הגעולים.

הוא כתב בשפה הרוסית „מסע לארץ ה־ז.ק." ספר־מסמך, שהרים את המסך על הבלתי נודע בימים ההם. לא האמינו לו... בארץ לא ראה הספר אור. תרגמו אותו לצרפתית, לגרמנית, קראו אותו במחתרת בברית־המועצות. לעברית טרם תורגם.

אולי כיום זה כבר מיותר, כי שנים עברו, בא סולז'ניצין, באו אחרים, והאמת המרה הועמדה לראווה — לרשות הרבים.

היה מעריצו של ז'בוטינסקי וניסה להשמיע את קולו מעל דפי העתונות היומית, הקרובה לרוחו. אבל השתיקו אותו, כי ה„קו" היה חריף מדי, בלתי מתפשר. באותה תקופה חששו גם נושאי הציונות הצרופה להרגיז את מעצמת־העל „פן יתנקמו הדברים".

בלית ברירה כתב בעתונות הרוסית בחו"ל. בניו־יורק ובפריז ראו אור מאמריו הרב־צדדיים. סופר מחונן, בעל עין פקוחה ועט חד, הביא את דברו ליהודים ולגויים ברחבי העולם.

ובלי הבדלי הנושא — אם זה תולדות עם ישראל, מאמר פילוסופי, או סידרת „יומן תל־אביב" — כל שורה כל מלה היו חדורות שנאת המן ואהבת עמו וארצו.

בודד היה במאבקו, אך לא הרכין את ראשו, כי היה משוכנע שהצדק אתו.
דפים, דפים רבים של כתבי־יד, פרי מחשבתו היוצרת וכשרונו הספרותי, יצהיבו במגירות שולחנו, כי המוות בא מוקדם מדי, כדרכו.

*

יולי (יהודה) מרגולין נולד ב־1900 בפינסק, בה כיהן אביו כרופא עירוני ומחוזי במשך 30 שנה. ב־1925 קיבל תואר ד"ר לפילוסופיה באוניברסיטת ברלין. בשנת 1926 השתכן עם אשתו בעיר מגוריה לודז' (פולין), עם עבודתו לשם פרנסה, התמסר לעבודה ספרותית־עתונאית.

בשנת 1936 עלה לארץ ישראל.

באחד מביקוריו בלודז', בשנת 1939, נלכד ע"י המלחמה ונכלא ע"י הרוסים במחנות רכוז „כאדם מסוכן". 5 שנים בילה במחנות ושנתיים בגלות בסיביר. בשנת 1946 חזר לישראל.

האמין בהתעוררות לאומית של יהדות רוסיה והלך לעולמו בינואר 1971 כשחלום העליה הגדולה מברית המועצות התחיל להתגשם.

בלה ספקטור

אסתר פלדמן־ברזילי

בתל־אביב, שאליה חזרה לאחר שנים של גלות ברוסיה, נפטרה אסתר פלדמן־ברזילי, רעיתו של יוסף ברגר־ברזילי ייבדל לחיים ארוכים, שנודעה בספרה „כלא בלי סוגר", והוא תיאור מרשים בפשטותו ובכנותו של פרשת חייה במשטר הדיכוי של ברית־המועצות.

אסתר פלדמן (שם משפחתה היה פלמן, אך משום שהיה מצוי פחות, נודע בצורתה השכיחה יותר — פלדמן) נולדה ב־12 בינואר 1898 בעיירה סופוצקין, פלך סובאלק, לאביה ר׳ יעקב פלמן, שמת בצעירותו והשאיר אחריו אלמנה, שש בנות ובן אחד. מילדותה נתחנכה בבית אחותה הבכירה ביילה שנישאה לסופר והעתונאי העברי שמואל טשרנוביץ („ספוג") ונדדה עם משפחתה מעיר לעיר ברחבי רוסיה. למדה בגימנסיה בווילנה, אחר־כך עברה לווארשה, שבה עבד גיסה במערכת „הצפירה" אשר בראשה עמד נחום סוקולוב. עברית ידעה היטב מילדותה ובבואה לווארשה היתה בין התלמידות הראשונות בסמינאר לגננות עבריות שייסד שם יחיאל הלפרין. בין חברותיה ללימודים היתה גם חנה רובינה, שעתידה היתה להתפרסם כשחקנית הגדולה של תיאטרון „הבימה".

משפרצה מלחמת העולם הראשונה עברה בעקבות משפחת אחותה לפינסק, ומשם לסאראטוב, אשר בה נתקבצו תלמידי הסמינר של וארשה ומוריה. ב־1915, כשנשתקעה משפחת טשרנוביץ באומסק שבסיביר, הביאה אליה גם את אסתר וכן את אחותה הצעירה פנינה. בעיר מרוחקת זו חיה המשפחה כשפרצה מהפכת פברואר 1917 ואסתר נגרפה בפעילות ציונית במפלגת „פועלי־ציון". עם בוא החירות נקרא שמואל טשרנוביץ למוסקבה, שהפכה מרכז לחיי התרבות העברית, ונתמנה אחד העורכים של העתון העברי „הזמן". אסתר באה גם היא למוסקבה, וכאשר עלו לשלטון הסובייטים בעקבות מהפכת אוקטובר, הצטרפה יחד עם הפלג השמאלי של „פועלי־ציון" לשורות המפלגה הקומוניסטית.

שנות הקומוניזם הצבאי ומלחמת האזרחים עברו עליה בקיוב, בירת אוקראינה. שם נפרדה מאמה, מאחותה ומבני משפחתה שיצאו למסע מסוכן לעבר גבולות פולין בדרכם

לארץ־ישראל, אליה הגיעו בשלהי שנת 1921. ואילו אסתר נשארה בקיוב. ומשנסתיימה מלחמת האזרחים חזרה למוסקבה וסיימה שם את לימודיה בסמינר לגננות, ואף התחילה לעבוד במקצוע. כעבור שנים אחדות פגשה בבית מכרים ביוסף ברזילי, צעיר עילוי וחלוץ לשעבר, שהיה אז מראשי המפלגה הקומוניסטית (פ.ק.פ.) בארץ־ישראל, והוזמן למוסקבה בשליחות מפלגתית. נרקמו יחסי־ידידות שנסתיימו בנישואין. משחזר בעלה לארץ־ישראל, נסעה אחריו ובשמחה רבה פגשה מחדש בבני משפחתה, שהיתה קשורה אליה מאוד, לאחר ארבע שנים של ניתוק. כאן, בתל־אביב, נולד גם בנם־יחידם יעקב.

יוסף ברגר חזר לפעילותו המפלגתית בארץ, ואילו לבה של אסתר לא היה שלם עם החתירה האנטי־ציונית שהקומוניסטים בארץ ישראל היו נתונים לה בימים ההם. היא אהבה את הארץ בכל מאודה ובנפשה נשארה ציונית כמו בימי נעוריה. ואף על פי כן התקרבה ובאה שעת הפרידה. מעמדה של בעלה בארץ־ישראל נעשה קשה. השלטונות הבריטיים רדפו אותו. בראשית שנות השלושים קיבל הוראה מן הקומאינטרן לעבור לגרמניה וכעבור זמן לא רב, בשנת 1932, נקרא למוסקבה, לפיסגת הפעילות הקומוניסטית הבינלאומית: הוא נתמנה מנהל המחלקה למזרח התיכון של האינטרנציונאל הקומוניסטי. אסתר קיבלה גם היא עבודה אחראית במערכת החינוך הסובייטי ולכאורה דומה היה, כי הגיעו אל המנוחה והנחלה. אך כבר בשנים ההן כרסם בלבה הספק וגברו הגעגועים אל משפחתה בארץ. אמה ואחותה הבכירה לא היו עוד בין החיים. גם שמואל טשרנוביץ הלך לעולמו. אך היתה לה אחות שניה בבית־גן שבגליל, ואף אל צעירי המשפחה קשורה היתה בכל נימי נפשה. דבר לא קשר אותה לרוסיה והאשליות שהיו לה על טיבו של המשטר המהפכני התנדפו והלכו.

עם מאסרו של בעלה בשנת 1935 התחיל נתיב היסורים שלה. פרשה זו תוארה בעצמה רבה בדפים הטראגיים של ספרה. כיצד נעלמו עקבותיו, כיצד נשארה לבדה עם בנה הקטן, ללא מקום עבודה, מגורים או פרנסה, כיצד התרוצצה ממשרד למשרד לבקש עזרה וכל בקשותיה הושבו ריקם משום שמצאה עצמה לפתע יצור עלוב, נרדף ומוחרם, אשתו של „אויב־העם". כל מכיריה וידידיה לשעבר פנו לה עורף. הפחד העז מפני הגורל שנשקף לכל מי שמושיט יד עזורת לקרבן המשטר גבר על רגש הרחמים האנושי, על אהבת־האדם. רק אחותה פנינה, שנשארה בעיר אומסק, גרושה מבעלה וחייה חיי דוחק, היא שבאה לעזרתה בשנות המלחמה, כאשר מוסקבה פונתה מתושביה ואסתר ובנה נמלטו מזרחה עם זרם הפליטים.

עשרים ושתים שנה נמשך הסיוט. כל אותן שנים מנותקת היתה מבני־משפחתה בארץ־ישראל, שלא ידעו דבר על גורלה ועל גורל בעלה. רק בסוף ימי סטאלין ניתן לה לנסוע עם בנה הקטן למקום גלותו בסיביר ולראותו לאחר פרידה רבת־שנים. אחר־כך, בשנת 1956 ניתנה לו ריהביליטציה והורשה לחזור למוסקבה.

מגעה הראשון עם בני־המשפחה שהשאירה בארץ־ישראל היה עם בת אחותה ימימה, שבעלה יוסף אבידר כיהן אז כשגריר ישראל במוסקבה. פעמים רבות נפגשו בהחבא ורקמו תכניות על חזרתם לארץ. מעטים מאוד היו אז היהודים שהורשו לצאת מרוסיה, אך למשפחת ברגר באה הישועה מן המפלגה הקומוניסטית הפולנית שיוסף ברגר היה מיודד עם אחד ממנהיגיה, והיא שתבעה את החזרתו לוארשה ודרישתה נתמלאה. פולין היתה הפתח לישראל, כי השלטונות בארץ זו היו מתיחסים אז בליברליות ליציאתם של היהודים מן המדינה. כתריאל כץ, שהיה אז שגריר ישראל בפולין, עמד לימינה של משפחת ברגר והחיש את תהליך עליתה. וכך, כחצי יובל שנים לאחר שיצאו מן הארץ, חזרו לתל־אביב, בלוויית הבן ורעיתו והנכד הקטן שנולד להם במוסקבה.

בשובו לישראל הקדיש יוסף ברגר את כל כוחו ופעילותו להפצת המידע על הנעשה

בקרב יהדות רוסיה ותבע את חופש עלייתם לישראל. בספריו תיאר את משטר המחנות, את רדיפות היהודים וחשף פרטים שלא נודעו על גורלם של נושאי־הדגל של התרבות היהודית וכן על קצם המר של הקומוניסטים הארץ־ישראלים ושל ראשי „גדוד העבודה" שחזרו לרוסיה בשנות העשרים.

אסתר החליטה להעלות על הכתב את הקורות אותה בשנות האימה שעברו עליה. במילים פשוטות, ללא גינוני סגנון, סיפרה על גורלה של אשה בודדה שבעלה נגזל ממנה ואילו היא נידונה למלחמת־קיום אכזרית בתוך חברה עוינת ומתנכרת. כך נולד „כלא בלי סוגר". הספר נכתב רוסית ותורגם לעברית בידי אחד מידידיה הקרובים של המשפחה, בנימין אליאב. ראה את כתב־היד שלמה גרודזינסקי ז"ל, הבחין בסגולותיה של תעודה אנושית נדירה זו, ופרסם את הדברים בירחון „אמות". משהופיעו הדברים בדפוס הועתקו ב„הארץ" ונתפרסמו גם שם בהמשכים, ואחר־כך הופיעו בצורת ספר בהוצאת „עם הספר". זו היתה אחת העדויות הראשונות על חיי היהודים בברית־המועצות ועד היום נשארה יחידה במינה, מכיוון שתוארה בה מסכת־חיים של אדם מן השורה, לא מנהיג ולא סופר, שנשחק בין גלגלי מכונת־הדיכוי הסובייטית.

פתיחת שערי ברית־המועצות ליציאה וההתעוררות הגדולה שקמה ביהדות הרוסית בעקבות מלחמת ששת הימים היו בשביל אסתר כראשית תקופה חדשה. את כל אהבתה השקיעה בטיפול בעולים שהתחילו להגיע ארצה בשנים האחרונות. דירת ברגר ברמת־אביב הפכה מרכז ומקלט לבאים, צעירים וותיקים. אסתר דאגה לעולים החדשים ופתחה לפניהם את ביתם החם. בעיני קרוביה וידידיה דומה היה אז כאילו נתגשם החלום שנשאה אותו בלבה מאז ימי נעוריה, והוא שחיזק ואימץ אותה בשנים הקשות והמרות שעברו עליה ב„כלא בלי סוגר".

יעקב צור

יעקב רזניק

25 שנה לפטירתו (י"ד תמוז תש"ז)

יעקב רזניק — מפעילי הנוער הציוני הלומד באודיסה. מעיירת מולדתו באַרשד (פלך פודוליה) בא לקנות השכלה כללית כשהוא שוקד על אוצרות התרבות העברית ושפתה.

המהפכה הבולשביקית סינוורה עיניהם של הרבה צעירים יהודים, גם ציונים, באורה המתעה והם נמשכו אליה כפרפרים אל האש; יעקב רזניק לא היה ביניהם. מלחמת האזרחים ושיבושי הדרכים בכנופיות רצחניות לא עצרוהו משאיפתו לעלות לארץ־ישראל והוא פילס לו דרך תוך סכנת נפשות, אל גבול בסרביה שהיתה „דרך לעבור גאולים" לאלפי מעפילים מאוקראינה.

יעקב רזניק ככל החלוצים אז בבסרביה עבד עבודות שונות עד היום המאושר כשנתקבל הסרטיפיקט: העבודה היתה לא רק לשם אפשרות קיום זמני כי אם גם לשם ההכשרה לקראת העבודה בארץ. יעקב היה אז פעיל מאד ב„החלוץ" והתבלט בפעילותו. משעלה עם הלוצי העליה השלישית, עבר אתם את דרך יסורי הקליטה — קצת עבודה ולא מעט רעב. הוא עבד בחדרה, תל־אביב, ירושלים ועוד, בייבוש ביצות כברה, סלילת כבישים, בנין ועוד. פעיל במפלגת „הפועל הצעיר", היה מפרסם לעתים רשימות בעתונות הפועלים. בירושלים עבד מספר שנים כמגיה; היה חבר במערכת עתוני הילדים — „עתוננו לגדולים" ו„עתוננו לקטנים" — עתונים שהיו אז מקובלים מאוד על המורים והילדים. נפסקו עם פרוץ מלחמת העולם השניה. יחד עם צבי קרול ז"ל הוציא הוברות הומוריסטיות שהכו אז גלים — „אץ־קוצץ", „ביד חזקה", „צבר", „סתם", „בטנא", „נסים ונפלאות" ועוד. זכורה בייחוד החוברת „כך כותבים אצלנו" — פארודיות על משוררים וסופרים נודעים.

כשעברה מערכת „עתוננו" מירושלים לתל־אביב ערכו יעקב רזניק וחברו ג. עמית, שבועון מנוקד לעולים חדשים בשם „העברי". המו"ל היה ד"ר י. ל. מטמון־כהן, מייסד גמנסיה „הרצליה". בין המדורים השונים שנכתבו ברובם בידי העורכים היה גם מדור קבוע „מכתבים של עולה חדש", פרי עטו של יעקב רזניק, בצורת מכתבים של עולה חדש לידידו

בחו"ל בהם הוא מעביר לפניהם בצורה הומוריסטית רבת־חן את ההוויי של הישוב. מכתבים אלה נתחבבו אז מאד על הקוראים.

משנפסקה הוצאת „עתוננו" ו„העברי" מחמת המשבר בארץ עם התקרבות מלחמת העולם השניה, נצטרף יעקב רזניק למערכת „דבר" ועבד בה עד פטירתו.

תוך כדי עבודתו ב„דבר" ערך את השבועון ההומוריסטי־סאטירי „סיכות" (המו"ל והקריקטוריסטן שלו היה יוסף בס). ב„סיכות" פירסם רזניק, בפסבדונימים שונים הומורסקות, פיליטונים וסאטירות. השבועון נתקיים עד פטירתו של העורך.

תרומתו הנאה למדור ההומור ראויה היתה שתיאסף אל ספר, זהו חומר תוסס מההוויי של הישוב בימי המאנדט.

אך בן 48 היה יעקב רזניק במותו.

יהי זכרו ברוך.

ג. עמית

תיקוני טעויות

בסיפור זכרונותיה של אסתר רוזנטל־שניידרמן בחוברת י"ח נפלו לצערנו הטעויות דלקמן:

עמ'	שורה	כתוב	צריך להיות
85	19 מלמעלה	glowe	glowie
85	10 מלמטה	1971	1970
88	21 מלמעלה	בפולטבה	בנובו־פולטבקה
88	25 מלמעלה	שב„מערב"	שב„מערב'קה"
89	5 מלמטה	באוקטובר	ביולי
89	8 מלמטה	„סיימיסטים"	„פועלי־ציון"
90	11 מלמעלה	היינריך היינה	גתה
99	9 מלמטה	חבר מרכז	פקיד בכיר במרכז

בית סולל בונה

מרכז הקונצרן וחברות הבת

☆

מברכים את יהדות ברית־המועצות ליום העצמאות ה־24 של מדינת ישראל

ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ומצפים לעליתכם ולהשתתפותכם הפעילה בבנין המדינה

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
הסתדרות פועלי הבנין

קרן הבטוח והפנסיה של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות

אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי־מחלה	הבראה	הפרשי פיצויי פיטורים
דמי־חופשה	דמי־חגים	תוספ משפחה
הלוואות לשיכון	הלוואות קטנות	ביטוח הדדי

פנסיה
גימלאות מגיל 65
גימלאות פרישה מוקדמת מגיל 60
(מסיבות בריאות)
גימלאות לשאירים וגימלאות לנכים מוחלטים

שיקום
וגימלאות נכות־מקצועית
בגיל 55—60

ההנהלה המרכזית:
תל־אביב, רח' ארלוזורוב 93 ■ ת.ד. 303 ■ טלפון: 269292

ברכת עליה וגאולה רוחנית
לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות ה־24
של מדינת ישראל

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא"י
המרכז לתרבות ולחינוך

ציון
חברה לבטוח בע"מ

ציון חברה לביטוח בע"מ ZION INSURANCE CO. LTD.

המשרד הראשי:

כל עסקי ביטוח

תל־אביב, רחוב אלנבי 120
ת.ד. 1425 — טלפון 614711

הקיבוץ הארצי
השומר הצעיר

●

הועד־הפועל
רחוב ליאונרדו דה וינצ'י 15
תל־אביב
ת.ד. 1577 טל. 51—255133

אגודת
השומרים
חברה לקבלת עבודות שמירה
בע"מ

משרד ראשי:
בנין "הדר־דפנה",
שדרות המלך שאול, תל־אביב
טלפון 257677

סניפים:
ת"א, רח' לילינבלום 29, טל. 55349
ירושלים, רח' שמאי 12, טל. 234812
חיפה, רחוב יפו 19, טל. 526827
באר־שבע, ההסתדרות 11, טל. 2829
אשקלון, רחוב הרצל 49, טל. 2349

●

האגודה מבצעת שמירת רכוש ונפש
בישראל, מדן ועד אילת, במפעלים
צבוריים ופרטיים באחריות ויעילות

קואופרטיב
„דן"

מברך
את עולי רוסיה
וכל בית ישראל
לחג העצמאות ה־24
למדינה

«הארגז» בע"מ
תל־אביב — ת.ד. 106
תעשיות מתכת ועץ

המשרד הראשי:
רח' גבורי ישראל 94, טל. 32251-2-3

מחלקת הרכב ומוצרי מתכת
אוטובוסים לשרות התחבורה הציבורית, אוטובוסים מיוחדים לתיירים, תאי־נהג, מכוניות משא וכלי רכב שונים. מכשירים לגז בישול: תנורים, כיריים ומיכלים (צילינדרים) לגז, מיכלים לדלק (ג'ריקנים), חלונות מתכת וכו'.

המחלקה לייצור רהיטי מתכת
רח' החרש 4 (על־יד גשר ראש פינה)
טלפון 32231.

חרושת עץ
צריפין ליד רמלה,
טלפונים: 961289, 961280.
תיבות מיוחדות מסוג "ברוס", ארגזי אריזה לפירות וירקות, נגרות בנין ורהיטי עץ.

שותף ל"אמקור" בע"מ, ת"א
מוצרי קרוד ומזוג אויר

„מסד"
חברה הדדית
להלוואות וחסכונות בע"מ
(נוסדה על־ידי הסתדרות המורים העברים בארץ־ישראל)
תל־אביב — ירושלים — חיפה
המוסד הכספי של הסתדרות המורים העברים בישראל
המרכז: ת"א, שד"ר 79, טל' 623306
ס' י־ם, בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780
סניף באר־שבע: הרצל 97, טל' 5810

קופה מרכזית
לתגמולים ופנסיה
לפקידי בע"מ

✡

תל־אביב
רח' אלנבי 113, טל. 623545

אורט ישראל
רשת מוסדות
לחינוך מקצועי
תל־אביב, שדרות דוד המלך 39

◆

מברך את מדינת ישראל
ליום העצמאות העשרים וארבע
כה לחי!

ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל
הסתדרות הפקידים,
עובדי המינהל והשירותים
הועד המרכזי

◆

תל־אביב
רחוב ארלוזורוב 93

הסתדרות הפועלים החקלאים
קרן בטוח ופנסיה לפועלים
חקלאים ובלתי מקצועיים
אגודה שיתופית בע"מ
קרן חופשה
לעובדים בחקלאות
הנהלה מרכזית:
תל־אביב, שד' שאול המלך 8
ת. ד. 2910 טל. 257781

המרכז החקלאי
הסתדרות הפועלים
החקלאים

✡

תל־אביב
שדרות שאול המלך 8
טלפון 252171

ברכה
חמה.

•

"מקורות"
חברת מים בע"מ

טלפון 265111
רח' לינקולן 9, ת"א

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

תמיד לשרותך

•

המרכז:
תל-אביב, רח' יהודה הלוי 27/29

2 סניפים בניו-יורק:
פיפט אבניו 511 ברודוויי 1350

ו30 סניפים ברחבי הארץ

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי של העובדים בע"מ

מברכת את מדינת ישראל
ואת יהדות התפוצות
במלאת 24 שנות עצמאות לישראל

בנק הפועלים בע"מ

שם שכדאי לזכור אותו
כאשר אתה חושב על השקעה טובה ומכניסה

שכון עובדים בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

☆

המשרד הראשי:
ת"א, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21
טלפון 228145, ת. ד. 392

סניפים:
באר-שבע — חיפה — ירושלים
תל-אביב והמושבות

ה מ ו " ל

אגודה שתופית של מוציאים לאור בישראל

רח' קרליבך 29, תל־אביב

מברך את מדינת ישראל, סופרי ישראל, קהל הקוראים ואת כל אזרחי ישראל למלאות 24 שנה לעצמאות המדינה.

" ס פ ן "

מפעל התעשיה, משקי עמק הירדן

✶

המשרד:

רח' לינקולן 17, תל־אביב

טלפון 266151

אחוד הקבוצות והקבוצים

◆

תל־אביב

שדרות שאול המלך 8

טלפון 250231

מיה

בית חרושת למחוכים, חזיות וחגורות ממדרגה ראשונה

מיה פאונדישנס בע"מ

מנהל:
י. טנדלר

תל-אביב, רח' קבוץ גלויות 73

ת.ד. 949 — טלפון 826741

מברכת את מדינת ישראל
ואת יהדות התפוצות
במלאת 24 שנות עצמאות לישראל

תנובה

מאגדת
על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים בכל אזורי הארץ לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת
את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות
ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים
סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות
לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשית מזון מתוצרת חקלאית

המשרד הראשי:
תנובה, מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל-אביב בית "תנובה", שדרות שאול המלך
טלפון 256451

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקייה

בערגול קר:
1. מאלומיניום בקוטרים "2 ועד "16 באורכים מ-4½ עד 18 מטר אורך
2. מפלדה מגולבנת בקוטרים "2, "3, "4, מ-6 ועד 12 מטר
3. יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת ואלומיניום — לכל צרכי המשק

בשיטת הדחיסה (אקסטרוזיון):
יצור של חלונות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק

לתעשיה, לבנין, לחקלאות

המשרד הראשי: **רח' העליה 33, תל-אביב, טלפונים: 824790**
משרדי החברה וביהח"ר: **אזור התעשיה של פתח-תקוה, טל. 913351/2/3/4/5**

קרן הגימלאות המרכזית

רח' בארי 14, ת"א — טל. 245311

המלצה בינלאומית לשמן ישראלי

כמובן
השמן הטוב ביותר –
השמן המומלץ ביותר

"דלקול" 20-50

דלק DELEK

בתיה קרוא

מורה מוסמכת
לפיתוח הקול,
לזימרה ולדיבור

☆

תל-אביב
שדרות רוטשילד 90, טל. 615671

יבין-חקל
מכוני חקלאות
ותעשיה חקלאית

ליום העצמאות הכ"ד של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט
שלוחה ברכת עירית חיפה וחברי מועצתה

אל תירא, כי אתך אני. ממזרח אביא זרעך, וממערב אקבצך.
אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי (ישעיהו מ"ג, ה—ו)

מ. פלימן, ראש העיריה

ליום העצמאות הכ"ד ולקראת השנה החדשה הבעל"ט שלוחה ברכת

עירית תל־אביב—יפו וחברי מועצתה

* **לנשיא המדינה,**
* **לממשלה,**
* **לכנסת,**
* **לצבא ההגנה לישראל,**
* **לתושבי עירנו,**
* **לעובדי העיריה ומשפחותיהם,**
* **לרשויות המקומיות בארץ,**
* **לכלל אזרחי ישראל ולעם בתפוצות**

יהושע רבינוביץ, ראש העיריה

ליום העצמאות ה־כ"ד של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט
ברכת גאולה בקרוב בימינו לאחינו יהודי ברית־המועצות

ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י
הועד הפועל

ברכת עליה וגאולה רוחנית לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות ה־כ"ד של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא"י
חברת העובדים בע"מ

מרכז
הסתדרות המורים
בישראל

מברך את יהדות ברית־המועצות
ומעלה אותה על ראש שמחתנו
במלאות עשרים וארבע שנה
לעצמאות ישראל

אחוד הקבוצות
והקבוצים
על כל שלוחותיו

מברך את יהדות ברית־המועצות
לשנת ה־24
לעצמאות מדינת ישראל

הועד המרכזי
של הסתדרות
הפקידים העברים

מברך את יהדות בריה״מ,
את מדינת ישראל
ואת העם היושב בציון
במלאות 24 שנה לעצמאות המדינה

תנועת
מושבי העובדים
בישראל

מברכת
את יהדות רוסיה
לשנה ה־24 של המדינה

בית הספר
לפעילי ההסתדרות
ע״ש זלמן ארן
רח׳ נהרדעה 5, טל 240211
תל־אביב

מברך
את יהדות בריה״מ
לשנת העשרים־וארבע
לעצמאות מדינת ישראל

הסתדרות
הפועלים החקלאים
המדור לחקלאות במושבה
ומשקי עזר

ברכה ליהדות ברית־המועצות
למלאות 24 שנה
לעצמאות המדינה

ברכת אחים חמה
ליהודי רוסיה
ואיחולים לעליה מהירה לישראל
לשנת ה־כ״ד לעצמאות
מדינת ישראל

המרכז החקלאי
הסתדרות הפועלים החקלאים

ליהדות
ברית־המועצות
לשנת ה־24 של המדינה
שלוחה ברכה

יכין חקל בע״מ

"הסנה"

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנת ה־24 של עצמאות
מדינת ישראל

ברכת

מרכז תנובה

ליהדות ברית־המועצות
לשנת ה־24 לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

תנובה
סניף מחוז תל־אביב
רחוב החשמונאים, תל־אביב

מברכת את יהדות בריה"מ,
את צבור היצרנים והצרכנים במדינה
ואת כל אזרחי ישראל
למלאות 24 שנה לעצמאות ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

תנובה־אקספורט בע"מ

רחוב לינקולן 17, תל־אביב

ברכה ליהדות ברית־המועצות
לשנה העשרים וארבע
לעצמאות מדינת ישראל

ברית
הקואופרציה
הצרכנית

מברכת את יהדות בריה"מ
ואת כל אזרחי ישראל
לשנת ה־24 של מדינת ישראל

"ספן"

מפעל תעשיה, משקי עמק הירדן
המשרד: **רח לינקולן 17, ת"א**

מברך את יהדות בריה"מ
בברכת העליה ובעתיד מזהיר
לשנת ה־24 לקיום מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

לשכת המס
המרכזית

רחוב ארלוזורוב 93, תל־אביב

מברכת את יהדות ברית־המועצות
לשנת העשרים וארבע
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

"חרות" בע"מ

דרך יפו 7, תל־אביב

◆

החברה היחידה המאחדת את
האחריות וכל ענפי ההנדסה
המיכנית בבנין

תנועת העבודה הציונית
רח' מנדלי 9, ת. ד. 1607, תל-אביב

מברכת את יהדות ברית-המועצות
למלאות עשרים וארבע שנה
לעצמאות מדינת ישראל

מפלגת העבודה הישראלית

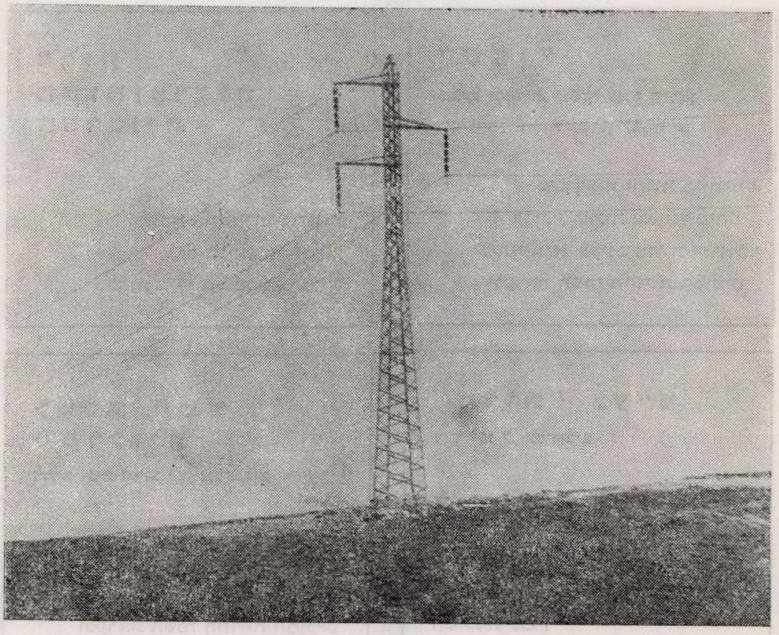
מברכת את יהדות ברית-המועצות
למלאות 24 שנה לעצמאות
מדינת ישראל
ומצפה לעליה המונית
בקרוב בימינו

„VIATA NOASTRA"
("חיינו")
עיתון יומי בשפה הרומנית
רחוב הרכבת 52 — תל-אביב

מברך את יהדות ברית-המועצות
ואת יהדות רומניה
למלאות 24 שנה לעצמאות
מדינת ישראל

חברה א"י
לאוטומובילים בע"מ
מפיצי "פורד" בישראל

מברכת את מדינת ישראל
ואת כל אזרחיה
למלאות 24 שנה לעצמאות המדינה

חברת החשמל לישראל בע"מ, רשת החשמל בערבה

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ־ישראל

הועד הפועל:
בית העובד הלאומי
תל־אביב, רח' שפרינצק 23
טל. 3־2־258351, ת.ד. 618
(נוסדה בשנת 1934)

* קרנות ביטוח
* קרן פנסיה
* נכות
* חוסר עבודה
* קופת חולים לעובדים לאומיים
* מרכז להתישבות
* ליגה למען הסתדרות עובדים לאומית בחוץ לארץ
* ליגה למען קופ"ח לאומית
* נוער עובד ולומד לאומי
* "סלע" חברת שיכון בע"מ
* "ברי־און" חברה לבתי הארחה והבראה בע"מ
* בתי־ספר מקצועיים
* בטאון "חזית העובד"
* "לפיד" בטאון הנוער
* קופות לאשראי וחסכון
* קופות "אמל" לעזרה הדדית

המועצה לשיווק פרי הדר

תל־אביב, דרך חיפה 69
ת.ד. 2590, טלפון 440411

◆

המועצה מרכזת בידיה את:

* הפיקוח על הנטיעות
* הפיקוח על הקטיף והאריזה
* שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
* ההובלה הימית
* מתן הלואות לפרדסנים
* מחקר חקלאי והדרכה

ואת ההספקה של:

* חמרים להדברת מזיקים
* ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
* חמרי אריזה

„דלק"
חברת הדלק הישראלית בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנת העשרים וארבע
לעצמאות מדינת ישראל

התאחדות האכרים בישראל

מברכת את יהדות בריה"מ
למלאות 24 שנה
לעצמאות מדינת ישראל

תגמולים של העובדים בעיריית תל אביב—יפו

מברכים את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל
למלאות 24 שנה לעצמאותה

ועד העובדים הארצי של "המשביר המרכזי"

מברך את יהדות ברית־המועצות
לשנת העשרים וארבע
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

„צים"

חברת

השיט

הישראלית

בע"מ

מברך את מדינת ישראל

ואת בית ישראל

ליום העצמאות ה־כ"ד

אל על,

טוס בחברה טובה

המרכז הארצי

של ארגוני הקבלנים

והבונים בישראל

תל־אביב, ת.ד. 2859

מברך בברכת העליה והבניה

את יהדות ברית המועצות

ואת מדינת ישראל

לשנת העצמאות ה־24

אחים

גולדשטיין

חברה לשכון ופתוח בע"מ

מברכת בברכת העליה והבניה

את יהדות ברית־המועצות

ואת מדינת ישראל

לשנת עצמאותה ה־24

מאיר

חברה להשקעות בע"מ

(האחים מאיר)

רח' אחד העם 9, טל. 52111, ת"א

מברכת את יהדות ברית המועצות

ואת מדינת ישראל

למלאות 24 שנה לעצמאותה

המשביר המרכזי

מברך את יהדות בריה"מ
את צבור היצרנים
והצרכנים במדינה
ואת כל אזרחי ישראל
למלאות עשרים וארבע שנה
לעצמאות המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

לשנה ה־24
של המדינה
ברכת

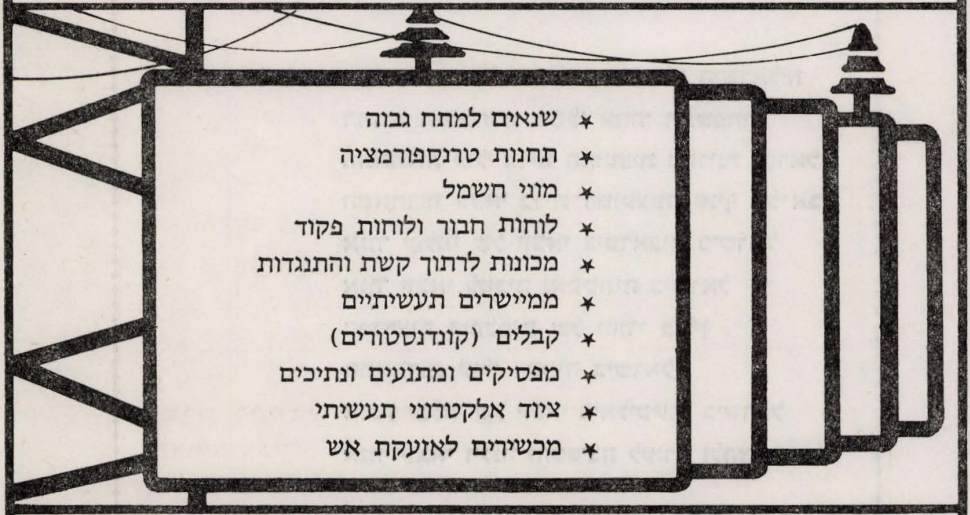
הקופה המרכזית
לתגמולים ופנסיה לפקיד

חב' צינקוגרפיה השרון בע"מ

רח' הקישון 18—24, תל־אביב

מברכת את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל למלאות 24 שנה
לעצמאות המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ציוד חשמלי הוא ענינכו!

* שנאים למתח גבוה
* תחנות טרנספורמציה
* מוני חשמל
* לוחות חבור ולוחות פקוד
* מכונות לרתוך קשת והתנגדות
* מממישרים תעשיתיים
* קבלים (קונדנסטורים)
* מפסיקים ומתנעים ונתיכים
* ציוד אלקטרוני תעשיתי
* מכשירים לאזעקת אש

אלנקו אנקו ELCO
חרושת אלקטרו־מכנית ישראלית בעמ רמת־גן

דרך ז'בוטינסקי 23, ת.ד. 230 רמת־גן
טל. 727131 (9 קוים)

ברכת אחים נאמנה
מקרב לב ונפש

לאחינו כל בית ישראל
בברית המועצות בכל אתר ואתר
למלאות כ"ד שנה לעצמאות המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

אנו מעלים אתכם על ראש שמחתנו ויהי רצון שנזכה לראותכם בהמוניכם שותפים נאמנים לבנין עתיד עמנו וארצנו. אנו מצפים לעליתכם בקרוב בימינו ולחוג את חגינו בבירתנו ירושלים השלמה.

הקונגרס היהודי העולמי, ההנהלה הישראלית
הועדה המאוחדת לעולי אחוד המשפחות
התאחדות עולי ברית המועצות במדינת ישראל
התאחדות יוצאי ברית־המועצות, סניף תל־אביב
אגוד עולמי של יוצאי ביסראביה בישראל
אגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל
הפדרציה העולמית של יהודי פולין
התאחדות עולי רומניה בישראל
ארגון עולמי של יוצאי ביאליסטוק בישראל
אגוד יוצאי וילנה והסביבה לעזרה ולהצלה

למדינת ישראל

למלאת עשרים וארבע שנה
לעצמאותה

יהי רצון שהשנה יתגשם השלום המקווה במדינתנו, מתוך נצחון והתעצמות בחומר וברוח, ונזכה לעלית המוני בית ישראל מגולת רוסיה ומשאר התפוצות ולקליטתם התרבותית והכלכלית, בתוך מדינת ישראל שתשכון לבטח ותהיה אור לגויים ומרכז רוחני לכל עמנו, מתוך בירתה ירושלים השלמה.

◆

הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית
הנהלת הסוכנות היהודית
מרכז השלטון המקומי בישראל

ארגון המועצות האזוריות (של ההתישבות העובדת)
מועצה אזורית עמק חפר
עירית בת־ים
עירית גבעתיים
עירית כפר־סבא
עירית פתח־תקוה
עירית ראשון־לציון
עירית רחובות
עירית רמת־גן
מועצה מקומית קרית־טבעון
מועצה מקומית רמת־השרון
מועצת פועלי נתניה
מועצת פועלי פתח־תקוה
מועצת פועלי ראשון־לציון
מועצת פועלי תל־אביב—יפו

לשנה ה־כ"ד
של המדינה

ברכת
בנק הפועלים

לשנה ה־24 של מדינת ישראל
ברכותינו החמות ליהדות ברית־המועצות
ולקיבוץ גלויות במולדת החופשית
קרן הגימלאות המרכזית

תה ויסוצקי

מאז 1849

ועד עתה!

תה ויסוצקי

משובח פי שבע
טעים פי שבע
חגיגי פי שבע

השי המתאים והרצוי
לכל אירוע והזדמנות

כרמל מזרחי

מיקבי ראשון לציון זכרון יעקב

FROM THE RECOLLECTIONS OF A MINSKER

by **M. Klutch** (pp. 233–237)

Episodes from the life of Jews in Minsk 60–70 years ago. Description of a small prayer-house which served the purpose of a Zionist club, among whose members there were some of the oldest "maskilim" in town. Description of the position of teachers of Jewish religion in Russian gymnasiums.

☆

LETTERS

by **M. Chyug** (pp. 238–270)

Eight letters of the Soviet Hebrew writer M. Chyug, written in the thirties, have been published in the previous volume of "Heawar". This volume brings seven more letters of the same writer, written after a long pause of detention and prison spent by the writer, in 1960–1967. The letters contain valuable material for the history of underground Hebrew literature in the Soviet Union.

☆

BIBLIOGRAPHY

1. Zvi Sharftein book, by **B. Carou** (p. 271).
2. G. Elkoshi, annotated bibliography of Z. Weislawsky, 1962, by **J. Se-Lavan** (pp. 272–273).
3. L. Tarnopoler (editor), Z. Abramowitz and his heritage, 1971, by **J. Se-Lavan** (pp. 274–278).
4. A. Lis (editor), Reuven Rubinstein memorial book, 1971, by **M. Elyashiv** (pp. 279–280).
5. Z. Wildstein, "from hell to hell", 1971, by **B. Bar-Tiqua.** pp. 281–282).
6. I. Ganuz, In Siberia, 1971, by **A. Manor** (pp. 283–284).
7. Lea Lein (Tzenziper), "Unlegale Lieder", Moscow, Nikitskaya str. No. 9, by **D. Volchonsky** (pp. 285–289).
8. D. Rabin (editor), Krinki Memorial Book, 1970, by **Y. Slutsky** (p. 290).
9. Z. Harkavy, Autobibliography, 1970, by **Y. Slutsky** (p. 291).

☆

OBITUARIES

I. A. Bar-Levi, by **U. Michaeli** (pp. 292–293).
A. Kislev, by **I. Kanev** (pp. 294–295).
J. Margolin, by **Bella Spektor** (pp. 296–297).
Esther Feldman, by **J. Tsur** (pp. 298–300).
J. Reznik, by **G. Amit** (pp. 301–302).

MANUFACTURE OF PHYLACTERIES IN DUBROVNO

by **I. Kirzon** (pp. 224–227)

In the pre-revolution years in Russia there existed in the little town Dubrovno an industry of prayer-shawls, hand-written Thora-scrolls, phylacteries and mezuzas. A good deal of this produce used to be exported to America. With the outbreak of the revolution there came a break-off in the business contact with America. The workers, however, went on writing phylacteries as members of an organized cooperative. In 1922 they were licensed to export their produce to America. The author tells the story of a train-car loaded with phylacteries made in Dubrovno for exportation via Moscow-Berlin to America.

POGROMS IN LITIN

by **A. D. Lichtman** (pp. 228–230)

Litin, a small town in the province of Podolia (about 4000 Jews) suffered greatly in the years of civil war in the Ukraine. On may 1st 1919 some units of Ukrainian rebels burst into the town, ousted the soviet soldiers, and massacred the Jews. 212 persons were murdered during the three days of pogrom. The town shifted several times from hand to hand and each time the Jews suffered casualties.

MOKRAJA KALIGURKA

by **A. Drory** (pp. 231–232)

This is a little town in the province of Kiev with 3200 inhabitants, half of which were Jews. Near the town there were three sugar factories of the Jew Sacs. In the industrial season these factories employed numerous workers brought over from Byelorussia. In the years of civil war 17 pogroms frequented the town, wherefore many of its people left it. Some of the youth immigrated to the land of Israel.

REMNANTS OF HEBREW EPIGRAPHY IN GEORGIA

by **N. Babavikashvily** (pp. 202–207)

This article has been translated from the Review of the Academy of Sciences of Georgia. The author describes Hebrew inscriptions on grave-stones at the Jewish cemetery in Akhahtzikh. The inscriptions are dated in the 18th and 19th centuries. Their analysis indicates the cultural connections between Georgian Jews and the Jewish people throughout the World.

☆

THE TOWNLET OF OSTROPOLIE

by **Z. Iggeret** (pp. 208–220)

The little town Ostropolie in Vohlin, Ukraine, has gained faim among Jews first on account of Rabbi Shimshon of Ostropolie, who was killed for his faith in the onslaughts of 1648, and second owing to the jester Hershele Ostropolier, who occupies so important a place in the Jewish folklore. The author describes the life and cultural environment of the town on the eve of the Russian revolution. He also describes the boyhood in coincidence with the October revolution, of his town-mate Moshe Volodarsky, who was murdered in June 1918 and in whose name the town is called today Volodarsk-Vohlin.

☆

BRATZLAV IN THE YEARS OF REVOLUTION

by **Y. Lev-Kochav** (pp. 221-223)

The author recalls the sufferings of the community of Bratzlav during the civil war in Russia in 1917–1920. The town underwent the vicissitudes of transitory hostile authorities. There were many gentiles in town who protected and sheltered the Jews, some of which managed to escape to bigger cities such as Vinnitza and Odessa.

☆

TRUMPELDOR IN TAWRIDA

by **A. Kislev** (pp. 168–173)

In the spring of 1919 groups of halutsim accompanied by the leader of "Hehaluts" in Russia Josef Trumpeldor began concentrating in Tawrida and the Crimea. Trumpeldor was famous among Russian Jews as a Jewish war-hero. The author describes the arrival of Trumpeldor in the city of Melitopol and his assistance in organizing a Jewish self-defence against bands of outlaws intending to attack the Jews of Melitopol.

☆

A HISTORY OF ONE CONFERENCE

by **Y. Ezrony** (pp. 174–199)

Memoirs of the experiences of Zionist youth in Lodz in 1909–1910. Description of the local activities of Zeirey-Zion, including the organization of an underground conference of Zeirey-Zion representatives from Poland, Lithuania and the Ukraine in the fall of 1910. They were arrested on suspicion of belonging to an anarchist organization and were afterwards released on clarification of the ungrounded suspicion. Only the author, the organizer of the conference, was exiled for two years.

☆

MEETING D. BERGELSON

by **I. Gutin** (pp. 200–201)

In the spring of 1948 Gutin and a friend of his met with D. Bergelson and the Poet D. Hofstein in Kiev. Bergelson kept away from discussing the problem in which Jews took great interest at the time, namely the war of independence in the land of Israel. He told them of his meetings with Jewish writers in Warsaw before the first World War. To the question what had he seen at his last visit in Birobijan Bergelson answered with an episode about a Jewish officer who came back to Birobijan as "Hero of the Soviet Union" and only after much endeavor and solicitation he obtained the position of cloak-room attendant in a public bath-house . . .

☆

YOUTH IN ROMNY (136–146)

by **E. Bar-Chaim**

The author tells about the town Romny (Province of Poltava) and the life of Jews therein at the beginning of the twentieth century. The Jews of Romny spoke Russian and Yiddish and studied at the Russian gymnasium. Zionism was widespread among the adults and youths. In the years of World War I many refugees from Lithuania and Poland came to Romny and infused a Jewish spirit in the community which was already in the process of Russian assimilation.

ALONG THE PATHS-OF-CULTURE OF MY LITTLE TOWN

by **J. Cherniak** (pp. 147–158)

Josef Cherniak, Jewish-Soviet folklorist, narrates about his small town Chotimsk (Bielorussia). He describes its economic structure and traditional mode of life, the cultural revolution among the young people of the town at the beginning of the twentieth century, and the struggle between fathers and sons on that background. Inter alia he depicts the activity of the writer Henech Kozakewich who was teaching in Chotimsk, spreading education and love for Yiddish among the youths of the townlet.

A VILLAGE IN POLESIA

by **I. Brisky** (pp. 159–167)

Description of the life of some Jewish families in a Byelorussian village near Pinsk. The Jews made their living as artisans, lessees, peddlers, cattle-dealers etc. They maintained a synagogue and a "hedder", where teaching of secular subjects such as Russian and arithmetic was also practised (at the beginning of the 20th century). The author describes the visit of the hassidic Rabbi of Stolin and the welcome given him by his followers in the village.

knowledge of philosophy and knew well the Russian language and literature, and his answers to atheistic speakers were very impressive. Memorable in particular was the public debate on circumcision. In this debate Marxist and communist professors denounced the "barbaric" custom of circumcision — on one hand —. On the other hand two Jewish professors of medicine defended circumcision from a medical-hygienic standpoint. Rabbi Gliksberg spoke on circumcision in the religious and national respects. The overwhelming majority of the large, mainly Jewish, audience, applauded enthusiastically to the defenders of circumcision.

☆

THE CANDLE TAX IN RUSSIA

by **M. Berger** (pp. 127—131)

The candle tax was introduced in the first half of the 19th century to meet the expenses of various Jewish communities. When the Russian government decided in response to the initiative of Jewish "Maskilim" to open schools for Jews the candle tax was imposed in 1844 for the maintenance of this school system. The candle tax was a heavy burden on the poor people of the Jewish communities and was finally incorporated in the meat tax.

☆

A MEMORANDUM OF WARSAW RABBINATE

(pp. 132—135)

In 1910 a Sunday rest bill was under discussion at the Russian parliament, the Duma. For the Jews it meant two days of closed business each weekend — Saturday and Sunday. The Warsaw rabbinate submitted a memorandum on the subject, pointing out the heavy burden to be imposed on Jews by the planned law, at variance with similar laws in numerous european countries, where the people are free to choose one day of rest in accordance with their religious or commercial requirements. The memorandum was presented to the editors of "Heawar" by Mr. Chaim Lieberman of New York.

☆

Jews and Judaism. Young David Schor came to ask him for an illustration to a program of a Jewish concert in Moscow, and a propos, acquainted him with the zionist idea. Levitan got inspired and made an excellent sketch expressing the aspirations of the Zionist movement. Reproduction of the sketch is appended to these reminiscences.

☆

JEWISH RELIGION IN RUSSIA IN THE FIRST YEARS OF SOVIET RULE (1917—1923)

by **A. Yodefet** (pp. 101—119)

The attitude of Soviet authorities to Jewish religion is based on the communist ideology which denies every religion. It is true that the Soviet constitution promises full freedom to all believers, however in practice all the churches and denominations under the Soviets have suffered persecution by members of the ruling party. Most energetic in the anti-religious campaign appears to have been the "Yevsektsia", the Jewish section of the ruling party, which identified its anti-religious activities with the "class struggle in the Jewish street". Official attitude to religion generally was more liberal during the "NEP" period notwithstanding the confiscation of sacred vessels of the churches to help the victims of starvation in 1922—1923. This drive was intended primarily against the rich greek-orthodox church. But in order to show that the authorities do not discriminate between Jews and Christians, they exerted heavy pressure on Jewish synagogues and prayer houses and intensified the anti-religious campaign, for example the trial and arrest of Rabbi Borishansky and other rabbis in Homel. Despite all these repressions Jewish religion retained its position among the Jews in those years.

☆

RELIGIOUS DISPUTES IN ODESSA

by **B. Bar-Tiqua** (pp. 120—126)

In the twenties of this century the Russian communists used to arrange public debates on matters of faith and religion with representatives of various religions. In Odessa it was Rabbi Gliksberg who represented the Jewish creed. He commanded an extensive

THREE DOCUMENTS TO THE HISTORY OF JEWS IN RUSSIA AT THE END OF THE 18th CENTURY

arranged for publication by **J. Slutzky** and **M. Bobé**
(pp. 74–82)

Three reports on the status of Jews in Russia are presented here translated from Russian. The first one was written by the goubernator of Mohilev in 1773. He exposes the destructive economic function of the Jews and finds the reasons in the self-rule given to the Jews and in their inclination to cheating in business. The other two were written by Jewish "Maskilim": 1) the proposition of merchant I. Hirsh put forward in 1783, and 2) that of doctor Frank recommended in 1800. Both regard reform of Jewish education in the spirit of Moses Mendelsson's ideas as solution of the Jewish problem.

☆

THE JEWS IN THE LIFE AND WORKS OF KOROLENKO

by **N. Grüss** (pp. 83–98)

The distinguished Russian writer V.G. Korolenko fought all his life for justice. He was born and grew up in Wohlin, Ukraine, and was familiar with Jewish life in Russia. Among his friends in the revolutionary and radical movement there were many Jews. On many occasions he came out in defence of the Jews against their antagonists. Noteworthy in particular are the impressions of his visit in Kishinev after the pogroms in the spring of 1903 (House number 13). His personal influence was accountable for the prevention of pogroms in his hometown Poltava in the bloody month of October 1905, and he took an active part in the defence of Beilis in 1911–1913. Korolenko treated with understanding and sympathy the national and Zionist strivings of the Jews, who occupy an honorable place in his literary works as well.

★

AN ENCOUNTER WITH I. LEVITAN

by **Prof. D. Schor** (pp. 99–100)

The late Prof. D. Schor relates an episode in the life of the noted Jewish-Russian artist I. Levitan, who held himself remote from

pale of settlement and the term "Pale of Jewish Settlement" was coined in his reign. In the days of Alexander II the rights of inhabitance were extended in favor of some categories of Jews (wealthy merchants, intellectuals, artisans and others). However since 1881, with the ascension of Alexander III and the growing official hatred towards the Jews, several restrictions of the Jewish settlement right were proclaimed including the ban on Jewish settlement in villages, and the Moscow expulsion. In the days of Nicolas II no new laws were proclaimed against the Jews, but the administrative pressure retained its force. A motion was made at the Duma (Russian Parliament) for the abolition of the pale of settlement, but it was strongly opposed and rejected by conservative deputies. In 1915, with the stream of Jewish refugees and exiles from the front-lines, the government abolished the settlement pale temporarily. On the outbreak of the February Revolution in 1917 the Duma abolished the pale of settlement together with all other restrictions imposed on Jews.

☆

THE INNER STRUGGLE IN JEWISH COMMUNITIES IN RUSSIA AND LITHUANIA AT THE END OF XVIII CENTURY

by **I. Klausner** (pp. 54–73)

The rule of community council in the Jewish communities of Poland and Lithuania until the end of the 18th century was unlimited. In that period this rule was practically in the hands of a narrow circle of powerful rich notables who were not reluctant to exploit their rule for their own good by various methods. The rank and file of the Jewish people in that period, the artisans, revolted against this order. They submitted complaints to the Polish authorities about the pressure brought to bear on them by the heads of the community. In accordance with documents found in government archives in Vilna Dr. I. Klausner recounts about this inner struggle in Minsk and Vilna. The struggle in Vilna was headed by Shimon ben-Wolf who was arrested on that account and imprisoned in the fortress of Niesviez. He belonged to the higher strata of the community, was intelligent and well versed in the Polish language. During his confinement in prison in 1789 he wrote a paper on the necessity of Jewish reform and the foremost requirement to abolish Jewish self-rule and restrict Jewish autonomy to religious matters only. A Hebrew translation of the Polish paper is appended to this article.

☆

reforms of Alexander II (1855—1881); e) In the shaddow of pogroms and persecutions (1881—1917); f) under Soviet domination (1917—1948); g) the age of compulsory assimilation and liquidation (1948—1972).

☆

THE GROUNDS AND TENDENCIES IN THE SHAPING OF RUSSIAN POLICY IN REGARD TO THE JEWS ON THE PARTITION OF POLAND

by **S. Ettinger** (p. 20—34)

The entrance of multitudes of Jews into the sphere of Russian rule at the end of the 18th century aroused the problem of policy towards them. The factors in shaping this policy were manifold: 1) the traditional hatred and fear of Jews and Judaism which had been the chief factor in the policy towards the Jews in old Russia; 2) the views of "enlightened absolution" professed by Catherine II; 3) the views of Christian inhabitants in the annexed territories and the views of Polish clergy and nobility in particular); 4) Reports of Russian officers and governors (Kachowsky, Derzhavin, Frizel); 5) economic and fiscal problems (the peasant situation, taxation); 6) the views of the Jews themselves, especially of the enlightened amongst them (Notkin, Frank etc.)

Systematic examination of the Jewish problem was started in the days of tsar Paul and a special commission was established during the reign of Alexander I (1802). This special commission, whose composition was liberal according to the concepts of that time, elaborated the "Jewish status regulation" of 1804, making an initial attempt to outline a general policy in regard to Russian Jews.

☆

THE PALE OF JEWISH SETTLEMENT

by **I. Maor** (pp. 35—53)

Before 1772 settlement of Jews was forbidden within the limits of Russia. With the partition of Poland hundreds of thousands of Jews joined the Russian empire. Actually a pale of Jewish settlement was fixed by Catherine II in 1791. It was expanded to a certain degree in the days of Alexander I. Nicolas I restricted the

SUMMARIES

THE LATE BARUCH CAROU

(pp. 3–4)

While editing this volume Baruch Carou, associate editor of "Heawar", departed at the age of 84. Throughout his life he has been active in the field of Hebrew literature. Especially important were his lexicographical works and his translations (including the Hebrew translation of S. Dubnov's "History of the Jewish people". He was one of the last who had lived and worked with the great intellects of the "golden age" of Russian Jewry. Blessed be his memory.

☆

TWO HUNDRED YEARS (1772-1972)

by **Y. Slutsky** (pp. 5–19)

At the end of two hundred years of Jewish life under Russian rule the author summarizes this period. The decisive factor in the history of Jews in Russia was their large number in the State both absolutely and relatively. This fact made it impossible for the Jews to find their livelihood within the narrow economic area alloted to them. Hence the processes of transition to handicraft and farming, hence the emergence of a Jewish proletariat, hence the great emigration, and hence also the anti-Jewish feelings of the authorities, the masses and the Russian intelligentsia.

There were various trends in Russian Jewry: Hassidim, misnagdim, maskillim, assimilants, nationalists, zionists, socialists, communists and others. They all ought to be regarded now as part of the entire Jewish mosaic. Likewise is the history of Jews under the tsars and the Soviets to be looked at as an entity.

The two hundred years of Jewish history in Russia ought to be divided into seven periods: a) the primal period between the two partitions of Poland (1772–1793); b) early legislation and statutes (1793–1825); c) the oppression of Nicolas I (1825–1855); d) the

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown

TOURO COLLEGE LIBRARY